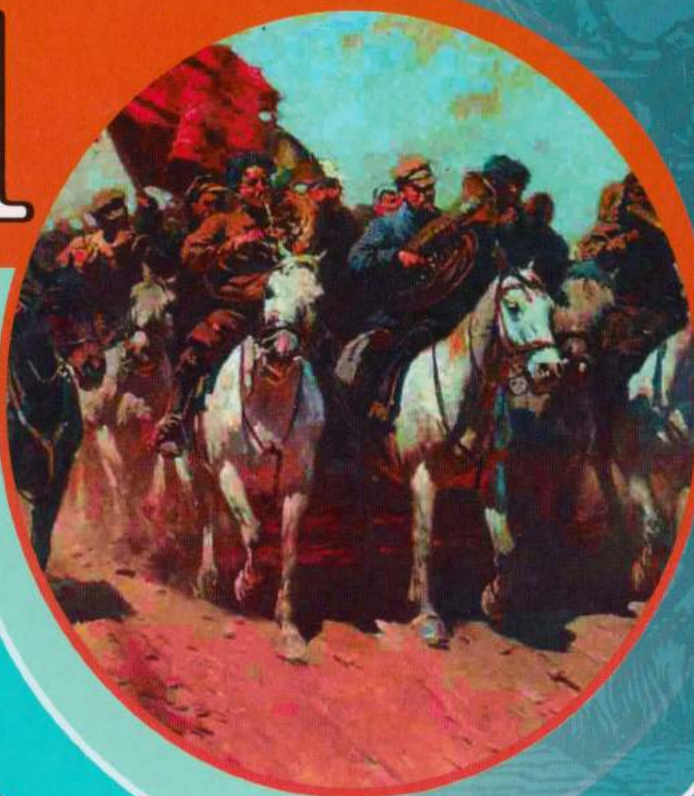

О. І. Борзенко

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

11

Джерела

ХРЕСТОМАТІЯ

УДК [82-93:371.671](477)

ББК 74.268.3(4Укр)-93

У45

**Видання відповідає програмі «Українська література. 10-11 класи.
Рівень стандарту, академічний рівень», затвердженій
МІНІСТЕРСТВОМ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
(Наказ від 28.10.2010 № 1021)**

Серія «Джерела»

У45 Українська література. 11 клас. Рівень стандарту, академічний рівень: Хрестоматія-довідник/Упорядник О. І. Борзенко,— Х.: Вид-во «Ранок», 2012,— 576 с,— (Джерела).

ISBN 978-617-540-276-4.

Хрестоматія укладена за чинною програмою «Українська література. 11 клас. Рівень стандарту, академічний рівень» для загальноосвітніх шкіл, затвердженою Міністерством освіти і науки України. Поряд із літературними творами до хрестоматії включені літературознавчі статті та біографічні довідки про письменників. Після кожного твору пропонуються питання і завдання, робота над якими допоможе кращому засвоєнню змісту твору та розвитку аналітичних навичок. Пропонуються також необхідні матеріали з теорії літератури.

Призначено для учнів 11 класу загальноосвітніх шкіл і вчителів української літератури.

УДК [82-93:371.6711(477)

ББК 74.268.3(4Укр)-93

Навчальне видання
Серія «Джерела»

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

11 клас. Рівень стандарту,
академічний рівень

Хрестоматія-довідник

Упорядник **БОРЗЕНКО**

Олександр Іванович

Редактор *Г. В. Копитина*

Технічний редактор *М. С. Жубр*

Коректор *О. В. Зима*

Верстка *І. А. Кожанова*

«Книга поштою»: 61045 Харків, д/с 3355. Тел. (057) 717-74-55, (067) 546-53-73.

E-mail: pochta@ranok.com.ua

www.ranok.com.ua

Код Ф14428У. Підписано до друку 28.08.2012.
Формат 60×90/16. Гарнітура Петербург.
Друк офсетний. Папір газетний.
Ум. друк. арк. 36,0.

ТОВ Видавництво «Ранок».
Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.
61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Адреса редакції: 61145 Харків,
вул. Космічна, 21а.
Для листів: 61045 Харків, а/с 3355.
Тел. (057) 719-48-65.

тел./факс (057) 719-58-67.

E-mail: office@ranok.com.ua

Папір, на якому надрукована ця книга,

безпечний для здоров'я та повністю переробляється

вибілювався без застосування хлору

Разом дбаємо про екологію та здоров'я

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-540—276—4

© Борзенко О. І., упорядкування, 2011

© ТОВ «Видавництво «Ранок», 2012

ВІД УПОРЯДНИКА

Хрестоматія пропонує читачеві твори української літератури, рекомендовані до вивчення чинною шкільною програмою, що затверджена Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

Книга поєднує різні за природою, походженням, функціональним призначенням та художньою вартістю тексти. Вона представляє українське письменство ХХ — початку ХХІ століття.

Цей порівняно невеликий відрізок літературної історії з огляду на динаміку напрямів і стилів є надзвичайно насиченим і складним. Саме тому для кращого сприйняття й засвоєння творів хрестоматія пропонує оглядові статті із загальною характеристикою окремих літературних етапів.

Умовно можна говорити про такі періоди: перша й друга половина ХХ століття та початок ХХІ століття.

Українська література першої половини ХХ століття представлена творами радянських авторів і митців еміграції та діаспори. Значна увага приділяється літературі «розстріляного відродження»: це твори М. Хвильового, М. Зерова, Є. Плужника, М. Семенка, В. Підмогильного, Г. Косинки, М. Куліша. Представлено також здобутки видатних українських поетів першої половини ХХ століття — П. Тичини, М. Рильського, Б.-І. Антонича. Із еміграційного письменства в хрестоматії подано поезію Є. Маланюка, прозу І. Багряного.

Подаючи твори другої половини ХХ століття, хрестоматія пропонує познайомитись із прозою О. Гончара, П. Загребельного, а також з літературними набутками покоління «шістдесятників». Це покоління представлене відомими іменами: В. Симоненко, Д. Павличко, І. Драч, М. Вінграновський, Л. Костенко, В. Стус, В. Шевчук.

Українська література початку ХХІ століття висвітлюється в оглядовій статті, також пропонується для ознайомлення декілька творів сучасних письменників.

У пропонованій хрестоматії використано загалом традиційні принципи подання матеріалу. Згідно з ними кожна частина, присвячена окремому авторі, супроводжується невеличким нарисом, що містить загальну характеристику життєвого та творчого шляху митця. Нарис, як правило, завершується цитатою з авторитетного дослідження про творчість письменника. Ця цитата не повинна сприйматися як обов'язкова вказівка у сприйнятті тексту,

а проте може суттєво прислужитися як елемент попереднього знання, своєрідний орієнтир в оцінці художнього твору.

Оскільки хрестоматія є навчальним посібником, у ній після кожної з частин подаються питання й завдання, які стосуються вміщених текстів. Робота над відповідями допоможе кращому засвоєнню змісту художніх творів і розвитку самостійних аналітичних навичок. Хрестоматія також пропонує необхідні матеріали з теорії літератури.

Поетичні твори в більшості випадків подаються без скорочення. У великих за обсягом прозових та драматургічних текстах окремі фрагменти замінено стислим переказом, що дозволяє читачеві скласти цілісне уявлення про художній твір.

Хрестоматія може бути корисною як навчальний посібник для шкіл, гімназій та ліцеїв, а також для абітурієнтів і всіх, хто цікавиться українською літературою.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Якісно новим етапом історичного буття для всіх європейських народів стало XX століття. У житті українців це був тернистий шлях до свободи та державної незалежності. Боротьба за волю народу яскраво відобразилась у культурному та літературному русі.

Прихід нового століття для більшості народів Європи був пов'язаний із Першою світовою війною. Українці, як і інші європейці, мимоволі були втягнуті у вир воєнних дій. Тривала війна значно послабила Російську імперію й відкрила перед народами, які входили до її складу, шлях до національної незалежності.

Український народ давно прагнув попроситися зі століттями національного гноблення. Він піднявся на боротьбу проти чужоземного панування. Загальне піднесення яскраво відобразилось у культурі й літературі.

У ході народної революції 1917 року українці здобули державність у вигляді Української Народної Республіки. Тоді ж було скасовано заборони щодо розвитку української мови й літератури, за допомогою яких влада Російської імперії довгий час стримувала природний розвиток нашої культури. Нація починала жити новим повнокровним життям.

Однак тоді молода українська держава ще не мала достатньо сил, щоб вистояти перед зовнішньою загрозою, а національна еліта не виявила належної політичної зрілості й готовності до об'єднання. Українська Народна Республіка зазнала поразки, західні українські землі були окуповані Польщею й Румунією.

Зовнішня експансія та кровопролитна громадянська війна призвели до того, що врешті-решт на зміну національному українському правлінню прийшла комуністична радянська влада, підпорядкована Москві. Нове керівництво не ризикнуло повністю знищити паростки української державності: у 1921 році було створено Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР), щоправда, в складі більшого державного утворення — Радянського Союзу.

У часи національно-визвольної революції та громадянської війни 1917—1921 років більшість українських письменників були безпосередніми учасниками переломних в історії народу подій. Нерідко вони брали активну участь у збройній боротьбі за незалежність свого народу.

Однак поразка Української Народної Республіки призвела до того, що велика частина української інтелігенції, рятуючись від переслідувань, виму-

ніщо виїхала за кордон. Залишили рідний край В. Винниченко, О. Олесь, Н. Самійленко, Є. Маланюк та багато інших талановитих письменників. Таким чином, література одного народу розділилась на українську радянську літературу та українську літературу еміграції й діаспори.

У перші роки існування УРСР українська література розвивалася досить швидкими темпами, що було підготовлено попереднім етапом розвитку письменства. Щоб на певному етапі завоювати довіру селянства та інтелігції, нова й непопулярна радянська влада розпочала процес українізації, ижипаючи окремі заходи щодо впровадження української мови в різні сфери суспільного життя.

До літератури прийшло покоління молодих талановитих письменників. Активно друкувалися твори П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Остапа Пишні, М. Куліша, Ю. Яновського, О. Довженка, М. Зерова, В. Свідзинського та ін. Найбільш помітною постаттю в літературному житті 20-х років був М. Хвильовий — визнаний літературний лідер, палкий прихильник європейського шляху розвитку української культури.

З'являлися нові літературно-мистецькі організації: «Плуг» («Спілка селянських письменників»), «Гарт» («Спілка пролетарських письменників»), «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), «Авангард», «Нова генерація», «неокласики», МаРС («Майстерня революційного слова»), ВАПЛіте («Вільна академія пролетарської літератури»), «Пролітфронт», ВУСПІ («Всеукраїнська спілка пролетарських письменників»), «Молодняк» («Спілка комсомольських письменників») та ін.

Мистецьке життя в УРСР мало змогу розвиватися лише в межах лояльності до панівної радянської влади та комуністичної ідеології. Усі письменники поділялися за цим принципом на «пролетарських», які свідомо пропагували комуністичні ідеї, та «попутників», котрі сповідували об'єктивність мистецтва, не виступаючи при цьому відкрито проти радянської влади.

У мистецькій сфері продовжували розвиватись модерністські напрями (І течії: неоромантизм, імпресіонізм, експресіонізм, неоромантизм, символізм, футуризм).

Для поезії перших десятиліть ХХ століття характерне яскраве ліричне самовираження авторів, напружене емоційне переживання революційної епохи. У прозі з'явилися такі жанрові різновиди, як роман у новелах («Вершники» Ю. Яновського), науково-фантастичний роман («Сонячна машина» В. Винниченка), набув розвитку соціально-психологічний роман («Смерть» Й. Антоненка-Давидовича) та філософсько-психологічний роман («Місто» І. Підмогильного, «Дівчинка з ведмедиком» В. Домонтовича). Розвиток драматургії пов'язаний передусім із п'єсами М. Куліша та експериментальним театром «Березіль» режисера Леся Курбаса.

У центрі уваги української літератури перебувала тема становлення нової української людини, яка пройшла крізь буремні роки революції й активно утверджувала себе в нових суспільних умовах. Зберігала свою актуальність проблема подолання комплексу «малоросіяинства», тобто прагнення позбутися культурної меншовартості і провінційності як темної спадщини колоніального минулого.

Важливою подією літературно-громадського життя стала дискусія 1925—1928 років, головним учасником якої був М. Хвильовий. У своїх памфлетах він виступив проти низького художнього рівня радянської літератури й закликав письменників орієнтуватися на вершинні зразки західноєвропейського мистецтва. М. Хвильовий проголосив гасла «Геть від Москви», «За психологічну Європу». Під час дискусії свою позицію висловили майже всі провідні письменники та літературні критики, включаючи представників еміграційної літератури. Однак у дискусію втрутилася влада, побачивши в ідеях М. Хвильового серйозну загрозу. Радянський диктатор Й. Сталін особисто засудив погляди М. Хвильового. Під жорстким політичним і моральним тиском письменник мусив публічно зректися своїх поглядів, визнавши їх помилковими.

Літературна ситуація 20-х років XX століття виявила потужне прагнення українського народу до розбудови національно-культурного життя. Однак усі досягнення та далекосяжні плани було перекреслено на початку 30-х років, коли радянська влада поставила під тотальний ідеологічний контроль розвиток мистецтва. Правляча комуністична верхівка з метою придушення національних змагань українців влаштувала голодомор 1932-1933 років, який забрав мільйони людських життів.

Набувало обертів переслідування української інтелігенції. Не витримавши морального тиску, у 1933 році покінчив життя самогубством М. Хвильовий. Невдовзі розпочалися масові арешти. Талановиті митці-патріоти за сфабрикованими обвинуваченнями фізично знищувалися, потрапляли в ув'язнення й на заслання. Не випадково українське літературне життя 20-х — початку 30-х років XX століття визначають як період «розстріляного відродження».

Ті письменники, кому вдалось уникнути фізичної розправи, мусили пристосовуватись до вимог влади, що нерідко означало духовну загибель. Більшість із них вступили до створеної в 1934 році Спілки радянських письменників, яка проголосила метод «соціалістичного реалізму» провідним у літературі.

Таким чином, у 1930-ті роки природний розвиток української літератури було штучно припинено. Розпочалася тривала доба «сталінізму», запанувала атмосфера страху, породжена масовим терором. Заборонялося публічно висловлювати думки, відмінні від офіційної позиції. Каральними установами радянської влади було фізично знищено понад 220 українських письменників. Літературі дозволялося лише ілюструвати комуністичні гасла, які неодноразово змінювалися. Українські письменники, яким пощастило вижити, мусили спрямовувати свій талант на оспівування влади та її ідейного курсу. Почали з'являтися «виробничі» та «історико-революційні» твори з обов'язковим позитивним образом комуніста й засудженням українських патріотів. Під час Другої світової війни деякі українські радянські письменники, відчувши патріотичний підйом народних мас, поряд із казенними агітаційними, створили декілька вартісних творів. Це «Похорон друга» П. Тичини, «Любіть Україну» В. Сосюри, «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Україна в огні» О. Довженка.

До кінця 1930-х років у вільних умовах розвивалася література Західної України та діаспори. Яскраво заявила про себе «Працька школа» митців, представлена іменами Є. Маланюка, О. Ольжича, О. Теліги, Юрія Клена та їм. У Львові розкрився талант видатного поета-лірика Б.-І. Антонича.

Одним із наслідків Другої світової війни стало об'єднання західних та східних українських земель у складі УРСР та масова еміграція митців, які не бажали залишатися під владою тоталітарного режиму. Виїхали І. Багряний, А. Любченко, В. Петров (В. Домонтович), Т. Осьмачка, В. Барка, І. Костецький, В. Державин та ін. Після закінчення війни вони опинилися в американській окупаційній зоні Німеччини в таборах «Ді-Пі» (Б. Р. від англійського Піяріасесі регіон — переміщена особа, втікач). У вересні 1945 року ними було засноване творче об'єднання «Мистецький український рух» (МУР). До складу цієї організації входили У. Самчук, І. Багряний, В. Барка, Т. Осьмачка, І. Петров, Є. Маланюк, Юрій Клен, Ю. Косач, І. Костецький та ін. Засновники «Мистецького українського руху» визнали за програмові настанови «європеїзм» та анти тоталітаризм. У 1947 році МУР припинив своє існування, її більшість його учасників виїхала до інших країн. На зміну йому 1954 року в США постала нова організація «Об'єднання українських письменників» її екзилі «Слово», яка проіснувала до 1991 року.

В УРСР повоєнний період був пов'язаний із черговим погромом української літератури. Провідних діячів українського мистецтва в черговий раз звинуватили в націоналізмі. Зазнали критики й переслідувань Ю. Яновський, В. Сосюра, О. Довженко, М. Рильський та ін.

Після смерті в 1953 році радянського диктатора Й. Сталіна визначився курс на послаблення ідеологічного контролю. Від цього часу розпочався новий період у розвитку української літератури.

ПАВЛЮ ТИЧИНА

(1891-1967)

Павло Григорович Тичина народився 27 січня 1891 року в селі Піски Козелецького повіту на Чернігівщині в сім'ї церковнослужителя. Освіту здобув у початковій духовній школі та в духовній семінарії в Чернігові.

Під час навчання в Чернігові виявилось неабияке музичне обдарування майбутнього поета — тоді він брав участь спочатку в семінарському, а згодом у міському хорі. Музикальність — важлива риса особистості Тичини — набула яскравого вияву в його поетичній творчості.

За часів свого чернігівського побуту Тичина зазнав відчутного впливу української інтелігенції, зокрема таких відомих письменників, як М. Коцюбинський та В. Самійленко. Саме тоді Тичина дебютував як поет — перші його твори датуються 1906 роком. Публікації молодого, поета з 1912 року почали з'являтися на сторінках журналів «Літературно-науковий вісник», «Рідний край», «Українська хата».

У 1913 році Тичина переїхав до Києва, де вступив до Комерційного інституту. Навчання поєднував із працею в театрі М. Садовського, в якому виконував обов'язки помічника хормейстра. Літературні зацікавлення зумовили співробітництво Тичини з газетою «Рада» (пізніше — «Нова рада»). На той час припадають його знайомство та співпраця в редколегії газети з відомими українськими літературними критиками А. Ніковським та С. Єфремовим.

На творчості Тичини суттєво позначились події 1917 року, пов'язані з боротьбою українського народу за незалежність. Поет переймається загальним піднесенням, емоційно переживає прагнення пригнобленого народу здобути національну свободу.

Дебютна поетична збірка Тичини «Сонячні кларнети» (1918) стала найбільш яскравою подією в українській літературі того часу. Вона поставила автора в ряд найкращих поетів європейського рівня.

Далі був складний шлях через тривоги й сумніви, нав'язані кривавими подіями громадянської війни. Суперечливі настрої тих часів віддзеркалились у збірках поета «Замість сонетів і октав» (1920), «Плуг» (1920), «Вітер з України» (1924).

У 1923 році Тичина переїхав до Харкова, тодішньої столиці Радянської України. Переїзд збігся в часі з початком творчої кризи поета.

Харківське літературне життя, з одного боку, відзначалось бурхливою активністю, динамікою, а з другого,— відчутним ідеологічним контролем

з боку владних інституцій, що постійно посилювався. Хотів того чи ні, але Тичина поступово втягувався в загальну систему цієї контрольованої літератури, У різний час він входив до таких організацій, як «Гарт» і ВАПЛіте, очевидно, тоді зазнав впливу українських письменників комуністичного штибу. Коли ж розпочалися репресії проти української інтелігенції, страх просто паралізував поета. У 1934 році вийшла етапна для нього поетична збірка «Партія веде». Вона показала, що Тичина повністю прийняв панівну ідеологію, розчинившись як творча особистість у потоці пропагандистських штампів.

Відтоді поета офіційно проголосили класиком української радянської літератури. Він видав ще чимало книжок, які, щоправда, не відзначаються особливою художньою вартістю.

Помер Павло Тичина 16 вересня 1967 року в Києві.

Творчий шлях Тичини — одного з найбільш талановитих українських поетів ХХ століття — припав на дуже складний період української історії. Комуністичний режим, який уже на початку 30-х років унеможливив вільний розвиток літератури, наклав свій темний відбиток на творчість митця. Тому численні поезії, написані Тичиною в роки комуністичного диктату, хоч і становлять певний інтерес для дослідників, на ділі не цікаві сучасному читачеві. Натомість справжньою класикою української лірики стала рання творчість Тичини — це поезії, що увійшли до книжок «Сонячні кларнети», «Плуг», «Замість сонетів і октав», «В космічному оркестрі», «Вітер з України», а також твори поза збірками, написані в 1907-1929 роках.

«Тичина, власне, як і свого часу Олесь, вийшов на літературну арену ще перед революцією, але була то несмілива ще хода; цікава для загальної характеристики поета, для історії його розвитку й зросту, вона мало виявляла його справжнє обличчя. Справді творчий розмах його починається лиш з 1918 року збіркою «Сонячні кларнети», де вилився весь Тичина з надзвичайно своєрідною індивідуальністю поетичною, з дужим талантом, з усіма своїми позитивними й негативними сторонами. Замислений мрійник з м'якою, чулою душею, заслуханою в згуки наоколо природи, в одгомін космічних з'явищ, у світову гармонію, радісний пантест, якому все навкруги шепоче йому одному зрозумілі мелодії й який сам мріє вголос чудовим, то сильним, то музики повним віршем — такий перед нами став тоді Тичина.

«Арфами, арфами, золотими голосними» озивається в тій радісно настроєній душі й околиця природа, і навіть ті інтимні переживання, що про них сам поет не може сказати, чи то смуток, а чи, може, безмежне щастя — бо в них бринять і того, і другого елементи. «Ясний цвіт-первоцвіт» носить він у своєму серці, слухає «мелодій хмар, озер та вітру», бринить сам, як туго натягнута струна, своє світовідчужання накидаючи усій людськості... І вся природа в творах Тичини живе,— не тими живе заялженими образами, які вже одгоняють утертим шаблоном і тому втратили свою свіжу образність, блискучість новини, а образами глибоко оригінальними, аж несподіваними часом... що їх надзвичайна простота дорівнює тільки їхній образності потужній. Як і Уйтмен, уміє Тичина всилувати природу, щоб заговорила на нові

голоси... Так само просто, правдиво і разом м'яко-інтимно торкається Тичина струн людської душі. В душі він читає, мов у розгорнутій книзі. Він уміє доглянути в Ній той глибоко прихований зміст, що тікає від звичайного ока. З тією ж благородною простотою вміє Тичина кинути глибоко символістичний образ, надаючи найзвичайнісінькій події щось значуще, якийсь широкий внутрішній зміст. І майстерність цього малюнку — саме в його надзвичайній простоті та лаконічності. Іноді виноситься поет на вершки сповіді трагічного, страшного, як сам жах, непереможного, як фатум, як загадка життя глибокого й нерозгаданого в своїх вічних суперечностях, яких гримаси доводиться зворушеною душею спостерігати людині.

Те, що вже дав Тичина нашому письменству, справді на великий складається скарб. Сталося так, що цей молодий мрійник з оберненим у глиб поглядом у першій же своїй книзі виступає таким дозрілим, таким глибоко оригінальним і разом глибоко прив'язаним до кращих нашого письменства традицій, що не могло бути й сумніву, що ось перед нами нова в його історії сторінка записується, свіжа, захоплива і глибока.

С. Єфремов

ВИ ЗНАЄТЕ, ЯК ЛИПА ШЕЛЕСТИТЬ...

Ви знаєте, як липа шелестить...

У місячні весняні ночі? —

Кохана спить, кохана спить,

Піди збуди, цілуй їй очі,

Кохана спить...

Ви чули ж бо: так липа шелестить.

Ви знаєте, як сплять старі гаї?—

Вони все бачать крізь тумани.

Ось місяць, зорі, солов'ї...

«Я твій»,— десь чують дідугани.

А солов'ї!..

Та ви вже знаєте, як сплять гаї!

1911

О ПАННО ІННО

О панно Інно, панно Інно!

Я — сам. Вікно. Сніги...

Сестру я Вашу так любив —

Дитинно, злотоцінно.

Любив? — Давно. Цвіли луги...
О панно Інно, панно Інно,
Любові усміх квітне раз — ще й тлінно.
Сніги, сніги, сніги...

Я Ваші очі пам'ятаю,
Як музику, як спів.
Зимовий вечір. Тиша. Ми.
Я Вам чужий — я знаю.
А хтось кричить: ти рідну стрів!
І раптом — небо... шепіт гаю...
О ні, то очі Ваші,— Я ридаю.
Сестра чи Ви? — Любив...

1915

АРФАМИ, АРФАМИ...

Арфами, арфами —
Золотими, голосними обізвалися гаї
Самодзвонними:
Йде весна
Запашна,
Квітами-перлами
Закошичена.
Думами, думами —
наче море кораблями, переповнилась блакить
Ніжнотонними:
Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...

Стану я, гляну я —
скрізь поточки як дзвіночки, жайворон як золотий
З переливами:
Йде весна
Запашна,
Квітами-перлами
Закошичена.

Любая, милая,—
чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям
вкрай,
Там за нивами:
Ой одкрий
Колос вій!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...

1914

Одчиняйте двері —
Наречена йде!
Одчиняйте двері —
Голуба блакить!
Очі, серце і хорали
Стали,
Ждуть...

Одчинились двері —
Горобина ніч!
Одчинились двері —
Всі шляхи в крові!
Незриданими сльозами
Тьмами
Дощ...

1918

ПАМ'ЯТИ ТРИДЦЯТИ

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі

Н. Денисова. Ілюстрація до збірки П. Тичини «Арфами, арфами...»

Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадника рука? —
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...
На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! —
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих.—
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

1918

Початковий рівень

1. Назвіть поетичні збірки П. Тичини, які вийшли у 20-х роках ХХ століття.
2. Коли побачила світ збірка «Сонячні кларнети»?

Середній рівень

3. Визначте тему вірша «Ви знаєте, як липа шелестить...».
4. Розкрийте переживання ліричного героя поезії «О панно Інно...».
5. За допомогою яких образних засобів зображено прихід весни у вірші «Арфами, арфами...»?

Достатній рівень

6. Схарактеризуйте символіку поезії «Одчиняйте двері...». Який настрій переважає в цьому творі?
7. Кому присвячено вірш «Пам'яті тридцяти»? Розкрийте ідейний зміст цього твору.

Символізм — це загальноєвропейський літературний напрям, що набув розвитку наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття. Його філософською основою стали деякі ідеї Ф. Ніцше та інших представників «філософії життя», що раціоналістичному поясненню світу протиставила «сили самого життя» з його ірраціональністю та принциповою недоступністю для розумового осмислення. Життя в цій філософській течії трактується як основа світобудови, її універсальний принцип, первинна реальність. Згідно з вітаїстичною теорією цінностей, у людському житті важливе *саме життя*, яке й надає смисл існуванню. Ірраціональний світ модерна

людина намагається пояснити за допомогою символів, прориваючись крізь оболонку рутинної щоденності до сутності речей. Мистецтво розглядається як інструмент інтуїтивного осягнення світової єдності через пошук символічних аналогій. Символізм нерідко трактує музичну стихію як праоснову життя та мистецтва. На думку символістів, саме митець, поет в силу своєї здатності володіти магією слова може наблизитись до символічного відтворення абсолютних основ буття. Внутрішній світ особистості поета стає в символістів своєрідним резонатором, показником стихійного стану буття, зосередженням пророцьких передчуттів та передбачень. Поезія символістів уникає конкретики. Вона прагне за допомогою узагальнених образів-символів передати динаміку життя.

Ліричний герой ранніх творів Тичини постає як уважний спостерігач життєвих стихій, сам відчуваючи себе частиною великого світового руху. Він пронизаний гострим переживанням впливу на себе якоїсь надлюдської стихійної сили й водночас усвідомлює, що і його особисті почуття також частково формують динаміку світового організму. Навіть переломні події революції та громадянської війни, пов'язані з боротьбою українського народу за волю й незалежність, переносяться поетом в узагальнений, символічний план і трактуються як стихійна боротьба різних і різноспрямованих сил самого життя. У поезії Тичини життя особистості й народу якраз і постає як «первинна реальність», виведена поза межі щоденної конкретики. Можна сказати, що рання поезія Тичини є глибоким мистецьким проникненням в українську дійсність переломного періоду народної історії. Поет виступає тут високочутливим сенсором, індикатором часто неусвідомлених, стихійних порухів життя, образ якого намагається передати у складній конфігурації музичних та кольорових символів, вносячи при цьому в поліфонію зовнішнього світу неповторний суб'єктивізм і ліризм власної індивідуальності.

МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО

(1892-1937)

Михайло Васильович (Михайль) Семенко народився 31 грудня 1892 року в селі Кибинці на Полтавщині в сім'ї волосного писаря. Його мати була письменницею, автором кількох новістей. Середню освіту Михайло здобув у реальному училищі, продовжив навчання в Петербурзі в Психоневрологічному інституті, одночасно навчався в консерваторії по класу скрипки. Навчання було перерване з початком Першої світової війни: потрапивши під мобілізацію, Семенко опинився у Владивостоці, де пробув близько трьох років.

Розпочавши свою літературну діяльність ще в Петербурзі, поет писав багато і не обмежувався якимось одним літературним стилем. Його перша збірка «Prelude» побачила світ у 1913 році, її склали вірші елегійного характеру, характерні для поетів-початківців. Згодом Семенко захопився мистецькими ідеями футуризму, його приваблювали творчий пошук та експерименти з художньою формою.

Восени 1917 року поет залишає Далекий Схід і повертається в Україну, де його захоплюють буремні революційні події. Семенко бере активну участь у літературному русі, у Києві виходять його збірки «П'єро задається» (1918), «П'єро кохас» (1918), «Дев'ять поем» (1918), «Дві поезофільми» (1919), «П'єро мертвопетлює» (1919).

Семенко виступив також організатором футуристичного руху. Він проголосив творення літератури майбутнього, яка, на його думку, має зруйнувати застарілі культурні стереотипи і привнести в суспільну свідомість апологію техніки та урбанізму. Поет вважав, що «мистецтво, досягнувши вершин академізму та класицизму», пішло хибним шляхом, відтак слід з уламків старого мистецтва конструювати нове, яке б відповідало вимогам нових часів.

Прагнучи поширювати свої ідеї, Семенко бере участь у виданні «Універсального журналу», журналів «Фламінго», «Нова генерація» та ін. Він організовує літературні групи «Ударна група поетів-футуристів», «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), «Нова генерація».

У 1924 році виходить Семенкова збірка «Кобзар» (назваю автор натякав на своє негативне ставлення до літературної традиції XIX століття, символом якої була поезія Т. Шевченка). З'являються нові книжки: «Степ» (1927), «Маруся Богуславка» (1927), «Малий Кобзар і нові вірші» (1928).

Із посиленням ідеологічного тиску на українське культурне життя Семенко поступово відходить від активної літературної діяльності. У 1934 році

він стає членом Спілки письменників України, у своїй творчості мусить пристосовуватись до вимог панівної комуністичної ідеології.

У квітні 1937 року Семенка заарештували, висунувши йому фальшиві обвинувачення, 23 жовтня того ж року поета розстріляли.

«Семенко як поет був не в міру плодovitий. З 1918 по 1931 рік він випустив одна за одною коло двадцяти книг... Якби була змога зібрати всю його поетичну творчість, то з неї можна б одсіяти книжку поезій свіжої думки і почуття, прегарних зразків модерної урбаністичної лірики, нових звукових асоціювань, строфічних новобудов, оновленої метафори».

Ю. Лауріненко

БАЖАННЯ

Чому не можна перевернути світ?
Щоб поставити все догори ногами?
Це було б краще. По-своєму перетворити.
А то тільки ходиш, розводячи руками.
Але хто мені заперечить перевернути світ?
Місяця стягнуть і дати березової каші,
Зорі віддати дітям — хай граються,
Барви, що кричать весняно,— служниці Маші.
Хай би одягла на себе всі оті розкоші!
Тоді б, певно, Петька покохав її,
скільки було сили.
А то ходиш цим балаганом, що звать — природа,
Й молиш: о, хоч би вже тебе чорти вхопили!

1JV.1914. Київ

БАЖАННЯ

Мені багнесь заплющити очі
щоб тихо і мовчки страждати
Не мислить не бачить не чути
тільки страждати страждати
Тільки страждати і думать про неї
і думать про неї
Про вії про тіні
Про яснь її очей прищурених в пестошах очей

У вечір пестливий і темний
коли завмирає природа
У ночі безмісячні темні самотні осінні
замислені ночі
У мент той непроханий смілий як настрій
вмірковує згода
Мені багнесь заплющити очі
Щоб тихо і мовчки страждати...

17.VIII.1916. Владивосток

МІСТО

Осте сте
бі бо
бу
візники — люди
трамваї — люди
автомобілібілі
бігорух рухобіги
рухливобіги
berseus кару
селі
елі
лілі
пути велетні
диму сталь
палять
пах
пахка
пахітоска
дим синій
чорний ди
м
пускають
бензин
чаду благать
кохать кахикать
життедать
життерух

життєбе-
нзин
авто
трам.

23.V.1914. Київ

ЗАПРОШЕННЯ

Ви знаєте?

Прекрасний краєвид з гори Батиевої.

Ви, певне, не були там ніколи?

Не гуляли по сніго-білому полю?

Ми вас запрошуємо —

наберіться бажання сміливого

і приходьте до нас. У нас тут доволі
весело.

Звичайно, до нас не заходять автомобілі —

Але почувасмо ми себе зовсім добре, справді.

Ах, як тут гарно!

Як тут симпатично й різнобарвно!

Люди ми сильні, молоді, сміливі —

не боїмось нікого й бажаємо усім добра.

Коли хочете — ми не заздрим і Батиеві,

бо нам дуже вдячна ця прекрасна гора.

Будьте ж такі добрі,

не дивіться, як на звірів, на нас —

довірливо й доброзичливо, захопивши «трості»,—

самі побачите, як у нас прекрас-

но — приходьте до нас у гості!

7.1.1914. Київ

Початковий рівень

1. Яку літературну течію представляє зріла творчість М. Семенка?
2. До яких літературних організацій входив М. Семенко?

Середній рівень

3. Поясніть, як поет ставився до мистецтва XIX століття.
4. Визначте основну ідею вірша «Бажання».

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте ліричного героя поезії «Запрошення».
6. За допомогою яких художніх засобів у вірші «Місто» передається рух міського життя?

Авангард (від фр. *avant-garde* — передовий загін) — узагальнена назва мистецьких течій, які виникли на межі XIX і XX століть. Їх спільною рисою є полемічно-бойовий характер (звідси назва, запозичена з військової лексики). Авангардисти сповідували відмову від культурної спадщини, заперечення спадкоємності в мистецтві, поєднували зневагу до традиції із творчою енергією, спрямованою на пошук нових засобів мистецького вираження.

Деструкція (від лат. *destructio* — руйнування) — принцип, який сповідували представники авангарду у ставленні до традиційного мистецтва.

Футуризм (від лат. *futurum* — майбутнє) — одна з авангардистських течій, представники якої ставили перед собою завдання створити мистецтво майбутнього, що відповідало б новій епосі з її прискореними ритмами, бурхливим технічним прогресом. Засновником та ідеологом цієї течії був італійський письменник Ф. Марінетті, який у 1909 році опублікував «Маніфест футуризму». Проголошуючи культ урбанізованої цивілізації — великих міст, високих швидкостей, руху, сили й енергії, футуристи заперечували традиційну культуру з її моральними й художніми цінностями.

У своїх пошуках нових мистецьких форм футуристи вдавалися до експериментів зі словом, нехтували правилами віршування, синтаксисом і пунктуацією. Вони також заперечували психологізм — форма твору була для них основним пріоритетом.

Зародження українського футуризму, засновником і лідером якого виступив М. Семенко, припало на 1914 рік. Тоді до своїх збірок «Дерзання» і «Кверо-футуризм» поет додав творчі маніфести, у яких рішуче виступив проти попередньої літературної традиції. В Україні діяли футуристичні групи «Кверо», «Фламінго», «Ударна група поетів-футуристів», «Аспанфут», «Нова генерація». У різний час ідеї футуристів поділяли О. Слісаренко, Я. Савченко, Г. Шкурупій, Г. Щербак, О. Близько, М. Бажан та ін.

МИКОЛА ЗЕРОВ

(1890-1937)

Микола Костянтинович Зеров народився 14 квітня 1890 року в місті Зінькові на Полтавщині в сім'ї вчителя. Початкову освіту одержав у Зіньківській школі. Протягом 1900-1903 років навчався в Охтирській гімназії, а після переїзду батьків до Переяслава у 1903 році перейшов до Першої київської гімназії. У 1908 році Зеров став студентом історико-філологічного факультету Київського університету. Ще в студентські роки виявив неординарне наукове обдарування. Наукову роботу поєднував із діяльністю журналіста й літературного критика. По закінченні університету був призначений на посаду викладача історії Златопільської гімназії. Невдовзі Зеров переїхав до Києва, де з осені 1917 року працював у Другій українській державній гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства — викладав латинську мову та виконував обов'язки секретаря педагогічної ради. Одночасно з цим викладав українознавство в Архітектурному інституті. З весни 1919 року і до початку 1920 року Зеров працював редактором журналу «Книгар».

Літературна діяльність розпочалась для Зерова перекладами творів античних та західноєвропейських авторів. У 1920 році побачила світ підготовлена ним «Антологія римської поезії». Своїм оригінальним поетичним творам Зеров тоді ще не надавав великого значення, принаймні не виявляв особливого прагнення їх публікувати.

У 1920 році Зеров залишив Київ і переїхав у Баришівку, де залишався близько трьох років, працюючи викладачем у соціально-економічній школі. До Києва Зеров повернувся в 1923 році, де одержав посаду професора Київського інституту народної освіти (так тоді називався Київський університет). У цей час Зеров активно долучається до літературного життя. Збірка «Камена», яка вийшла в 1924 році, одразу ж поставила його в перший ряд українських поетів. Значного резонансу набув вечір поетів-одномумців М. Рильського, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, О. Бургардта і М. Зерова, який відбувся в березні 1925 року. Названі поети, протиставивши себе літературній сірості, увійшли в історію українського письменства як «неокласики».

З посиленням тиску владних інституцій на літературу Зеров поступово відходить від активної літературної діяльності, все більше зосереджується на викладацькій та науковій праці. Восени 1934 року Зеров був звільнений з університетської посади, а навесні 1935 року — заарештований. Після кількох

місяців ув'язнення в лютому 1936 року поета відправили до Соловецького табору. Там 3 листопада 1937 року Микола Зеров був розстріляний.

Зеров становить собою новий для українського письменства тип поета. Головна його ознака — це орієнтація на працю, а не натхнення. Зеров — поет учений і книжний. Університетський викладач, знавець античної, передусім давньоримської літератури, шанувальник французьких «парнасців», він органічно не приймав «сентиментальної кваші» численних поетів-аматорів. У цьому Зеров цілком модерніст. Він виступав за літературне оновлення через європеїзацію української поезії, причому умовою такого оновлення, на його думку, мало стати звернення до духовних основ європейської культури.

Зеров — культурник. Інтерес до античності в Зерова — це перш за все інтерес до культури взагалі. В умовах хаосу громадянської війни та пізнішого більшовицького панування, в умовах варварського пролетарського безкультур'я його демонстративний «класицизм» ученого й поета виступав активною життєвою позицією, засобом художнього «впорядкування» світу через звернення до авторитетних, вивіренних часом тем, сюжетів та образів.

У своїй творчості Зеров частіше звертався до жанрів сонета та олександрійського вірша. Це жанри, які вимагають від поета високої самодисципліни й майстерності, вміння дотримуватись послідовності у викладі думки та чіткого дозування емоцій. Поетичний доробок Зерова загалом нечисленний. Сам він не дуже цінував кількісний критерій, довго працював над обробкою кожного твору, прагнучи віднайти викінчену форму для вираження думки.

«Поет-класицист домагається сприймати світ об'єктивно, не нав'язуючи світові своїх настроїв, почувань, взагалі свого я. Уникаючи суб'єктивного й злободенного, він відтворює світ як внутрішньо гармонійну, врівноважену систему, намагаючись за змінним і рухливим упіймати й відтворити сталу, спокійну, вічну суть.

Якщо поділити типи світосприймання на раціоналістичні й почуттєві, то класицизм базується, безперечно, на раціоналістичному.

З цим пов'язана й форма класицистичної поезії. Вона кохасться в симетрично-врівноваженій строфіці й ритміці. Гекзаметр, дистих, сонет, октава або принаймні правильний суворий ямб, не закутий у ці симетричні строфи,— ось улюблене оформлення вірша в поезії класицизму.

Людина рідкої ерудиції, величезного темпераменту, людина, що вміла надихнути оточення своєю ідеєю, вміла запалити цією ідеєю, людина, що заслужено вважається за метра в найвищому розумінні цього слова, людина, що за загальною думкою очолювала поетичну школу,— ця людина — Микола Зеров — відома більш-менш широкому читачеві тільки з незначної частини свого оригінального поетичного доробку...

Форма поезій М. Зерова справді різьбленочітка, гранично-відшліфована, суворо продумана. З цього погляду для М. Зерова поезія була передусім працею. Про поетів свого типу він говорив, що вони «закохані у тишину робітні», закликав їх «працювати без крику і зупинок».

Не можна заперечувати потужного струменя книжності в поезії Зерова. І в його абстрактній, далекій від життя, наскрізь книжній поезії дзвенять болі живої душі, її сльози, як реакція на жакну сучасність. Як не тікає Зеров від

сучасності у світі далекого в просторі або часі, в уявні світи книжок і мрій,— сучасність звучить в його поезії — і, власне,¹ це робить з його майстерних віршів живе слово поезії».

Ю. Шерех

КИЇВ - ТРАДИЦІЯ

Ніхто твоїх не заперечить прав.

Так, перший світ осяв твої висоти,
До тебе тислись войовничі готи,
І Данпарштадт із пущі виглядав.

Тут бивсь норманн, і лядський Болеслав
Щербив меча об Золоті ворота,
Про тебе теревені плів Ляссота
І Левассер Бонплан байки складав.

І в наші дні зберіг ти чар-отруту:
В тобі розбили табір аспанфути —
Кують, і мелють, і дивують світ.

Тут і Тичина, голосний і юний,
Животворив душею давній міт
І «Плуга» вів у сонячні комуни.

1923

ЧИСТИЙ ЧЕТВЕР

І абіє пітел возгласи¹,..

Свічки і теплий чад. З високих хор
Лунає спів туги і безнадії;
Навколо нас — кати і кустодії²,
Синедріон³, і кесар, і претор^{4,5}.

¹ Ізаспівав тоді півень... (церковносл.).— Йдеться про новозавітний епізод зречення святого Петра.

² Кустодій — охоронець.

³ Синедріон — у стародавній Іудеї рада старійшин; переносно — збори, судилище.

⁴ Претор (преторій) — тут: військова рада при полководці.

⁵ Синедріон, і кесар, і претор — ремісниця з «Одержимої» Лесі
Українки: Міріам звертається до преторіанця: «Нехай там стережуться цар, і цезар, і весь синедріон, пекельна рада!...»; «О, будьте прокляті! — Хто? — Всі ви! Цезар, синедріон, і цар, і весь народ!»

Це долі нашої смутний узор,
Це нам пересторогу півень піє,
Для нас на дворищі багаття тліє
І слуг гуде архієрейський хор.

І темний ряд євангельських історій
Звучить як низка тонких алегорій
Про наші підлі і скупі часи.

А за дверми, на цвинтарі, в притворі
Весна і дзвін, дитячі голоси
І в вогкому повітрі вогкі зорі.

29. 06. 1921

Початковий рівень

1. До якої літературної групи входив М. Зеров?
2. До яких жанрів найчастіше звертався у своїй поезії М. Зеров?

Середній рівень

3. Дайте жанрову характеристику вірша «Київ — традиція».
4. Поясніть значення назви твору «Київ — традиція».

Достатній рівень

4. Схарактеризуйте ідейний зміст поезії «Чистий четвер».

Сонет — стійка віршова форма, що складається з чотирнадцяти рядків, які утворюють два катрени (строфа з чотирьох рядків) та два терцети (строфа з трьох рядків).

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

(1895-1964)

Максим Тадейович Рильський народився 19 березня 1895 року в Києві у дворянській сім'ї. Батько майбутнього поета, відомий український культурний діяч Тадей Рильський, прищепив синові інтерес до української літератури.

Дитинство Рильського пройшло в селі Романівна СКвирського повіту на Київщині (тепер Житомирська область). Маючи початкову шкільну підготовку, у 1908 році він вступив до приватної Київської гімназії В. Науменка, де одержав середню освіту. Ще до переїзду в Київ Рильський випробував свої сили в поезії. Його перший вірш був опублікований у 1907 році, а вже в 1910 році побачила світ ціла збірка творів поета-початківця «На білих островах».

У 1915 році Рильський стає студентом медичного факультету Київського університету, але невдовзі переводиться на історико-філологічний факультет. У 1918 році були надруковані дві наступні збірки Рильського — «На узліссі» та «Під осінніми зорями». Події революції та громадянської війни не дозволили поетові здобути повну університетську освіту. Він залишив Київ і вчителював по селах до осені 1923 року. У цей час були написані твори, які увійшли до однієї з кращих поетичних збірок Рильського «Синя далечінь» (1922).

Повернувшись до Києва, Рильський ще досить довго, практично до кінця 20-х років, працював шкільним викладачем, одночасно віддаючи чимало сил поетичній творчості. Тоді побачили світ його книжки «Крізь бурю й сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Де сходяться дороги» (1929), «Гомін і відгомін» (1929). У той час Рильський належав до товариства київських поетів-«неокласиків», неформальним лідером яких був видатний учений і поет М. Зеров. Усі з доброю освітою та виробленим літературним смаком, «неокласики» іронічно й подекуди зверхньо ставилися до агресивного безкультур'я й невігластва представників «пролетарського мистецтва». Не дивно, що вони постійно перебували під зливою упередженої критики, звинувачувані у відході від життя та нехтуванні революційних ідеалів.

Незалежна літературна позиція Рильського викликала роздратування комуністичної влади. У 1931 році він був заарештований і близько шести місяців провів у в'язниці. Під загрозою фізичного знищення поет був змушений піти на компроміс. Збірка Рильського «Знак терезів» (1932), яка вийшла

після перебування поета у в'язниці, засвідчила вже повну лояльність автора до правлячого режиму.

У численних поетичних збірках наступного періоду Рильський виступав співцем влади. Після смерті радянського диктатора Й. Сталіна в 1953 році в СРСР дещо послабився ідеологічний тиск на літературу. Тоді Рильський пережив своєрідне поетичне «відродження». Були написані збірки «Троянди й виноград» (1957), «Далекі небосхили» (1959), «Голосіївська осінь» (1959), «В затінку жайворонка» (1961) та ін., позначені тематичною свіжістю та нешаблонним ліризмом.

Рильський увійшов в історію української культури також як майстер художнього перекладу. Його перу належать високопрофесійні переклади з французької, польської та російської літератури.

Помер Максим Рильський 24 липня 1964 року, похований на Байковому кладовищі в Києві.

На сьогодні Максим Рильський частіше розглядається як поет-неокласик. Класичний — від латинського *classicus*, тобто вірцевий, зразковий. Класиками, на відміну від літераторів нового часу, частіше прийнято вважати давньогрецьких і давньоримських письменників. Творчість античних авторів виступала естетичним еталоном, до якого в різні часи зверталися письменники — представники багатьох європейських національних культурних традицій. Усіх цих письменників умовно можна називати *неокласиками*.

Говорячи про український неокласицизм, не можна обійтися без згадки про французьких письменників-«парнасців». Їх творчість припала на другу половину XIX століття й була яскраво представлена в збірниках «Сучасний Парнас», після виходу яких усталилась і назва самої літературної групи — «Парнас». До складу «Парнасу» входили Т. де Банвіль, Ф. Коппе, Сюлі-Прюдом, Ж. М. Ередіа та ін. Учасники групи визнавали важливим принцип «мистецтва для мистецтва», декларували потребу вдосконалення поетичної форми та літературної мови, простіше кажучи, виступали за високу якість поезії, нагадуючи, що література — це, передусім, мистецтво. «Парнасці» високо цінували античну культурну спадщину й нерідко зверталися до неї у власних творах.

Українські «неокласики» у 1920-х роках зазнали відчутного впливу французького «Парнасу». їм імпонувала вимога високого естетичного рівня поетичного слова, яку декларували французькі поети. Звичайно, мова не йшла про сліпе наслідування класиків: питання ставилося ширше — про засвоєння найкращих у мистецькому плані зразків європейської культури.

Не випадково в другій половині 20-х років, у період засилля пролетарського примітивізму в літературі, київських поетів-неокласиків звинуватили в прихильності до «чистого мистецтва» та неприйнятті нового життя, скроєного за більшовицьким зразком.

Сам Рильський не одразу прийшов до неокласицизму. Дебютна збірка поета «На білих островах» позначена певним впливом символізму, та й пізніше символістська поетика нерідко виявлялась у творах Рильського. Однак у цілому його творчість 1920-х років правомірно характеризувати як неокласичну. Неокласична вона не тільки й не стільки за наявністю античної образ-

пості чи виразних асоціацій із шедеврами світової культури. Мова має йти про щось глибше — дух і філософію цієї поезії. Усталеність, рівновага, спокій, тиша, простота — ось головні прикмети поезії Рильського. У художньо-му світі його творів поза конкретикою щоденного буття виразно проступає образ вічності. Революції, війни, перевороти — лише беззмістовне і прикрмарнування днів людського життя заради скороминущих прожектів. Не варто нитрачати дорогоцінний час заради ілюзій. Рильський ставить звичайний мисливський відпочинок та рибальські будні вище бурхливих громадських дискусій. Життя важливе саме по собі — у своїй простоті й елементарності оно наближає людину до вічності. На тлі вічності увиразнюється справжнє й суттєве в людському житті, натомість зайве і другорядне відходить на другий план, здрібнюється і втрачає свою вагу. Сенс життя зосереджується її самому житті, у його маленьких щоденних принадах. Вічність дозволяє постові побачити в малому велике, вона дозволяє відчутти смак справжнього життя у проявах щоденності. Простота в Рильського виступає своєрідним еквівалентом правди. Це наближення до класичних прообразів, покладених в основу людської культури. Не випадково поетові близький гораціанський ідеал приватного життя. Користуйся сьогоdnішнім днем — цей принцип набуває в творчості Рильського особливої філософської ваги. Поезія Рильського прагне передати насолоду від простих речей, у яких повніше проявляється сама людина, виразнішою стає її сутність і чіткішим бачиться справжнє її призначення. Розглядаючи людське життя в перспективі вічності, Рильський логічно приходить до вироблення своєрідного новочасного епікуреїзму. Його герой несе в собі стриманий оптимізм філософа, який навіть особисту втрату вимірює за допомогою певного культурного досвіду. Такі поезії Рильського, як «Молюсь і вірю. Вітер грає...», «Солодкий світ!», «Коли усе в тумані життєвому...», «І шум людський, і велемудрі книги...», представляють різні грані ліричного героя. То він перейнятий радісним переживанням «веселого світу», то виступає палким адептом мистецтва — малої картини, «що більша над увесь безмежний світ», то, нарешті, втомлений «велемудрими книгами», знаходить принаду в простоті елементарних насолод, обравши «мисливський переливний ріг». Поза цією розмаїтістю проявів образ поета постає як безсумнівна цілість у радісному та щирому прийнятті життя, взятого в перспективі хоч і простих, але одвіку повторюваних речей, на тлі яких поновлюється людина у своїй позачасовій реальності.

«В найтяжчих роках революції (приблизно 1919-1921) Рильський рятується з Києва на село, де три роки вчить дітей у школі, захоплюється мисливством і рибальством, живе книгами і поетичною творчістю. Як показує його поема «Крізь бурю й сніг», революція на українському селі мала свій не менш трагічний розгін. Але тут була можливість дистанції, самотності і самовпорядкування, створення собі духового «білого острова» серед розбурханого революцією океану, інтимного контакту з природою, в якій поет усе життя хотів підглянути тасмницю погодження в вічній красі найстрашніших противенств. Результатом була його перша зріла самостійна книжка поезій **СИНЯ ДАЛЕЧІНЬ...** поетична перлина, в якій вражає інтимне поєднання

відчуття гармонії природи і тисячолітніх пригод людського невтомного духа. В цей час до Києва, що почав оживати в новій радянській дійсності, вже повернулись із таких самих сільських островів університетські товариші Рильського — Зеров, Филипович, Бургардт (Клен), Петров (Домонтович): до них вертається і Рильський, стаючи вчителем у Києві. У цій групі, що їй (як свідчить М. Зеров) ворожа критика накинута назва «неокласицизм», Рильський швидко займає перше місце, випустивши одну за одною блискучі збірки поезій...

Офіційна радянська критика, роздратована суверенною позицією поета, взяла його під постійний обстріл. Втеча від сучасності, гедоністично-епікурейське сприймання світу, трубадур буржуазної культури, нарешті «буржуазний націоналіст» — це лише незначна частина з тих закидів, що сипались на його адресу. Рильський, що не вступав у політичну полеміку, все ж опублікував у київській газеті статтю «Моя апологія альбо самооборона»... Він просив критиків «не робити скороспілих присудів», відкинув зведення поняття «сучасність» до фабричного димаря і повстання проти капіталу. Подібно як античні класики, Рильський великим духовним зусиллям, що не раз обривалось одчаєм, виніс спокій із осереддя бурі, солодкість світу — із його отруйної гіркоти, світло і ясність — із кромішньої тьми і хаосу, прозорість — із каламутної повені його доби, рівновагу — із катастрофи. У багаторічному труді виробив він свій власний класичний стиль, позбавлений будь-якого «академізму», епігонства чи пози. Це стиль духової перемоги, без якого не можна уявити собі великого відродження... У стилі Рильського засоби античної і європейської поезії доповнилися секретами незрівнянної української народної лірики, що їх вперше розкрив Шевченко».

Ю. Лаврінешо

Молюсь і вірю. Вітер грає
І п'яно віє навкруги,
І голубів тремтячі зграї
Черкають неба береги.

І ти смієшся, й день ясніє,
І серце б'ється, як в огні,
І вид пречистої надії
Стоїть у синій глибині.

Клянусь тобі, веселий світе,
Клянусь тобі, моє дитя,
Що буду жити, поки жити
Мені дозволять дух життя!

Ходім! Шумлять щасливі води,
І грає вітер навкруги,
І голуби ясної вроди
Черкають неба береги!

...

Сладокъ свѣтъ...

Солодкий світ! Простір блакитно-білий
І сонце — золотий небесний квіт.
Благословляє дух ширококрилий
Солодкий світ.

Узори надвесняних тонких віт,
Твій погляд, ніби пролісок несмілий,
Немов трава, що зеленить граніт,
Неначе спогад нерозумно-милий...
Солодкий світ!

Чи янголи нам свічі засвітили
По довгих муках безсердечних літ,
Чи ми самі прозріли й зрозуміли
Солодкий світ?

1919

Початковий рівень

1. До якої літературної групи входив Рильський у 20-х роках ХХ століття?
2. Чому після 1931 року в творчості Рильського сталися суттєві зміни?

Середній рівень

3. Дайте загальну характеристику неокласицизму.
4. Порівняйте ставлення неокласиків і футуристів до культурної традиції.

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте роздуми ліричного героя поезії «Молось і вірю...».
6. Розкрийте філософський зміст вірша «Солодкий світ».

ЄВГЕН ПЛУЖНИК

(1898-1936)

Євген Павлович Плужник народився 26 грудня 1898 року у слободі Кантемирівці Богучарського повіту Воронежської губернії (тепер Воронежська область Росії) у сім'ї торговця. Початкову освіту здобув у Кантемирівській школі. Навчався в гімназіях Воронежа, Богучара, Ростова, Боброва.

У 1918 році сім'я Плужників переїхала на Полтавщину. На той час Євген Плужник працював сільським учителем. У 1921 році він переїхав до Кисва, спочатку став студентом Ветеринарно-зоотехнічного інституту, потім вирішив змінити фах і вступив до Музично-драматичного інституту, де провчився недовго.

Літературні спроби Плужника припали на період його навчання в гімназії. Це були російськомовні поезії. Як український поет Плужник сформувався під час свого перебування в Києві. Перші українські твори були опубліковані ним у 1923 році на сторінках київського журналу «Глобус» під псевдонімом Кантемирянин. За життя Плужника побачили світ поетичні збірки «Дні» (1926) та «Рання осінь» (1927). Окрім поезії, він є автором роману «Недуга» (1928) та трьох п'єс. У 20-х роках Плужник входив до літературних груп «Ланка» і МАРС («Майстерня революційного слова»),

У 1934 році в розпал репресій проти української інтелігенції Плужник був заарештований і за сфабрикованим обвинуваченням засуджений до розстрілу, заміненого десятьма роками ув'язнення. Невдовзі після арешту та слідства хворий на туберкульоз поет потрапив до концентраційного табору на Соловецьких островах, що в Росії.

Помер Плужник у тюремній лікарні 2 лютого 1936 року.

Творчість Плужника значною мірою породжена складною атмосферою громадянської війни та суспільних перетворень, що почались після неї. Його поетичне мислення містить у собі ознаки експресіонізму — модерністського мистецького напрямку, що постав як реакція на загальну дегуманізацію, знецінення людського життя в умовах глобальних цивілізаційних процесів.

Слово експресіонізм походить від лат. *expressio* — вираження. Митець-експресіоніст ставив собі за мету не відобразити зовнішні прояви життя, а виразити його приховану сутність. В українській літературі експресіонізм зародився в творчості В. Стефаника. Він набув розвитку й поширення в 20-х роках ХХ століття. Поезія Плужника має окремі риси експресіонізму, особливо це стосується творів його першої збірки «Дні».

Ліричний герой поезії Плузника повністю пов'язаний із сучасністю. Він переживає цю сучасність як дисгармонійну, часто ворожу людині. Він постає в зміні напружених душевних станів, сприймаючи кожну конкретну подію як узагальнену людську драму.

Плузник — майстер художньої деталі, він намагається через вивчення, оголення конкретики буття дістатись до суті речей, хоч і не завжди досягає своєї мети. Світ у його баченні нерідко позбавлений напівтонів, поляризований, поділений на чорне й біле. Плузник вірить, що будеться і скоро стане новий, справедливий світ, у якому людина нарешті зможе знайти себе. Поет також несхибно вірить у своє право судити світ, у те, що його суворая правда — остання й остаточна. Йому властиві максималізм і безкомпромісність, тож деякі його твори нагадують гнівні інвективи, що іноді мають свого більш-менш конкретного адресата, але частіше виступають узагальненим оскарженням несправедливого світового порядку.

Плузник у своїх творах часто декларативний і плакатний, причому деякі його поетичні декларації зводяться до рівня крикливих і в чомусь навіть наївних агіток — якби не загальна висока енергетика його вірша, вони були б зовсім невиразні.

Однак у багатьох поезіях автора звучить по-справжньому щирий, без екзальтації, біль людини, що перейнялася стражданнями своєї доби. Його героєм у вірші «Для вас, історики майбутні...» прагне наголосити на кричущій невідповідності між реальними людськими болями та холодними рядками слів, які не здатні виразити справжнього драматизму епохи.

Твори, що увійшли до збірки «Рання осінь» та невиданої книжки «Рівновага», засвідчують суттєву еволюцію поета. Він відходить від нав'язливої декларативності і плакатності, а його вірші набувають емоційної зваженості, їх образність удосконалюється, ускладнюється. Це виявляється в поезіях «Вчись у природи творчого спокою...» і «Ніч... а човен — як срібний птах!...». Цікавою є також інтимна лірика поета («Річний пісок...»).

Про Плузника можна сказати, що він лише наблизився до свого творчого розквіту. Повністю реалізувати свій творчий потенціал поет не встиг, потрапивши в безжалісні жорна репресій.

«Євген Плузник не був «ущербним поетом», як його намагались репрезентувати. Він жадав не абстрактного гуманізму, а гуманізму конкретного, зверненого до кожної людини, яка опинилася у вирі терору і репресій і була безсилою захистити свою честь, гідність, а врешті-решт — життя. Тому поет і відтворював сумніви, нещадно аналізував свій душевний стан і зазірав за презенти щоденної драматичної реальності — а раптом там криється виправдання трагічного роздвоєння ідеалів і жорстокої дійсності.

Перша книжка поезій Євгена Плузника побачила світ в 1926 році під назвою «Дні». Друга — через рік («Рання осінь»). Щирий, самокритичний, поетичний щоденник — образно лаконічне, психологічно містке «анкетування» станів і переживань нещадних щодо вразливої поетової душі, радощів, гріхів і болей навіки. Хвилюючий «день за днем», як плін життя у сумнівах,

у надіях і розчаруваннях. Його уява мандрує по світах, «гортає» сторінки людської цивілізації, «зазирає» в космос, але найпотаємніша глибина для поета — глибина його душевних станів і почувань.

Виразальні засоби поетичної мови Євгена Плужника урізноманітнюються, його лексика легка, рухлива, точна, рима свіжа, ловлена на слух, рядок елегантно зупиняється, наче завмирає у високості, щоб вибухнути вражаючим смисловим акцентом. Поет удосконалює поетику образного зіткнення смислових контрастів і антитез, довірливо, акварельно чисто передає психологічні стани, безжально обриває себе на злеті заманливого образного «вицвітання» ефектного узагальнення. Воліє парадоксів, шукає лаконічних засобів пригашення скептичним натяком «спраглої» на образний візерунок колізії вірша — думка щоб була чітко виражена, як філософська теза, органічно народжена в процесі образного мислення».

М. Жулинський

Для вас, історики майбутні,
Наш біль — рядки холодних слів!
О, золоті далекі будні
Серед родючих вільних нив!

Забудь про вистраждані свята,
Що в них росила землю кров!
Мовчи, мовчи, душе підтята,—
— Агов!

Якийсь дідок нудний напише,—
Війна і робітничий рух...
О, тихше!
— Біль не вшух!

Збірка «Дні», 1926

Вчись у природи творчого спокою
В дні вересневі. Мудро на землі,
Як від озер, порослих осокою,
Кудись на південь линуть журавлі.

Вір і наслідуй. Учневі негоже
Не шанувати визнаних взірців,
Бо хто ж твоїй науці допоможе
На певний шлях ступити з манівців?

1927

* * *

Ніч... а човен — як срібний птах!..
(Що слова, коли серце повне!)
...Не спіши, не лети по сьайних світах,
Мій малий ненадійний човне!

І над нами, й під нами горять світи...
І внизу, і вгорі глибини...
О, який же прекрасний ти,
Світе єдиний!

1948

* * *

Річний пісок слідок ноги твоєї
І досі ще — для мене! — не заніс.
Тремтить ріка, і хилиться до неї
На тому березі ріденький ліс...

Не заблукають з хуторів лелеки,—
Хіба що вітер хмари нажене...
О друже мій єдиний, а далекий.
Який тут спокій стереже мене!

Немов поклала ти мені на груди
Долоні теплі, і спинилось все:
І почуття, і спогади, і люди,
І мертвий лист, що хвилями несе.

Немов ласкаві вересневі феї
Спинили час,— і всесвіт не тече...
І навіть цей слідок ноги твоєї
Вже не хвилює серця і очей...

Бо я дивлюсь і бачу: все навіки
На цій осінній лагідній землі,
І твій слідок малий — такий великий,
Що я тобі й сказати б не зумів!

1927

Початковий рівень

1. До яких літературних організацій входив Є. Плужник?
2. Пригадайте поетичні збірки Є. Плужника.

Середній рівень

3. Що переживає ліричний герой поезії «Для вас, історики майбутні...»?
4. Що символізує образ човна у вірші «Ніч... а човен — як срібний птах!...»?

Достатній рівень

5. Розкрийте філософський зміст поезії «Вчись у природи творчого спокою..».
6. За допомогою яких художніх засобів досягається поєднання інтимного переживання й філософського роздуму у вірші «Річний пісок...»?

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

(1893-1933)

Микола Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) народився 13 грудня 1893 року в селі Тростянець на Харківщині (тепер місто Сумської області) в сім'ї сільських учителів. У 1904 чи 1905 році мати майбутнього письменника розійшлася з чоловіком і, забравши дітей, переїхала на хутір Зубівка до сестри, яка була одружена з поміщиком М. Смаковським. Незабаром вона одержала посаду вчительки на Богодухівщині, а через деякий час — місце вчительки на хуторі Дем'янівка поблизу Диканьки. Так Микола Фітільов з 11 чи 12 років виростав без батька.

Микола Фітільов закінчив Краснокутську вищепочаткову школу та вступив до Богодухівської гімназії, з якої був виключений у п'ятому класі. Із 1911 року він працював писарем у волосній управі, багато часу віддавав самоосвіті. У 1916 році екстерном склав гімназійні іспити й отримав диплом про середню освіту. Того ж року він потрапив до війська, брав участь у бойових діях під час Першої світової війни.

У 1917 році Фітільов повернувся до Дем'янівки, а на початку 1918 року оселився в місті Богодухові на Харківщині, де працював у волосній управі. Події громадянської війни не оминули майбутнього письменника. Влітку 1918 року він брав активну участь в організації повстанського загону, який згодом приєднався до Червоної армії. У 1919 році Фітільов остаточно визначився в своїх політичних симпатіях і вступив до комуністичної партії України (КП(б)У).

Навесні 1921 року письменник приїхав до Харкова, тодішньої столиці України. Там він зближився з пролетарськими письменниками, які об'єдналися навколо редакційної відомим українським політиком і поетом В. Елланом-Блакитним газети «Вісті ВУЦВК». Уже влітку 1921 року окремим виданням вийшла поема Хвильового «В електричний вік», а в листопаді того ж року — збірник «Жовтень». Замість передмови до збірника був поданий «Наш універсал до робітництва і пролетарських митців українських» за підписом М. Хвильового, В. Сосюри та М. Йогансена, що на той час став своєрідним маніфестом української пролетарської літератури.

З початку 20-х років літературна популярність Хвильового починає зростати стрімкими темпами. Його твори постійно друкуються в періодичній пресі. Окремими виданнями виходять збірки його поезій «Молодість» (1921) та «Досвітні симфонії» (1922). Тоді ж письменник виступає з прозовими

творами. Вони спочатку з'являються в періодичних виданнях, незабаром виходить збірка новел Хвильового «Сині етюди» (1923). Поява цієї збірки стала важливою подією в історії української прози.

Новий етап у творчості Хвильового розпочався з 1925 року, коли за його ініціативою було засноване літературно-мистецьке угруповання ВАПЛіте («Вільна академія пролетарської літератури»). Ця організація об'єднала найбільш відомих українських радянських письменників, які на той час жили в Харкові,— П. Тичину, Ю. Яновського, М. Куліша, Д. Любченка, М. Бажана, О. Довженка, М. Йогансена, О. Слісаренка, Ю. Смолича, П. Панча та ін. У період ВАПЛіте Хвильовий написав такі відомі твори, як «Мати», «Арабески», «Повість про санаторійну зону», «Сентиментальна історія», «Із Варинної біографії», «Іван Іванович».

У цей же час Хвильовий своїми статтями розпочав тривалу й гостру літературну дискусію (1925-1928), яка тією чи іншою мірою захопила значну частину української гуманітарної інтелігенції, людей науки, культури й мистецтва. Протягом 1925-1926 років Хвильовим були написані памфлети, об'єднані в цикли «Каму грядеши?», «Думки проти течії», «Апологети писаризму», «Україна чи Малоросія?» (останній не був опублікований). У цих памфлетах Хвильовий виступив проти примітивізму та епігонства деяких радянських письменників та закликав орієнтуватися на найкращі зразки західноєвропейського мистецтва. Від обговорення шляхів розвитку української літератури дискусія поступово перейшла в політичну площину. В дискусію втрутилась владна верхівка та особисто комуністичний диктатор Й. Сталін, який виступив з листом «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» від 26.04.1926 року, де піддав критиці погляди комуніста М. Хвильового. У червні 1926 року пленум ЦК КП(б)У засудив позицію М. Хвильового. Після жорсткої кампанії критики, спрямованої проти Хвильового та його прибічників, ВАПЛіте припинила своє існування. Від Хвильового вимагали визнати помилковість власних поглядів, і вже в 1926 році він написав першого покаянного листа, в якому засудив «хвильовім».

Наприкінці 1929 року за активної участі Хвильового було створено нову літературну організацію «Пролітфронт», однак і вона на початку 1931 року була розпущена. Пізніше більшість радянських письменників увійшла до контрольованої владою офіційної Спілки радянських письменників.

Голодомор 1932-1933 років справив гнітюче враження на Хвильового. У 1933 році він побував на Полтавщині й на власні очі переконався в наслідках діяльності комуністичного режиму. Набирали оберти масові репресії проти української інтелігенції. У травні 1933 року був заарештований приятель Хвильового письменник М. Яловий. Очевидно, саме тоді Хвильовий прийняв фатальне для себе рішення. 13 травня 1933 року він запросив до себе друзів — письменників М. Куліша, О. Досвітнього, Г. Епіка, М. Йогансена, І. Дніпровського, І. Сенченка. Під час вечірки Хвильовий вийшов в іншу кімнату й вистрілив собі в голову.

Одним із найбільш відомих творів М. Хвильового є новела «Я (Романтика)». Назва твору віддзеркалює загальну авторську настанову на виділення гіпертрофованого «я» центрального персонажа. Сюжетна складова відходить

на другий план, натомість увага зосереджується на змалюванні розколотої особистості людини. Дійсність у новелі подається через внутрішній світ персонажа — активного учасника буремних революційних подій, що ставлять особистість на межу найвищого психологічного напруження. Відповідно цим умотивовується уривчастість викладу та певна хаотичність думок та емоційних станів. Новела Хвильового не випадково має присвяту «Цвітові яблуні». Таку назву — «Цвіт яблуні» — дав одній зі своїх новел М. Коцюбинський і побудував її на основі драматичних переживань головного героя. Хвильовий таким чином прагнув підкреслити прикмети власної манери, теж великою мірою заснованої на відображенні внутрішніх переживань персонажа. У творі Хвильового парадоксально поєдналися дійсність і марення; персонажі новели майже гротескові, а їх реакції підкреслено імпульсивні, нерідко ірраціональні. Важливу роль відіграє образ матері головного героя, який постійно тяжіє до узагальнено-філософського виразу. Автор уже на початку твору виділяє важливі моменти: із далекої далі манить «загірна комуна» — нечіткий і невизначений ідеал, до якого прагне герой, тут же з'являється образ Марії та згадується мати — «наївність, тиха жура і добрість безмежна». Майбутнє потребує жертв — звідси «лампада фанатизму».

У новелі «Я (Романтика)» виявився експресіоністський погляд на світ як кризу й катастрофу. Твір спрямовує увагу читача до філософської суперечності між прагненням людини до ідеалу і тією ціною, яку доводиться платити за цей ідеал. Герой переконаний, що творить новий, прекрасний, ідеальний світ «загірної комуні», однак у прагненні до абстрактної ідеальної людини майбутнього знищуються конкретні живі люди сьогодення. Було б великим спрощенням означати головного героя новели Хвильового як звичайнісінького вбивцю. Тут дуже важливо врахувати мотиви його вчинків: він убиває не тому, що є «природженим» убивцею, а заради вищої мети. Він убиває живих людей заради абстрактної людини майбутнього. Не випадково він поставлений письменником у ситуацію випробування й вибору: мати, жива реальна людина, чи так схожа на неї далека Марія «загірної комуні». «Моя мати,— промовляє герой твору,— втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків».

Твір Хвильового не слід зводити до конкретного повчання, сприймаючи авторську позицію як вузько дидактичну. Автор не збирався повчати, а лише намагався *виразити* суперечності свого часу: у надлюдській гонитві за ідеальним світом було забуто про звичайну живу людину — у цьому полягає основна суперечність епохи, якій належав письменник.

«Хвильовий любив запах слова, вживаючи його улюбленого окреслення, безумно. Він заплітав слова в арабески й візерунки, розгортав їх у жалібні процесії і шиковав у танечні групи. Часом йому не вистачало українських слів, він хотів більших контрастів і п'янкіших букетів запахів — він удавався до французьких і російських слів. Мовознавці-пуристи сердилися на нього. Бідні мовознавці. Хвильовий любив запах слів, бо слова були для нього не ширмою від життя і не відбиткою життя, як учить офіційна марксистська філософія. Вони були для нього частиною життя...»

Хвильовий і його коло були оптимістами в тому сенсі, ЩО вони безумно любили слово, життя й людину. Вони були песимістами в тому сенсі, що, бачивши трагізм і приреченість життя, вони не зрікалися його, не складали рук. Вони були песимістами в тому, що вони не робили собі ілюзій, що, мовляв, колись, коли ми оте і те збудуємо, всі стануть щасливі і життя перестане бути трагічним. Так хто ж вони, зрештою, були — оптимісти чи песимісти?

Я сказав би, у відповідь на поставлене запитання, що вони були людьми. Що кожний з них був людиною. Втім, ці слова вже сказані з іншого приводу. Вони належать Інекспірові...»

Ю. Шерех

Я (РОМАНТИКА) Новела

«ЦВІТОВІ ЯБЛУНІ»¹

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля. Проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюся в даль.— Тоді дума за думою, як амазонянки², джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершини летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!) І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

Мати каже, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

¹ «Цвітові яблуні» — присвята-асоціація з новелою М. Коцюбинського «Цвітяблуні» (1902).

² Амазонянки (амазонки) — у грецькій міфології войовничий народ у Малій Азії та на узбережжі Азовського моря, що складався лише з жінок.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отрогами сизого бору, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, зі сходу. І томиться природа в передгроззі. А втім, за хмарним накипом чути й інший гул — ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, і м'ята вмирає в тузі. Мати каже: «Надходить гроза!» І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в «чека».

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні порт'єри, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіатське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмуриць брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, усю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

— я — чекіст, але я і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здійснюються над цегельнею, й обивателі, як миші, — за підворіття, у канаречний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жахлива смерть. Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

...(мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон¹ і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу несила досягти навіть чверті кабінету. У височині ледве манячить жирандоля. В горді — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в «чека», проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

— «розстрілять»,

завше мнеться, завше розписується так:

¹ Синедріон — рада старійшин, вищий державний орган з політичними і судовими функціями в древній Іудеї. Тут — рада, вищий орган.

не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф¹, хвостик.

Я:

— Діло все. Докторе Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячим і непевним голосом, каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохіт хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

— ...«Розстрілять»???

І мати тихо, зажурно дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За портьєрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворіть. В городі тиша й мовчазний передзвін серць.

...Доктор Тагабат нажав кнопку

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це — вакханалія і т. д., і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

¹ Хетейський ієрогліф — письмена хетських племен у Малій Азії, які утворили в першій половині II тисячоліття до н. е. державу з високою культурою.

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою

— «розстрілять»,—

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця,— це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главоверх чорного трибуналу комуни, — нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірної Марії, і застигала у тьмі, чекаючи.

...Свічі танули.

Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

— шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азіатське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях.— Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече маузер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверкий край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий масток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів —
тьма на моїй совісті!!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації* і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюся на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюся і молитовно дивлюся на східний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. У дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю маузера й запалюю свічу.

...— Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підвбдить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії.— Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці¹!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це на більше, як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, с а м е ц е — неправда! Тут, у тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного з л о ч и н н о г о «я», якому я даю волю.

¹ Версальці — тут у значенні контрреволюціонери, за аналогією до зосереджених у Версалі контрреволюційних військ на чолі з А. Тьєром і М. Мак-Могоном для боротьби проти Паризької комуни 1871 р.

Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в твариннім екстазі я заплюшую очі і, як самець напровесні, захлинаюся і шепочу.

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон наготові. За два дні я й сам кинувся у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуні.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки муться уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вмщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гінці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, покриваючи мутне вогняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуні стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають:

— Штаб Духоніна¹!

¹ Штаб Духоніна — мається на увазі начальник штабу і головнокомандуючий російської армії, який не визнав Жовтневої революції і на початку грудня 1917 р. за наказом М. Криленка був розстріляний у Могилеві. Звідси й походження евфемізму — «відправити в штаб Духоніна», тобто розстріляти.

...А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгрозя: скоро буде гроза.

...Я вхожу в княжий масток.

Доктор Тагабат й вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:

— Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе.— Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! так його! — і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат.— Так його! так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло N° 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялися доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції, і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних.)

...Порт'єра роздвинулась, і в кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі й мужчина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно плаксивий тон: він просив милості. Жінчина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий трижовний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи¹! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій², ні Лаотсе³, ні Будда⁴, ні Магомет⁵, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так по-вашому, значить, назрів час приходу нового Месії⁶?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробите цього Месію з «чека»?

¹ **Т е о с о ф и** — прихильники теософії, релігійно-філософського вчення про можливість «безпосереднього осягнення бога» за допомогою містичної інтуїції та одкровення, безпосередніх контактів із потойбічними силами. Засновницею сучасної теософії вважають російську письменницю О. П. Блаватську, за ініціативою якої 1875 р. у Нью-Йорку було організовано теософське товариство.

² **К о н ф у ц і й** (Кунци; бл. 551 -479 до н. е.) — давньокитайський філософ, педагог і політичний діяч.

³ **Л а о т с е** (Лао-цзи) Лі Ер (VI—V ст. до н. е.) — китайський мислитель.

⁴ **Б у д д а** — засновник буддизму Сідхартха Гаутама (623-544 до н. е.).

⁵ **М а г о м е т** (Мухаммед) — засновник ісламу.

⁶ **М е с і я** — у релігійному вченні посланець бога, який здійснить спасіння людства.

Женщина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивилисі із стін. Доносились канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник насідає на наші станції — передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милості. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць.

Женщина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Женщина сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

Вмить підскаочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графіна вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені одложити діла й розібрати позачергову справу:

— Тільки-но привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло,— Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! — Вечоріло.— І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатирі, кавалерійські сторожові загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньо-вічну даль.

На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За мою спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити, в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:
— Роз-стрі-лять!

але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину! мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за маузер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк. (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти.)

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуни?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав от реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — я махнув рукою в бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука.— Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— я, главковерх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене.

Його рішуче не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, нащо ця безглузда звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай!..

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці наслідують, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показалися біля станції: інсургенти відступають,— Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша вискочив. За ним і я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали і мчали. Стояло, мов зачароване, передгрозя. ¹

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як я попав до підвалу.

Із дзвоном розірвався біля мене шрапнель, і надворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!., хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— «це сторож моєї душі» — і без мислі побрів на міські пустирі,

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусили йти на північ, залишити город. Проте інсургентам дано наказу задержатись до ночі, і вони стійко вмирили на валах, на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках підворіть.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,
і я остаточно збивався з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збивався з ніг!

...Але раптом виринали обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжки, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати зазмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

— Докторе Тагабат! через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор схидно дивиться на мене й усміхається,— О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити маузера й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

...— Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

...Із-за дальніх отрогів виринав місяць. Потім плів по тихих глибоких потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав zenit і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць, в авангарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді — в нікуди, а збоку менебрили сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там йшла моя мати

з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою.

Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірна даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовно дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуни.

...Я здавив голову й ішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

Я раптом відкинувся: що це? галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені — так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність — хижа й жорстока, як згряя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, немінуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: *ergare humanum est*¹. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся. Саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як згряя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів у вогні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилася постать і тихо самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячив сторожовий загін мого батальйону. І в цей момент над городом знявся яскравий вогонь — перестрілка знову біла тривогу. То відходили інсургенти, — то помітив ворог. — Збоку розірвався снаряд.

¹ Людині властиво помилятись *{лат.}*. — Ред.

...Я вийняв із кобури маузера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі вогні: так кінчали з черницями. І тоді ж пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник,— Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,

два —

і ще - удар! удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць лле зелений світ з пронизаного zenіту. Я держу в руці маузера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я пориваюся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожнім узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймались вогні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку за шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся.— Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць,— Недалеко гротіли орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» — подумав я.

...Потім скинувся:

— Де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, якмене щось зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертво. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб.— Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! — Тоді я поправив ремінь свого маузера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному zenіті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

...Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера загірної комуни.

Початковий рівень

1. Яким було справжнє прізвище М. Хвильового?
2. Яку літературну організацію очолював М. Хвильовий?
3. Назвіть персонажів твору «Я (Романтика)».

Середній рівень

4. Поясніть значення назви «Я (Романтика)».
5. Дайте характеристику жанру новели. На якій підставі твір «Я (Романтика)» визначають як новелу?
6. Розкрийте значення присвяти до новели «Я (Романтика)».

Достатній рівень

7. Яку роль у новелі «Я (Романтика)» відіграє тема материнства?
8. Що в новелі «Я (Романтика)» означає образ «загірної комуни»?
9. Дайте характеристику центрального персонажа твору «Я (Романтика)».

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

(1899-1934)

Григорій Михайлович Стрілець (Косинка — літ. псевдонім) народився 29 листопада 1899 року в селі Щербанівка на Київщині в селянській сім'ї. Початкову школу закінчив у сусідньому селі Красне, де жив його дід. З дитинства наймитував, у 14 років виїхав до Києва на заробітки. У 1916-1918 роках навчався на вечірніх гімназійних курсах у Києві, екстерном склав іспити за шість класів гімназії.

Косинка брав участь у громадянській війні. У 1921 році письменник вступив до Київського інституту народної освіти, який не закінчив. Займався журналістською та літературною працею, входив до літературного угруповання «Ланка», яке в 1926 році одержало назву МАРС («Майстерня революційного слова»). У розпал репресій проти української інтелігенції 4 листопада 1934 року Косинка за сфабрикованим обвинуваченням був заарештований і в грудні того ж року розстріляний.

Перші літературні твори Косинка написав у дев'ятнадцятирічному віці. Спочатку це була поезія, пізніше з'явилися нариси й оповідання, які з 1919 року публікувалися на сторінках періодичних видань. Уже в 1922 році вийшла перша книжка Косинки «На золотих богів». Талант письменника розвивався — у 1926 році побачила світ друга збірка його прозових творів «В житах».

На тлі модерністських літературних пошуків початку ХХ століття проза Косинки має загалом традиційний вигляд. У своїй «Автобіографії» письменник відзначив: «Мої учителі — Винниченко, Стефаник, Кнут Гамсун, Васильченко». Насправді саме останній здійснив найбільший вплив на Косинку.

Проза Косинки витримана переважно в реалістичній манері з окремими краплями імпресіонізму. Тематично його твори пов'язані з життям українського села в період революції та громадянської війни. Новела «В житах» (1925) — зразок реалістичної прози, щоправда, з деякими імпресіоністичними рисами. Герой твору Корній — колишній селянин, а тепер дезертир, який з обрізом у руках переховується в житах. Перед читачем постає людина, якій діла немає до політики та ідеологій. Корній — носій типово селянської психології, головне для нього — вижити за будь-яких умов, а найбільше бажання — повернутися під рідну стріху до принад щоденного селянського побуту й там, у маленькому затишному домашньому просторі, заховатися від загроз великого й непередбачуваного світу. Втеча Корнія від життєвих ускладнень якась дитяча, інфантильна, — він, немов налякана темрявою ди-

тина, ховається в житах, думаючи, що в' такий спосіб зможе уникнути небезпеки. Визираючи зі своєї схованки, він так само безпосередньо реагує на псе, що відбувається на дорозі: то цілиться з обріза в кавалеристів і уявляє, як вступає з ними в бій (звичайно, тільки в уяві), то підслуховує розмову сільського багатія Дзюби, якого теж кортить підстрелити, то, нарешті, помітивши здалеку червону хустку дівчини, виходить на дорогу, щоб попросити їжі («може, хоч пиріжка дасть»). Дівчина виявляється не лише знайомою, а ще й давньою коханкою Уляною. Після пристрасних поцілунків і ніжної розмови — прощання. Радість охоплює Корнія, його становище дезертира не вдається вже таким безнадійним, проблеми відступають, забуваються, вже байдуже до небезпеки, хочеться радіти життю і співати. Автор зобразив звичайну людину, що заплуталась у нових, не зрозумілих для неї реаліях життя. Письменник показав, що навіть на тлі масштабних революційних перетворень ця маленька людина також заслуговує на увагу — вона є хоч і не дуже складною й цікавою, однак усе ж по-своєму неповторною особистістю.

«Косинка — співець селянської революційної війни, яка протягом 1917—21 років бушувала на Україні, з безпрецедентною силою звертаючи свій вогонь на всіх зовнішніх напасників (німців, білих росіян, альянтів, червоних росіян і т. д.); вкінці той пекельний вогонь палив також і саме селянство внутрішньою боротьбою, анархією, розпадом, якому сприяла московсько-більшовицька демагогія. Косинчині новели і фрагменти подають нам і тло і цілу галерею типів цієї війни. Косинка не ідеалізує людей; навіть тих, що любить, подає у стилі «брутального реалізму», жорстокої правди».

Ю. Лавріненко

В ЖИТАХ

Це все було просто до дрібниць: і я, і заспаний ранок, і сивий степ. Я пам'ятаю хороше тільки ранок: заплаканий у росах, молодий і трохи засоромлений сонцем, що смутне купалося у стрижні.

— Ну, ну... вже-й цілуватися лізе!

Кажу це до сонця, бо воно безцеремонно грається волосинками на моїй нозі, любовно оглядає забрьохану колошу на штанях і сміється з мене крильцями бджіл: «Дізік, дізік...»

— Дізік?!

Я починаю сердитись, бо що таке «дізік»? Дізік — страшне для мене слово, бо воно нагадує мені про дійсність — раз, а друге — в нашій революційній термінології це є дезертир, а я, товариші, саме до них і належав!

Маєте: «Коли,— думаю,— сонце починає шукати дезертирів — до села не піду, небезпечно (такий наш звичай дезертирський), а просто собі левадами, благо ще неділя сьогодні — сплять, в жита».

Так і постановив: левади манять мене зрадливо вербами, городи пахнуть полином, м'ятою, але мій вірний товариш — жита.

Ляжу в долині, де тліє під сонцем Гордина могила, а переді мною стовповий шлях, Гнилице, Чорносливка, далі...

— В жита!

...Одкрасувались — наливаються, через тиждень-другий — копи, а зараз догорають; у мене почали дзвонити коси, серпи, а важкий колос схилився до землі, але в цю хвилину старий черногуз поважно пройшов травною до болота, поклонився на всі чотири сторони, піймав необережну жабу, і під глухий клекіт сполохав на ставищі дику качку...

— От дурна жаба, правда?

Це моє слово до японського одрізана, але після цього я рішуче встаю, підкочую колоші і сміюся до своїх ніг, а вони ж у мене міцні, рівні, сильні (волоссям обросли, а мені баба казала: то — сила); заглядаю у стрижень: там же до мене посміхаються сірі, гарні очі, розпатланий чуб горить на сонці та визирає ще дитяче обличчя Корнія Дізіка.

Показую йому кулака й ловлю зором слід черногуза.

— Треба рушати! Поснідати би не вадило, а?

Але пригадую, що коли в селі побачить солдат зелену сорочку, спокійно прицілюється з рушниці, наче в суху вербу, і вигукує, стріляючи з ляку: «Стой, ні с места!»

Правда, це буває дуже рідко, бо ми, дезертири,— народ бойовий, а ходимо обережно, особливо вечорами; засиніло — село наше, а ранок — жита обминаємо. Вирішив не снідати: хіба можна до служби божої хоч рісочку до рота брати?!

...Коп'ях сіна підсмикав, підбив ногами (хай слід затреться), уважно оглянув свою «японочку» — засунув її за пасок штанів, картуз — на очі, а стежкою черногуза — в жита.

Не пішов, а поплав... Бо мені не звикає до одноманітного ритму хлібів, і степ для мене знайомий, як і моя «японочка»: хвилюється ранками, дзвонить хвилями в обіді, а вечорами, коли догорають жита, лягає спати.

Іду знайомими стежками: широкий Розділ зустріне мене пшеницями, Темник привітає житами, а коло Гординої могили — крайкована синіми льонами плахта з вівса, ячменю і п'яних гречок.

Все так просто, ясно і раптом:

— Чого це курить степовий шлях?

Лягаю. «Японка» косо дивиться на дорогу, мої нерви приймають пісні поля і, здається, починають підспівувати самі; десь над ухом

б'ється крильцями джміль, гуде, розсотує нерви, і мені до болю хочеться піймати його і задавить...

Ще пильніше вдивляюся на закурену дорогу, «кавалерія, кавалерія», проноситься іскрою думка, гасне на синьому льону і твердо рішає: «Убити двох, трьох, а тоді що буде... Застрелиться».

Але мимоволі кладу за обніжок голову, засовую босі ноги в жито, випрямляюсь тілом і жду; мої нерви уже не співають, а тільки дзвонять тихо: «Дзінь, дзінь!..»

Думаю: «Копит горить під сонцем — багатий іде...»

За півгоной од мене, спиняючи риссю сивого коня, проїхав гнилицанський багач Дзюба, і жито передало його голосну, трохи чваньковиту розмову:

— Ого-го, брат! Житомирська губернія повна тепер ними, служить не хоче в комуні, а все льогкі хліба подавай!..

А другий на возі:

— Комісарами хочать бути.

— Комісарами?! Хай чортом буде! А то як ніч — з винтовкою до вікна йде: «Дайош!...»

Сіра смуга піску, білий копит коня, а за ними моє непереможне бажання вистрілити, але пам'ятаю наказ отамана Гострого: «Не вилазь і не стрілай». Дивлюся на жилавий деревій під обніжком, де лапками заплуталась і борсається у медовнику бджола, посміхаюся та лізу в густий льон.

— Хай буде й так...

Дзінь, Дзюба, дзінь... Це дзвонить степ на обід; мене од голоду починає ссати під ложечкою, і я, щоб заспокоїти його, мимоволі думаю про Дзюбу:

«Мабуть, добре поснідав? Подумаєш, герой який знайшовся: «Комісарами хочать бути»? А хоч би й комісарами?.. Ні, Гострому цього сказати не можна... Уб'є...»

Переді мною проходить житами тінь розстріляного, на городі Дзюби, комуніста Матвія Киянчука, і мені чогось до болю робиться сумно:

Дзінь...

**Я на бочке сижу,
Под бочкою качка,
Мой муж — большевик,
А я — гайдамачка!**

І підморгне! Молодець був Матвій, коли вели його...

— Дзінь...

Про комісарів я не думаю, Гострий може одвести вночі й мене купатися до стрижня, а все-таки мені цікаво: «Хто вони такі?!»

Степ зустрічає низькими поклонами пашні вітер, а він проходить полями — теплий, ніжний, смикає за вуса горду пшеницю, моргає до, вівса й довго цілує кучеряві голови гречок — п'є меди степові.

Я киваю йому головою своє «не знаю», сам хочу думати про Киячука, але якимсь напруженням волі встаю і зразу ж присідаю, бо на дорозі майорить під вітром червона хустка (я із свого лігва бачу тільки хустку); китиці, мов пучки калини, торкають колоски, вони кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою маленьким вихром і танцює.

— Плювать мені тепер на Гострого! Іду назустріч, може, хоч пиріжка дасть, коли не з нашого села... Дезертирові все можна! Ачхи, кучерява! Ой, злякається... З неділею, куди йдеш?! — не сказав, тільки подумав: «Невже Уляна?»

Я од здивування підсунув на лоба картуз: «Що ж буде далі?»

Стояла переді мною справжня Уляна, а з нею стояла обора панська і шість волів у плузі — орали степ колись...

Степова дичка — запалена, засмажена, а очі — два жучки... Воду носила.

— Здрастуй! — і стала.

— Здорова будь, Уляно! — хотів посміхнутись і не міг: вона довго дивилась на мене, видно, думала, а коли її око впало на моє драге коліно, де спокійно лазила божа корівка, — соромливо засміялась, тільки губи якомсь по-дитячому затремтіли, на колосок покотилася непомітно сльоза... Сині очі питали мене:

«Хіба ти, Корнію, забув ясла коло чорного вола Зоряна?.. А коли цілував мої очі — на сміх показував через вибитий сучок зорю, казав: «Вони схожі на неї, правда, Улясю?»

Я простяг руку, але не знав, з чого почати розмову, і якомсь подурному спитав її:

— Тебе, Уляно, тепер і не впізнають...

І тихо впало на дорогу її слово:

— Змінилася.

А далі я просто не пам'ятаю, що сталося: вона зайнялася, рвонулась до мене і глухо крикнула:

— Які вороги ми... Ні, Корнію, нам не так треба! Ходім сядемо.

Я сп'янів... Не знаю, що питав у неї і що казала вона мені, а тільки пам'ятаю, як буйно захвилювались жита, затремтів від радості льон і гарячий вітер припав грудьми до землі.

Колоски слухали:

— Ти й досі такий славний, Корнію... Хочеш цілувати? Цілуй, хай хоч один день буде наш!

І гладила рукою мій чуб, а його розчісували уже другий рік дощі, сніги і дике вовче дезертирське життя...

Вона сміялася:

— Хіба ти не знаєш мого Дзюби? То, Корнію, зуби чортові, а не Дзюби!

Я поклав голову на її коліна і слухав, бо це була загублена в житах моя доля:

— У мене так наче пісню хто списав: «Тільки й мала мати три сина й три дочки...»

Я боявся сліз і п'яно запитував Уляну:

— Правда, тепер наливаються жита? А в нас,— скоро в бір підемо,— життя панське, а голод собачий — прийдеться грабить. День іде і смерті ждеш. Товаришів у вас багато?

— Ех, Корнію! Наливаються... Стій, скажений, не рви!

Я бачив на тонких поділках Уляни гарно вишиту мережку, на пазусі — кленове листя, і все кругом було п'яне, а червона хустка зайнялася й горіла степом од краю до краю!

— Улясю... Тепер мені нічого не страшно!

— Мила Улясю...

Шептали колоски, а вона соромливо підсмикала хвартух, кидала мені морелі і боязко, з тихою журбою, нагадувала:

— Піду до матері, це ж він поїхав до волості заложником, а тож нікуди не пускає...

Барю Уляну й у двадцятий раз, а може, востаннє, запитую кленове листя:

— І досі любиш?

Льон заморгав.

— Ой, безстыднику, хоч би не питав: «Любиш?» — перекинула й додала: — Проковтни морелю, а потім попрощаємось.— Тихо поцілувала, рвонула льону горстку, й очі були сині-сині, мов льон, а хустка гасла,— Прощай, Корнію!

Далі по-старому повела бровою, моргнула й засміялась:

— Наливаються жита... Більш не треба, прощай! — Поклонилась низько на шляху і покотилась зеленими вівсами у веселу Чорносливку до матері.

Дзінь...

Дзвони, степе! Я довго лежу і слухаю, як дзвонить у такт дзвонів степу моє серце. Лізе божа корівка, беру їдніжно на руку й запитую: «Хочеш на коліна, до серця?»

Можна. Так, берись лапками за штани, далі... дурна, падаєш? А я, по-твоєму, як держуся? Але ти не знаєш, ні, ти не знаєш, що я, Корній Дізік, п'яний сьогодні в житах, а?

П'яні жита, розступіться! Плювать на смерть Гострого, я співать хочу, чуєш, степе?!

Ой що ж бо то та за ворон...

І горить переді мною ще й досі Гордина могила під сонцем, черво-на хустка Уляни і я — коли згадую своє дезертирське життя...

Питаєте про Матвія Киянчука? Розкажу, але не зараз, бо в житах загубилася моя доля, і мені хочеться плакати, мов дитині, або співа-ти, як співають старі, коли згадують молодість, а я ще хочу співати!

1926

Початковий рівень

1. Яким є справжнє прізвище Г. Косинки?
2. До яких літературних організацій входив Г. Косинка?

Середній рівень

3. Коли відбуваються події новели «В житах»?
4. Які літературні напрями виявились у творі «В житах»?

Достатній рівень

5. Визначте роль описів природи в новелі «В житах».
6. Розкрийте особливості психологічних переживань героя но-вели «В житах».

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

(1902-1954)

•Юрій Іванович Яновський народився 27 серпня 1902 року на хуторі Майсрове на Єлисаветградщині (тепер село Нечаївка Кіровоградської обл.) п селянській сім'ї. Освіту здобув в народному та земському реальному училищах. Завершивши навчання в 1919 році, до 1921 року працював по різних установах Єлисаветграда. Прагнення продовжити освіту в 1922 році привело Яновського до Київського політехнічного інституту, звідки він був виключений через два роки навчання.

Літературною творчістю Яновський захопився ще в юнацькому віці, писав вірші російською мовою. У 1924 році опублікував свій перший український поетичний твір.

У 1925 році Яновський переїхав до Харкова, тодішньої столиці України. Там влаштувався на роботу в редакцію журналу «Кіно». Підготував і видав першу книжку своєї прози — це була збірка новел «Мамутові бивні» (1925). У 1926 році письменник одержав посаду редактора Всеукраїнського фотокіноуправління, переїхав до Одеси, де працював на кінофабриці. У 1927 році Яновський повернувся до Харкова, займався літературною працею. Прозаїк входив до складу ВАПЛіте, підтримував М. Хвильового. Після ліквідації ВАПЛіте Яновський виступив одним із засновників нової літературної організації «Пролітфронт». Із посиленням владного тиску на літературу увійшов до Спілки радянських письменників.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років Яновський виступив із низкою прозових та поетичних творів. У 1927 році побачила світ збірка новел «Кров землі», у 1928 році — поетична книжка «Прекрасна УТ». Окрім поезії та новелістики, письменник звернувся й до романного жанру. У 1928 році вийшов його роман «Майстер корабля», а в 1930 році був опублікований роман «Чотири шаблі». За останній твір письменник зазнав гострої критики з боку влади. Щоб реабілітуватися, Яновський написав роман «Вершники» (1935), в якому у виграшному освітленні зобразив комуністичного диктатора Й. Сталіна. Спеціально до 20-річчя Жовтневого перевороту в Петрограді, в ході якого більшовики захопили владу, прозаїк створив п'єсу «Дума про Британку» (1937).

Повернувши прихильність радянської влади, Яновський у 1939 році переїхав до Києва, де очолив редакцію журналу «Українська література» (з 1946 року — «Вітчизна»), Під час Другої світової війни та окупації України

письменник перебував в евакуації в Уфі, фактично виступав координатором українського літературного процесу. У воснні роки він написав драму «Син династії» (1942) та видав збірку оповідань «Земля батьків» (1944).

По завершенні війни Яновського знову критикували. У 1946 році «за пропаганду буржуазно-націоналістичної ідеології» на сторінках редакційного ним журналу «Вітчизна» письменник був звільнений з посади головного редактора. Новий роман Яновського «Жива вода» зазнав критики й не одержав дозволу на публікацію (під назвою «Мир» був виданий після смерті автора). Яновському вдалося повернути прихильність влади в 1949 році. Тоді за збірку «Київські оповідання» він був нагороджений Сталінською премією.

Помер Яновський 25 лютого 1954 року в Києві.

«Пам'ятаєте ту першу вражаючу фразу «Вершників», той могутній, сповнений епічної сили заспів? Як лютували шаблі під Компаніївкою, де зчепились бортами степові пірати, і коні бігали без вершників, і небо «округ здійсалося вгору блакитними вежами»?..

Давно помічено, що степові люди мають вроджений потяг до моря, з дивною силою воно зваблює степовика, заповнює своїм простором, морською далечню.

...Море Яновського — то насамперед образ свободи, гуманістичне уславлення людини, її відваги, мужності й витривалості...

«Шаланда в морі» — одна з найромантичніших в нашій літературі новел, хоч ця романтика написана пером нещадного реаліста.

Одначе вернімось до веж чи, точніше сказати, — до того неба, що здійсалося тоді округ нас «блакитними вежами». Як усе-таки: чи в дійсності мистець їх спостеріг, чи був то лише плід його фантазії? Цікавість природна, але куди важливішим було те, що завдяки художникові ці вежі з'явились, увійшли в наш духовно-естетичний світ, зробивши одразу багатшими нас, і, почувалося, відтепер вони будуть із нами завжди. Інакше кажучи, сталося ще одне, хай ніби не таке вже велике мистецьке відкриття: ландшафт краси розширився, відтворено якусь нову, раніше незнану художню сутність. Образ дивовижний навіть для Яновського, рідкісний в нашій прозі своєю наповненістю...

Часто кажемо: нове слово в літературі. А насправді як рідко таке слово в літературі мовиться... Тут було саме воно, саме нове. Замість улюблених давніми романістами похмурих веж середньовічних замків із щілинами сторожких бійниць, з потайними льохами-казематами, вперше на обріях світової літератури з'явились ці вежі нерукотворні — блакитні bastiони степового українського неба. Виникли як образи чистоти й величі визвольної боротьби народу, як символ нездоланності й безсмертя самої революції.

Епоха велетенських битв, до краю оголених соціальних конфліктів, епоха великих пристрастей і надлюдських напруг знайшла у «Вершниках» гідне відтворення. Духом героїчного часу в книзі овіяно все, цей дух відчувається в самій художній новизні твору, в його стилістиці, ритмах, в його, сказати б, органному звучанні.

Захоплювала і музика окремої фрази, міць, густопис, карбованість рядка і монументальність образів книги в цілому, де могутні постаті героїв виступають так рельєфно і все художнє литво новел поєдналось між собою так гармонійно, що аж доречно в цьому випадку вжити слово «довершеність».

Свіжа оригінальна поетика Яновського сприймалась у спорідненості з мистецтвом Довженковим: художні образи-символи такого ж повноцвіття і внутрішньої місткості, тільки що в одного вони розгортались на екрані, а в його побратима лягали на папір, шикуючись у рядки сучасного епосу, в повноголоссі, перейняті, може, з народної думи речитативи...»

О. Гончар

ВЕРШНИКИ

Роман

(Скорочено)

ПОДВІЙНЕ КОЛО

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою, ось і розбіглися всі по степу, і Оверко перемиг. Його чорний шлик виявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрієвого загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захлинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою¹. Небо округ здійсалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном Добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного атамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зачепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився,

¹ *Компаніївка* — нині селище міського типу Кіровоградської області, районний центр.

поранену руку заклад за френч і зіпсував одержу кров'ю. «Та я, мазе-по¹ проклятий!» — «Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?»

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами і сірими очима. «А жити тобі хочеться? — питав Оверко. — Коло нашої Дофінівки² море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?»

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм боєм на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. «Ну й цирк!» — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упала на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

«Петлюрівське стерво, — сказав Андрій, — мати Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчачка, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. «Що тобі оце згадується? — допитувався переможець, — Одеса чи Очаків?» — «А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова...» Оверко перебив, подивився на південний захід. «Майстро віятиме, — сказав він, — коли б дощу не навів...» — «І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво. — Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!» — «Цирк? — перепитав Оверко. — Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід — це основа, а найперше держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

«Ну й цирк!» — гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. «Роде, мій роде, прости ме-

¹ Мазепа Іван Степанович (1644-1709) — гетьман України. Будучи підлеглим російського царя Петра I, виступив проти нього і намагався за підтримки шведського короля Карла XII відновити державну самостійність України. Ім'я гетьмана для російської імперської свідомості стало синонімом «зрадника» стосовно українців, які прагнули незалежності своєї батьківщини.

² Дофінівка — рибальське село під Одесою (тепер Комінтернівського району Одеської області).

ні, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки аминь».

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...» — «Та рубайте його, козацтво!» — скрипнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці, і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. «Доброго бінокля привіз, Андрію». Над морем устав силует підпрапорщика російської армії поверхстрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Саракамиша й Ерзерума¹. Та з моря наближалася шаланда, видно було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що «Ластівка». На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: «Чи є у вас скумбрія зелена?» — «А вам ночі мало?» Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув носа шаланди в море, притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. «Може, динаміт?» — «Ще дужче за динаміт!» — засміялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: «Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?» — «Яка я гвардія, я рибалка», — «Чубенко, поясни йому, що тепер він Червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче». Іванів товариш узяв Мусієву руку: «Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифт є, пролетарія всіх стран, соєдиняйсь», — та ляснув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вітерець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, «рокотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших гір».

¹ ...героя Саракамиша й Ерзерума...— тобто учасника переможних для російських військ боїв з турками в період Першої світової війни. В Ерзерумській операції (1916 р.) росіяни розбили 3-ю турецьку армію і захопили фортецю Ерзерум.

«Майстро десь зірвався»,— сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба. Чорношличники взяли, ся до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на списі жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західний вітер.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп Пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогув бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, «наша бере, і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» — почулася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкряяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

«Зустрілися, браток! — трусонув волоссям, що спадало аж на плечі,— Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один мертвий, а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?»

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, під'їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. «Дай я його домучу!» — «Дурню, це Оверко». Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. «Оверку, горе моє»,— сказав він голосом старої Половчихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

«Махновський душогубе,— тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги,— ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдама-

чищ по степах із ножем за халявою». Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

«Іменем батька Нестора Махна,— реготав Панас,— призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія — утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії — одрубати голову». Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего — протилежний вітер, грего підняв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав докупи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, «дайте пити»,—сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на Плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» — «Почекай проклинати, я вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що в «Просвітах»¹ в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брата?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злодюго каторжний, у бога, в світ, у ясний день...» Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла за Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дощем запахло, хлопці, по конях!» За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не прогавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими руками машину гне, що не встигаєш і папір підкладати. А паперу

¹ «Просвіти» — культурно-освітні організації, що об'єднували національно повстаючих себе українців. На чолі просвіт були найкращі представники української інтелігенції (Леся Українка та М. В. Лисенко в Києві, М. М. Коцюбинський у Чернівці, Панас Мирний у Полтаві та ін.). За радянської влади «Просвіти» були заборонені як буржуазно-націоналістичні організації.

ціла купа, на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою й он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на всіх треба настачити, бо знову ж — ревком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Одеси — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечну печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближалися. Над Одесою йшов дощ, Пересип¹ був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближалися. Грего посівав море дощем, тільки чомусь не видно патруля, може, він потім приїде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні-сини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить,— «по-якому ти з ним говоритимеш?» Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний,— «по-якому ти з ним говоритимеш?» — «Скумбрії зеленої»,— почув Половець,— «А вам ночі мало?» — не думаючи, одповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне.

«Закопати треба,— сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка,— клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко,— таке кляте Половецьке насіння!

¹ Пересип — індустріальний район м. Одеси. Назва має своє пряме значення: це намита морським прибоєм відмілина, що відділяє від Чорного моря лимани Куяльницький і Хаджібейський. Заводи й фабрики почали будуватися тут з другої половини XIX ст. Пролетаріат Пересипу вписав яскраві сторінки в революційну історію міста.

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, «ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової мргили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилось марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Лягнули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета, Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить, «здавайся! кидай зброю! червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, «хлопці, за мною! махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілися, Панасе»,— сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й весь час смикалось, «та тут і Сашко»,— посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили: «Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!»

«З тобою мова буде потім,— сказав Іван,— а я служу революції, Інтернаціоналу»,— і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до

купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

«Хлопці,— сказав Іван,— от і скінчилася ваша служба у зрадника й бандита Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя,— ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі як один до перемоги, хай живе Радянська влада, Червона Армія!»

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі і далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство, й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. «Це — близько смерть»,— подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: «Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас і Карл Маркс».

«Проклинаю тебе,— закричав Панас в агонії,— проклинаю моєю останньою хвилиною!» Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

«Стріляй і мене,— сказав Іванові клятий Сашко,— стріляй, бай-стріюче»,— «Бісової душі вилупок»,— промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по махновському звичаю, став скубити, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навівяв тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів,— «одного роду,— сказав Герт,— та не одного з тобою класу».

ДИТИНСТВО

Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Кавховки, смуга пісків тягнеться вздовж ріки з південного заходу, незайманий степ аж до Мелітопольщини, на півдні — Чорне море, і Джарилгачська затока, і саме місто Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму. Рівна, безмежна просторинь (як на масштаби двох людських ніг), гола рівнина без ріки, без дерева, окремі селах й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню, небо не синє, як за Дніпром, а кольору ніжних блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям.

Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії, і по села плодилися степовики, і один із них народився в цьому степу, до Перекопа — п'ять годин ходи, і ріс серед степу, а його смалило сонце та обпікав вітер, і завше йому хотілося їсти, бо народився в бідній хаті, і першим спогадом дитинства був степ.

Комусь, не степовикові, незрозуміло, як живуть люди на голій, порожній рівнині, а малий Данилко виходив крадькома з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку, степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її!). І скільки всіляких ласощів росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до батька, що пасе ватагу панських овець, мов військо, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку цибулинку та солі до неї.

На степу росте багато їстівного зела, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайчик (не той, що по толоці росте), або пасльон та дикий мак,— це все неабиякі ласощі, степові гостинці. І степом можна йти безвісти і лягати на землю, прикласти вухо до землі — то тільки вмій прислухатися — шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки

на синьому повітрі, тоді здається, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш — скільки живих друзів у тебе в степу.

І жайворонок, що загубився в небі, співаючи жайворонисі, і орел, що повис на вітрі, ледве ворушачи кінчиками крил, виглядає здобич, чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок — зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркунці — одне пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на веселі.

І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, як вони лежать на дні провалля — як решета, як сковороди чи як жовті п'ятаки?

Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому. Його перестріває друг, повідає, як драгувалися мати і як заходилося плачем немовля, котрого покинув Данилко, і мати, мабуть, битимуть, та не треба цього боятися, ось підемо вдвох до вечері й повечеряємо, а при мені вона не битиме, і потім воно й не болітиме, коли гаразд наїсися, то, виходить треба добре наїстися і нічого не боятися. Вони йдуть удвох до хати і заходять на подвір'я, правнук Данилко і прадід Данило, старе, як мале, казали люди, бачивши їх, і під хатою стоїть сирно, а на ньому розкішна вечеря: кислий-прекислий сирівець та ячні коржі.

І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирає сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже пересердилась за цілий день, «боліло? — питав прадід Данило,— а ти не заважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годус, то хай і б'є, а батько твій ледащо й п'яниця, його знову проженуть од ватаги, то не вилазитиме з корчми, хлопець гордий і нікому не поклониться, а людям треба кланятись і респекту давати, інакше не проживеш, житимеш, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний». Та Данилко спав, притулившись до прадіда, спав без усіх отих мислей, що приходять з роками, спав, як трава, що нахиталася за день.

І всі весни його дитинства склалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові господарем степових звичаїв. І щороку весна приходила краща й дужча, починав її бабак, що прокидався на Явдоху¹ до сходу сонця й свистів.

¹ ...прокидався на Явдоху... — За релігійним календарем день Євдокії відзначався 1 березня за ст. ст.

Прадід примічав, звідки в цей день вітер, коли з Дніпра — риба ловитиметься, коли із степу — добре на бджоли, коли з низу — буде врожай; а побачивши першу ластівку, треба було кинути на неї жменю землі — «на тобі, ластівко, на гніздо!», ластівки не летять у вирій, а, зчепившись ніжками, зимують на дні моря, ріки чи криниці.

Далі з'являвся голубий ряст, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: «топчу, топчу ряст, дай, боже, потоптати й того року діждати!», а хто не встигне — тому на той рік рясту не топтати, на лаві лежати, і ряст у Данилка був Дивним трійзіллям, і казав Данилко за всіма, коли хтось трудний одужав,— «о, вже виліз на ряст!»

А перший грім, цей весняний будило, після нього земля розмерзається до краю, а дівчата біжать стрімголов умитися з криниці і втертися червоним поясом — на красу, а хлопці беруться за ріг хати й силкуються підняти — на силу, і тільки після першого грому вечеряють надворі, а не в хаті, о перший грім весни!

На сорок святих¹, коли день порівняється з ніччю, у школу вчительці треба нести сорок бубликів, по хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками, а в Данилка жайворонка із ячного тіста, і мати плакала, не маючи й жмені пшеничного борошна. Данилко не розумів такого смутку і з гордістю показував усім у школі свого бравенького жайворонка, він тюрлюнчав за нього і робив йому гніздечко, а крильця були ловкенькі, о, та мати вмів зробити жайворонка, між усіма жайворонками — він справжній жайворон! А врєдині у нього запечено травинку, і вона солодка, як мед, багатші школярі давали вже за нього й бублика городського, та ба, хіба в городі бачили коли-небудь такого жайворонка?

Данилко поклав його перед себе на парті і, пишучи у зошит, одно милувався із свого укоханця, що сидів біля каламарця мов живий і скося поглядав на Данилків важкий труд, і справа кінчилася тим, що Данилко віддав свого жайворонка аж за п'ять пшеничних і поніс додому за пазухою: і мама скуштує пшеничного жайворонка, і дід Данило, і п'яничка-батько, і він, Данилко, та й сестра Вустя посмокче одного, бо зубів у неї ще ж немає!

А на теплому Олексі² сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони як не подуріють з радості, вилізе тобі таке кволеньке з колоди, обігрється на сонці й лігає-лігає, аж очі заболять на нього дивитися,

¹ На сорок святих...—9 березня за ст. ст.

² ...теплому Олексі — 17 березня за ст. ст.

і швидко цілі рої літають над пасікою, а сусіда кадить ладаном, і десь незабаром приходить середохресний тиждень¹, коли піст перед Великоднем ламається надвоє, і кажуть старі люди, що чути буває, хруст.

У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки, мама поставили Данилка у куток і молять богу: проказують молитви, щоб Данилко їх повторював, а Данилко все прислухається, чи не хрусне ота середохрестці, коли піст ламається надвоє, і хрусту щось не чути, і молитву вже скінчено, і Данилко тоді молиться сам із справжнім натхненням — тієї улюбленої молитви, що його навчив прадід Данило: «Дай мені, боже, картоплі, киселю й розум добрий».

У вербну неділю² прадід приходив рано з церкви й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!» І свячену вербу ховають за ікону. Це найдужчі ліки, коли дитина сохне і жовтіє та висихає. Тоді мати вербу тую варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купають малу Вустю й приказують: «Місяцю Адаме, ім'я тобі Овrame! Дай тіла на ці кості, а як не даси, то прийми мощі!»

Прадід Данило сміється, ставши на місці посеред двору,— «корови тобі треба, дівко, га!»

Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою³, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло — весну славити, і співають — «а вже весна, а вже красна, із стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода капле. Молодому козаченьку мандрівочка пахне, мандрівочка пахне, мандрівочка пахне». І в роботу, і в дозвілля, на панських ланах і на своїх горьованих, натщесерце і попоївши, після голодної зими — дівчата співають і славлять весну, а парубоччя табориться округ них, така вже степова вдача — в усіх світах співати, і наврод чи хто в світі так співає, як степовики.

Так у співах та в каторжній роботі кінчається березень і починається місяць квітень, коли все зацвітає — біла береза і проліски, золотий горицвіт та пухнастий срібно-бузковий сон. І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий, збираючи легенький пил і паруючи, діти, замурзані й голодні, бігають

¹ Сердохресний тиждень — четвертий тиждень семитижневого Великого посту перед Паскою (Великоднем).

² Вербна неділя — остання неділя перед Великоднем. Свято встановлено на честь входу Христа в Іерусалим. Христу під ноги кидали молоду зелень, вербові гілки,— цим і мотивується обряд з вербою, яка від освячення набуває магічних властивостей.

³ ...сівши черенем ч и л а в о ю...—тобто кружком або рядком.

під дощем: «Дощику, дощику! зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку, дубочок схитнувся, а дощик лину вся».

Данилко колише малу Вустю й не може вибігти на дощ, і коли вже вона вмере, а її покладуть на лаву, як дорослу, дід Данило прочитає псалтиря¹, наче вона й справді щось зрозуміє з тої шкуратаїної книги, а потім мама мусить спекти добрих пирогів з картоплею чи з квасолею, щоб пом'янути Вустину душу, хоч маленьку й уредну, проте людську душу, яка без поминання і з хати не вилетить.

А як добре пахнуть мертві, коли їх покладуть на лаву, у віконце простягаються сонячні руки, прадід Данило читає з книги псалтиря, вогник над свічкою ворухиться, як бджола коло квітки, пахне мертвяком і стружками з сосни, можна сидіти в куточку і довго-предовго дивитися, що на лаві лежить чужий чоловік — жовтий, мов бог на іконі, а над ним літає його душа, і треба поглядати на склянку меду, що стоїть на покуті, з неї душа п'є мед, і меду меншас, а душі так і не видко,— яка вона в того дядька була — як жайворон чи як ластівка, а мо' метеликом чи й великим кусючим джмелем.

Пиріг з квасолею дуже смачний і м'який, Данилко його їсть на-тхненно, пам'ятаючи, що це за упокій, а тітка того мертвого дядька така дурна, що зовсім забуває, скільки пирогів дала вона Данилкові, хоч бери й десятий — нічого тобі не скаже і лише голосить укупі з сусідками. Дуже наїдно, коли хтось умирає — без Данилка та справа не обходиться: прадіда кличуть читати, а правнук іде за поминальника, отак удвох і годуються, а надворі весна, і теплий дощик збиває куряву, і піст перед Великоднем котиться вже, як горіх.

А білий тиждень, коли білять хати, чепурять подвір'я, Данилкова мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете, й обмис, і хату обмерезить цяточками й рожами, коло печі цілісний день товчється, і нема ні в кого на селі такого хисту прикрасити піч.

І все село те знає та кличе її, Ригориху, і вона малює піч синім і червоним, чорним і рудим, жовтим і зеленим, як учила її покійна мати, згадуючи далеку свою батьківщину побіля міста Золоті Ноші², звідки було її взято. От за такою роботою білий тиждень і кінчається, настає Великдень, він пов'язується у Данилка з материними сльозами, бо батько не вилазить із чужих хат і випиває з усіма, хто його частує.

¹ П с а л т и р — одна з книг Біблії, зібрання псалмів — релігійних пісень та молитов.

² З о л о т і Н о ш і — Золотоноша, колись Полтавської губернії, нині райцентр у Черкаській області.

І цього чабана Ригора частували всі, і Ригор лаяв багатирів, у яких пив, розповідав байки про попівські діла, і кричав, і проклинав пропаще життя, а його слухали й не перебивали, бо знали всі, що Ригор зараз заспіває, а після того співу нічого вже людині не треба.

Данилко знаходив батька й вів додому, дорогою він лаяв його всіма словами, які чув од мами, а Ригор ішов, намагаючись іти рівно, і плакав усю дорогу. Дечії хлопці дражили Данилка таким батьком, та Данилко, притуливши батька до чіхось воріт, хуленько наздоганяв хлопців і розпочинав жорстоку баталію, бився сам проти кількох і повертав до батька заюшений кров'ю з подертою сорочиною, проте переможний, примусивши поважати нетверезість свого батька й віднявши для повноти перемоги великодні гостинці у розгромленого ворога.

У хаті сиділа коло столу мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб, і п'яничка нарізав його хрестом і скибочками як господар дому і роздавав родині. У матері по кам'яному обличчю котились сльози й падали на хліб. Данилко сидів затятий і клятий після битви за честь роду, прадід Данило блискав очима з-під кошлатих брів, і Великдень був Данилкові за напасть, бо стільки баталій, скільки одбував він цього великого весняного свята, вистачило б нашому хлопцеві на цілий рік. Данилко віднімав у багатих соплів паску й крашанки, за нейтралітет гойдався на чужих гойдалках, годував мишей свяченими крихтами і придивлявся, як саме миші перетворюються через цей гріх на летючих кажанів.

І Великдень був у ясній ході весняних днів несправжнім святом, і краще було на проводах¹, коли все село збиралося на гробки поминати родичів, і з кожною могилою Христосувалось² та сідало над своїми і поминало. Чарка кружляла од старого до малого, «нехай спочивають та нас дожидають», «щоб їм легко лежати і землю держати», і коли батько Ригор заводив про страшний суд³ — люди сходилися звідусіль, і шкандибали старці — «та подайте ж ви, матінко моя, подайте», і мама сиділа зажурена над бабиною могилою, «а до нас страшний суд наближається», — співав батько Ригор.

Прадід Данило випивав добру чарку й заїдав цибулею, «як прийде страшний суд до нас — треба помирати, і яке було багатство — треба

¹ П р о в о д и — перша неділя після великодньої; в цей день, за християнським церковним канонам, поминають померлих.

² Х р и с т о с у в а т и с ь — вітатися іменем Христа («Христос воскрес!» — «Воістину воскрес!») і цілуватись.

³ С т р а ш н и й с у д — за релігійними уявленнями, Божий суд над живими і мертвими після «кіncia світу»: праведникам буде присуджено вічне блаженство в раю, а грішникам — вічні муки в пеклі.

покидати», і всі весни Данилкового дитинства склалися в одну, на рівному таврійському степу проходило його життя, обсяжність і простір землі запали в свідомість, як дитинство, і місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки, розквітав після Юрієвого дня¹.

І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ, просто на південь, перед ними розступилася голуба далина, вирости на південному обрії над далеким морем прекучеряві хмарки, мов крайсвітній вишневий розквітлий сад.

Прадід ішов і співав гайдамацької пісні про школяра — «аж ось іде шклярєць польської натури, на нім штани-шаровари свинячої шкури», а Данилко брів, спостерігаючи, як неймовірно росли на небі білі вишневі дерева, аж перехилилися по цей бік, вітер і павітер дме там у височині, обрижаючи біле галуззя розквітлїх вишень.

Данилко заплющував очі перед таким височезним світом, коло такого старезного прадіда, що йде собі і підспівує старих пісень і повідає Данилкові казки й приказки, як зветься кожна трава і яка квітка на яку користь.

І треба багато ходити в житті — тоді побачиш, яке воно є, що й умирати не хочеться, і рід наш увесь ходючий, батьки й прабабаки, то й Данилко, мабуть, ходитиме, доки й ноги не відпадуть. Рід завзятий і непосидючий, козакували й землю робили, на Пслі осілися, село було Турбаї, тої турбації, турботи й турбани повце жило, от і були ті люди турбаї справжні, а пан собі думав з них кріпаків мати, а в Катерини-цариці полюбовник був із запорозького коша — Грицько Нечоса², і сказав турбаям про таку рахубу, стали турбаї козачих своїх прав допоминатися, а пан їхні метрики з церкви покрав та по-

¹ Юріїв день — 23 квітня за ст. ст.

² Грицько Нечоса — Потьомкін Григорій Олександрович (1739-1791), російський державний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал; учасник двірцевого перевороту 1762 р., фаворит і найбільшій помічник імператриці Катерини II. За приєднання Криму до Росії (1783) дістав титул світлішого князя Тавричеського. Головнокомандуючий російською армією в російсько-турецькій війні 1787-1791 рр.; мав також титул гетьмана козацьких катеринославських і чорноморських військ. Брав участь у придушенні селянської війни, очолюваної О. І. Пугачовим; з його ініціативи ліквідовано Запорізьку Січ (1775). Був вписаний до запорозького коша. Нечоса — його запорозьке прізвище. Біографія Потьомкіна містить багато переказів сумнівної вірогідності,— до них належить і легенда, яку розповідає прадід Данилка. Тоді святити царини, і золоті попи вимахували кадилами, а Данилко був у півчій, «як випадуть у травні три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки», і святити криниці й колодязі, зело й воду, примічали, коли зозуля закує — щоб не на голе дерево, бо буде неврожай, цілюшу для очей збирали в пляшечку Юрієву росу, чередники й чабани постилися цього дня, щоб умовити самого Юра, бо вовк уважається за його святу собаку й не зачепить тоді товару, і місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен.

палив, і суд не міг козачих прав ізнайти, то турбаї й повбивали панів, і побили суд, одбивалися п'ять років. Та військо оступило голодранців, і смерть прийшла¹. А той Грицько Нечоса характерник був, як і всі запорожці, пройшов крізь військо і турбаїв вивів, і повів на дві сторони: до Дністра й до Перекопу, і ми з роду турбаїв, не були кріпаками зроду-віку, і Данилко хай не буде.

«Заставили школяра «Отченаш»² читати, самі стали вегерями боки витинати»³, сьогодні Миколай Весняний⁴ саме святить воду, підглянемо потихеньку, як він ходитиме по морю й кропилом святитиме воду, щоб людям можна було купатися. Отак ходить по морю з кропилом та й бризкає, а кому лучиться втопитися на той час, то зараз витягне, обсушить і в шинок заведе, «отче наш, іже єсть, та ще й буде воля, не веди нас в огірки та поведи нас у диньки», і гайдамацька пісня була довга-предовга.

Отак ішли великий день і все панською землею, «землі в пана, як сказу», побачили море, у рибалок підгодувалися, «немає хліба над наш рибальський, а ви, гречкосії, гречку сієте, цей дід, мабуть, і той світ пішки пройшов, ба який сухий та чорний, вип'ємо, діду, по чарці, чи що, сам Миколай сьогодні по морю ходить, а ми, бач, берег obleжуємо».

Прадід Данило пив чарку, сонце заходило не поспішаючи, морем пливла навантажена шхуна і тримала курс на захід — повз Джарилгачську косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, пливучи на Збур'ївку, Голу Пристань, Кардашин чи Олешки⁵, а може, й у самий Херсон, Британи, Каховку.

¹ ...стали турбаї козачих своїх прав допоминатися... військо оступило голодранців, і смерть прийшла.—Йдеться про Турбаївське повстання 1789-1793 рр.' Жителі с. Турбаїв Миргородського полку (нині Глобинського району Полтавської області) на початку XVIII ст. були козаками. Полковник Д. Апостол (з 1727 р. гетьман) виписав їх з козацького реєстру, перетворивши на феодально залежних. У 70-х роках село купили поміщики Базилевські, які жорстоко експлуатували селян, чинили свавілля. Обурені відмовою урядовців повернути їх у стан козаків, селяни повстали, вбили Базилевських, розгромили їхню садибу, а від суддів домоглися розписки, що селян «добровільно переведено в козаки». До 1793 р. вони не визнавали жодної влади, громадські справи розв'язували на зборах, урядування покладалося на виборних отамана, суддю й писаря. Лише в червні 1793 року повстання було придушено, багатьох засуджено на довічну каторгу в Сибір, решту турбаївців переселено в Херсонські й Таврійські степи, село перейменовано на Скорбне. В 1919 р. постановою сільського сходу назву Турбаїв відновлено. Боротьба турбаївців проти Базилевських знайшла відображення в народних піснях, переказах, у художній літературі.

² «Отченаш» — основна християнська молитва.

³ ... вегерями боки витинати...—танцювати навприсідки.

⁴ Миколай Весняний — відзначається 9 травня за ст. ст.

⁵ Олешки — нині м. Цюрупинськ Херсонської області.

Прадід Данило розповідав рибалкам різну бувальщину та співав старовинних оковитих пісень, рибалки слухали, роззявивши рота, «такого діда й чорт довбнею не доб'є», і Данилко сам дивувався — отаким він прадіда ніколи не бачив, скільки сили ще було в його кощавому тілі, сутеніло над морем і на березі, хлюпіт хвиль і запах неосвяженого вечірнього степу.

Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався при березі. Данилко брѳохався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб у землі затишну ямку і вмовив там Данилка, а сам стояв поруч і дивився на безкрайність зір, і вдивлявся в темряву, і наче ріс у синьому просторі — не міг надивитися і не міг надуматись, а Данилко солодко заснув, попискуючи вві сні, як щеня.

І ранок був пізній, коли Данилко прокинувся, а прадід стояв, як і звечора, берег порожній — рибалки поїхали на лови, «ходімо, синку,— сказав прадід,— сьогодні Симона Зілото¹ і копають цілющі трави, ходімо натщесерце пракорінь шукати, щоб тобі довго ще топтати грішну землю, а мені стати на одвіт».

Голос прадідів був урочистий і потойбічний, вони пішли од моря і заглибилися в степ, лощинками ще легка пара підносилася з трав, степовий великий птах ширяв попід небом, ні вітерцю, ні мови, і ось ніби на найвище вийшли місце. Сонце пекло й розморювало, Данилко ніс повні руки трав, і корінців, і квітів; дажкорінь пах солодким хлібом, «ось тобі, Данилку, і степовий турецький сльоз»²,— сказав прадід і нахилився до квітки, і раптом підломився в ногах і розкинув руки, мов обіймаючи землю. Упав, мов тайну почувши, задерлася в траві біла борода, мутні очі блимнули на Данилка, «топчи землю, синок», і прадід став неживий.

Тоді Данилко озирнувся навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти під пекучим сонцем степу, і відстань між прадідом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь.

ШАЛАНДА В МОРІ

Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер

¹ ...сьогодні Симона Зі лота...— 10 травня за ст. ст.

² Турецький с л ь о з — мальва.

збивав з них білі шапки. Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтима й справжній штормило, на березі стояла стара Половчиха, одежа на ній віялась, мов на кам'яній, вона була висока та сувора, як у пісні.

Одесу видко по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину. Одеса переживала чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом — мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрит Одесу. Половчиха стояла нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, холод проймав до кісток, трамонтан дмухав широкою, рівною зливою. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною цжмів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені.

Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду, її серце обдував трамонтан, її серце ладне було вискочити з грудей, а з моря йшли холод та гуркіт, море зажерливо рехло, схопивши її Мусія. Вона не показувала перед морем страху, вона мовчки стояла на березі — висока й сувора, їй здавалося, що вона — маяк негасимої сили.

«Ой, пішов ти в море, Мусісчку,— голосила вона мовчки,— та й слід твій солоня вода змила. Та коли б я знала та бачила, я б той слідок долонями прогортала та до берега тебе покликала. Ой, подми, вітре-трамонтане, оджени в море негоду та отжени й тумани, а я стоятиму тут самотня до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла».

І після довгих віків показалась шаланда в морі, ледве мріла вона серед хвиль, надовго ховалася за водяними горбами, з'являлася на хвилику і впірнала, мов у безодню. Вона билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір. Розгойдує її море, кидає через хвилі, прошиває нею хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа, тільки ж — не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега!

Стара Половчиха не зводила з них очей, її серце було з шаландою, на березі гомоніли рибалки з Мусієвої артілі, з селища бігли діти до моря. На березі виріс натовп, осторонь стояла стара степовичка Половчиха, вона мужньо дивилася на боротьбу її чоловіка, туман Кублився над морем, був лютий холод.

«Гребуть,— сказав хтось,— та хіба допоможеш їм у такій Шторм?» Молодші рибалки кинулися до шаланд, їм заступили дорогу старші, «не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби пойдять, а артіль наша бідна, голова артілі Мусій Половець, він нам за шаланди голови, поодриває, коли живий випливе».

Стара Половчиха побачила, як зламалося весло, бо шаланда стала кружляти, на очах у всього берега двічі обкрутилася на місці, її вдарила одна хвиля, її штовхнула друга, підкинула, повернула, посуду пішла під воду. Рибалки тоді кинулися до шаланд, посунули до моря «Ластівку» — гордість цілої артілі, сіло четверо велетнів, піднялися в повітрі весла, щоб одразу вискочити на хвилю, на лахмату, височенну хвилю. «Ластівку» звалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через борт, рибалки опинилися у воді, вони стали рятувати «Ластівку». Хвиля збивала їх до купи, крига ранила їм голови, вони вчепилися в «Ластівку», з берега кинули їм кінець із зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли «Ластівку» на берег.

На хвилях видко було Мусієву шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздіймав шапки, і в цей час побачили у морі помах людської руки. Хтось плів серед крижаного моря, плів до берега, плів наввимашки, рівно вигрібав руками, його хвиля відносила назад у море, назад у морський туман. Він простувався до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя і вихилив склянку спирту, поліз у воду, одразу став синій, а на березі розмотували кінець, велетень плів назустріч людині в морі. Його біла крига, та він вплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень-рибалка плів і плів.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду втратила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигрібатися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці довго не могли схопитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнула до берега, як жила, десятки рук ухопилися за неї, десятки рук потягли гуртом. Плавці мчали до берега, захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха впізнала Чубенка. Він весь задубів, у ньому лише калатало гаряче живе серце, його підхопили під руки,— «товариші,— сказав Чубенко через силу,— я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плавучої тюрми». І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та сувора, як у пісні.

У морі видко перекинуту шаланду, там загинув її чоловік Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде випливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина — «бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі й потім щез, а дядько упірнули за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія».

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтам обдував її, мов кам'яну, шторм невгавав, крига трощилася одна об одну, туман сунувся до берега. Одеський маяк миготів червоно та зелено.

Половчиха подумала за своє дівочтво, дівування в Очакові, хазяї трамбаків сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була доброго рибальського роду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець — дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї на цілу голову. Та така вже любов і так вона парує самця й самицю в природі. Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія, і наплодили вони хлопців повну хату.

Хлопці виростали коло моря, тісно стало в хаті од їхніх дужих плечей, а Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі.

Сини повиростали й розійшлися, Андрій вдався у дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що, а Панас привозив матері контрабандні хустки й серги, шовк і коньяк, Половчиха складала все до скрині та боялася за Панаса. Вона його важко народжувала, і він їй став дорожчий, виходила вночі до моря, їй все здавалося, що чує плескіт його весел і треба рятувати від погоні. А Оверко — той артист і грав з греками у Просвіті та читав книжки, написані по-нашому. На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був ніякий, а й його жалко, не чути за нього давно, і Панаса не чути, та й Андрія, мабуть, убито, бо снівся під вінцем.

Тільки Іван працює на заводі і робить революцію, і Мусій ховає гвинтівки (хоч в Одесі й стоять французи). Серед них є й наші, вони приходили по прокламації і раз налякали Мусія до смерті.

Перекинута шаланда гойдалася на хвилях, шторм лютував без увагу, Половчисі здалося, що шаланда поближчала. Її море прибіє до берега, тоді треба виволокти і врятувати, і артіль подякує — без шаланди риби не наловиш. Посуда наближалася до берега неухильно, невідступно, ступінь за ступенем, хвилина за хвилиною.

<

Половчиха стала чекати шаланди, щоб зберегти артільне добро, вона підійшла до самої води, хвиля обхлюпала її До колін. Шаланда сунулась ближче і ближче, вже чути, як стукається об неї крига, вже видно її засмолене дно, і кільова дошка витикається з води. Хвиля перекочувалась через чорне плисковате днище, серце Половчихи захолюнуло, за шаландою щось волочилося по воді, видувалося на воді лахміття.

Жінка дивилася й боялася роздивитися, море їй приносило по-кору, море їй прибивало до берега, певно, і тіло Мусія Половця. Буде над чим поплакати й потужити, і поховати на рибальському цвинтарі, де лежать самі жінки та діти, а чоловіки лише мріють там лягти і лягають у морі на глибині, під зеленим парусом хвилі.

Половчиха дивилася та боялася роздивитися, їй хотілося крикнути й покликати свого Мусієчка, хвиля біла її по ногах, крига черкала по литках, шаланда вже зовсім була близько. Вона сунулась носом на берег, хвиля гуркотіла камінням на мілкому. Половчиха хотіла витягти посуду, а потім тужити коло чоловіка, вона вже бачила його тіло у мутній воді, серце їй щеміло, і руки не почували ваги шаланди, і тоді до неї озвався голос. Вона скрикнула, бо то був голос її чоловіка, голос стомлений і рідний.

«Наша артіль бідна,— сказав старий,— і кидати шаланду в морі не годиться. Я — голова артілі, то мусив і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, аж поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе іукає та все пірнає, шукаючи мене».

Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходилась йому допомагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало море. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни.

І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено й дружно, як ходили ціле життя.

1935

Початковий рівень

1. До яких літературних організацій входив Ю. Яновський?
2. У якому році побачив світ роман «Вершники»?

Середній рівень

3. Що означає поняття роман у новелах?
4. Поясніть значення назви «Подвійне коло».

Достатній рівень

5. Яку роль відіграє мотив братовбивства у вираженні ідейного змісту новели «Подвійне коло»?
6. Схарактеризуйте образ головного героя новели «Дитинство».
7. За допомогою яких художніх засобів зображено Мусія Пловця в новелі «Шаланда в морі»?

Роман у новелах — жанровий різновид роману, що складається з окремих новел, які становлять ідейно-художню єдність.

Художній час і простір (хронотон) — взаємозв'язок часових і просторових відносин у художньому творі.

Умовність — зумовлене художніми завданнями порушення правдоподібності зображення, яке може досягатися за допомогою фантастики й гротеску, іноді завдяки використанню гіперболи, символу, алегорії та інших художніх засобів.

ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

(1901-1937)

Валер'ян Петрович Підмогильний народився 2 лютого 1901 року в селі Чаплі Новомосковського повіту Катеринославської губернії (тепер у складі Дніпропетровська) в селянській сім'ї. Навчався в початковій школі та Катеринославському реальному училищі. У 1918 році вступив на математичний факультет Катеринославського університету, який через матеріальні проблеми залишив уже наступного року, після чого працював учителем у Павлограді та Катеринославі.

До літературної творчості Підмогильний звернувся ще під час навчання в реальному училищі. Тоді була написана низка оповідань. Уже в 1920 році побачила світ перша книжка письменника, яка мала назву «Твори. Том I».

У 1921 році Підмогильний переїхав до Києва. Із 1923 року працював у видавництві «Книгоспілка», пізніше в журналі «Життя й революція». У Києві письменник виступив одним із засновників літературної групи «Ланка» (з 1926 року — МАРС).

Київський період у творчому житті Підмогильного був дуже плідним. У 1921 році вийшли такі твори письменника, як «Остап Шаптала» та «В епідемічному бараці». А вже в 1924 році Підмогильний видав книжку оповідань «Військовий літун». У 1925 році вийшла його повість «Третя революція». Найбільше читацьке визнання приніс письменнику роман «Місто» (1928).

Із 1929 року Підмогильний жив у Харкові, працював у кооперативному видавництві «Рух». У 1930 році в журналі «Життя й революція» побачив світ його новий роман «Невеличка драма». У харківський період свого життя Підмогильний також активно займався літературними перекладами, зокрема перекладав твори французьких письменників XIX століття.

У грудні 1934 року за необгрунтованим обвинуваченням він був заарештований і засуджений на десятирічне ув'язнення, яке відбував у концтаборі на (Половецьких островах у Росії. У листопаді 1937 року Підмогильний був розстріляний.

Найбільш відомим твором В. Підмогильного є роман «Місто». Він має модерністський характер. Модернізм із його прагненням до оновлення всіх сфер людської життєдіяльності визначив як основну *проблему людини*. Головне зацікавлення модерністів — людина в її самоті, в її істоті.

Підмогильний у своєму романі змалював персонажа, який проходить шлях поступової й болісної втрати ілюзій і відкриття в собі людини як нової

якості, що не вкладається у спрощені, визначені традицією патріархально-го суспільства рамки. Цей персонаж від упевненості в твердому ґрунті своїх «хуторянських» переконань врешті-решт приходиться до усвідомлення їх девальвації та постає перед відкриттям складності людини і світу.

До свого роману Підмогильний додав два епіграфи. Вони, хоч і в різний спосіб, ставлять питання про сутність людини. Людина поєднує духовне й тілесне, високе й низьке, вона вільна й водночас залежна — очевидно, якраз у цьому парадоксальному поєднанні, у цій складності й внутрішній суперечливості й полягає справжня природа людини.

Отже, основна тема роману «Місто» — це тема людини. Автор розповідає про особистість, яка проходить етап переродження: позбуваючись ілюзій, вона відкриває своє справжнє становище і свою справжню сутність. Герой проходить шлях особистіших змін, які неможливо адекватно виразити лише в моральних категоріях. Його вчинки не злі й не добрі, вони віддзеркалюють людину як даність в усіх її проявах. Степан Радченко, колишній селянин, який прибув до міста із зухвалими намірами завойовника, невдовзі розуміє, що з ним ніхто й не збирається воювати. Його з його амбіціями просто не помічають, у місті він дрібний і жалюгідний зі своїми хуторянськими претензіями. Міський простір пропонує йому інший вибір: не воювати, а бути людиною серед людей. Місто мирно поглинає селянина, відкриваючи йому очі, робить його своїм палким прихильником. Очевидно, не випадково Підмогильний зробив свого героя письменником. Тут важливим є момент творчості, яка неминуче приводить до постановки проблеми людини-творця. Творець — це той, хто має право на вибір. Степан Радченко мріє написати «повість про людей». Однак чим більше він дізнається про людину, тим складнішим стає це завдання. Виявляється, щоб написати «про людей», треба цих людей залишити — бути самотнім, перебувати на відстані, обравши роль стороннього спостерігача. Важливу роль у формуванні художнього змісту роману відіграє сюжетна лінія, яка розповідає про стосунки Степана Радченка з жінками, причому автор, очевидно, навмисне пов'язує ці стосунки з періодами творчого підйому та спаду в житті героя.

«Паралельно з історією кар'єри Степана Радченка, розказаною з нещадною правдивістю, Підмогильний показує народження людини й письменника Степана Радченка. Епіграф до книжки, взятий з Анатолія Франса, питає: «Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?» І книжка показує один з шляхів до волі. Цей шлях веде через правду, знання людини й себе до — творчості. Чи значить це, що віднині Степан буде зразком моральності й не зробить жодного злого вчинку? Ледве чи це так. <...> Але ціною свого попереднього життя, ціною спустошення душевного, ціною самоти герой твору Підмогильного купив собі право і можливість бути людиною. Людиною серед людей.

Роман Підмогильного — це роман про вину, якої не можна уникнути, бо вона — закон життя; про кару, яку так само неминуче несе життя; і про нагороду, що приносить солодкість у гіркоту життя і робить людину людиною. В цьому розумінні це оптимістичний роман, попри всю гіркавість свого скептицизму і свого песимізму».

Ю. Шерех

МІСТО
Роман
(Скорочено)

Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина — людина їсть і п'є: як тварина — вона множитья і як тварина — викидає; як янгол — вона має розум, як янгол — ходить просто і як янгол — священною мовою розмовляє.

Талмуд. Трактат Авот.

Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?

А. Франс. Таїс.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Здавалось, далі плити нема куди. Спереду Дніпро мов спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і просто зеленожовтими передосінніми берегами. Але пароплав раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі до ледве помітних пагорків на обрії.

Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечінь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в його думок. Вони теж спинялись у тій туманній далечині, де непомітно зникала річка, немов обрій становив останню межу його прагнень. <...>

Його село, те, що Степан покинув, теж стояло на березі, і зараз він несвідомо шукав спорідненості між своїм та цим селом, що випадково трапилось йому на великій путі. І радісно почував, що ця кривність єсть і що в ці хати, як і в свої покинуті, він би зайшов господарем. З жалем дивився, як тане воно, одсуваючись за кожним рухом машин, і от пасмо гидкого диму сховало його зовсім. Тоді Степан зітхнув. Може, це було вже останнє село, що він побачив перед містом.

Він почував у душі своїй невиразне хвилювання і млось, мов лишив у своєму селі й по всіх, що бачив був, не тільки минуле, але й надії. Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу.

Коли розігнувся від поручнів, побачив коло себе Надійку. Не чув, як вона підійшла, і зрадів, хоч і не кликав її. Він тихо взяв її за руку.

Вона здригнулась, не підводячи голови, дивилась на віяловидну хвилю, що гнав своїм носом пароплав.

Вони жили в одному селі, але досі були мало знайомі. Тобто він знав, що вона існує, що вчиться і не ходить на вулицю. Кілька разів навіть бачив її в сільбуді, де віддав бібліотекою. Але тут вони здибалися ніби вперше, і спільність долі зблизила їх. Вона, як і він, їхала вчитися до великого міста, в них обох у кишенях були командировки, а перед ними — нове життя. Вони разом переходили кордон майбутнього.

Щоправда, їй було трохи певніше — вона ж хвалилась, що батьки постачатимуть харч, а він мав тільки надію на стипендію; вона їхала на помешкання до подруг, а в нього був тільки лист від дядька до знайомого крамаря: у неї і вдача була жвавіша, а він був зосереджений і ніби млявий. За свої двадцять п'ять років він був підпасичем-приймаком, потім просто хлопцем, далі повстанцем і наприкінці секретарем сільбюро Спілки робземлісу. Тільки одну перевагу проти неї мав — був здібний і не боявся іспиту. За цей день на пароплаві він встиг розтлумачити їй багацько темних сторінок соціальних наук, і вона зачаровано слухала його принадний голос. Одійшовши від нього на мить, вже почувала раптову нудьгу й нові, ще нез'ясовані економічні проблеми. А коли він починав викладати їх, їй хотілось, щоб хлопець розповів щось інше, про свої сподівання, про те, як він жив ті роки, коли вони ще не зналися. Та вона тільки дякувала йому за вказівки й переконано додавала:

— О, ви одержите стипендію! Ви такий знаючий!

Він посміхався, йому приємно було чути собі хвалу й віру в свої сили від цієї синьоокої дівчини. Справді, Надійка здавалася йому кращою від усіх жінок на пароплаві. Довгі рукава її сірої блузки були миліші йому за голі руки інших; комірець лишав їй тільки вузьку стьожку тіла на видноті, а інші безсоромно давали на очі всі плечі й перші лінії грудей. Черевики її були округлі й на помірних каблучках, і коліна не випинались раз у раз із-під спідниці. В ній вабила його нештучність, рідна його душі. До тих інших жінок він ставився трохи погордо, трохи боязко. Почував, що вони не зважають на нього, навіть зневажають за його блазенький френч, рудий картуз і вицвілі штани.

На зріст він був високий, тілом міцно збудований і смуглий на обличчі. Молоді м'які волосинки, неголені вже тиждень, надавали йому неохайного вигляду. Але брови мав густі, очі великі, сірі, чоло широке, губи чутливі. Темне волосся він одкидав назад, як багато хто з селяків і дехто тепер з поетів.

Степан тримав свою руку на теплих Надійчиних пальцях і замислено дивився на річку, піщані круті береги й самотні дерева на них. Раптом Надійка випросталась і, махнувши рукою, промовила:

— А вже Київ близько.

Київ! Це те велике місто, куди він їде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб осягнути свою здавна викохану мрію. <...>

Разом зі Степаном і Надією пливе до Києва їхній земляк Левко, який два роки вже провчився в сільськогосподарському інституті. Із постійною пошмишкою і природною селянською доброзичливістю Левко розповідав майбутнім студентам Степанові і Надіїці про . Київ і особливості життя в місті.

Що ближче до Києва, рух на річці більшав. Спереду лежав пляж — піщаний острів серед Дніпра, де три моторки негловомно перевозили з пристані купальників. Місто спливало згори до цього берега. З вул. Революції широкими сходами до Дніпра котилась барвиста хвиля юнаків, дівчат, жінок, чоловіків — біло-рожевий потік рухливих тіл, що передчували насолоду сонця й води. Серед цієї юрби не було сумних — тут, край міста, починалась нова земля, земля первісної радості. Вода й сонце приймали всіх, хто покинув допіру пера й терези — кожного юнака, як Кия, і кожну юнку, як Либідь. Місяцями погноблені в одержі білі тіла виходили з в'язниці, розцвітали бронзою в гарячій млості на піску, як загублені десь на нільських берегах дикуни. Тут на мить кожному воскресало первісне голе життя, і тільки легкі купальні костюми нагадували за тисячоліття. <...>

Левко повів їх, показуючи дорогу. На вул. Революції їхні шляхи розходились: Степанів на Поділ, інших двох — на Старий Город.

— Ти ж до мене переходи, як що там,— сказав Левко.— Адресу записав?

Степан хутко попрощався з ними й звернув праворуч, розпитуючи вряди-годи дороги в перехожих. <...>

На Нижньому Валі одшукав тридцять сьомий номер, зайшов хвірткою на подвір'я і постукав на ганку в глухі, поїдені червою двері. За хвилину йому відчинив чоловік у жилетці, з куцою борідкою і сивиною в волоссі. Це й був рибник Лука Демидович Гнідий, що за часів революції та міських злиднів був зробив рідне Степанове село Теревені центром своїх крамообмінних операцій, завжди спиняючись у хаті його дядька. Тепер рибник мав поквитатись за ці вигоди, хоч роки ті вже минули, та й були зовсім не такі, щоб їх приємно згадувати. Він трохи злякано глянув на Степана поверх окулярів, потім

неспокійно розірвав конверт, переглянув листа й мовчки пішов, читаючи його, до хати. <...>

Але Гнідий повів його не до хати, а в глиб подвір'я, до сарая. Степан ішов позаду й дивився йому в спину. Крамар був трохи згорблений і тонкий у ногах. Він був невисокий, але худі ноги його, здавались довгими й негнучкими. І Степан подумав: як легко переламати такі ноги!

Коло сарая Гнідий одімкнув замка, одчинив двері й промовив:

— Отут перебудете.

Степан зазирнув йому через плече в невеличку комірку. Це була маленька столярня. Коло стіни стояв верстат, на полицях уздовж лежало начиння. Навпроти темніло крихітне вікно. Линув дух стружок і свіжого дерева. Хлопець так здивувався на своє приміщення, що навіть перепитав:

— Оце тут?

Гнідий, дзенькаючи ключами, повернув до нього окуляри:

— Вам же ненадовго?

<...> Степан ліг у своїй кімнаті на верстат, з насолодою вбираючи пахучий дим, що п'янив його. Він мріяв, заплющивши очі, і доходив висновку, що все гаразд. Те, що він у хліву, здавалось йому вже тільки комічним. Він двічі стукнув кулаком у стіну до корів, засміявся й розплющив очі. Над комином у віконці стояв ясний молодик.

II

Надворі був уже зовсім день, коли Степан прокинувся й схопився на верстаті. Тіло його заніміло від лежання на голому дереві, але він не зважав на ту млюсть і з острахом протирав очі. Сьогодні вступний іспит, чи не проспав він? Згадавши, що іспита призначено на першу годину, трохи заспокоївся й потягнувся. Шия йому боляче щеміла, і він потер її рукою. <...>

Йому конче захотілось розпочати день нормально, по-міському, так, ніби він уже зовсім у нових обставинах освоївся. Важливо ж відразу поставити себе в норму, бо норма й розпорядок — перша запорука досягнень!

Степан підвівся й почав шукати відповідного об'єкта на вправи. Схопивши лаву, він кілька разів підкинув її, посміхаючись на свою спритність та пружність своїх м'язів. Поставивши її, він ще не був задоволений. Любовно помацавши свої біцепси, підплигнув, схопився край низької бантини й почав підійматися на руках, дедалі швидше, з більшим напруженням і завзяттям. І коли, зрештою, сплигнув на

землю, червоний від натуги й задоволення, то, повернувшись до дверей, побачив жінку з дійницею в руці. Вона дивилась на нього злякано й стурбовано. <...>

Це була дружина Гнідого, яка прийшла подоїти корів. Вона запропонувала хлопцеві молока, але Степан відмовився.

Нарізвавши сала та хліба, почав снідати, міркуючи про іспити. Нема чого йому боятися! Математика — він чудово її знав. Щоб перевірити себе, згадав формули площин всіх фігур, квадратів рівняння, відносини тригонометричних функцій. І хоч несвідомо пригадував те, що знав найкраще, йому приємна була ясність свого знання. Про соціальні науки він навіть не думав — стільки доповідей на селі прочитано і щодня кілька газет. Плюс соціальне походження, ревітаж і професійна робота! На фронті науки він був зовсім не зле озброєний.

Оглянувши свої документи, він теж лишився вдоволений. Все було в порядку. Купкою папірців лежало все його життя за останні п'ять років — повстанство за гетьмана¹, боротьба з білими бандами, культурна й професійна робота. Він навіть охоче прочитав дещо. Чого тільки не було! Був полон і втеча з-під розстрілу. Були мітинги, агітація, резолюції, боротьба з темрявою і самогоном. І як гарно бачити все це в штампах, печатках, рівних рядках друкарської машинки й незграбних кривульках півнеписьменних рук!

Степан бадьоро підвівся, сховав документи в кишеню, загострив ніжком олівця й наготував паперу. Треба йти. <...>

Степан пішов по різних установах шукати роботи. У Палаці праці він дізнався, що йому бракує деяких документів, а на біржі праці був вихідний.

Він звернув до ганку під великою вивіскою «Державне Видавництво України» і швидким кроком зійшов на другий поверх. В першій кімнаті на канапці розмовляло кілька молодиків, в кутку стукотіла машинка, попід стінами височіли шафи з книжками. Степан, спинившись на хвилину, пішов далі, вдаючи неуважного, щоб його не затримали передчасно. Очима він шукав таблички з написом «завідувач» і побачив її аж у третій кімнаті. Він уже взявся руками за двері, коли чоловік, що сидів близько над рукописами, раптом сказав:

¹ «...повстанство за гетьмана», — Повстання проти влади гетьмана Павла Скоропадського (1873-1945), що спиралася на німецькі окупаційні війська, в листопаді 1918 р. розпочала Директорія у складі В. Винниченка, С. Пеглюри, Ф. Швеця та ін. Перемога повстанців привела до відновлення в грудні 1918 р. УНР на чолі з С. Петлюрою.

— Завідувача немає. А в чім справа, товаришу?

Степан трохи зніяковів, пробурчав невиразно «діло є» і так само неухважно пішов назад. Біля виходу він почув слова, сказані, очевидно, про нього:

— Мабуть, торбу віршів приносив.

І потім сміх. На дверях він обернувся й побачив того, хто це сказав,— один з молодиків, що сиділи на канапці, чорний, у сірій широкій сорочці з вузьким паском. Ідучи вниз сходами, хлопець здивовано обмірковував ці слова:

«Які вірші? До чого тут вірші?» <...>

Степан зайшов ще до однієї великої господарчої установи, але й там йому чемно відмовили, порадивши навідатись через два-три місяці.

Виходячи з цієї господарчої установи, Степан ледве стримував у собі образ. Ласкавий прийом у директора обурило йому всю істоту. Він почував, що всі двері так само замкнуться перед ним — деякі без надії, інші — з солоденькою ввічливістю. Два-три місяці! З червінцем грошей та трьома паляницями! В хліву з ласки крамаря! Засунувши руки в кишені френча, хлопець проштовхувався між вуличним натовпом, уникаючи дивитись кому-небудь в обличчя. Так, ніби на кожних устах для нього вже готове було зневажливе слово — невдаха. <...>

У приймальній комісії інституту Степан довідався, що іспит призначено на післязавтра. Голодний і розчарований хлопець повернувся додому. Відчуваючи себе самотнім у великому і чужому місті, Степан згадав про Надіту, яка видалась йому єдиною близькою людиною. Він захотів її побачити, але вирішив, що завітає до неї вже після, іспитів, тому надвечір вирушив у гості до Левка. Там він познайомився із колишнім гімназійним вчителем латини.

IV

Сходячи вниз вул. Леніна до Хрещатика, Степан багато що передумав. Побачення з Левком його зміцнило. Він казав собі, що путь Левкова — його путь, і на долю товаришеву мимоволі заздрило. Годі щось краще уявити, як таку чепуреньку кімнату! Тихо, уперто працює в ній Левко, складе всі потрібні іспити, дістане свідоцтво й вернеться на село новою, культурною людиною. І разом з собою привезе туди нове життя. Так мусить робити й він. Степан виразно почував зараз всю важливість своїх обов'язків, що чуття їх був утратив на мить, ступивши на чужий ґрунт міста. Він згадував, як виряджали

його у районі, і цей спогад війнував на нього далеким теплом. Як він міг хоч на хвилинку забути товаришів, що там лишилися без надії вирватися з глушини? Він посміхнувся їм замість привіту.

Радісним було йому й перше знайомство з міськими людьми. Перший — сухорлявий крамар, що його він міг би двома пальцями придушити, другий — півбожевільний учитель, прогнаний від школи із своєю мовою та витребеньками. Про першого хлопець не давав собі праці багато думати,— дрібний непманчик, що жінка його вранці корови доїть, а ввечері надіває шовкову сукню і п'є чай у знайомих. А сам він — боягуз, що драглями тремтить за свій будиночок та крамницю, де все його життя і сподіванки. Степан з насолодою розкривав сам собі духовну порожнечу господаря хліва, де він мусив тим часом жити замість кімнати, що існувала в його уяві, як чиста ідея. Що могло бути в душі того крамаря, крім копійок та оселедців? Що може крамар почувати? Він живе, поки йому жити дають. Дивак, бур'ян, сміття, що зникне без сліду й згадки.

А вчитель був цікавіший. Цей щось мислив і чимсь жив. Але кімната його — Степан весело засміявся, пригадавши її. Він враз уявив собі долю цього добродія. Учитель був колись господарем великого помешкання, і революція, відтинаючи ордерами кімнату по кімнаті, загнала його разом з недореквізованим й недоспроданим майном у цей куток, що нагадує острів після землетрусу. Вона зруйнувала й гімназію, де він учив буржуйських синків гнобити народ, і кинула, як пацюка, до архіву порпатись у старих паперах. Він живий ще, він ще кричить, але майбутнє його — здихання. Та він і так уже мертвий, як та латина, що тільки дідькові потрібна.

От вони, ці горожани! Все це — старий порох, що треба стерти. І він до цього покликаний.

З такими відрадними думками Степан непомітно дійшов до Хрещатика, відразу опинившись у гущині натовпу. Він озирнувся — і вперше побачив місто вночі. Він навіть спинився. Блискучі вогні, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувались тут і розбігались, хрипке виття автобусів, що легко котились громіздкими тушами, пронизливі викрики дрібних авто й гукання візників разом з глухим гомоном людської хвилі раптом урвали його заглибленість. На цій широкій вулиці він здивався з містом віч-на-віч. Прихилившись до муру, притискуваний нахабними накотами юрби, хлопець стояв і дивився, блукаючи очима вздовж вулиці й не знаходячи її меж.

Його штовхали дівчата у тонких блузках, яких тканина нечутно єдналася з голизою рук і плечей; жінки в капелюхах і серпанку, чоловіки в піджаках, юнаки без шапок, в сорочках із закасаними до

ліктів рукавами; військові у важких, душних уніформах, покоївки, побравшись за руки, матроси Дніпрофлоту, підлітки, формені кашкети техніків, легкі пальта фертиків, масні куртки босяків. Його очі спинились на руках, що в п'ятні, здавалось йому, торкались жіночих грудей, на сплетених ліктях, на притиснених до купи стегнах. Він проводив поглядом стрижені й уквітчані косами голівки, прямі й похилені до пліч у сласному вигині шиї; перед ним проходили зачаровані собою пари, неухайні одинаки — вуличні гамлели, гурти хлопців, що вганяли за дівчатами, кидаючи їм перші пласкі слова знайомства, що тут набували збудної гостроти; запізнілі ділки, не поспішаючи до нудного дому, статечні панії, скося позираючи на чоловіків і шулячись від несподіваних дотиків. Його вуха чули невразний гомін переплутаних слів, раптові вигуки, випадкову лайку і той гострий сміх, що, зринувшись десь, котиться, здається, з вуст на уста, запалюючи їх по черзі, мов сигнальні вогні. І вся душа його займалася нестримною ворожнечею до цього бездумного, сміючого потоку. На що інше здатні всі ці голови, крім як сміх і залицання? Чи можна ж припустити, що їм у серці живе ідея, що ріденька їхня кров здібна на порив, що в свідомості їм є завдання й обов'язок?

Ось вони — горожани! Крамарі, безглузді вчителі, безжурні з ду-рощів ляльки в пишних уборах! Їх треба вимести геть, розчавити цю розпусну черву, і на місце їх прийдуть інші. <...>

Степан на письмовому іспиті успішно написав твір на тему «Змичка міста і села», після цього завітав до Надіти, яка винаймала кімнату разом із двома землячками Нюсею та Ганнусею. Там він зустрів Левка і ще двох хлопців (також колишніх селяків), один з яких працював інструктором з клубної роботи.

VI

Степан склав усі іспити і був зарахований до інституту. Так само вступила до технікуму і Надійка. До початку занять вона з'їздила додому на село. Степан не поїхав разом із нею, а провів ці дні, оглядаючи Київ. Жити він залишився в будинку Гнідих на кухні, домовившись, що замість платні буде доглядати корів, носити воду та рубати дрова.

VII

Відвідавши Надіту після її повернення, Степан застав там ту саму компанію. Яша запропонував піти на літературну вечірку, організовану ВУАН (Всеукраїнською академією наук), до Національної бібліотеки. Всі погодились.

Місця в малій залі Національної бібліотеки, де звичайно вечірки відбувались, поділялись за класовим принципом на дві категорії — спереду стільці для обраних, ззаду лави для плебеу, здебільшого студентського: позад лав було ще досить порожньої підлоги, де могли стояти ті, хто й на лави не втрапив. Кволі голоси літераторів, що здебільшого не вміють ні читати, ні промовляти, долітають сюди до вух зовсім невиразним мимренням, і публіка мусить тут розважати-ся самим виглядом літературного дійства, постаттю письменника, що читає, його колегами, що сидять на підвищенні за столом, курять, пишуть одне одному записки, позіхають і роблять натхненні обличчя. Найбільше оплесків посилає ця гальорка не белетристам, що розкладають на кафедрі рукописа й читають довго, а поетам, що виходять серед підвищення і декламують напам'ять з жестами та почуттями, бо в них більше театру, і вони швидко міняються. Перші два ряди стільців призначались для найобраніших — критиків та письменників, літературних метрів і сантиметрів, що приходять з дружинами та знайомими й не можуть сидіти далі другого ряду, щоб не зганьбити гідності самої літератури... <...>

Серед цього літературного beau-monde^{у1} Степан постеріг того молодика, що сказав щось про вірші на його адресу, коли він промишляв за посадою в державному видавництві, і хоч спогад про це зовсім був-таки досить прикрий, він зацікавився юнаком і спитав у Яші, хто то.

— А це Вигорський²,— відповів той,— Поет такий. Нічого вірші пише.

<...> Але Степан не зважав на те, що читано. Сторонні думки дедалі глибше проймали його, заступаючи йому твори і натовп. Він думав про самих письменників, про те, що вони виходять перед інших і інші їх слухають. Вони висунулись із юрби, посіли власні місця, і всі знають їх на прізвище. Вони пишуть книжки, ці книжки друкують, продають, беруть до бібліотек, і на книжці того Вигорського, що він тут побачив, його власною рукою поставлено печатку в далекому сільбуді. І от сам її автор. Він заздрих їм і не ховав від себе цього, бо теж хотів висунутись і бути обраним. Сміх і оплески, що були нагородою тим щасливцям, мало його не ображали, і кожен новий з них, з'являючись коло кафедри, ставив йому боляче питання, чому це не він. Бо він хотів бути кожним із них, однаково — прозаїком чи поетом. <...>

¹ Вищого світу, еліти (франц.). — Ред.

² Прототипом поета Вигорського був близький друг В. Підмогильного — визначний український поет Євген Плужник (1898-1936).

Після читання літераторами своїх творів почали виступати критики із обговоренням.

На початку дискусії Степан, завмираючи від внутрішнього хвилювання, міркував про те, що може він написати. Про що може написати. Як може написати. Він перебирав усі події свого життя, що могли б бути цікаві й іншим, радісно хапався за деякі й розпачливо відкидав їх, почувавши їхню блідоту. Але перший крок він, проте, зробив, і основну вмілість письменника проявив відразу — здібність розшаруватись, глянути на, себе крізь мікроскоп, розкласти себе самого на можливі теми, трактувати власне «я» як матеріал. Тільки хлопець безпорадний був перед самим собою, почувавши в собі то пустку, то надмір, який не міг опанувати.

Він тоскно підвів голову й глянув на чергового промовця, якого слухали уважніше, ніж інших, і сам звернув на нього увагу. Той говорив плавко й дотепно, ефектно наголошуючи слова, підкреслюючи речення, немов вставляв їх у блискучі рамки; в міру спроможності він кидав слухачам влучне слівце, збуджував сміх, поправляв тим часом пенсне і починав знову з новим натхненням. З його уст сипались цитати всіма мовами, літературні факти, півфакти й анекдоти, його обличчя виявляло гнів ображеного велетня, глум зневаженого карлика, тулуб схилився й випростувався в такт м'яким акторським жестам. Його слова зліплялись шматочками здобного тіста, він формував їх у листові пиріжечки, посипав цукром і цукрином, квітчав мармеладними трояндочками і закохано спинявся на мить перед тим, як віддати ці ласощі на поживу.

— Хто це? — спитав у Яші Степан, вражений цим кондитерським мистецтвом.

Яша здивувався з безодні його неуктва. Це ж Михайло Світозаров¹, найголовніший критик! І Степан вперше за весь вечір приєднав свої оплески до бурі аплодисментів, що вкрили слова великого критика. <...>

Опівночі вечірка завершилася. Степан повертався додому з єдиною думкою: також стати письменником.

Тему собі він уже обрав — напише оповідання про свою стару, пощерблену бритву, що немилосердно скубе його, коли він робить свій туалет. Ось її надзвичайна історія.

¹ Прототипом критика Світозарова був відомий український поет, літературознавець, критик і перекладач, професор Київського інституту народної освіти Микола Зеров (1890-1937).

Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року він востаннє ховався з рушницею по лісах у повстанні проти денікінців. Їх був невеличкий загін, душ із двадцятєро, що пробивались до головного повстанського табору під Черкасами. Вночі їх оточено, але невдало — весь загін встиг вислизнути, тікаючи поодинці на ближчі села до слушного часу. Засунувши рушницю в примітну копицю на полі, Степан вільним громадянином мандрував шляхом, але був спійманий і доставлений на допит. Він так спокійно й наївно твердив, що пан офіцер має справу з безневинним парубком он з того села, що пан офіцер завагався й призначив черкеса провести його до села та розпитати, чи справді він там живе і чи треба було йому ходити в поле, а в противному разі вчинити йому смерть коло зборні на страх і науку всьому світові.

Чорний патlach у папасі, вигукуючи найстрашніші загрози, сів на коня, оперезав хлопця для певності нагаєм і погнав перед себе, пообіцявши застрелити, як скаженого пса, за першої ж спроби тікати. Та коли за верству Степан, присягаючись усіма богами й батьками на свою мировитість, запропонував цьому суворому східникові на доказ того свою бритву, що носив за халявою, той пересвідчився в його безневинності, оперезав його ще раз по плечах і сказав забиратися під три чорти і навіть далі. Але Степан, добре знаючи їхні веселі звички, непорушне стояв на місці, аж поки кавказець не від'їхав так завдальшки, що не міг загнати йому в спину кулю. Але найдивніше те, що через тиждень, коли повстанці, таки з'єднавшись, дали денікінцям переможний бій, Степан побачив того кавказця вбитим серед поля і витяг у нього з кишені свою власну бритву. Цю пригоду, саму з себе теж цікаву, хлопець поглибив, надаючи їй широкої, трохи не символічної ваги.

Бритва, в його композиції, належала спочатку фронтовому офіцерові, як втіленню царату, але на початку революції його вбито, і бритва перейшла до переможця — прихильника Тимчасового уряду. Від нього її здобув петлюрівець, поступившись нею незабаром червоному повстанцеві, що на мить впустив її перед денікінцем, але зразу ж забрав назад, уже назавсігди, як законний власник. Долю своєї бритви він підніс до історії громадянської війни, зробив її символом виборюваної влади, але цю канву мав вишити блискучими нитками, прибрати в тіло й рух, щоб надати життя своїй ідеї. Дорогою він обмислював різні епізоди й деталі, черпаючи їх із свого військового досвіду. <...>

Повернувшись вночі, Степан написав оповідання «Бритва». Вранці він перечитав оповідання і знайшов його «глибоким і розумним». виправивши деякі огріхи й переписавши начисто, хлопець після певних вагань підписав його «Стефан Радченко», оскільки ім'я Степан

здалося йому простим і грубим. Перед тим, як віддати до журналу, Степан вирішив показати свій твір критикові Світозарову, чий виступ так полонив його вчора.

Хлопець зайшов у кімнату, де коло вікна за столом серед купи книжок сидів сам великий критик і писав, не підводячи голови. Степан спинився край килима, що лежав на підлозі, і боязко майнув очима по великих книжкових шафах, що тяглися вздовж стін. Побожний трепет пройняв його холодком у цьому святилищі, і він ладен був стояти так годину, дві, без кінця, почувуючи щось величнє й млоснє.

Нарешті великий критик кінчив переливати свою думку на папір і запитливо глянув на хлопця, якого погляд цей торкнувся страшним штихом.

— Вибачте,— сказав він, уклоняючись,— ви товариш Михайло Світозаров?

Сам свідомий недоцільності такого питання, він постарався хоч у міру змоги ковтнути маловідповідне слово «товариш».

— Я Світозаров. А в чому річ?

— Я ось написав оповідання...— почав хлопець, але спинився, побачивши на обличчі в критика неприємну гримасу.

— Мені ніколи,— відповів критик,— Я зайнятий.

Ця зневажлива відповідь прикула Степана до місця. В тоскному холоді, що оповив його, він зрозумів тільки одне — слухати його не хотять.

Як він не ворушився, то критик визнав за потрібне повторити, підкреслюючи склади:

— Я зай-ня-т-ий.

— До побачення,— глухо промовив Степан.

Вийшовши з двору, він пішов перед себе незнайомими вулицями, несучи на серці нестерпучий гніт безсилої люті. Ніколи ще не був він такий принижений та знищений. Зухвалі слова того книжного хробака лягли на нього ганебними плювками. Ну хай йому ніколи, але ж призначив би час! Хай зовсім одмовиться, але мусить порадити, куди вдатись! Та й яке має він право так казати? О, його до крові стібнув той пихуватий тон, той панський тон дідича від літератури!

Ідучи потупивши голову, він снував невиразні думки про помсту. Він міг би вдарити того слимака, розбити йому нахабне пенсне, тягати по підлозі його випещене тіло, бо перевага його м'язів була безперечна. І тому, що тільки такий спосіб помсти міг уявити, свідомість безсилості ще більше його виснажувала. В ньому знову прокидався селюк з глухою ворожістю до всього, що від нього вище. <...>

У такому настрої Степан прийшов до Надійки, звідки вони вирушили вдвох на прогулянку до Царського саду.

Він почував свою над нею владу і хотів, щоб вона корилась. Вся прикрість його на ній зосереджувалась, і він, може, вдарив би її, коли б вона надумала сперечатись. Але вона покірно пішла.

Коли вони зійшли на пригорок, з долини знялася в небо блакитна ракета й погасла вгорі з тихеньким тріском. Пускали фейверк. Рожеві, сині, червоні й жовті вогні, свистячи, гнались угору, креслячи світлючі дуги на темному тлі, вибухали й падали на землю іскристим дощем.

Степан дістав останню з своїх легких цигарок і запалив її.

— Сволочі вони всі,— похмуро промовив він, сплюнувши.

Надійка захоплено споглядала на небачену ще гру кольорів та вогню, забувши на мить про свого невеселого хлопця.

— Хто? — не розуміючи, спитала вона.

— Всі, що отам дивляться.

— Ми теж дивимося,— боязко зауважила вона, налякана його голосом.

— Думаєш, для тебе пускають? — суворо посміхнувся Степан.

Вона зітхнула. Він повернувся спиною до вогнів і пішов. Надійка мовчки наздогнала його й глянула йому в обличчя. Воно було байдуже, холодне в раптових спалахах цигарки.

За кілька хвилин вони опинились у гущавині, де кінчалась алея й починалась стежка край кручі. Темні чагарі тхнули тут вогкістю й похмурим спокоєм льоху. Спинившись край поглибленого мороком рівчака, вони дивились на той бік його, де темними велетнями височились купи дерев, завмерлих у лячному безгомінні. Тиша навкруги таїла чекання й жагу, мов напередодні грози, і шум міста внизу лунав далекими відгомонами грому.

Цигарка хлопцева погасла, і він нетерпляче кинув її в провалля. Потім обернувся до дівчини, що відчула його погляд з радісним трепетом.

— Степанку,— спитала вона, схиляючись до хлопця,— чого ти такий... сердитий?

Він зненацька обійняв її і притиснув до себе її груди з пристрасною, роз'ятреною злобою та приниженням. І за це міцне оповиття вона ладна була забути йому всю попередню неухагу. Схопивши руками його голову, вона хотіла пригорнути її до себе й поцілувати, але він нерухомо здушував, знесилював її обіймами. Тоді дівчина уперлась йому руками в плечі, силууючись відштовхнути, але мусила їх

відкинути, застогнавши з болю й задущення, раптом відчувши, що він бгас і гне її, що коліна її ламляться і хмарна смуга неба пливе перед очима. І раптом упала навзнаки, холонучи від лоскотних дотиків повітря й трави до оголених стегон, придушена німим тягарем його тіла, що, пручнувшись, подвоїло її і пронизало.

Потім вони сиділи на лавці над річкою, що нечутно бігла вниз, коливаючи вогники фарватеру. Проринаючи крізь хмари та лист, на заході білий місяць сходив, що на воду клав холодні лелітки.

Бажання курити мучило Степана, і він рвав між пальцями порожню обгортку від легких цигарок.

— Чого ти мовчиш? — спитав він Надійку, підкинувши вгору шматки.

Вона тужно оповила його і припала обличчям йому до колін.

— Ти ж любиш мене? — пробурмотіла вона.

Він підвів її й відсторонив.

— Люблю. Нащо питати?

Тоді вона голосно заплакала, захлинаючись і хрипучи, немов стримувана повінь сліз відразу випорскнула з її очей руйницьким потоком. Степан озирнувся навкруги.

— Не плач,— суворо сказав він.

Вона ридала, втративши в сльозах свідомість і волю.

— Я кажу тобі — перестань,— мовив він ще раз, шарпнувши її за РУКУ-

Вона спинилась, але здушений зойк знову вирвався в неї і оскаженив його.

— Я піду, коли так,— сказав він, підвівшись,— Ти винна! — крикнув він.— Ти, ти винувата!

І пішов геть, повний туги та гніву. <...>

Перебуваючи і наступні дні в пригніченому стані, Степан зрозумів, що вже ніколи не повернеться на село.

Він назвав себе зрадником. Так може робити тільки відступник, що обікрав батьків, і від них йому буде прокляття. Але зразу ж, почавши себе ганьбити, втратив з ока мету свого обурення: вона зникла під впливом невідомої сили, що дбайливо обернула його докори в недоцільний спалах. Чому, властиво, він має себе за зрадника? Хіба мало людей покидає село? Міста ж ростуть коштом села — це нормально, цілком нормально. До того ж його ВИШ — економічна, і, її скінчивши, однаково на село не вертатись. Місто призначено йому за оселю. Та й хіба щось справді у ньому змінилось? Такий він, як був. Все гаразд, він має харч і помешкання, за день-два дістане стипендію. В чому ж річ?

І тоді невиразним болем, як нудота, як страшний сон, зринув спогад, що він так шалено гнобив його, стирав, витравлював його сліди в свідомості, аж поки обернув його в непомітний рубець, що тільки іноді кров'ю сочив,— спогад про Надійку. Ця дівчина, що ще недавно так його вабила, враз стала його кошмаром, його кохання виявилось фальшованим папірцем, втрученим серед метушні, і він викинув геть цей непотріб, лютуючи і себе маючи за обдуреного. Вона ж була від села, що зблякло в ньому, була дрібним епізодом того зруху, що його охопив, хоч болючим, тяжким, мало виправдним. Що з нею? Він зіплював зуби й зухвало шепотів:

— Не я, так другий. <...>

В інституті Степанові призначили мінімальну стипендію, що також образило хлопця. Повертаючись повз привабливі вітрини крамниць, він добре розумів, що все це не для його кишені.

Вдома він блукав по подвір'ї, захлинаючись від божевільних мрій, що його змагали. Це не мрії навіть були, а безглузде, нісенітне марення. Покидаючи на середині одне, він хапався другого, смоктав, смакував його й теж відкидав, маючи безліч інших і кращих. Він робився народним комісаром, що їздив у його уяві в авто і виголошував промови, які хвилювали його до самого шпіку; приймав чужоземні делегації, вів перемовини, запроваджував дивні закони, що змінjali лице землі, і по смерті скромно відкривав собі пам'ятники; то раптом ставав надзвичайним письменником, що кожен рядок його котився по світі віщим дзвоном, бентежачи людські серця, а власне серце найперше; то, занедбавши великі діла, надавав своєму обличчю чарівної краси, прибирався в найвиборніші костюми й скоряв жіночі серця поспіль, розбивав подружжя й тікав з коханками за всі можливі кордони, крім межі уяви; то кульбачив повстанського коня, добував із льохів сховані одрізани й на чолі ватаги безумців облягав місто, одмикав кулями ті крамниці, вантажив вози тих костюмів, тих ласошів та тістечок і клав під себе пахучу жінку, як полонянку. Така картина найбільше його захоплювала; стискуючи безсилі кулаки, він люто й пристрасно шепотів:

— Ну й грабив би! Ну й грабив! <...>

Степан близько зійшовся з Максимом Гнідим, який, як з'ясувалося, дуже любить свою маму. Максим запропонував Степанові свої колишні підручники і обіцяв допомогти у навчанні. Але сталося незвичайне...

Він заснув і прокинувся від тихого шелесту коло ліжка. Розплющив зненацька очі, побачив у темряві, що сіріла коло єдиного вікна,

білу постать, величезну в мороку перед очима, повними сну. Він схопився й здушено спитав:

— А хто це?

Злодай? Примара? Сон?

Але постать мовчки насувалася, і хлопець не пізнав, а якось зразу догадався — це хазайка. Що сталося? Пожежа? Нагла смерть? Але не встигнувши ще нічого спитати, відчув дотик гарячої руки до обличчя, до шиї, до грудей. Потім двох рук. Уривчасте, немов стримуване дихання ближчало до нього, нахилилось, спинилось і лягло йому на уста сухою, жагучою печаткою. Руки жінки оповили його стан, і до грудей йому торкнувся теплий, тремтячий м'якуш. Охоплений нестямним жахом, Степан пручнувся й притулювся до стіни, ладний злитися з нею і зникнути геть.

— Що це ви? Що це ви? — бубонів він, захлинаючись.

Все тіло здерев'яніло йому від напруження, страх скрутив йому руки в задубілі обрубки. Він дихав рвучко й голосно, але холодним, терпким повітрям.

Вона тихо пішла геть, і Степан, мов крізь сон, почув, як легенько риннули двері. Життя потроху верталось до нього, серце втішалось, він поворухнувся й несміливо витягся на ліжку горілиць. Ноги йому ще тремтіли, і струмки крові дзвонили в ушах. Поволі він усвідомлював подію після тваринного жаху, що пройняв і струсонув його.

— Та що ж це? Як же так? — маячив хлопець, соваючи руками.

Разом з усвідомленням йому відроджувався на устах поцілунок, що він урвав, притиск грудей і сласне оповиття голих рук. Голих! Як пізно він це зрозумів! Все ж тіло її, роз'ятрене, здатливе тіло, було відділене від нього лише тканиною сорочки. І він відштовхнув його, як боягуз, замість зануритись у нього, замість спізнати в його глибинах тасмну, виснажливу теплінь! Що спинило його? Гріх? Почуття провини перед кимсь, гризота? Що важить для нього цей чіпкий мотлох, ці прикрі, на шляхах розкидані шпичаки, дурна мораль забобонів? Ні, тільки хлоп'ячий ляк — іншого пояснення він не міг добрати. <...>

Так почалися ці дивні нічні стосунки між Степаном та його господинею. Вдень Тамара Василівна трималась холодно й офіційно, але зоночі приходила до нього.

— Бо ти моя маленька любов,— казала вона.

А він не зважувався казати їй «ти» і називав «мусінькою», як вона й порадила. <...>

Сумління підказувало, йому, що все викриється, швидко викриється і буде кепсько. Від таких, дуже ймовірних — навіть без мате-

матичних обчислень — можливостей йому котився по спині неприємний холодок. Але голоси перестороги хутко глухнули у вирі його наукового запалу, що взагалі не часто дозволяв їм зринати.

Так само не турбував він себе й питанням про назву. Любов? Може бути. Смішно, але можливо. Кому стане сміливості проголосити: ось це любов, а це вже ні? Черевики можуть бути стоптані, драні, латані, скривлені й держані, все-таки черевиками лишаючись. Чому ж для любові раз у раз вимагати новенького взуття? Вона ходить часом у постолах і пантофлях. У всякому разі, таємниця й заборонність розпалювали хлопцеві цікавість, що цілком заступає юнакові кохання, і в заспокоєнні пристрасті йому зароджувалось почуття ніжності й подяки. Під млосним його впливом хлопець навіть цілував їй руки,— а це були перші жіночі руки, що здобулись у нього на таку честь. Бо він був глибоко свідомий піднесення, що його після її дотику опанувало, того вибуху діяльних сил, що поцілунок її збурило, як електрична іскра. Вона вплелася в його життя невидним, потайним, але могутнім чинником, даючи, крім того, спізнати в собі жінку, що не розмінюється на дрібні кривляння й не силкується нічого вдавати. Перед нею всі дівчата, що він знав, були маніжними ляльками, які віддатись вважали за подвиг, саможертву й невідплатну послугу.

Поволі присвячуючи хлопця до таємниць кохання, вона навчила його цінувати поцілунок, що досі йому нікчемною забавкою здавався, та все інтимне плетиво жаги, що виробила людськість за час від кам'яного віку дотепер, і Степан, швидко відбуваючи прискорений курс у цій галузі людського досвіду, що передається в покоління без підручників та заповітів, звільнявся з книжних пелюшок, що його розум обгортало. <...>

В її умінні любити не було нічого штучного, хоч слово «любов» було найулюбленішим її жартом. Але зненацька серед пестошів хлопець почував у ній щось віддане й невимовне, якийсь жар внутрішнього багаття, що опалював його на мить і лякав. В ту хвилину він казав собі, що не розлучиться з нею ніколи, що не зможе без неї жити, ладен був пропонувати їй кинути родину й будувати з ним щасливий курінь на фундаменті стипендії. Та за мить вона вже жартувала, і він знову жодних зобов'язань на собі не почував. <...>

Навчання в інституті просувалось легко: Степан обійняв певні громадські посади, виступив на студентській літературній вечірці із читанням свого оповідання «Бритва», де навіть отримав квіти від однієї шанувальниці. Хлопець близько зійшовся із Борисом Задорожнім, якого вже двічі виключали з інституту «за соціпоходження» як сина священника, але той все одно правдами і неправдами поновлювався,

прагнути будь-що здобути освіту. Максим Гнідий, довідавшись про стосунки матері зі Степаном, учинив скандал і пішов жити окремо. Степан деякий час жив у Бориса, який зізнався, що йому подобається Надійка. Це майже не викликало в Степана жодних емоцій.

XIII

До міста прийшла весна.

В інституті весна позначилась іспитовою лихоманкою — недугою, що обпадає тільки студентів. Починається вона поволі, і латентний період її можна характеризувати підвищеною посидючістю, нахилом складати конспекти й підкреслювати в Книжках рядки; але перший симптом одвертого нападу становить професорова оповістка коло канцелярії, після чого хвороба переходить у тифоїдну стадію з піднесеною температурою, маячню й нічницями, маючи кризу в іспитовій кімнаті, де виявляються всі ускладнення й можливості поворотності. Складаючи на добре такі поважні дисципліни, як політекономія та економгеографія, Степан згадав про обов'язковість української мови й вирішив її теж між іншим скласти. Її лекції були єдиними, що він не одвідував, і готуватись теж не збирався, дуже підставно припускаючи, що українська мова і є та сама, якою він чудово володіє, навіть оповідання пише, а він сам якраз і є той українець, що для нього мова ця існує і яку скласти, отже, він має всі права, тим більше що в своїй повстанській кар'єрі перед тим, як викинути червоний стяг, він тримав якийсь час прапор осінніх степів і небес¹. Але через рідні пороги теж можна перечепитись, і Степан знітився вже від першого вибуху важкої батареї глухих голосівок і закону ікання, а влучний обстріл із скоропальних речівникових та дієслівних гармат примусив його геть ганебно відступити з палким бажанням за всяку ціну здобути цю несподівану фортецю.

Діставши з бібліотеки найкращих підручників, він, закинувши решту, взявся того ж вечора споглядати їх і вивчати. Досі він знав самі російські граматичні терміни і з якимсь дивним хвилюванням вимовляв їхні українські тотожники, бачучи, що його мову теж уже розкладено на розділи й параграфи, підсумовано її закони й виведено правила. Він заглиблювався в них дедалі з більшим захопленням і насолодою; дрібні, звичайні слова здавались йому глибшими, зміс-

¹ В. Підмогильний за умов радянської цензури міг лише натякнути, що доля Степана Радченка є типовою для багатьох українських письменників, які під час громадянської війни активно воювали на боці УНР і лише після її поразки перейшли на бік більшовиків (В. Сосюра, Г. Косинка, О. Довженко, П. Панч, О. Копиленко та ін.).

товнішими, коли він розпізнавав їхні складові частини й таємницю їхніх відмін. Він полюбив їх, оцінював їхню роль й перейнявся до них пошаною, мов до значних осіб, що їх, через несвідомість свою, трактував досі за простих. <...>

Після успішно складеного іспиту професор порадив Степанові стати лектором курсів українізації, що буде непоганим підробітком для студента.

Другого дня вранці Степан уже з'явився перед українізаційний ареопаг, де його піддано *під* чи взято *на* іспит, залежно від мовних переконань кожного з членів. І після того, як із зізнання підсудного точно встановлено, що *ablativus autoris*¹ в українській мові ніким, ніде й ніколи не може бути вживаний, що для переведення розвантаження мови дієслівні речівники² мусять бути старанно й невхильно обходжувані; після того, як він, вгорі названий і зазначений, виявив цілковите розуміння, чому людина ходить по вулицях у справах *на* адресу з наказу за основними правилами мови, його висвячено на лицаря українізації першого розряду з оплатою академічної години один карбованець вісімдесят копійок.

Записуючи його адресу й видаючи йому посвідку, елегантський секретар лекторського бюро приємно сказав йому:

— Сподіваюсь, товаришу, що ви за тиждень-два дістанете призначення в установу й зможете,— додав він, мило посміхаючись,— перемінити свій френч на щось відповідніше. Все лихо українців у тім, що вони кепсько одягаються.

Степан сам цілком свідомий був слушності його слів. Справді, його сукняна одежа, mimo того, що була стара, ще й надзвичайно незручна в тепло, і її конче годилося б змінити. Він не раз про це думав, одягаючись уранці й розбираючись увечері, коли ближче стикався з своїм хамлом і переконувався, як мало пасує це зовнішнє впорядження до його здібностей. І, властиво, не брак грошей спиняв його — за ці сім місяців він зібрав із своєї стипендії щось близько ста карбованців,— а ніяковість перед самим собою. Хоч, зрештою, френч та чоботи стали вже для нього струхлявілою формою, проте мали над ним силу традиції. Змінити одежу здавалось хлопцеві надто сміливим, і для цього він мусив мати достатню підставу. <...>

¹ Орудний дорадчий (*лат.*) — відмінок латинської мови, який в українській мові не існує.— *Ред.*

² Речівники — іменники. У цьому абзаці В. Підмогильний іронізує з суперечливих поглядів українських мовознавців середини 1920-х рр. на проблеми мовної норми та правопису, вживаючи саме «орудний дорадчий»- та віддієслівні іменники.

Витративши всі свої заощадження, Степан придбав недороге демісезонне пальто «невисокої якості», такий самий костюм, кілька сорочок, кепі та хромові чоботи. Перевдягнувшись у кімнаті мусіньки, хлопець відчув себе зовсім іншою людиною. Познайомившись зі своїм попередником на посаді лектора курсів українізації, Степан з'ясував, що це був поет Вигорський, який тепер виїздить у мандри Україною. Вигорський погодився прочитати його оповідання.

XIV

Виснажливо працюючи, Степан поєднував успішне навчання в інституті з читанням лекцій. Борис Задорожній одружився з Надійкою, залишивши своє помешкання Степанові. Хлопець переїхав на нову квартиру, розірвавши свої стосунки з мусінькою. На знак початку нового життя Степан спалив свій старий одяг і викинув на смітник чоботи.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Минув рік, як Степан приїхав до міста. Влітку хлопець продовжував своє навчання, вивчаючи за власним планом англійську і французьку мови та українську літературу. Несподівано надійшов лист від Вигорського, який, високо оцінивши оповідання, повідомляв, що розіслав їх по редакціях. Побігши до крамниці і придбавши журнали із власними творами, Степан у піднесеному настрої вирішив піти на концерт симфонічних оркестрів. Там він познайомився із невеличкою на зріст і худорлявою, але смішливою та задеркуватою дівчиною, яку звали Зоська.

II

Окрилений успішним письменницьким дебютом, Степан розіслав листи з пропозиціями нових творів до київських та харківських журналів. Зранку, коли мешканці комунальної квартири, де винаймав кімнату Степан, розійшлися у справах, хлопець сів за письмовий стіл.

Це були чернетки складених ще минулої зими оповідань, разом три кінчених та одне почате, розміром більші проти видрукованих, але спільних із ними темою — революція і повстання. Та крім того, усім їм була притаманна ще одна риса, що позначалась цілком уже на першому творі його «Бритва» й пішла розголосом і по дальших оповіданнях Степанових, синтезуючи його уявлення про істоту громадської війни,— величезного масового зруху, де одиниці були непо-

мігні часточки, зрівнені в цілому й безумовно йому підпорядковані, де люди знеособились у вищій волі, що відібрала їм особисте життя і разом з ним усі ілюзії незалежності. Тим-то героями його оповідань зовсім природно ставали речі, що в них могутня ідея побіжно втілювалась. І справді, носіями дії в нього самі з себе робились панцерний потяг, зведений з рейок, спалений масток або здобута станція, що стояли проти людського колективу, як виразні особи. Тому ніде ще розстріли не відбувались так просто, ніколи ще трупи не лягали так покірно, як у творах Стефана Радченка, бо, прислухаючись до зойку зруйнованого панцерника, автор забував про стогін живого під його уламками.

До вечора він закінчив почате оповідання, сам дивуючись на обважнілість своєї руки. Ті сторінки, що раніш він легко писав за годину, коштували йому тепер півдоби напруженої праці з прикрими перервами, коли олівець зовсім відмовлявся йому служити. Йому доводилось усе перекреслювати, спинятись з розгону на слові, що, до речі, не пасувало, але й замінити, проте, не давалось. Мовні знання обернулись йому в безпосереднього ворога. Розум його, обтяжений набутком читання, стилями майстрів і підвищеними вимогами до фрази, раз у раз гальмував вільний лет його натхнення. Вигострене на літературних шедеврах художнє чуття викривало йому безперестань огріхи композиції, і він двічі мусив перебудувати план, відкидаючи обмислене і додаючи зовсім непередбачене. І, скінчивши, відчув злісне задоволення, як вершник, об'їздивши коня, що не раз скидав його додолу. <...>

Уже почалися лекції в інституті, але Степан туди не пішов, зрозумівши, що можна прожити і без диплома. На замовлення харківського видавництва він уклав збірку «Стефан Радченко. Бритва. Збірка оповідань». Триває його роман із Зоською, хоча їхні відносини немов залякли.

Були, правда, й здобутки. Вона погодилась говорити з ним на «ти», але жодних висновків з цього не зробила. Крім того, вона палила й стрижена була, але й ці незаперечні, на його думку, ознаки не послужили йому ні до чого. Вона владно тримала його на віддалі і часом тільки, коли він пхінькати починав, дозволяла себе поцілувати, ніколи сама не відповідаючи.

— Я люблю тебе,— не так щиро, як пристрасно шепотів він, проводячи її звиклим шляхом з кіно до Гімназійного провулка.

— Ах,— зітхала Зоська,— ніякої любові немає. Все це люди повигадували.

Він пробував вплинути на неї логікою:

— Коли не любиш,— казав він,— тоді навіть зі мною ходиш?

— Та ти ж платиш за мене! — дивувалась вона.

Така відповідь глибоко його ображала, але він мовчав, бо мусив собі признатись, що трохи побоюється її. Вона була вередлива, і чудні, несвітські бажання її охоплювали. За один тільки вечір вона могла хотіти політати аеропланом, постріляти з гармати, бути музикою, професором, будь-яким, до речі, мореплавцем і чабаном.

— Ах, я хотіла б бути крамарем,— казала вона,— Сидиш у крамниці: «Вам чого? Перцю? На десять? Сто грамів?» Це чудово! Приходить багато-багато людей... А дітям я давала б по цукерці. Я хотіла б бути дитиною — гарнюсіньким кучерявим хлопчиком. Це так надзвичайно — сісти верхи на паличку та поганяти — но, сивий, но, буланий!

І шарпала його за руку, підплигуючи. Ці безконечні бажання виснажували її, і часом, похмуро промовчавши цілий вечір, на хлопця не дивлячись і незважаючи, вона брала на прощання його за руки й тужно казала, хвилюючи Степана своїм тихим голосом:

— Ах, божественний, які ми дурні! Всі дурні. Ти нічого не розумієш.

Він справді відмовлявся будь-що зрозуміти, крім того прикрого факту, що тендітне дівча це приворожило його до себе й посіло в його житті непорушне місце. <...>

Після частих відвідувань із Зоською кінотеатрів Степан написав і відіслав кіносценарій про громадянську війну. Одного разу, пішовши із Зоською до ресторану, побачив там п'яного Максима. Згодом, на лекції у шкiртресті, знов зустрівся з ним. Максим став пиячити і гуляти із жінками. Він завів Степана до «Електричного лото» (тодішній різновид казино), де тепер щовечора грала Мусiнька, яка вразила його своїм виглядом. Степан після побаченого відчув себе вільним, далеким від цього світу і вищим.

V

Для Степана почався складний період, оскільки значна частина розісланих оповідань так і не з'явилася на сторінках журналів.

І от якось, укладаючи план своєї найближчої лекції, він почав проглядати «Fata morgana»¹, вибираючи уривок до пророблення з слухачами. З педагогічною неуважністю перегортаючи сторінки, хлопець непомітно зацікавився й почав пильніш спинятись на окремих рядках. Сумовита гармонія образів вабила його, слова, спалахнувши від

¹ «Fata morgana» — повість М. Коцюбинського.

зрозуміння, розгортали йому безмежну перспективу в таємниці своїх сполучень. І зненацька зайнялись безліччю ворушких світляків, що сунули без краю ліворуч, гаснучи на білих берегах. Він сидів, прикутий до фосфоричних сторінок, яких тонке проміння випалювало йому в схилених грудях болісний слід.

Ніколи ще не читав він так жадібно й не дізнавав такого глибокого з читаним злиття. В книжці, для нього не новій, він знайшов нове, п'яне зачарування величчю творчості, могутністю її різця й гущиною стопленої з її пориву фарби. Повіки його тремтіли, й пальці ворушились на столі. А кінчивши, муку відчув, муку спраглого, що, напившись, тільки роз'ятрив жагу, і важка споруда твору, що складалась перед очима його по цеглині, враз на нього ніби обвалилась. Похиливши голову на руки, він слухав луну рядків, що тихла, завмираючи, як далекий спів. І звідти, з тієї далини, з порожнечі, що з тиші створилась, вийнув на нього мертвою холод.

— Ніколи, ніколи я такого не напишу, — шепотів він.

Тепер він спізнавав безглуздя своїх намірів. Письменник! Хто, підступний, йому це слово підказав? Звідки взялась йому та божевільна певність, що так довго манила його? Тепер він недобачав до цього жодних підстав. Мало що кожному не захочеться! Мало що не мріється, але тільки йолоп за мріями вганятиме! Козак він, що скаче на палиці замість коня! Дурень, безнадійний дурень! І за цю химеру проміняти науку, інститут, звести нанівець роки тяжкої праці, викохані плани, обов'язки, нарешті? Перед ким? Хоч би й перед собою! <...>

Правда, його оповідання, — теж оповідання! — були видрукувані, але що ж з того? Всякий може щось написати, випадково, через щось, один раз, і крапка. Хіба мало зринає на сторінках журналів випадкових імен, щоб ніколи вдруге не з'являться... А може, він і писатиме, навіть багато писатиме тих творів, що їх, прочитавши, забувають, що зникають без згадки, становлячи неодмінне середовище, де розвиваються й діють справжні майстри. Щоб стати ними, треба віри, треба відчувати свою творчу силу, як відчуваєш фізичну. Хіба знають вони зневіру? Але правити за тло для чужого блиску він не хотів ніяк! Голову навіть стиснув на думку, що міг стати драбинкою, по якій зійдуть інші. <...>

Зоська приваблювала Степана дедалі більше. Його вже не задовольняли прогулянки вулицями, сидіння в кіно. І Зоська домовилася зі своєю подругою, що вдень може зустрічатися зі Степаном на її квартирі.

За два дні об дванадцятій годині Степан вперше відбув міське побачення з Зоською. Зайшовши в невеличку кімнату, повиту збудним духом жіночого мешкання, напахчену від ужитку пудри й одеколону, він мимоволі схвилювався. Потім, вдихнувши кілька разів це хмільне повітря, почув себе легким і надзвичайно бадьорим. Хутко оглянувши хату, він побачив і Зоську, якої постать і обличчя цілком закриті були газетою, що вона читала, ніби й не чуючи його кроків. Тільки дві ніжки, взуті в тонкі панчохи, нерухомо звисали від колін додолу з-під краю темної сукні.

— Панно Зосю,— мовив він, жартуючи, поважним басом,— прошу до науки.

Вона мовчала. Тоді Степан, ніби крадучись, до неї підступив і зразу вирвав у неї з рук газету.

— Обережніші! — скрикнула вона.

Він на мить спинився, так давно не бачивши її роздягнену, тобто в самій сукні, без капелюха й пальто.

— Чого ти дивишся? — спитала вона.— Де ж книжки?

Він раптом схилювся, оповиваючи її коліна.

— Зосько... Це ти?..— шепотів він,— Зосько, ти моя?..

Трохи згодом Зоська сумовито казала:

— Ти швидко навчив мене, божественний.

Він був радий, дізнавши, що острахи за діяльність організму не мають йому жоднісінької підстави. Йому хотілось жартувати.

— Та що ж тутчити? — відповів він.

— Ти попував мене,— вела вона.— Тепер я вже попсована.

— Сама винна,— сказав він,— Нащо було закриватись газетою? Зоська махнула рукою. <...>

На першому побаченні у квартирі Зоська зізналась, що це вона на літературній вечірці кинула йому квіти. Повернувшись додому, Степан побачив лист, де повідомлялося, що його збірка ухвалена до друку і дозволена «головлітом» (радянською цензурою). Йому пропонувався гонорар у сумі 350 карбованців.

VI

Молодий письменник почав мало не щодня відвідувати редакцію журналу, де спілкувався з іншими літераторами. Найближче він зійшовся з поетом Вигорським, котрий на початку зими повернувся до міста. Отримавши аванс за збірку, Степан придбав фетровий капелюх і замовив гарний костюм. Зосьці він подарував флакончик найдорожчих французьких парфумів. Образ дівчини, здавалося йому, він ніс із собою в мрії та сні.

Збірка оповідань вийшла на початку січня нового року. Зоська підтримала прагнення Степана стати професійним письменником. Але натхнення зникло, і хлопець за цей час не написав ані рядка. Він уперто почав ловити натхнення. Але душа німувала. Вечорами Степан почав часто зустрічатися в пивниці з поетом Вигорським, постійним її відвідувачем. У них було багато спільних тем для розмов.

— Що нового в літературі? — спитав він.

— Нічого нового,— відповів Степан.— Да... мене в «Червоному Шляху» похвалили. Рецензія була. Словом, нічого особливого.

— Хто?

— **Вгадайте!.. Світозаров.**

— Світозаров не мислить себе інакше, як неподібним до інших. Він похвалить вас, якщо перед ним вас не похвалить інший. В протилежному разі він гудитиме з інстинкту самоохорони. Усі ж вони мають нас за перегонових коней, на яких грають у тоталізатор. Бо треба бути дуже добрим критиком, щоб бути критиком. У всякому разі, жєніть їх від себе в три шиї.

— А мабуть, таки доведеться до якогось угруповання пристати,— сказав Степан.— Погано молодому без підтримки.

Поет скривився.

— З двох одне: або ви здібний, тоді підтримка вам непотрібна, або ви нездара, тоді вона вам не допоможе. В чому ж річ?

— Правду сказати,— мовив хлопець,— я звик до громадської праці. То в сільбуді був, то в старостаті студентському...

— То вступайте до МОДРу¹,— роздратовано відповів поет.— Ідіть до Авіохему, Товариства допомоги дітям, калікам, безробітним, але при чому ж тут література?

Він нервово постукав виделкою об пляшку, щоб дали ще пива.

Признаюсь щиро, я не розумію, навіщо ці угруповання існують. Мені тлумачать, а я не розумію. Не можу зрозуміти. Для мене їхнє існування лишається незбагненою і сумною загадкою. Якщо це милиці для кривих письменників, то ноги ж, здається, у нас цілі. А от і пиво нарешті!

Він жваво налив склянки.

— За літературу! Мусимо поважати те, що дає нам заробіток. Але скажіть — тільки щиро! — чому ви почали писати?

— З заздросців,— відповів хлопець, червоніючи.

¹ М О Д Р — Міжнародна організація допомоги революціонерам.

— А я — від почуття кволості. Це — те саме. Але лихо не в тім, що література наша пісна. Я завжди порівнював письменника з пекарем. Із маленької опари він випікає хлібину. Піч у нього добра, дріжджі добрі, і тісто своє він не лінується місити місяць, рік і кілька років. Та коли він несміливий, коли боїться того, що сам думає, і того, що думають інші, то краще йому закрити пекарню і йти в народні вчителі. <...>

— Писати не можу,— прошепотів Степан, переймаючись тоскним напруженням мелодії.- Пробую, і не пишеться.

— Не пишеться! Драма. Припече, то напишете. <...>

— Чудно, правда? — спитав він.

— Не можу пригадати,— відповів поет,— але зовсім не в тому річ. От ви — прийшли голодний, обдертий, безпритульний, а тепер маєте пальто, піджак, трохи грошей і збірку оповідань. А чи стали щасливіший? Ви вже скиглите: писати не можу. От вам, до речі, ілюстрація до моїх думок про поступ. Тому я завжди казав, що щастя неможливе. Сьогодні з'їв, завтра голодний.

— Неприродно все це,— зітхнув Степан.— Все у місті якесь неприродне.

— Після того, як надприродне заперечено, неприродне лишилося нашою єдиною втіхою,— сказав поет.— Про щастя, тобто цілковите задоволення, не можна говорити без огиди. Це найтваринніша з людських ілюзій, саме тому, що вона найприродніша.

Він налив склянки.

— Послухайте мене,— вів він.— Всі ті, хто розводиться про природність, тямлять у житті, як свиня на помаранчах. Бо відколи людський розум почав абстрагувати, людина безнадійно шлях природності покинула, і повернути її знову на цей шлях можна тільки відтявши їй голову. Самі зміркуйте: як може людина руйнувати природу поза собою, не руйнуючи природності в собі? Кожне дерево, зрубане на землі, показує, що щось природне підтято вже і в людській душі. Відколи людина проміняла природну печеру на роблений курінь, відколи почала тесати природний камінь, уже тоді вона стала на шлях штучності, який і нам у спадок залишився. Хіба ж природно визнавати недовершеність життя в даний момент і прагнути до нових форм його? Або взагалі наше життя засуджувати? Природно було б не помічати його хиб та прославляти його безоглядно, як і роблять це різні солон'ї. Тому всякий Поступ є поступ від природи в оточенні, мисленні й почуттях. І куріння ваше штучне, бо природніше було б дихати свіжим повітрям.

— А я курити не перестану,— сказав Степан.

— Я вас і не ганю,— вів поет.— Я тільки хочу, щоб ви зрозуміли, що людина є *reductio ad absurdum*¹ природи. В нас природа сама себе нищить. В нас докінчується одна з галузей земної еволюції, і ніхто після нас не прийде, ніякі надлюди. Ми — останнє кільце в ланцюгу, що розгортатиметься, може, ще не раз на землі, але іншими путями і в інших напрямках. Мозок — ось найголовніший ворог людини... Але, друже, не дивіться так пильно на ту жінку в синьому капелюхові, хоч це й дуже природно!

— Це між іншим,— сказав Степан.

— І навпаки — слухати мене зовсім неприродно.

— Ви все про кінець світу говорите,— сказав хлопець трохи ніяково.— Похмурий ви.

— Мене завжди більше цікавить не те, що робиться, а те, чим воно кінчиться.

— От вас і називають — безхребетний інтелігент!

Ці слова Вигорського видимо образили.

— Безхребетний інтелігент,— пробурчав він,— А яке пуття з хребта, коли він дурноверхий? — Потім, підвішись, додав: — Всі ми дрібнобуржуазні, бо мусимо померти. Дайте вічного життя, і ми станемо нові, величні, повноцінні. А поки смертні, ми смішні й нікчемні. <...>

VIII

Якось у гості до Степана завітав Борис Задорожній, який уже працював інструктором кооперативного буряківництва на Київщині. Борис розповів про свою дружину (Надійку), яка кинула на його вимозу навчання в технікумі і тепер чудово веде домашнє господарство. Степанові було неприємно, що задля міщанського щастя Бориса його колишня «блакитноока Надійка» перетворилася на звичайну куховарку і прибиральницю.

Блукаючи містом, Степан міркує про сутність людини.

Він зрозумів, що люди — різні, зрозумів це так, як усе відоме можна зрозуміти, коли розуміння проходить у серце вістрям, коли блисне воно співучим зерном з-під давнього лущиння слів. Ба, не зрозумів, а збагнув, як любов можна вчуті, кохаючи, як біль, розпач і порив можна дізнати, переймаючись ними й забуваючи, яку кожному з них приділено назву. Люди — різні! Він передчував це, а тепер знав, передбачав — і стало дійсністю.

Новий світ був у нім, світ нової думки, що лоскоче мозок, що мете в ньому кутки й меблі зрушує, сама там оселяючись. Він ніби

¹ Доведена до безглуздя (лат.).

знайшов те зачароване речення, що одімкне двері, де ввійдуть його сили, зморені довгим блуканням попід мурами. І, як прозірливий дослідник, п'яніючи від геніального завбачення й боячись за його правдивість, потребуючи перевірити й зміцнити свої висновки широким спостереженням,— рушив хлопець туди, на галасливі великі вулиці, де люди, сила людей, де йому можна дивитись до безтями. <...>

Юрба збуджувала його, збуджувала не самий зір та слух, але й ніс його поширювався, щоб нюхати, пучки тремтіли, щоб діткнутись цієї рухливої, гомінкої маси. Він прагнув відчутти її всіма чуттями, всю і кожного, ввібрати її всіма сполучними каналами в ту могутню майстерню, де враження топляться на огнищі крові й куються на ковадлах серця. Всі шлюзи його істоти були піднесені, і піняві струмені світу, ллючись у них, десь збігались у вузьких потоках одним бурхливим потоком, що зрушував уже підойми його творчої машини.

І цей перший дріж застоюного механізму він почував, як біль, як лячне хвилювання, як невимовний захват, що опановував його, поривав його вбік, виносив геть із середовища, де виникнув, аж поки, поволі відсуваючись, сліпнучи й глухнучи, він не лишився сам серед юрби, сам із своїм вогнем. Тоді рушив додому, несучи цей вогонь обережно і боязко, як вірні несуть свічки у великий четвер.

Та Степан, зайшовши у свою кімнату, темну після вуличного блиску, вогку після морозяної посухи, тільки втому відчув. Усе спинилось у нім, і те полум'я, що ось мить ще палило його, раптом погасло тихо й безслідно. Де воно? Навіщо ж усе це було — захопило й усухло? Він сів, не роздягаючись, ображений, пригнічений раптовим занепадом свого пориву, в безмежному жалі за втраченою надією писати. <...>

Тим часом доля підготувала Степанові приємну несподіванку. Звільнилася посада секретаря в журналі, і внаслідок залаштункових інтриг літературних угруповань було ухвалено призначити на цю посаду сторонню людину. Так Степан Радченко став секретарем журналу.

IX-X

Ця посада принесла Степанові нове коло інтересів, нові знайомства та багато роботи, але хлопець ретельно й вправно давав раду усім справам. Любовні побачення із Зоською відбувалися без змін двічі на тиждень. Також доволі часто він відвідував пивницю, де спілкувався із Вигорським. Нарешті надійшов гонорар за кіносценарій у півтори тисячі карбованців. Це була величезна сума. Степан вирішив змінити помешкання. Він викликав комісіонера й описав, яка йому потрібна кімната: простора, світла й окрема у великому будинкові десь у цент-

рольному районі. «Словом, вам треба справжня кімната» — підсумував комісіонер. Але справа із пошуком саме такого помешкання майже не просувалася.

Заклопотаному журнальними справами Степанові дедалі важче було знаходити час для побачень із Зоською. Слід було якось радикально змінювати їхні взаємини.

На чергове побачення з Зоською хлопець ішов неспокійно, навіть з деяким острахом. Яких слів мусить добрати, щоб висловити те важке, складне почуття жалю й прощання, що його гнітило? Шаблон любові підказував, що для розлуки мусить бути достатня причина, ревності, зрада, сварка принаймні або хоч повільне охолодження протягом довшого часу. Та чи й зважиться він, чи зрозуміє вона?

Зоська вже чекала його. Сиділа на кріслі в пухкій блакитній кофточці, недбало скинувши черевички, і посміхнулась, коли він увійшов.

— Як я скучила за тобою! — сказала вона.

Хлопець нерішуче спинився біля порога, дивлячись на неї збентеженими очима.

— Я теж за тобою скучив,—відповів він.

В цих словах було стільки туги, що й для нього вони забриніли несподіваною ширістю.

— Іди ж сюди,—прошепотіла вона.

Він кинув на стільця пальто та капелюха й підійшов до неї похилою ходою злочинця.

Вона посадила його поруч на килим й Підвела руками його голову:

— Поцілувати тебе?

— Поцілуй.

— Ти хочеш?

— Хочу,—розпачливо шепнув він.

Вона ледве торкнулась його уст своїми устами і, здригнувшись, зразу припала до нього таким довгим, безтямним поцілунком, що він почав задихатись.

— Так я тебе люблю,—сказала вона.

Він погноблено мовчав, гладячи й цілючи її руки.

— Ці два дні, коли ми не бачились, здавались мені такими довгими, як два безконечні роки,—казала вона.— Не знаю, що сталося зі мною. Хотіла навіть на посаду до тебе прийти.

— Весна? — пробурмотів він.

— Ах, звичайно, весна, як же я не догадалась!

І тихенько заспівала, хитаючи ногою:

Весна, весна, весняночка,
Де твоя сестра-паняночка.

Степан дивився на неї, любуючись на її маленьку бадьюру по-стать, захоплюючись радістю, що в її голосі бриніла. І йому схотілось узяти Зоську за руку, водити її квітчастими полями, і щоб вона співала так — співала для нього, для сонця, для розкішного обрію, білими хмарками помереженого.

Він стиснув їй руку й сказав:

— Зосько, підемо в поле, коли стане сніг?

— Ах, підемо, і я сплету вінок!

Він не міг себе стримати і в солодкому пориві каяття, в спалахові всіх спогадів, що були йому з дівчиною зв'язані, пригорнув її і став цілувати поволі, божевільне, в очі, у волосся, у губи, захлинаючись від радощів покори, як не цілував ніколи.

— Ти... Зосько... я не можу без тебе, не можу...— шепотів він.

Коли заспокоївся, вона погладила його по голові:

— Ти — божественний.

Але йому мало було цих поцілунків. Щось невичерпане й нахненне лишилось ще в його душі. Він хотів зробити для неї щось виключне, хотів, щоб їй завжди було радісно коло нього, як зараз, хотів зв'язати її з собою назавжди.

— Зосько, я давно про щось думаю,— сказав він захоплено.

— Про що?

— Давай поженимось.

Вона відсахнулась.

— Ти збожеволів!

Ні, він зовсім не збожеволів. З блискавичною винахідливістю, мов і справді про це віддавна думавши, почав поважно викладати їй свої докази. Передусім фактично вони вже й так подружжя. Розлучатися ж вони не збираються, ні? Гаразд, то треба зробити висновки. Він живе, як злидень, без ніякого затишку. В житті — безлад, який і писати йому заважас. Та й не можна ж вічно користуватись чужою кімнатою! Одне одного вони вже досить знають. Навіщо красти десь годинки побачень, коли вони взагалі можуть бути вкупі? їй теж краще житиметься, якщо вона любить його, звичайно. Всі ж женяться, і дивно, як вони ще й досі не поженились! Матеріальний бік цілком Забезпечений. Та він і посаду допоможе їй знайти кінець кінцем.

Він спокійно зважував міркування «за» й не знаходив жодного «проти». Потім спитав:

— Скажи, ти хочеш? Зосько!

Вона лукаво відповіла:

— Звичайно, хочу.— І сумтно додала: — Якби ти знав, як важко бути коханкою. Скільки я перемучилась!

Він вдячно поцілував її. <...>

XI

Наступного ранку Степанові стало прикро за скоєну «дурницю». Одруження не входило в його плани. Він відчував образу на Зоську, бо вона «зрадливо скористалась його шляхетним поривом».

Прийшовши на вечірку, куди Степана запросила Зоська, він несподівано для неї, заявив їй, що вона йому обридла. На вечірці він познайомився із жінкою на ім'я Рита.

Та жінка мала спокійне, майже нерухоме довгасте обличчя, що в прямокутній рамці гладенького стриженого волосся з рівним пасмом над очима нагадувало щось старовинне, витончене й застигле, незмінно молоде, йевне своїй краси й урочисте, як обличчя давніх єгиптянок, що йшли з віялами за фараоном. Натомість очі її жили, ворушились і сміялись за все обличчя,— великі облудні очі, що блищали в мороці, як у кицьки. Одягнута була, скільки він роздивився, в темну оксамитову сукню, що переходила вузькою смужкою через одне, геть оголене плече. <...>

Степан казав про літературу сучасну, свою й чужоземну, декламував вірші пристрасних поетів, щоб навіяти тій прекрасній Риті відчуття і бажання любові, щоб притягти до себе її оголені руки, що лежали на столі, темні, спокусливі під збудним світлом червоної лампи. Часом вона спиняла мельки на ньому свій блискучий погляд, що натякав на зрозуміння та згоду, і тоді хлопець почував глухе й гаряче повстання в крові, немов не погляд її, а плече його торкнулось. <...>

Степан запросив Риту на танець.

Тепер, при світлі шістьох білих лампок, що горіли під стелею, він міг роздивитись на неї цілком. Вона складена була з двох тонів, без жодних переходів між ними — чорного: волосся, очі, сукня й лаковані черевики, та смуглого: обличчя, тіло рук і плеча та панчохи, і це просте поєднання надавало їй постаті гордого чару; жодних кучерів чи гребінців у рівній зачісці, жодних прикрас чи гаптування у рівній сукні, що від стану трохи ширшала й немов підрізана була внизу, як і пасмо над чолом. Все чорне мінилось на ній від жвавих очей, а смугле застигло, життя було в убранні, а в тілі сон.

Перед ними плавко хитались захоплені пари, і Степан раптом побачив, що Зоська дуже старанно танцює з тим юнаком дівочого

типу. Він задоволено подумав: «Ну от вона вже й забавилась. Якраз до пари». Потім обійняв свою даму, і, вичекавши такту, вони пустились у натопи танцівників. Вона рухалась гнучко й раптово, пригорнувшись уся від грудей до колін, віддавшись цілком йому і танцеві, а він зазирає їй у вічі благальним поглядом, напружившись у цьому пристрасному оповитті. Жагуче їхнє тепло зустрілось, пройшовши крізь тканини, хвиля млості, могутня, сласна, затремтіла в їхній крові, і хлопець перестав зненацька щось почувати, крім ритму й притиснутого, відданого йому тіла, що ним володів ту мить цілковитіш, ніж міг би опанувати його колись насправді.

— Вечеряти, вечеряти! — крикнула господиня.

<...> Всі ринули до їдальні з радісним галасом, потребуючи підживитись після довгої вправи. В цьому стовпищі він зіткнувся на мить із Зоською і, користуючись тим, що пара його одвернулася, тихенько, але весело, шепнув: «Прощай, Зосько!» Вона глянула на нього глибоким, повільним поглядом, знайомим йому, та вже недошкульним, і теж щось тихо відповіла, але він не розчув, пройшовши. <...>

І повідомила його, що вона тут випадково, приїхавши одвідати батьків, а постійно живе в Харкові, де танцює в балеті. Вранці рушас.

Ніколи ще Степан не почував такої вдячності до жінки, як зараз. Вона їде! Отже, кохання тут не буде? Яке щастя! Він ладен був стати перед нею навколішки й співати їй хвального гімну. Боже, як гарно все-таки жити на світі!

— Друга година,— сказала вона,— Мушу йти. Хотите мене провести?

Він дуже хотів.

Хлопець чекав у передпокої, поки Рита попрощається з господинею. Коли вона вийшла, він схопив її за руку й притяг до себе.

— Поцілуй мене,— сказав він.

Вона тихенько заспівала, сміючись:

А дівчата ноги мили,
а хлопчиська воду пили,
тра-а-ля-тра-ля-ля,
тра-а-ля-ля-ля!

Потім пригорнулася до нього, як танцювавши, і він відчув на мить сластий лєскіт її язика.

— Вогонь любові запашний тільки мить! — скрикнув він у захваті.— Потім на ньому починають варити борщ.

— Мить для жінки замало,— сказала вона.

— Я висловлююся алегорично.

Страшний гуркіт стільців розлігся в помешканні — вставали з-за столу.

На вулицю він вийшов без пальта, незважаючи на її протести, а що холодно було, його зразу обгорнув споглядальний настрій.

— Небо кольору папірця в п'ять карбованців,— сказав він.

— Ви такий матеріаліст?

— Безперечно. А ви?

— Теж. Ми й так занадто пережили для ідеї.

— Вона й сама чимало пережила.

Сівши на візника, вона сказала:

— Прощайте, пустунчику!

— Прощайте, мріє!

Він радісно дивився, як зникла за рогом його небезпека. Помахав услід рукою. Кінець. <...>

XII

Повернувшись додому, Степан перечитав свої твори і відчув розчарування.

Про що, властиво, він писав? Ніде протягом сотні сторінок не здибав він людини — того, що мучиться й прагне, що божевільні пориви зароджує в болі, того, що нидіє і буяє, плазує й підноситься на верховини. Він не знайшов у тих сторінках сумного карлика з велетенським розумом, дрібного звіра, що тягне на щуплих раменах вічний тягар свідомості; не знайшов чарівної дитини, що так мило плаче й сміється серед барвистих цяцьок існування, жорстокого воївника, що вміє вбивати й умирати за свої мрії, суворого поборника за далекі дні, невтомного гінця в майбутнє. І ця відсутність вразила його. Навіщо ж ці твори, коли людське серце в них не б'ється? Мертвими видались йому тепер ці оповідання, де людина зникла під тиском речей та ідей, від неї створених і для неї призначених!

Він мляво підвівся й ліг, заклавши під голову руки. Так, він не постеріг був людини, а що ж, крім неї, варте уваги? Без неї все втрачає рацію, стає бездушною схемою, дзвоном у безповітровому просторі! Наївна віра давнини, що людина є міра речей, що для неї світ повстав і зайнялися зорі, блиснула йому єдиною правдою землі, вищою над усі правди та докази. І з цієї туги за колишнє незрозуміння, з ясного прозріння рушіїв життя, з яскравого відчуття людини здобув він перші нитки свого гарячого плетива.

Він напише повість про людей.

І коли подумав це, страшна нудьга огорнула його від безсилості перед цим величезним завданням, якого вагу він відчув гостро, яскраво, несвідомо прибільшуючи в уяві всі труднощі роботи. Як поєднати безліч фактів, що він встиг назбирати й відчутти, як сплести ту силу спостережень, що він зробив над іншими і над собою, в одну бездоганну цілість, точну й припасовану, як годинниковий механізм? Як проявити в кількох тисячах рядків безконечну різноту людей, божевільну відмінність їхніх думок, настроїв, бажань і дій? Щоб людина виступала вся, без купюр і ретушування, яка є вона в боротьбі, коханні та праці, з усіма величними й нищими поривами, злочинством і жалем, підлотою і відданістю? Ні, це зовсім йому не під силу! Мусить зразу ж відмовитись такого зухвалого замаху й застерегти себе від величезних прикростей невдачі. Та й взагалі слід кинути цю літературу, що, скільки міг він пригадати, тільки гірким розчаруванням платила за його муки! <...>

Творча криза тривала, й Степан за цей час так нічого і не написав. Серед щоденних справ він якось згадав про Зоську, котру не бачив із часу останньої вечірки. Прийшовши до її будинку, він дізнався, що Зоська отруїлась і померла. Степан гостро відчув свою провину. Комісіонер нарешті знайшов йому чудову кімнату на останньому поверсі великого будинку в престижному київському районі Липки, звідки було видно Дніпро і місто. Хлопець залишився задоволений, сподіваючись, що в такому приміщенні до нього повернеться натхнення.

XIII

Поет Вигорський в черговий раз зібрався в мандри Україною, і Степан прийшов до пивниці на імprovізовані проводи. Вони обмінялися думками з приводу життя і людей.

Потім вони їли й пили, поринувши у власні міркування. І Степан, знемагаючи від потреби виявити свою нудьгу, промовив, піднівши склянку:

— Випиймо, друже, за любов!

Поет здивувався.

— З якої речі нам пити за це жахливе чуття, що позбавляє людей спокою?

Степан збуджено відповів:

— Позбавляє спокою, позбавляє життя. Жахлива ця любов.

— Так ви погоджуєтесь зі мною? — непевно спитав Вигорський.

— Цілком.

— Терпіти не можу збігатись поглядами,— невдоволено пробурчав поет,— Погодження — смерть. До того ж мушу заявити, що сила і

любові походить виключно з традиції. Золотий вік кохання минув, лицарі й дами розтанули у віковій млі. У XII столітті жінки поділяли свою особу на дві частини — тіло чоловікові, душу — обранцеві. У XIX вони робили навпаки, а в XX і зовсім втратили почуття різниці між цими частинами. Любов занепала — приблизно на аршин від серця. Тобто вернулась до свого вихідного пункту. Щоб правильно зрозуміти її сучасне, міжнародне, коли хочете, становище, треба пам'ятати, що любов не властива людині на всіх ступенях розвитку. Дикунки не знали її, а наш вік є вік освіченого дикунства, дикунства в «знятому» вигляді, як кажуть діалектики. Отже, й любов «знімається». Пісня кохання проспівана. Любов стає поруч муз і надихає разом з ними тільки старомодних поетів. Натомість висувається те, що було найголовніше в дикунстві,— праця. Справжній поет може бути тепер тільки поетом праці.

— Наприклад, ви,— сказав Степан.

— Я — сумне явище. На межі двох діб неминуче з'являються люди, що зависають якраз на грані, звідки видно далеко назад і ще далі вперед. Отже, вони слабують на хворобу, якої люди жодної партії ніколи не прощають,— на гостроту зору. Найкращі слуги життя — засліплені й підсліпуваті. Вони бадьоро йдуть уперед, бо бачать те, що їм здається. Бачать нове, бо хочуть бачити. Воля керує, друже, життям, а не розум.

— Чорт його знає, що ним керує,— похмуро сказав Степан.

Хутко вони й пішли, бо поет збирався добре виспатись перед подорожжю.

— їду, їду,— скрикнув поет на вулиці.— Нічого цього завтра не побачу. Яка радість не побачити завтра те, що бачиш сьогодні! І вас теж, мій друже! Досить я вас терпів.

— І я вас теж,— сказав Степан.

— Признайтесь, це не було вже так нудно? Але не здумайте завтра на вокзалі мене проводити. Знайомий на вокзалі — це ж кошмар!

— Та я не знаю навіть, яким потягом ви їдете,— заспокоїв Степан.

— Я й сам точно не знаю.

На розі Великої Житомирської вони спинились.

— Прощайте, друже,— мовив поет.— Я кажу «прощайте», бо ми можемо вже й не побачитись. Не забувайте, що згинуті на цьому світі так само легко, як і з'являються.

Він пішов, а Степан відчув, що лишається сам серед вулиці, серед суворого, безжального міста, сам серед безмежного зоряного світу, що ясно мінився над ним перед сходом місяця. <...>

Степан добре влаштувався в новій кімнаті, але відчуття самотності від цього лише посилилося. Писати він не міг, відчуваючи порожнечу в душі.

Одного разу в їдальні Степан несподівано зустрів Левка. Розмова з ним справила на хлопця неабияке враження.

XIV

Степан несподівано вирішив повернутися на село і назавжди кинути місто. Він згадав своє перше кохання — Надіту, і йому здалося, що він любив лише її. Але, відвідавши її, побачив лише церемонну, поважну вагітну дружину Бориса Задорожнього, в якій не залишилось майже нічого від тієї найбідної сільської дівчини. Він подумки назвав її «пузатою міщанкою». Йдучи від неї, Степан пройшов повз будинок Гнідих на Нижньому Валу, де він колись жив, і зрозумів, що не варто ворушити те, що залишилося позаду, «бо розкладається минуле як труп».

На площі Інтернаціоналу він купив у кіоску, своїм звичасм, пук газет і, відійшовши, завмер з несподіванки. Цей вечір був справді казковий! Просто назустріч йому плили світючі, незабутні очі, що Сміялися йому з завмерлої маски жіночого обличчя, і він пізнав їх відразу, він кинувся до них, як на рятунковий вогонь маяка.

— Рито, Риточко,— шепотів він, стискаючи її руки.

Ту ранку, що вона полишила колись на його долоні, він почував тепер у серці. І ладен був притиснути цю жінку тут, серед вулиці, пристрасно й безтямно, відчуті її так, як відчував, танцюючи.

Вона відповіла, посміхаючись:

— Яка несподівана зустріч!

— Тільки несподівана? — схвильовано спитав Степан.

— І бажана,— додала вона.

Він захоплено на неї споглядав.

— Де ви йдете? — спитав нарешті.

— На Малу Підвальну.

Він узяв її під руку.

— Ходімо.

Але за окриккомом у темряві провулка він спинився й жагуче оповив руками її стан.

Вона випрочнулась і шепнула не дуже невдоволено:

— Ви божевільний!

— Завжди такий,— радісно відповів він, знову беручи її під руку.— Схиліться до мене. Ну, ближче! Ну, не будьте скупною! Я шукав сьогодні цілий вечір. Коли хочете знати, то я й портфеля свого сьогодні десь одбіг. Але знайшов вас. Ви не можете мене зрозуміти.

Після того як ви поїхали тоді, я не міг нічого робити. Я жив тільки спогадами про вас, надією вас побачити,-

— Справді? Я теж вас не зовсім забула.

— Тим краще! Але й зараз я ще не певний, що це ви. Розумієте? Ви в іншому вбранні, і мені здається, що, може, це вже й не ви.

— Треба доказів?

— Ви відгадали мою думку! — скрикнув він.

Вона на мить, на одну мить торкнулась його уст колишнім поцілунком.

— Це я?

— Так, ви,— погноблено відповів він. Потім спитав: — Ви надовго в Київ?

— До осені.

Він вдячно стиснув їй руку. Він трохи побоювався, що вона скаже — назавжди.

— Я безтямно люблю вас,— шепнув він.— Ви особлива, ви якась чудова.

Вся туга його зненацька полилася любовним шепотом, зворушливими словами, ніжними назвиськами, сміливими, збудними порівняннями, що в них мінилася вся глибінь його чуття.

Раптом вона спинилась.

— Годі, пустунчику! Я вже дома.

Вік бурхливо скрикнув:

— І я піду за вами! Я піду до вас!

Вона погрозила пальцем.

— Не можна. Я живу в батьків, як вам відомо.

— Ах, як це не дотепно,— плаксиво промовив Степан,— Що ж робити?

— Завтра ми танцюємо в опері. Чекайте мене.

— Тільки завтра?

— Тільки завтра. Але я хочу квіток.

— Ви їх матимете.

В мороку присінок, ледве освітлених лампою з другого поверху, він цілував її палко й запитливо, вимогливо, нестримно, мов шукаючи в глибині її уст весь вік сподіваної розгадки. І швидко пішов, буяючи радістю знайдення.

Ніколи не почував він ще такої могутності самопочуття. Земля, здавалось, пливла йому під ногами оксамитовим килимом, і дахи будинків вітали його, як велетенські капелюхи. А в голові, в прекрасній, вільній голові низками, роями в щасливому захопленні линули всеосяжні думки.

Не чекаючи ліфта, хлопець притьмом збіг на шостий поверх, і до кімнати ввійшовши, розчинив вікна в темну безодню міста.

Воно покірно лежало внизу хвилястими брилами скель, позначене вогняними крапками, і простягало йому з п'ятьми горбів гострі, кам'яні пальці. Він завмер від сласного споглядання цієї величі нової стихії і раптом широким рухом зронив униз зачудований поцілунок.

Тоді, в тиші лампи над столом, писав свою повість про людей.

1927

Київ

Початковий рівень

1. До якої літературної організації входив В. Підмогильний?
2. Що таке роман? Чим він відрізняється від оповідання й повісті?

Середній рівень

3. Розкрийте значення назви роману «Місто».
4. Яку роль у вираженні ідейного змісту роману «Місто» відіграють епіграфи?

Достатній рівень

5. Визначте основну тему «Міста».
6. Яку роль у житті головного героя роману відіграють стосунки з жінками?
7. Як вплинуло на Степана Радченка спілкування з поетом Вигорським?
9. Як змінився герой роману після свого приїзду до міста?

Екзистенціалізм — напрям у європейській філософії й літературі першої половини ХХ століття, що зосереджувався на пізнанні й зображенні людського існування (екзистенції). Представники екзистенціалізму звертали особливу увагу на проблеми сенсу життя, індивідуальної свободи, відповідальності. На думку представників цього напрямку, усвідомлюючи себе як екзистенцію, людина набуває свободу, яка є вибором самої себе, своєї істинної сутності.

В українській літературі риси екзистенціалізму виявились у творчості В. Підмогильного, В. Домонтовича, Б. Антоненка-Давидовича та ін.

Психологізм — художнє відображення внутрішнього світу героя: його думок, бажань, переживань, емоційних станів тощо.

Маргінальність (від лат. *marginis* — край, межа) — поняття, яке позначає становище людини між якимись соціальними групами, що накладає відбиток на її психіку та спосіб життя. Головний герой роману В. Підмогильного «Місто» є маргінальною особистістю: психологічно він перебуває в перехідному стані між селом і містом.

ОСТАП ВИШНЯ

(1889-1956)

Павло Михайлович Губенко (Остап Вишня — літ. псевдонім) народився 13 листопада 1889 року на хуторі Чечва на Сумщині в сім'ї управителя поміщицького маєтку. Навчався у військово-фельдшерській школі, яку закінчив 1907 року. У 1917 році вступив до Київського університету, який не закінчив.

Перші публікації творів письменника з'явилися у 1919-1920 роках, коли він перебував у Кам'янці-Подільському — на той час тимчасовій столиці Української Народної Республіки. Це були фейлетони «Демократичні реформи Денікіна» та «Казка (про красногвардейца)». У другому з названих творів розповідається про повного ідіота, який приєднується до погромників та бандитів, а коли набирається досвіду в злочинському ремеслі, то сам Ленін благословляє його вступ до «красногвардейців».

Після поразки УНР письменник був заарештований ЧК (каральним органом більшовиків) і відправлений до Харкова, де проходило слідство по його справі. За сприянням українського поета, націонал-комуніста В. Еллана-Блакитного він був звільнений з ув'язнення, одержав роботу перекладача в газеті «Вісті ВУЦВК». Саме тоді в газеті «Селянська правда» почали публікуватися твори Павла Губенка під псевдонімом Остап Вишня.

Протягом 1920-1930-х років побачили світ збірки Остапа Вишні «Діли небесні» (1923), «Вишневі усмішки (сільські)» (1923), «Кому веселе, а кому й сумне» (1924), «Вишневі усмішки кримські» (1925), «Українізуємось» (1926), «Вишневі усмішки кооперативні» (1927), «Вишневі усмішки літературні» (1927), «Вишневі усмішки театральні» (1927), «Вишневі усмішки закордонні» (1930) та ін.

Остапа Вишню не минула хвиля репресій проти української інтелігенції. У грудні 1933 року за сфабрикованим обвинуваченням у політичному тероризмі письменник-гуморист був заарештований і засуджений до розстрілу. Невдовзі вирок замінили на десятирічний термін ув'язнення в концтаборі. Усі твори Остапа Вишні були вилучені з бібліотек і заборонені.

У 1943 році Остап Вишня був звільнений і як письменник мусив пристосовуватись до вимог панівної ідеології, писав памфлети, спрямовані проти «українських буржуазних націоналістів». Письменника навіть змусили публічно заперечити факт власного ув'язнення, що він і зробив у творі «Великомученик Остап Вишня».

Після Другої світової війни Остап Вишня продовжував активну літературну працю. У 40-50-х роках побачили світ його книжки «Весна-красна» (1949), «Вишневі усмішки» (1950), «Мудрість колгоспна» (1950), «Отак і пишу» (1954), «Великі ростіть» (1955).

Помер Остап Вишня 28 вересня 1956 року в Києві.

Уже після смерті Остапа Вишні було упорядковано й видано збірку його творів «Мисливські усмішки» (1958).

Після ув'язнення, яке тривало близько десяти років, Остап Вишня був змушений творити в умовах постійної небезпеки — звідси та внутрішня цензура, що помітно позначилась на його літературній спадщині. Він не міг говорити всієї правди на актуальні теми з життя українського народу, бо це загрожувало для нього новими переслідуваннями. Але була в Остапа Вишні тема, яка дозволяла йому залишатися самим собою. Ця тема збігалася з його захопленням (відомо, що письменник ще здавна був прихильником полювання). Мисливська тематика давала можливість уникати прямого звернення до гострих політичних тем і водночас дозволяла висловлювати прагнення звичайної людини, яка в умовах ідеологічного тиску радянського суспільства продовжувала зберігати в собі нормальні людські якості. Власний мисливський досвід письменник вирішив передати на папері в гумористичній формі усмішок: почуті на полюванні розповіді були благодатним матеріалом. Центральним персонажем усмішок став оповідач, в образі якого втілювалося чимало авторських рис.

«Мисливські усмішки» відкривають перед читачем яскравий світ, у якому гармонійно співіснують людина і природа. Автор передав у мисливських оповіданнях власний досвід мисливця, а головне — емоції і враження, глибоко позитивні у своїй основі.

«Гуморески Остапа Вишні мали магічний вплив... Всі відчули, що це — не пустопорожній... сміх чергового скалозуба, а сміх соціально і національно значущий, сповнений надлюдської трагічної розпукки і рівночасно оптимістичної життєлюбної віри в краще майбутнє свого народу».

Г. Костюк

МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ

У мене нема жодного сумніву в тому, що я народився, хоч і під час мого появи на світ білий і потім — роки, мабуть, із десяти підряд — мати казали, що мене витягли з колодязя, коли напували корову Оришку.

Трапилася ця подія 1 листопада (ст. стилю) 1889 року, в містечку Груні Зінківського повіту на Полтавщині.

Власне, подія ця трапилася не в самім містечку, а в хуторі Чечві біля Груні, в маєткові поміщиків фон Рот, де мій батько працював у панів.

Умови для мого розвитку були підходящі. З одного боку — коліска з вервечками, з другого боку — материні груди. Трішки поссеш, трішки поспиш — і ростеш собі помаленьку. <...>

Так ото й пішло, значить: їси — ростеш, потім ростеш — їси.

Батьки мої були як узагалі батьки.

Батьків батько був у Лебедині шевцем і пив горілку. Материн батько був у Груні хліборобом і пив горілку.

Глибшої генеалогії не довелося мені прослідити. Батько взагалі не дуже любив про родичів розказувати, а коли, було, питаєш у баби (батькової матері) про діда чи там про прадіда, вона завжди казала:

— Отаке стерво було, як і ти оце! Покою від них не було! З горілки померли, царство їм небесне!

Про материну рідню так само знаю небагато. Тільки те й пам'ятаю, що частенько, було, батько казав матері:

— Не вдалася ти, голубонько, у свою матір. Царство небесне покійниці: і любила випити, і вміла випити.

Про діда (материного батька) балачок зовсім не було. Не любили, очевидно, того діда зовсім. Далеко пізніше я довідався, що він хотів був повіситись, та не пощастило йому того зробити, так він узяв та й умер от білої-білої, як буває білий сніг, гарячки.

А взагалі батьки були нічого собі люди. Підходящі.

За двадцять чотири роки спільного їхнього життя, як тоді казали, послав їм Господь усього тільки сімнадцятеро дітей, бо вміли вони молитися милосердному. <...>

Почав, значить, я рости.

— Писатиме,— сказав якоесь батько, коли я, сидячи на підлозі, розводив рукою калюжу.

Справдилося, як бачите, батькове пророкування.

Але нема де правди діти,— багацько ще часу проминуло, доки батькове віщування в житті втілилося.

Письменник не так живе й не так росте, як проста собі людина.

Що проста людина? Живе собі, поживе собі, помре собі.

А письменник — ні. Про письменника подай, обов'язково подай: що впливало на його світогляд, що його оточувало, що організовувало його ще тоді, коли він лежав у матері під цицею й плямкав губами, зовсім не думаючи про те, що колись доведеться писати свою автобіографію.

А от тепер сиди й думай, що на тебе вплинуло, що ти на письменника вийшов, яка тебе лиха година в літературу потягла, коли ти почав замислюватися над тим, «куди дірка дівається, як бублик їдять».

Бо письменники так, спроста, не бувають.

І от, коли пригадаєш життя своє, то приходиш до висновку, що такі справді письменника супроводять в його житті явища незвичайні, явища оригінальні, і коли б таких явищ не було, не була б людина письменником, а була б порядним інженером, лікарем чи просто собі толковим кооператором.

Підскачуть оті явища — і записала людина.

Головну роль у формації майбутнього письменника відіграє взагалі природа — картопля, коноплі, бур'яни.

Коли є в хлопчика чи в дівчинки нахил до замислювання, а навкруги росте картопля, чи бур'ян, чи коноплі — амба! То вже так і знайте, що на письменника воно піде.

І це цілком зрозуміло. Коли дитина замислиться й сяде на голому місці, хіба їй дадуть як слід подумати?

Зразу ж мати пужне:

— А де ж ти ото сів, сукин ти сину? /

І натхнення з переляку розвіялось.

Тут і стає в пригоді картопля.

Так було й зо мною. За хатою недалеко — картопля, на підметі — коноплі. Сядеш собі: вітер віє, сонце гріє, картоплиння навиває думки про всесвіт, про космос, про соціалізм¹.

І все думаєш, думаєш, думаєш...

Аж поки мати не крикне:

— Піди подивися, Мелашко, чи не заснув там часом Павло? Та обережненько, не налякай, щоб сорочки не каляв. Хіба на них наперешся?!

З того то й пішло. З того й почав замислюватись. Сидиш і колу-пасш перед собою ямку.

А мати, було, лається:

— Яка ото лиха година картоплю підриває? Ну, вже як і попаду!!

Пориви чергувались. То вглиб тебе потягне — тоді ото ямки колу-пасш, то погирить тебе у височінь, на простір, вгору кудись. Тоді лізеш у клуні на бантину горобці драти або на вербу по галенята.

Конституції я був нервової, вразливої змалку: як покаже, було, батько череска або восьмерика — моментально під ліжку й тіпаюсь.

— Я тобі покажу бантини! Я тобі покажу галенята! Якби вбився зразу, то ще нічого. А то ж покалічишся, сукин ти сину!

А я лежу, було, під ліжком, тремтю, носом сьорбаю й думаю печально:

¹ У тексті виділено уривки, які (переважно з політичних міркувань) вилучалися радянською цензурою з багатьох видань творів Остапа Вишні.

«Господи! Чого тільки не доводиться переживати через ту літературу?!»

Із подій мого раннього дитинства, що вплинули (події) на моє літературне майбутнє, твердо врізалася в пам'ять одна: упав дуже я з коня. Летів верхи на полі, а собака з-за могили як вискочить, а кінь — убік! А я — лясь! Здорово впав. Лежав, мабуть, з годину, доки очунявся... Тиждів зо три після того хворів. І отоді я зрозумів, що я нащось потрібний, коли в такий слухний момент не вбився. Неясна ворухнулася в мене тоді думка: мабуть, я для літератури потрібний. Так і вийшло.

Отак між природою з одного боку та людьми — з другого й промайнули перші кроки мого дитинства золотого.

Потім — оддали мене в школу.

Школа була не проста, а «Міністерства Народнього Просвещенія». Вчив мене хороший учитель Іван Максимович, доброї душі дідуган, білий-білий, як білі бувають у нас перед зеленими святами хати. Учив він сумлінно, бо й сам він був ходяча совість людська. Умер уже він, хай йому земля пухом. Любив я не тільки його, а й його лінійку, що ходила іноді по руках наших школярських замурзаних. Ходила, бо така тоді «система» була, і ходила вона завжди, коли було треба, і ніколи люто.

Де тепер вона, та лінійка, що виробляла мені стиль літературний? Вона перша пройшлася по руці моїй, оцій самій, що оце пише автобіографію. А чи писав би я взагалі, коли б не було Івана Максимовича, а в Івана Максимовича та не було лінійки, що примушувала в книжку зазирати?

У цей саме час почала формуватися й моя класова свідомість. Я вже знав, що то є пани, а що то — не пани. Частенько-бо, було, батько посилася з чимось до барині в горниці, посилаючи, каже:

— Як увійдеш же, то поцілуєш барині ручку.

«Велика,— думав я собі,— значить, бариня цабе, коли їй ручку цілувати треба».

Неясна якась тоді була в мене класова свідомість. З одного боку — цілував барині ручку (явна контрреволюція), а з другого — клумби квіткові їй толочив. А раз заліз на веранду і понабурював у хатні квіти (явні революційні вчинки).

Чистий тобі лейборист. Між соціалізмом і королем вертівся, як мокра миша.

Але вже й тоді добре зотямив собі, що пани на світі є.

І як, було, бариня накричить за щось та ногами затупотить, то я залізу під панську веранду та й шепочу:

— Подожди, експлуаторшо! Прийде жовтнева революція! Я тобі покажу, як триста літ із нас... і т. д. і т. д.

Оддали мене в школу рано. Не було, мабуть, мені й шести літ. Скінчив школу. Прийшов додому, а батько й каже:

— Мало ти ще вчився. Треба ще кудись отдавати. Повезу ще в Зіньків, повчись іще там, побачимо, що з тебе вийде.

Повіз батько мене в Зіньків, хоч і тяжко йому було тоді, бо вже нас було шестеро чи семеро, а платні він у поміщиці діставав вісімнадцять чи двадцять карбованців на місяць. Проте повіз і віддав мене у Зіньківську міську двокласну школу.

Отут мені й повернути б було на «неокласицизм», бо вчилися ми разом із М. К. Зеровим. Так я не схотів. Самі ж знаєте, неокласиком бути — силу треба терпіння. Читай Горація, Вергілія, Овідія та інших Гомерів. А бути сучасним письменником — значно легше. Нічого собі не читаєш, тільки пишеш. І всі задоволені. Так що наші з М. К. Зеровим стежки розійшлися. Він — на Рим, я на — Шенгерівку.

Зіньківську школу закінчив я року 1903, з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфним чиновником дуже якогось високого (чотирнадцятого, чи що) розряду¹.

Приїхав додому.

— Рано ти,— каже батько,— закінчив науку. Куди ж тебе, коли ти ще малий? Доведеться ще вчить, а в мене без тебе вже дванадцятєро.

Та й повезла мене мати аж у Київ, у військово-фельдшерську школу, бо батько, як колишній солдат, мав право в ту школу дітей отдавати на «казьонний кошт».

Поїхали ми до Києва. В Києві я роззявив рота на вокзалі і так ішов з вокзалу через увесь Київ аж до святої Лаври, де ми з матір'ю зупинились. Поприкладався до всіх мощей, до всіх чудотворних ікон, до всіх мироточивих голів і іспити склав.

Та й залишився в Києві. Та й закінчив школу, та й зробився фельдшером.

Фельдшер з мене був непоганий, бо зразу ж закапав одному хворому очі нашатирним спиртом замість цинкових крапель.

Про гонорар до того хворого говорити не буду.

А потім пішло нецікаве життя. Служив і все вчився, все вчився — хай воно йому скажеться! Все за екстерна правив.

¹ Чиновники в Російській імперії поділялися на чотирнадцять рангів. Найнижчим був саме чотирнадцятий, а найвищим — перший.

Війна застукала мене на залізниці, де я хоробро захищав «царя, престол і отечество» від ворогів зовнішніх, фельдшерувавши в залізничній лікарні.

Як ударила революція — завертівся. Будував Україну, бігав з Центральної ради в університет, а з університету в Центральну раду. Тоді до св. Софії, з св. Софії до «Просвіти», з «Просвіти» на мітинг, з мітингу на збори, зі зборів у Центральну раду, з Центральної ради на з'їзд, із з'їзду на конференцію, з конференції в Центральну раду. До того було ніколи, що просто страх... Хотілося, щоб і в війську бути, і в парламенті бути, і в університеті бути, і по всіх комітетах бути, і на національний фонд збирати, і пісень співати. Та куди вам? Де співають,— там і я! Де говорять,— там і я! Де засідають,— там і я! Державний муж, одне слово.

Громадянська війна.

Брав участь. Летить шрапнель, а я ховаюсь.

Весь тягар громадянської війни переніс. І в черзі по пайки стояв, і дрова саночками возив, і городи копав. А найтяжче було нести два пуди борошна з Лаври аж на Гоголівську вулицю, в Києві. «Собачою тропою» ніс, а потім Шевченківським бульваром. І кречав, і стогнав, і сівав, і присідав. А таки доніс. Не кинув «здобутків революції».

Тяжко було, але «ми перемогли».

Ну, а потім під'їхала «платформа»¹, мене й посадили.

Потім випустили, але я вже з «платформи» не злазив. Нема дурних.

Книга, що найсильніше на мене враження справила в моїм житті,— це «Катехізіс» Філарета. До чого ж противна книжка! Ще якби так — прочитав та й кинув, воно б і нічого, а то — напам'ять.

Книжки я любив змалку. Пам'ятаю, як попався мені Соломонів «Оракул». Цілими днями сидів над ним та кульки з хліба пускав на оте коло з числами різними. Пускаю, аж у голові макітриться, поки прийде мати, вхопить того «Оракула» та по голові — трах! Тоді тільки й кину.

Взагалі любив я книжки з м'якими палітурками...

Їх і рвати легше, і не так боляче вони б'ються, як мати, було, побачить.

¹ Після 1921 року в УРСР письменники мали змогу існувати і друкуватися лише за умови, якщо вони, як тоді казали, «визнають і підтримують політичну платформу радянської влади».

Не любив «Руського паломника», що його років двадцять підряд читала мати. Велика дуже книжка. Як замахнеться, було, мати, так у мене душа аж у п'ятах.

А решта книг читалося нічого собі.

Писати в газетах почав у Кам'янці, на Поділлі¹, 1919 року, за підписом Павло Грунський². (Чого я був у Кам'янці, питаєте? Та того ж, що й ви!). Почав з фейлетону.

Часто мене запитують, де я мову свою взяв.

Мову свою я взяв з маминої циці. Це — невичерпне джерело мовне.

Зверніть увагу на це, матері, і наших діточок ніколи не доведеться українізувати.

Хто вивершив мою мову? Робота. Робота і вказівки А. Ю. Кримського та Модеста Пилиповича Левицького, що з ними я мав щасливу нагоду працювати і про яких я завжди згадую з почуттям глибокої подяки.

Жив я в Києві. В Харків «мене переїхали»³ 1920 року, в жовтні місяці, а в квітні місяці 1921 року почав я працювати у «Вістях» з Вас. Блакитним.

У «Вістях» почав я працювати за перекладача. Робота серйозна, робота відповідальна, робота тяжка, бо доводилося таки як слід пріти над газетними отими перекладами.

Перекладав я, перекладав, а потім думаю собі:

«Чого я перекладаю, коли ж можу фейлетону писати?! А потім — письменником можна бути. Он скільки письменників різних є, а я ще не письменник. Кваліфікації,— думаю собі,— в мене особливої нема, бухгалтерії не знаю, що я,— думаю собі,— робитиму».

Зробився я Остапом Вишнею, та й почав писати.

Сиджу собі та й пишу. Робити більше нічого, папір є, робота не важка — не те, що там шість годин у яку-небудь книгу рахунки записувати.

Спочатку було тяжкувато, бо папір попервах був поганкуватий і чорнило не дуже добре, та й олівці часто ламались, а потім, як «Книгоспілка» взялась постачати добре канцприладдя — стало лег-

¹ Кам'янець-Подільський у 1919-1920 рр. був тимчасовою столицею УНР.

² Остап Вишня має на увазі свої перші виступи на сторінках «уенерівських» газет «Народна воля» і «Трудова громада».

³ Письменник натякає на свій арешт органами ЧК та ув'язнення в Холодногірській тюрмі за фейлетони в газетах УНР. Та куди ж мені в ті чиновники, коли «мені тринадцятий минуло».

ше. Уже й промокачка появилася, вже не доводиться тобі твори до стінки ліпити, щоб не розмазувалося,— твори кращими виходять, чепурнішими.

Потім купив портфеля — зробився вже справжнім солідним письменником.

Роки собі минають — стаж собі набігає.

Ах, яка це хороша штука — стажі

Він так сам по собі непомітно набігає, а здорово нашого брата підтримує.

А там за стажем, дивись і «маститість» прийде.

Уже так, коли придивишся на волосся, видно, що щодня -«маститості» прибавляється. Швидко-швидко вже замість волосся сама «маститість» на голові буде.

Тоді вже зовсім добре. Прийдеш до редакції, принесеш що-небудь, редакторкові незручно буде зразу пугнути. І скаже редактор секретареві:

— Пустіть! Воно, положим, ні к лихій годині не годиться, та незручно: старий письменник... Надрукуємо!

А ви, маститий, сопричислений до старої дегенерації, коли до вас прийде хто-небудь з молоді дегенерації письменників, говоритимете:

— Писати, товаришу, складна штука! Колись писалося! Ех, і писалося! А тепер би ще писалося, та, знаєте, треба підмемуарити життя пройдене. А то перед історією буде ніяково.

Згодом трохи (тоді ж таки 1921 року) почав я працювати і в «Селянській правді», де благополучно секретарював п'ять літ під орудою С. В. Пилипенка. Робилося добре. Хороша була газета, царство їй небесне. Селян вона любила дуже. З любові й померла.

Ну, а тепер про процес творчості. Як я пишу.

Пишу я так. Беру папір, беру олівця чи перо в руки й починаю писати. І пишу.

Міряю завжди температуру, коли пишу. Нормальна. І до того, як сідаю писати, нормальна, і після того не підноситься.

З пульсом у мене під час роботи не гаразд. Не можу порахувати. Як пишу, рука біжить по паперу, ніяк артерію налапати не можна. А кинеш перо — нема рації рахувати, бо це вже ж не буде «момент творчості». Так я вам і не докажу, що воно з пульсом робиться, коли письменник пише.

Щодо голови під час творчості. Пробивав мотати головою, як пишу — нічого не виходить. Чому це так, так я напевне не знаю.

Очевидно, думки в голові розхлюпуються. Коли поставити на голову під час творчості гарячого чайника — замість прози вірші виходять. І то якісь невиразні. Коли розігнатись і вдаритись головою об стінку — тоді якийсь такий плутаний верлібр пишеться, що й сам нічого не розбереш.

Живіт у творчості займає так само неабияке місце. Коли людина, сівши щось писати, правою рукою пише, а лівою держиться за повний живіт, виходить дуже довга психологічна повість, ідеологічно заплутана. Коли живіт порожній і рука од буркоту в ньому одскакує од нього, тоді здебільша буде або короткий ямбічний вірш, або гарна новела.

Коли починаєш писати, треба сідять на стілець цупко, бо інакше разом з головою в процесі творчості починає брати участь ота частина тіла, куди ноги повтикано. Виходять твори, щоправда, непогані, але, беручи під увагу буйний розвиток нашої культури, час вже нам робити переключку на голову.

Всі ці спостереження з власного досвіду.

Трохи ще про вплив полового збудження на процес творчості. Дехто з творців вважає, що найкращі твори виходять з-під пера людини, що «налита вкрай» всякими половими імпульсами. Не скажу, наскільки це вірно. Тут щось не те, по-моєму. Як ти його встигнеш слідкувати за «половими питаннями», коли ж ти пишеш і рука в тебе зайнята. Та й голова так само. Як на мій погляд, тяжко це робить. Краще вже що-небудь одно: або пиши, або «полового імпульсу» бережи.

На підставі свого досвіду радив би все-таки працювати так: спочатку подумати, а потім уже писати, а не навпаки. Так якось краще виходить, хоч праця трішки й тяжка...

Як я ставлюся до теперішніх літературних організацій?

Ставлюся. Ставлюся я до «ВАПЛіте», до «Плуга», до «ВУСПП», до «Молодняка», до «МарСу», до «Неокласиків», до «Бумеранга»¹ (чи як він там зветься...). До всіх ставлюся.

Ех, дорогі мої товариші! Був колись на світі один мудрий філософ. Звали його Йосипом, а по батькові й на прізвище, не знаю, як там він був.

¹ Літературної організації з такою назвою не існувало. Мабуть, письменник мав на увазі літературно-мистецьку групу «Авангард» на чолі з В. Поліщуком, який проголошував принцип «конструктивного динамізму» або «динамічного спіралізму» як «стилю епохи». Пародіюванням «культураревольюційної» автобіографії В. Поліщука позначений даний твір Остапа Вишні.

Так отой мудрий філософ Йосип казав колись:
«Мотузочка? Давай сюди й мотузочку! В дорозі все в пригоді стане».

Із теперішніх письменників більше від усіх я люблю Хвильового й Досвітнього.

Якби ви знали, які це прекрасні письменники! Як з ними хороше на полюванні!

Коли ранок, коли над лиманом срібний туман устає, коли сидиш у ямці й очі твої плавають у тумані, вишукуючи десь аж он там чорну крапку з чиряти або з крижня.

Ах!

А праворуч од тебе Хвильовий, а ліворуч од тебе Досвітній. Як їх не любити?!

І коли вони,— ні Хвильовий, ні Досвітній,— ніколи не говорять про літературу.

А решта всі — хороші письменники, — так тільки ж вони весь час про літературу, і стрілять не вміють.

Я й їх люблю, тільки менше.

Із старих письменників мені подобаються: Нестор Літописець та Остромир.

Як я ставлюся до театрів? Я їх люблю. Я люблю березільців, франківців, одещан, заньківчан... Я всіх люблю. Я навіть оперу українську люблю. Слово честі. І якби, приміром, оперові директори любили свої опери так, як я їх люблю, у нас би, не вважаючи на те, що так багато в нас є оперових директорів і відділ мистецтв,— у нас би, Йй-Богу, була українська опера. Бо я знаю, що театр — це велике знаряддя, а коли він велике знаряддя, то треба дуже великого на директорів знаряддя, щоб театр був великим знаряддям.

Із тварин — найбільше люблю кіз. Із комах — осу. Найулюбленіший колір — жовто-бурий. Запах — фіалка. Із квіток найбільше люблю — фуксію. Котів люблю за хвіст тягати. Із страв найсмачніша — смажена картопля, щоб хрумтіла на зубах. Жінок люблю стрижених і голених, і щоб у чоботях. У Бога перестав вірити через два дні після того, як було приказано, що Бога нема.

Крім усього цього, я: член МОПРу, Авіохему, «Геть неписьменність», товариства «Змичка» і літературного клубу ім. Вас. Блакитного. Жонатий.

Це все — для психології творчості!

Якось я запитав у свого сина:

— Вячку! Чим ти будеш, як виростеш?...

— Людиною буду!

Я й подумав:

«А й правда. Хай буде людиною. Не письменником, а людиною. Йому легше тепер зробити, ніж нам колись було. Він барині ручки не цілуватиме, і нема біля нього картоплиння та бур'янів. Нема де замислюватись».

Занотував я отут найголовніші моменти з свого життя та найголовніші риси моєї вдачі й світовідчуження, що лягли в основу моєї літературної роботи. Як лягли? А вам що до того? Лягли — хай лежать. Не займайте їх.

Як бачите, лінія в моєму літературному житті була правильна. Що, робота ні к лихій годині не годиться? То нічого: аби була лінія правильна.

Р. S. Чому я поспішав так із своєю автобіографією? Через віщо сам я оце її випускаю в світ? та дуже просто. Я ж не певний, що як дуба вріжу, хтось візьметься за мою біографію... А так сам зробиш,— знатимеш уже напевно, що вдячні нащадки ніколи тебе не забудуть.

15-16 березня 1927 р.

Харків

СОМ

Ви були коли-небудь на річці на Осколі, що тече Харківщиною нашою аж у річку Північний Донець? Не були? Побувайте!

...За славним містом Енськом Оскіл тече повз радгосп, і радгоспівський садок, як то кажуть, купається в річці.

Заплава річки Осколу, де він у цьому місці розбивається на кілька нешироких рукавів, заросла густими очеретами, кугою, верболозом і густою, зеленою, соковитою травою. Як увійдеш, картуза не видно! Шумить заплава в травні та в червні...

Поміж очеретами та верболозом сила-силенна невеличких озеречок, вкритих густою зеленою ряскою, лататтям з жовтогарячими квітками-горнятами на довжелезних зелених батогах!

А скільки там водяних лілей!

Озеречка ті з'єднуються одне з одним вузькими сриками, такими вузькими, що ледь-ледь можна ними пропхнутися на невеличких човниках-довбанках з одного озеречка до іншого.

Дівчатка було як сядуть на човника та як пойдуть по тих озеречках та по заводях,— цілий човен водяних лілей понаривають і їдуть додому всі в білих вінках, і човник їхній уже не човник, а ніби величезна довгаста біла квітка річкою пливе...

Дівчатка їдуть та й співають і «Човника», і «Тихо, тихо», різних чудових пісень дівчатка співають.

«Тихесенький вечір на землю спадає», в садку заливаються солов'ї, до Осколу з пасовиська спускається колгоспна череда, а з річки лунає грайливе «Човник гойдається серед води» або зворушливо-ніжне «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше»...

Чарівна річка Оскіл...

А скільки там диких качок!

Як, бува, пощастить вам у тих місцях побувати навесні чи влітку, сідайте ви на човна-довбанку і пливіть сриком тихо-тихо, щоб весельце ваше ані плеснуло, ані булькнуло...

І вдивляйтеся в очерет. Ви обов'язково побачите, як поміж густим очеретом мелькає голівка чирятка-мама, а навколо неї манісінькі чиряточка, мов мишенята, шмигають...

А далі — он пробирається качка-крижень з криженятами...

А болотяних курочок! Як на путній колгоспній птахофермі курчаток-леггорнят. Тільки дикі курочки не білі, як леггорни, а рудувато-чорнувато-кряпчастенькі, на довгеньких ноженятах. І ноженятами тими вони бігають по зеленому лататті, як по паркету. Зелене латаття під ними навіть не вгинається,— такі вони легесенькі — болотяні курочки...

До плеса чи до озеречка ви підпливайте ще тихше,^ щоб ані звуку, ані шурхоту! На озерце не впливайте, а зупиніться біля нього і дивіться. Обов'язково побачите або білолобу лиску з лисенятами, або виводки чирят, крижнів, широконосок...

Гуляють качатка, у теплій воді купаючись...

Раптом тривожний мамин голос, тихе — ках! — і каченяток нема! їх як злизало. Вони або пірнули, або до куги, до очерету, до латаття попритулялися, поприкипали. І не дишуть! Небезпека минула, мамине заспокійливе — ках! — і знову весела гра — купання серед озеречка.

Чарівні місця на річці на Осколі...

Тихо, тихо Оскіл воду несе...

Якраз проти радгоспу річище в Осколу широченьке, вода чиста-чиста. Трохи ліворуч — велика ковбана, ціле просто урвище під зверху тихою водою.

— Там така глибочінь, що й дна не дістанеш! Там ніхто ніколи дна ще не дістав! Та куди там?! Там так глибоко, що наша дзвіниця пірне! їй-бо, правда! Пірне з хрестом! Отака там глибочінь!

Це так нам дід Панько розповідав.

— Боже вас борони там купатися! Втягує, вглиб утягує! Закрутить тебе, завертить, бульк! — і нема чоловіка!

— А що ж воно, дідусю, закрутить та завертить! Зверху ж ніби тихо.

— Та воно зверху вроді тихо, а під водою крутить. І крутить, і вертить! Та то ще нічого! Соми там живуть! Там такий один сом жив, що сохрани, Господи, й помилуй! Ще за панів було: сидимо ми з паном отут на березі... Ні, не так: пан сидить отут на березі, а я стою біля пана. Вже сутеніло... Пливають гуси. Великий табун панських гусей пливе! Коли це гусак як закричить — ге-ге-ге-ге! — та по воді крилами ляп-ляп-ляп! Гуси з криком усі врозтіч! Гусак ще раз — ге! — та крилами — ляп! — і нема гусака! Пірнув під воду! А на тому місці, де гусак плив, щось як ляпне по воді ніби чорною лопатою! Лясь! Тільки хвилі водою пішли. Я тільки: «Свят, свят, свят! Чорт, пане, чорт!» А пан у крик: «Давай ружжо! Сом гусака ковтнув!» Де там давай, хіба туди ружжо дострелить, на отаку глибочінь?! Про-опав гусак! Отакі соми бувають!

— Невже-таки сом гусака ковтнув?

— Не вірите? А ви хіба книжки Сабанеева не читали? Мені пан її читав.

— А хто такий Сабанеев?

— А мисливець такий знаменитий колись був і рибалка, що книжки понаписував: і про рибальство, і про полювання, і про мисливських собак. Пан казав, що дуже хороші книжки понаписував Сабанеев. Професор він був, чи що... Так у тих книжках написано, що колись було впіймано сома вагою на чотириста кілограмів! Он який сом! Двадцять п'ять пудів сом! Не сом, а корова! Так що ви гадаєте, що він гусака не проковтне? Та ви послухайте, що далі з тим сомом було. Да... Вирішили ми з паном, або, вірніше, пан зі мною, впіймати того клятого сома! От наказав пан ковалеві зробити величезного гака. Зробив коваль гака. Насталив його, загострив, приніс до пана.

«Ну, Паньку,— пан мене питає,— а чим ми того гака наживляти будемо?» — «Не інакше,— кажу,— паночку, як гусаком. Сом,— кажу,— вже поласував гусячим м'ясом, і на гусака він піде обов'язково!» Наказав пан зарубати гусака чи гуску, я вже не докажу. Обскубли ту гуску, не розчиняли, а так цілою трохи на вогні підсмажили,— гуска сита була! — та й почепили на гака. Гака того ми прив'язали на два зв'язані налігачі, прип'яли до осокура та пізно ввечері й закинули в Оскіл. Соми, як ви знаєте, полюють за добиччю вночі. Вдень сом може вчепитися на гака тільки випадково. Закинули, значить, ми гуску в Оскіл і посідали на березі, над ковбанею. Сидимо, чекаємо. Ніч тепла, місячна. Тихо, тихо навкруги. Тільки чути за садком, як Христя, що панські корови пасла, голосно виводить:

*Якби ж таки того пана чорти були узяли,
Ми з тобою, мій коханий, не такої б утяли!*

Сидимо. Я вроді тої пісні недочуваю, а пан так і зовсім не чує. Тільки й запитав: «Хто воно ото так виводить?» — «Не знаю,— кажу,— пане, то не з наших, хтось із хутора на село через леваду йде». Сидимо, дримаємо. Пан налігача в руці тримає. Коли це я-а-ак смикне! А пан налігача не пускає. А воно пана тягне! Ну, тягне з берега у воду, в ковбаню, тягне — та й уже! Пан налігача держить, а я пана держу. «Пускайте, кричу я панові,— налігача до осокура прив'язано! Не одірве! Пускайте!» А пан: «Е,— каже,— пускайте! Поводити його треба, щоб стомився!» Водимо ми, значить, та й водимо! А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить. Тихо вроді. А потім знов як мотоне, як мотоне! А потім знову пустить. А ми водимо! Водимо собі та й водимо!

— А далі що? — не витримав я,— Ну, водите, а далі?!

— А далі? А далі водимо собі та й водимо. А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить. Водили ми собі, водили...

— Та швидше вже, діду! Ну, водили... А витягли ви сома чи не витягли?

— Та витягли. Тільки ж довго, дуже довго водили... Водимо ото собі та й водимо...

— Ну, вже витягли, слава Богу, діду! Ну, а далі?..

— Ох і сом же був! Завбільшки, як тобі сказати, ну, не менший, як звідси до отієї верби! їй-бо, правда! Вчотирьох несли додому! Пудів на п'ять, як не більше! Розчинили. І що б же ви гадали, що там у того сома всередині було? У череві?

— Гусак?

— Якби ж гусак! Ми, як побачили, поперелякувалися!

— А що ж там таке страшне було?

— Було... Та ви послухайте. Пропав у пана мисливський собака, сетер-гордон Джой. Розшукував його пан по всіх усядах: і листи скрізь понаписував, і телеграми порозсилав,— нема Джоя... Заходжу якось я ввечері до пана, а він ходить по кімнаті та аж голосить: «Нема мого дорогого Джоя! Не знайдеться мій дорогий Джой!»

— Як,— питаю я,— не знайдеться? Адже ж знайшовся! — кажу.

— Як ізнайшовся? — підскаочив пан,— Де ж він?

— Та ви ж його, пане, самі з'їли! У сома всередині самі тільки підпалини та хвоста витягли!

Було тоді від пана нам, але було й панові гикоти та нудоти. А Джой, бачите, любив купатися в Осколі. Ото, як він купався, сом його й проковтнув.

— А ви, діду Паньку, часом не той... не бре-бре, що сом собаку проковтнув?

— Не віриш? А от у Сабанєєва в книзі написано, що в Уфимській губернії сом проковтнув ведмедя, який перепливав річку. А ведмідь — це тобі не собака. Отакі соми бувають! А ти не віриш...

— А не чули, щоб сом парового катера проковтнув?

— Такого Не чув. Що не чув, то не чув! А чого ти смієшся? Ти думаєш, що катер для сома розміром зavelикий? Є такі соми, що й катера б ковтнули, так бояться.

— А чого вони бояться?

— Торохтить дуже, як річкою пливе. А якби тихо плив, могло б і катеру те бути, що тому Джоеві! І незчувся б, коли у сома в череві опинився б! Соми — вони такі!

* * *

Сом дуже сильна риба, могутня.

— Одного разу,— розповідав мені один дуже заядлий і дуже справдливий рибалка,— стою на човні з вудками на Дніпрі. Отам, трохи нижче од Плюбів. Тягаю лящі, язї, краснопери. Добре тоді клювало... Коли гульк — серединою Дніпра мчить проти води човен. Швидко мчить, а мотора не чути. Що, гадаю собі, за фокус-мокус: і мотора на човні нема, і вітрил нема, і веслами ніхто не махає, а човен, немов той глісер, мчить. Коли це якраз навпроти моєї сижі човен як закрутиться на місці, як завертиться, а потім стриб уперед, а потім знову круть-верть на місці, і то ніби пірне, то вирине, то пірне, то вирине,— аж ось таки добре пірнув, і звідти, з човна, раптом одчайдушний крик: «Рятуйте! Рятуйте!» Тихо... І знову: «Рятуйте! Давай човна!» Я за весла та до човна. На човні переляканий дідок, однією рукою в чов-

на вчепився, а друга рука чомусь аж у воду з човна звисилася. «Що таке?» — питаю. «Сом! Рятуйте!» — «Де сом, який сом?» — «На гаку сом». — «Так одчпляйте,— кричу,— а то втопить!» — «Зашморгнуло на руці, не відчеплю!» — «Рубайте шворку». — «Нема чим рубати. Підпливайте, може, вдвох щось зробимо». — «І давно він вас возить?» — «З-під Канева мчу!» Тільки-но я вхопився за дідова човна, а воно як потягло, як поперло, як поперло! Куди тому глісеру! Дотягло нас аж отуди до Вишеньок, а тут, хвалити Бога, пішов сом понад берегом, і я встиг за куц на березі вхопитися... Смикало воно, смикало — не візьме. Я міцно за куц держуся, а воно, видно, втомилося... Та де ж не втомитися — проти води стільки ото човна промчати... «Шворка ослабла, слава Богу!» — каже дідок. «Тягніть!» — кажу. «Не підтягну». Аж ось і сам сом виринає і перевертається голічерева на воді. Вуса ворущаться, і бульби з рота бульботять. Так, ніби не скаже: «Ох і стомився ж я, товариші рибалки! Дайте відпочити, я вас до Києва доведу!» Витягли ми сома на берег. Я й кажу: «Не вір, бо звір. Бий веслом по голові!» Дід як гагакне сома веслом по голові і промовив: «Аміні!» Показує руку, вона шворкою ніби аж перерізана у зап'ясті, пальці пухлі та сині-сині... Ну й сом, я вам скажу! Як човен завбільшки... «Та де,— питаю,— воно, оце страховисько, вас підхопило?» — «Трохи вище від Канева,— відповідає дідок,— Виїхав я на сома оцим човником, пливу собі, похрокую, самицю приманюю. Ну, як знаєте, під човном гак з наживою. Він як ухопить, як смиконе... Ну й пішло! А шворку я петлею за руку запетлював. Як смиконув він зразу, якби був я не вхопився за човен, лазили б ото по мені раки. Утримався все-таки. От халепа! Як же ми тепер додому дістанемося? Не близький світ!»

Сильна, як бачите, риба сом.

* * *

Сом — риба осіла. Живе сом в якійсь одній ковбані і майже ніколи її не кидає. Дорослий сом. Молоді соменки й соменята — ті меткіші, вони бродять по всій річці, на чужі «вулиці» запливають.

Чим живляться соми, що вони їдять? Соми їдять рибу, жаб, каченьят, гусят...

Найкраще ловиться сом теплими літніми місяцями, вночі.

Ловлять сомів вудочками, бере він і на спінінг, а великий — на спеціальні великі гаки.

Чим наживляти гаки на сома? Черв'яками, живцями, жабами, можна чіпляти шматки м'яса і т. д.

На великих сомів на гака, як ви мали нагоду пересвідчитися з нашої розповіді, найкраще чіпляти гусака або гуску, собаку сетера-

гордона або бурого чи гімалайського ведмеда. На білого ведмеда сом не бере, бо білий ведмідь — звір полярний, а сом любить теплі води й не дуже холодних звірів.

Як ловити сома?

Дуже просто: наживляйте гачка, сидіть і чекайте. Почне клювати — підскайте. Підсікши — витягайте. Витягли — зразу ж беріть ножа і розчиняйте сома, бо були випадки, коли в сома в череві знаходили різні цікаві речі: копчену ковбасу, вареного рака й пару цілісінських шпротів. Отже, іноді сом вам принесе не тільки самого себе, як свіжу й дуже смачну рибу (якщо її засмажити), а ще й неабияку холодну закуску.

Інтересна риба сом!

За царського режиму, як свідчать дореволюційні рибалки-письменники, сом важив до чотирьохсот кілограмів, ковтав собак і ведмедів. Можливо, що з розвитком рибальства сом важитиме тонну і ковтатиме симентальських бугаїв і невеличкі буксирні пароплави...

Все можливо, хоч ми особисто, рибалки-письменники, у це не дуже віримо. Радянському письменникові не до лиця,— м'яко кажучи,— перебільшувати.

А сома... сома мені самому доводилося бачити такого завбільшки, як комбайн! Тільки трохи довшого.

Це, дорогі наші читачі, серйозно і без жодного перебільшення.

ЯК ВАРТИ І ЇСТИ СУП ІЗ ДИКОЇ КАЧКИ

М. Т. Рильському

Був такий славнозвісний орнітолог Мензбір, який на підставі багатолітніх спостережень і наукових досліджень остаточно визначив, що дикі качки, крім базару, водяться ще на лугових озерах та по очеретах і тихих-тихих плесах по річках колісково-смарагдової Батьківщини нашої Радянської...

...Словом, ви поїхали на лугові озера, на очерети й на тихі-тихі плеса.

Само собою розуміється, що ви берете з собою рушницю (це така штука, що стріляє), набой і всілякий інший мисливський реманент, без якого не можна правильно націлитись, щоб бити без промаху, а саме: рюкзак, буханку, консерви, огірки, помідори, десяток украту

яєць і стопку... Стопка береться для того, щоб було чим вихлюпувати воду з човна, коли човен тече...

Їдете ви компанією, тобто колективом, так — чоловіка з п'ять, бо дика качка любить іти в супову каструлю з-під колективної праці...

У вагоні (чи на машині) зразу ж ви почувете:

— Е, чорт! Стопку забув! Ви взяли?

— Взяв!

— Ну, як будемо вкупі, позичите! А залишусь сам,— доведеться з «горлушка»!

«Горлушком», за мисливською термінологією, зветься та частина мисливського човна, що на морських суднах має назву «право руля».

Дика качка любить убиватись тихими-тихими вечорами, коли сонце вже сковзнуло з вечірнього пруга, минуло криваво-багрянний горизонт, послало вам останній золотий привіт і пішло спать... Це ввечері... А вранці дика качка зривається шукати вашого пострілу рано-рано, тільки-но починає на світ благословляти.

Звуться ці часи у мисливців «зорьками» — вечірньою і ранковою...

В ці часи ви чуєте і над собою, і перед собою, і за собою, і праворуч, і ліворуч шум — свист качиних крил.

Ви і сюди — бах! і туди — бах! і отуди — бах!

Ах, незабутні хвилини!

На вечірню зорьку ви спізнались. Це обов'язково... Запізнення на вечірню зорьку — це мисливський закон. Виходячи ще з дому,— та що там виходячи! — ви ще напередодні знаєте, що на вечірню зорьку ви обов'язково не встигнете, от через це саме ви, в день виїзду на полювання, ще зранку все вкладаєте, ще зранку ви щось забуваєте, і в час од'їзду ви вибігаєте з хати, летите чи то на вокзал, чи до машини, на запитання знайомих «куди?» — кидаєте: «Спішу, щоб на вечірню зорьку спізнитись»,— і галопом далі...

Словом, спізнались... До озера ви підходите вже тоді, коли качки «повиключали мотори», почистили зуби, зробили на ніч фізкультурну зарядку з холодним обтиранням і, поклавши на водяні лілеї голови, полягали спать...

Але ви з цього не печалуетесь, бо поблизу кожного лугового озера є чи ожеред, чи копиці пахучого-пахучого сіна... Ви йдете до ожереду й розташовуєтесь... Ви розгортаєте сіно, простеляєте плаща, лягаєте горілиць, дивитесь на чорно-синє, глибоке зоряне небо і відпочиваєте... А відпочиваючи, думаєте.

Ну, думайте собі на здоров'я, а ми будемо до ранкової зорьки готуватися...

— Ну що ж, товариші, давайте звечора приготуємось, щоб зранку не вовтузитися, а зразу за рушниці й по місцях. Де ж це... стопка? Прохав же покласти!

— Що, нема?

— Нема!

— А я взяв! Я поклав собі за правило: приїжджаю додому, а її в рюкзаці прив'язую, щоб не забути. По-моєму, не так нервуеться, як рушницю забудеш!

— Доведеться й собі прив'язувати! А сьогодні, прошу вас, позичте вашої... Капризна це, я вам скажу, штука, як з «горлушка»... Повітря чисте, на широке диханіє візьмеш, а воно темно, не встигнеш і зітхнути, як уже «горлушко» біля «донушка».

Тут і починається найцікавіший момент качачого полювання.

Це коли старі, досвідчені ваші товариші по полюванню починають розповідати різні надзвичайні випадки з мисливського життя.

Спільна для всіх мисливських оповідань риса — це те, що всі вони — факти, що все це насправді було, що «розкажу, то не повірите, але це — факт!»

...Швиргається вгорі якийсь космічний хлопчик зорями, залишаючи в чорно-синій безодні золоті смуги, рипить Віз, дишель свій униз спускаючи, блідне поволі Чумацький Шлях, а під ожередом плететься чудесне мереживо з мисливських оповідань...

І вільно дихається, і легкодихається...

Поволеньки голос оповідача тихшає, потім якимось переривається і зовсім затихає...

Сусіда якимось тяжко зітхає...

— Про що думаєте, Іване Івановичу?

— Про Америку! Яка все-таки техніка.

і- А що таке?

— Кажуть, двоствольну стопку видумали!

і тихо...

Поснули...

«Раннім-рано та ранесенько», ще ледь-ледь починає сіріти, штовх вас у бік:

— Вставайте! Вставайте! Час уже!

— Г-г-г! М-м-м!

— Вставайте!

— М-м-м!

— Б-б-бах!

З криком «Бомббожка!» — ви зриваетесь і мчите.

— Тю на вас! То я в крижня гахнув!

В. Литвиненко. Ілюстрація до збірки Остапа Вишні «Мисливські усмішки»

— І промазав!

— Ну, ясно, що промажеш, коли вас нечиста сила в бомбосховище поперла! Трохи в озеро не шубовснув!

Почалася ранкова зорька...

Тут уже все залежить від вашого уміння, від майстерства і практики.

Качка, як відомо, птах... Вона — літає...

Як її стріляти?

Дуже просто: цільтесь обов'язково в око. І бахкайте.

Бах! — і в торбу. Бах! — і в торбу.

А коли не повезе, тобто, коли бах-бах! — і повз торби, не сумуйте, старайтесь їхати чи йти з полювання повз базар або, побачивши в якогось із мисливців кілька качок, киньте:

— Карбованців, мабуть, по надцять тепер штука...

Бо однаково, коли приїдете додому, члени вашого посемейства спитають вас:

— Дорогі, мабуть, тепер качки?

Ви на це не звертайте уваги й беріться зразу ж готувати янтаревий суп із дикої качки...

Найперше і найголовніше — обскубти качку.

Робити це краще в себе в кабінеті. Щоб не заважало вам уже вискубане пір'я, одчиніть вікна й двері, щоб вітерець був: ви скубнули, вітерець підхопить, і пір'я вам не заважає... І качка обскубана, і кабінет — перина...

Обскубли, тоді вже до мами, чи дружини, чи до сестри, хто на кого багатший:

— Уже обскуб! Мамо, зваріть супу!

Коли дружина чи мама, охнувши, кине вам:

— Та це ж курка, а не качка! — ви авторитетно заявіть:

— Це — качка. Тепер усі такі качки пішли. Яровизовані...

— А чому в неї горло перерізане?

— Чому? Чому? Все вам ото цікаво знати. Летіла, побачила, що націляюсь, виходу не було, взяла й... зарізалась... Що ж тут дивного?! Варіть уже, прошу вас!

Залишається, отже, останнє: їсти суп.

Як його їсти?

Ложкою!

Попоївши, лягайте на канапу й читайте «Записки охотника» І. С. Тургенева.

Прекрасна книжка!

Початковий рівень

1. Пригадайте справжнє прізвище Остапа Вишні.
2. За що письменник був ув'язнений у радянському концтаборі?

Середній рівень

3. Що спонукало Остапа Вишню звернутися до мисливської тематики?
4. Яку роль відіграють описи природи в усмішці «Сом»? Проілюструйте свою відповідь, звернувшись до тексту твору.

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образ оповідача в усмішці «Як варити і їсти суп із дикої качки».
6. Що переважає у творах Остапа Вишні: гумор чи сатира? Доведіть свою думку, звернувшись до текстів.

Усмішка — жанровий різновид, що поєднує риси фейлетону та гуморески. Своєрідність усмішки визначається поєднанням побутових описів із частими авторськими відступами, а також лаконізмом і дотепністю.

МИКОЛА КУЛІШ

(1892-1937)

Микола Гурович Куліш народився 6 грудня 1892 року в селі Чаплинці на Херсонщині в селянській сім'ї. Початкову освіту здобув у народній школі, продовжив навчання в Олешківському міському училищі та в гімназії. Від того часу захопився літературною творчістю. Повного курсу гімназії не закінчив, пізніше екстерном склав іспити; маючи намір навчатися в університеті. У 1914 році Куліш виступив до Одеського університету, однак до навчання так і не приступив. Початок Першої світової війни змінив плани Куліша. Він потрапив до Одеської школи прапорщиків, після чого в серпні 1915 року був відправлений на фронт, брав участь у бойових діях, отримав поранення.

Повернувшись у 1917 році до Олешок, Куліш захопився політикою, у липні 1919 року сформував і очолив Дніпровський селянський полк, у складі якого брав участь у боях з білогвардійцями. Після завершення громадянської війни Куліш оселився в Олешках, де працював головою відділу народної освіти. У 1922 році він переїхав до Одеси.

У 1924 році Куліш написав свою першу п'єсу «97». Прем'єрна вистава пройшла в Харківському театрі ім. І. Франка й одразу ж принесла авторові широку популярність. Здобувши визнання, Куліш у 1925 році переїхав до Харкова — тодішньої української столиці, працював спочатку в народному комісаріаті освіти, а згодом у редакції журналу «Червоний шлях». Він входив до ВАПЛіте як член президії, а пізніше і президент цієї літературної організації, в літературній дискусії 1925-1928 років підтримував позицію М. Хвильового. У цей період Куліш створив п'єси «Комуна в степах» (1925), «Зона» (1925), «Хулії Хурина» (1926), «Отак загинув Гуска» (1927) та ін. У 1928-1929 роках відомий режисер Лесь Курбас у харківському театрі «Березіль» поставив п'єси Куліша «Народний Малахій» та «Мина Мазайло», які викликали широку дискусію в мистецьких колах.

Після розпуску ВАПЛіте Куліш очолював Українське товариство драматургів і композиторів, входив до редколегії журналу «Літературний ярмарок», був членом президії мистецької організації «Пролітфронт». На початку 30-х років драматург зазнав утисків з боку влади. Заборонялися вистави його творів. Останньою його п'єсою, яка на початку 30-х років дійшла до глядача, стала трагедія «Маклена Граса», однак і цю постановку після кількох показів було заборонено. 7 грудня 1934 року драматург був заарештований і за фаль-

шивим обвинуваченням засуджений на десять років ув'язнення. 3 листопада 1937 року Микола Куліш був розстріляний.

У своїх творах Микола Куліш завжди відгукувався на найбільш злободенні теми з життя українського суспільства. У 20-ті роки важливим залишалося національне питання та шляхи його вирішення в Радянській Україні.

Одним із проявів урядової національної політики була так звана українізація — низка адміністративних заходів, спрямованих на підтримку функціонування української мови. На ділі політика українізації мала значною мірою формальний характер і не досягла очікуваних суспільством результатів. Водночас вона активізувала широке громадське обговорення важливих питань, пов'язаних із майбутнім української культури.

Театр, як один із найбільш оперативних видів мистецтва, не міг не відгукнутися на суспільне обговорення проблеми українізації. Одним із таких відгуків стала комедія Куліша «Мина Мазайло». Дуже швидко п'єса увійшла до репертуару більшості українських театрів, однак наприкінці 1930 року, коли пішов на спад процес українізації, «Мину Мазайла» зняли з репертуару. На довгі роки комедію Куліша було вилучено з українського театрального життя.

В основу комедії Куліша покладено анекдотичний випадок про зміну службовцем Миною Мазайлом прізвища. Вважаючи своє українське прізвище занадто простим і грубим, він переконаний, що саме воно послужило причиною більшості його життєвих нещасть і кар'єрних прорахунків. Приймаючи рішення змінити прізвище, невдаха Мазайло змушений враховувати думки своїх родичів. Так, син Мокій не лише виступає проти батькового наміру, а ще й прагне повернути прізвищу Мазайло давнє родове означення Квач, щоб усе було «виключно по-українському» — Мазайло-Квач. Натомість дружина та дочка Рина гаряче підтримують бажання Мазайла позбутися врешті-решт осоружного прізвища. Пристрасті досягають апогею, коли на допомогу прихильникам зміни прізвища приїздить тьотя Мотя з Курська, а позиція Мокія посилюється з прибуттям із Києва «щирого українця» дядька Тараса. До дискусії, що розгорілася в родині Мазайлів, долучаються приятелі Мокія комсомольці, прихильники «номерної системи», які взагалі виступають за повну відміну прізвищ. Власне, ця дискусія і становить композиційний центр комедії. Після тривалого обговорення й голосування приймається рішення — змінити грубе Мазайло на «благородне» Мазенін. Здається, збулася мрія Мيني й він таки позбувся прізвища, яке, на його думку, робило його людиною другого сорту. Однак до цього додається трагікомічна нота: у тій же газеті, де оголошено про зміну прізвища, подано інформацію про звільнення Мيني зі служби «за систематичний і зловмисний опір українізації».

«Усі постаті комедії — тільки легкі й дотепні маски, і спроби знайти політичний зміст у комедії тільки позбавлять її головної її прикмети — нечуваної в українському театрі легкості. Добрі мені позитивні герої комсомольці, що приходять у чужу хату з футбольним м'ячем і — «бах ногою м'яча» — і при цьому проповідують таку суспільну систему, де кожен буде тільки номером, — «всесвітню номерну систему». Добрий мені позитивний герой Мокій, що мало

не плаче від віршика «Під горою над криницею горювали брат з сестрицею» і, «як стане коло української афіші — читає-читає, думає-думає, чи справжньою написано мовою, чи фальшивою!» Що ж узке казати про дядька Тараса!

Ні, Куліш не був тієї думки, що українське питання вирішується в хаті Мيني Мазайла на Холодній Горі, і то в змаганні сповненого правильних проізоношей віршика «Пахне сеном над лугами» з таким маленьким, але, Господи, яким же жалісним «Під горою над криницею». Звичайно, час від часу в цьому граціозному перегоні масок виблискують колючі політичні рейліки, але це тільки той перець, яким присипано традиційну комедію-балет про кружляння без ладу, мети й системи люшів, поглинених формою життя, чій то буде всесвітня нумерна система, чи позірність прізвища».

Ю. Шерех

МИНА МАЗАЙЛО

Комедія

(Скорочено)

Перша дія

У міщанській родині Мазайлів сталася складна ситуація: батько — Мина Мазайло хоче змінити прізвище на більші «пристойне», його підтримують дружина та дочка Рина. Він іде до загсу, щоб дізнатися, чи можна змінити прізвище і чи має він право примусити зробити це сина Мокія, який навпаки: хоче додати до прізвища Мазайло ще й Квач. Мати пише листа до тьоті Маті в Курськ, щоб та негайно приїздила. До Рини прийшла її подруга Уля. Рина мовляє Улю, щоб та закохала в себе Мокія, і він забув свої українські фантазії. Рина пояснює, як треба себе поводити, щоб Мокій звернув увагу на дівчину.

5

Увійшов Мокій, юнак з чорним висипом під носом і по підборіддю, з мрійними, але злими очима. Хотів гримнути на сестру, та побачив, що вона не сама:

— Ну?

Рина зробила знак матері, щоб та негайно вийшла.

Мати вийшла.

Рина до брата:

— Ти, здається, знайомився колись. Моя подруга — Уля Розсоха.

Уля самими губами:

— Розсохина.

Рина з натиском:

— Розсоха.

Мокій незграбно подав руку:

— Гм...

Рина

— На хвильку, Моко. Улі страшенно вподобалось українське слово — бразолійний, а я не знаю, що воно означає. Яка його тьма?

Мокій хмуро, недовіжливо:

— Бразолійний, ти хочеш сказати?

і Рина до Улі:

— Як, Улю?.. Ах, так! Бразолійний! Бразолійний!

Мокій уважніше подивився на Улю. Кахикнув.

Тоді глухо:

— Бразолійний — темно-синій *(До сестри.)* Більш нічого? *(Взяв-ся йти.)*

Рина до Улі:

— Бразолійний — темно-синій, розумієш, Улю?! *(До брата.)* Уля каже, що воно звучне таке, свіже — бразолійний. Бразолійний.

Мокій до Улі. Стримано:

— Ви де чули чи вчитали це слово?

Уля роззубилась:

— Я?... Я не зна... Воно мені просто взяло і вподобалось...

Рина перехопила:

— Улі ще одне подобалось слово... *(До Улі.)* Яке ще тобі подобалося слово? Здається... ну, як? «Бринить» ти казала?

Уля

— «Бринить».

Рина

— Що таке «бринить», Моко?

Мокій м'якше:

— А, «бринить». По-руському — «звучить». Та тільки одним словом «звучить» його перекласти не можна. «Бринить» має... *(До сестри, нахмурившись.)* Стривай! Ти мене колись за це слово вже питала...

Рина здивовано:

— Я?

Мокій суворіше:

— Авжеж, питала. Просила, щоб я підлоги за тебе натер, і перед тим питала.

Рина

— Невже питала? Тепер пригадую. *(До Улі.)* Пам'ятаєш, ти вже раз у мене за це слово питала... *(До брата.)* А я у тебе спитала для Улі, та забула. *(До Улі.)* Пам'ятаєш?

Уля

— Аж двічі! Рина сказала, що ви добре знаєте українську мову, а мені саме тоді вподобалось це слово, і воно мені, не знаю чого, страшенно вподобалось. Спитала у Рини: що таке... «звучить»?

Рина перебила:

— «Бринить!» Отоді я, Моко, й спитала тебе. Ну да ж. Ти ще, пригадую, сказав, що «бринить» — якесь надзвичайне слово.

Моко й до Улі:

— «Бринить» має декілька нюансів, відтінків. По-українському кажуть: орел бринить. Це означає — він високо, ледве видко — бринить.

Уля примружила очі. Рина до Улі:

— Ти розумієш?

Уля кивнула головою. Моко й м'якше:

— Можна сказати — аеро бринить. А от іще кажуть: сніжок бринить. Це як випадє, а тоді зверху, в повітрі, ледве примітний такий, бринить.

Рина до Улі:

— Ти розумієш?

Уля ніжно всміхнулась. Моко й розворушився:

— Або кажуть — думка бринить. Це треба так розуміти: тільки-тільки береться, вона ще неясна — бринить. Спів бринить. Це, наприклад, у степу далеко ледве чутно пісню...

Уля мрійно:

— Бринить.

Моко й з гумором:

— Губа бринить. Так на селі й кажуть: аж губа бринить, так цілуватися хоче.

Уля

- А знаєш, Рино? Мені справді вподобалось це слово.

Рина

— Серйозно?

Уля

— Серйозно!

Рина

— Браво! Ти, я бачу, тепер зрозуміла, як і що. *(До Мокія.)* Між іншим, Уля страшенно любить українські кінокартини і написи... каже, що вони якісь... *(До Улі.)* Які, Улю?

Уля

— Надзвичайні.

Рина до Мокія:

— Ти розумієш?

М о к і й

— На жаль, гарних українських кінокартин дуже мало... Дуже мало!

Р и н а

— Оце ж вона й прийшла спитати, про оце ж і просить, щоб я з нею пішла сьогодні в кіно. А мені ніколи, розумієш?..

М о к і й

— Гм.. Бачиш, мені треба сьогодні ввечері на комсомольські збори... На жаль, не можу, бо треба на комсомольські збори... Я пішов би, та мені треба на збори комсомолу.

Р и н а

— Я б сама з нею пішла, та коли ж її цікавить не так картина, як написи до неї: чи чистою укрмовою написано, чи робленою, чи попованою... *(До Улі.)* Я не знаю, чого тебе це цікавить.

Уля здивовано:

— Мене?..

Р и н а

— Не однаково — чи чистою, чи робленою?..

М о к і й

— Авжеж, не однаково! От, наприклад, написи в «Звенигорі» — краса! Стильні, поетичні, справжньою українською мовою писані. А подивіться ви на написи по других кінокартинах. Олива з мухами! Немов навмисне псують таку прекрасну, таку милозвучну мову...

Р и н а до Улі:

— От хто б тобі розказав, Улю! От хто б відповів на всі твої щодо української мови запитання!

М о к і й до Улі:

— Бачите, мені треба на збори комсомолу... А вас справді цікавить все це? Українська мова і... взагалі?

Уля

— Взагалі страх як цікавить!

Р и н а

— Як стане коло української афіші: читає-читає, думає-думає, чи справжньою мовою написано, чи фальшивою... Я гукаю — Улю! Улю!

М о к і й до Улі, приязно:

— Серйозно?

Уля почервоніла:

— Серйозно!

М о к і й

— А знаєте, я сам такий. Побачу ото неправильно писану афішу, ввіску або таблицю — і досади тобі на цілий день. А які жакливі афіші трапляються, як перекручують українську мову...

Уля

— Серйозно?

Мокій

— Серйозно перекручують! Серйозно!.. Та ось я вам покажу одну таку афішку — помилустесь. (*Побіг і вернувся, щоб справити чемність.*) Вибачте, я зараз... На хвилинку... Такої афішки ви ще... (*Побіг.*)

Рина до Улі:

— А що?! Ще один захід — і ти, Улько, сьогодні в кіно. Ти тепер розумієш, як з ним треба поводитися? От тільки забула я попередити / тебе, що не всяке українське він любить, розумієш? Раз на іменини, думаю, що йому купити, який подарунок? Купила малоросійську со- рочку й штани. Так ти знаєш, сокирою порубав.

Уля пошепки:

— Що ти кажеш?

Рина

— От на... От що, Улюню! Ти котись зараз просто до нього в кімнату, розумієш? Бо тут він покаже тільки афішу, а там у нього слов- "іники, книжки, Хвильові всякі, Тичини. Хоч до вечора розпитуйся, за- любки відповідатиме. Побачиш яку книжку — і питай. Побачиш там Хвильового і питай, а тоді в кіно. Ну, а там ти вже сама знаєш, як і що. Іди! Дай я тебе перехресну!

Уля до люстра. Від люстра під хрест. Тоді раптом стала:

— А що, як не так питаю? Не попаду на його смак?

Рина

— Попадеш.

Уля

— Ну як? Як? Коли мені здається, що «Стоїть гора високая» кра- і ще за Тичину.

Рина на мить замислилась, потьмарилась. Раптом обличчя її за- світилося:

— Прекрасно! Оце і май на увазі: що тобі подобається, те йому не подобається, і навпаки, розумієш?

Уля добрала розуму:

— А не помилюся?

Рина

— Ні!

Повернувся із загсу Мина Мазайло.

Мазайло

— Ще як я підходив до загсу — думалось: а що, як там сидить не службовець, а українець? Почує, що міняю, так би мовити, його

українське — і занорвиться. На зло тобі занорвиться. І навпаки думалось: а що, як сидить такий, що не тільки прізвище, всю Україну змінив би? А що, як і такий, що йому, до твого прізвища — до себе він байдужий під час служби, себто сидить, нічого не бачить і себе не поміча? А що, як такий, думалось, що почне з діда-прадіда? А що, як не той, і не другий, і не третій?.. А що, як і той, і другий, і третій?.. І серце, серце вже тоді передчуло. Там сидів... (Винув води.) Од усіх вищезгаданих середній.

М а з а й л и х а

— Которий же?

— Середній од усіх, кажу! Арихметично середній, по-моєму.

Увійшов...

Р и н а

— Хто?

М а з а й л о

— Я! Він сидів. Спитав сухо, якимсь арихметичним голосом: «Вам чого?» Я до нього — і раптом відчув, що вся кров мені збігла в ноги і стала. А серце, як дзвін на пожар, бе-бев-бев... і десь, немов як справді пожар, зайнялося. Палахкотить... Питаю і не чую свого голосу: чи можна, кажу, змінити прізвище? Він подивився і знов: «Вам чого?» — арихметичним голосом. Як чого? Як чого? — заскакало огненно в голові. Двадцять три роки, кажу, носю я це прізвище, і воно, як віспа на житті — Мазайло!.. Ще малим, як оддав батько в город до школи, першого ж дня на регіт взяли: Мазайло! Жодна гімназистка не хотіла гуляти — Мазайло! За репетитора не брали — Мазайло! На службу не приймали — Мазайло! Од кохання відмовлялися — Мазайло! А він знову: «Вам чого? — питаю».

М а з а й л и х а

— Мене обдурих: я покохала не Мазайла, а Мазалова, чом не сказав?

Р и н а

— І тепер сміються, регочуть — Мокрина Мазайло, не сказав?

М а з а й л о

— Я нічого не сказав. То мені лише здавалось, що питаю, кажу.

А вийшло так, що я став перед ним і мовчав. Мені заціпило...

М а з а й л и х а

— Було б голкою вколотися.

М а з а й л о

— Хтось одвів мене до дверей. Все — як у тумані. Не знаю, де я, чого прийшов. Серця вже не чую. І раптом воно тьох! — перед очима якесь писане оповіщення... Немов не я, немов хтось інший за мене чита — (серце!) Список осіб, що міняють своє прізвище. Минько

Панас на Мінервина Павла. Читаю, не розумію. Вайнштейн Шмуель-Калман-Беркович на Вершиних Самійла Миколайовича — читаю; Засядь-Вовк на Волкова, читаю, Ісидір Срайба на Алмазова, і тут все прояснилось. Я зрозумів, де і чого прийшов, повернувся назад, питаю і чую свій голос: скажіть, чи можна змінити своє прізвище і як?

І чую арихметичний, щодалі симпатичніший: «Можна!» Отак і отак... Ура! — крикнуло серце.

Рина радісно і разом погрозливо:

— Цс-с-с. (*Показала на двері, де Мокій.*)

Мазайло натхненно, але тихіш:

— Вра! Вдарило, задзвонило, як на Великдень... (*Поцілував жінку.*) Отак! (*Дочку.*) Отак (*знов жінку*) і отак!

Мазайлиха, мало не плачучи з радості:

— Яке ж тобі прізвище дадуть, Минасю?.. Яке?

Рина

— Було б попросити і нам Алмазова...

Мазайло, немов диригуючи над якимсь невидимим хором:

— Отак і отак! Виберіть прізвище, яке до вподоби.

Жінка і дочка руками, мов крилами птиці, наввипередки:

— Сіренев! Сіренський!

— Розов! Де Розе!

— Тюльпанов!

— Фон Лілієн!

Мазайло, диригуючи:

— Подайте заяву. На два рублі марок. На публікацію тиждень чи два. Все! (*По паузі, погладивши серце.*) Думає, не переживе.

Мазайлиха

— З Мокієм що робити, Минасю? Він же і слухати не захоче...

Мазайло раптом перестав диригувати. Потемнів:

— Він ще не знає?

Мазайлиха

— Ні!

Мазайло з радісним гнівом:

— Заставлю! Виб'ю з голови дур український! А як ні — то через труп переступлю. Через труп!.. До речі, де він? Покличте його! Покличте негайно! (*Гукнув.*) Мокію! Чуєш? Гей, ти!

Дочка спинила:

— Папо, поки що йому про це ні слова! До публікації, розумієш?

Мазайло

— Тепер не боюсь! Не боюсь! Бо тричі звертався я до загсу, тричі, тричі допитував... Аж нічого він не може вдіяти. Маю повне, необме-

жене право змінити не то що своє прізвище — по батькові й дідове ім'я й прізвище. Чула?.. Та після цього... Мокію!

Д о ч к а

— Ти, здається, маєш знайти собі вчительку?

М а з а й л о

— Правильних проізношеній?.. Вже знайшов! Найняв! В понеділок прийде на лекцію... Прекрасна вчителька. Рафінадна руська вимова... Прізвище Баронова-Козино.

Друга дія

До Мазайлів приходять Уля, яка переповідає Рині про свої успіхи. Мокій розповідає їй про красу українських слів, поетизував її українське прізвище Розсоха, пропонував їй прочитати українські книжки, вдається навіть до антропологічних даних, щоб довести дівчині, що вона справжня українка. У квартиру заходить вчителька «правильних проізношеній» Баронова-Козино і розпочинає заняття з Миною.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Читайте вірш «Сенокос». Читайте голосно, виразно, вимовляючи кожне слово.

М а з а й л о, обсмикуючись, як колись обсмикувався в школі перед тим, як здавати урок, голосно й виразно:

— Пахіїет сеном над лугами...

Б а р о н о в а - К о з и н о трошки захвилювалась:

— Прононс! Прононс! Не над лу-гами, а над лугами.'Не га, а га...

М а з а й л о

— Над лу-гами...

Б а р а н о в а - К о з и н о

— Над луга-га!

М а з а й л о

— Над луга-га!

— Га!

— Га!

Б а р о н о в а - К о з и н о аж вух своїх торкнулася пальцем:

— Ах, Боже мій! Та в руській мові звука «г» майже немає, а є «г».

Звук «г» трапляється лише в слові «Бог», та й то вимовляється.,.

М а з а й л о раптом урозпач вдався:

— Знаю! Оце саме «ге» і є моє лихо віковічне. Прокляття, якесь каїнове тавро, що по ньому мене впізнаватимуть навіть тоді, коли я возговорю не те що чистою руською, а небесною, ангельською мовою.

Баронова - Козино

— Не хвилюйтесь, милий! В одчай не вдавайтесь!

Мазайло

— О, як не хвилюватися, як, коли оце саме «ге» увесь вік мене пекло і кар'єру поламало... Я вам скажу... Ще молодим... Губернатора дочь оддала закохалася мною. Просилася, молилася: познайомте мене, познайомте. Казали: не дворянин, якийсь там регістратор... Познайомте мене, познайомте! Покликали мене туди — як на Аполлона, на мене дивилася. Почувши ж з уст моїх «ге»... «ге» — одвернулася, скривилася.

Баронова - Козино

— Я її розумію.

Мазайло

— А мене?

— І вас тепер розумію.

Мазайло

— О, скільки я вже сам пробував у розмові казати... «кге».

Баронова - Козино

— «Кге»?

Мазайло

— Не міг і не можу, навряд щоб і ви навчили мене...

Баронова - Козино захвилювалася:

— Ах, Боже мій. Та це ж єдиний тепер мій заробіток — «ге»... Самим «ге» я тепер і живу. Постарайтесь, голубчику, ну, скажімо ще раз: над лугами. Над лу-гамі.

Мазайло

— Над лукгами. Над лугами.

— Гамі.

— Гами.

— Га.

— Га.

Баронова - Козино до вух, Мазайло до серця — та разом:

— Ху-у-у!

Мокій одчинив двері. Тоді голосно до Улі:

— Прочитайте, Улю {розгорнув книжку і показав де), оцю народну пісню. Читайте голосно, виразно і тільки так, як у книжці написано.

Ул я, хвилюючись, напружено:

— Брат і сестра. Під горою над кринницею...

Мокій

— Не під горою, а під горою... Там написано: під горою. Читайте, будь ласка, як написано.

У л я

— Під гарою...

— Під горою, го!

— Під горою, го!

— Го!

— Го!

— Де ж там, Улю, «го», коли в книжці «го» стоїть. Взагалі в українській мові рідко коли звук «ге» подибуємо, хіба в таких словах, як *(на батьків бік голосно)* гуля, гава, гирлига, а то скрізь кажемо «ге».

Баронова - Козино раптом стрепенулась:

— Стривайте, стривайте! Я знайшла секрета, як вас навчити.

Боже мій, знайшла... Ось як: читайте, і де «ге» стоїть, там вимовляйте ка, к.

Мазайло несміливо:

— Ка, ки...

Баронова - Козино

— Так! Читайте!

Мазайло

— Пахнет сеном над лу-ками...

Баронова - Козино

— Так! Так!

Мазайло сміливіш:

— Песньої...

— Песней.

— Песней душу веселя, баби з к-раблями рядами...

Баронова - Козино рівним методичним голосом:

— Не з граблями, а з грап-лями.

Мазайло старанно, аж жили нагнулись:

— З краб-лями...

Баронова - Козино

— Та ні! У вас тепер не «ге», не «кге»... Треба казати не з грабля-мі, а з граплямі, с... Окрім цього, в руській мові там, де звук «б» не акцентовано, треба його вимовляти як «п»: с грап-п-плямі...

Мазайло обережно, як по камінних через воду:

— С крап-лями...

— Мі.

— С к-крап-ля-мі рядами.

— Так!

Мазайло сміливіш:

— Ходять, сено шевеля. Там сухое убірають мужічки є-ко круком.

Баронова-Козино

— Не еко, а ево!

Мазайло

— Як? Та тут же стоїть буква «ги», себто «к», а не «в».

Баронова-Козино

— В інтелігентній мові вимовляють «єво», а не «єго» і не «є-хо».

Мокій стрепенувся. Аж підскочив. До Улі:

— Стривайте! Я теж знайшов секрет, як вас навчити. Знайшов!
Ось як: читаючи, вимовляйте «г» як «х». Ну, Улю!

Уля

— Під хорою...

Мокій

— Приблизно так.

Уля сміливіш:

— Під хорою над криницею...

Мокій

— Улю, як у книжці написано. Над криницею, цею «е»... (*Ран-том.*) Скажіть, Улю, паляниця!

Уля

— Паляниця.

Мокій

— Так! Вірно! Раз паляниця у вас вийшла, це знак того, що скоро навчитеся мови.

Уля

— Серйозно?

Мазайло

— Серйозно.

Баронова-Козино до знервованого Мазайла:

— А що таке паляниця?

Мокій голосно:

— Український білий хліб.

Баронова-Козино

— А я й досі не знала.

Мокій

- Отож і горе, що їсте, а не знаєте... Читайте, Улю, далі.

Мазайло демонстративно перебив:

— Єво кру-ком на воз віламі кідають, воз растьют, растьют, как дом.

В ожиданьї...

Баронова-Козино

— В ажданьї.

М а з а й л о

— Ва-жіданьї конь убо-кій точно вкопаний сто... стаїть: уші врозь, дукою нокі і как будто стоя спїт.

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Так!

М а з а й л о г о л о с н і и:

— Тольки Жучка...

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Толька Жучка...

М а з а й л о п р о с е б е:

— Ага! Це значить жучку звать Толя, Толька... (*Голосно.*) Толька жучка удалая в рихлом сене, как в валнах...

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Прекрасно!

М а з а й л о , Б а р о н о в а р а з о м , н а т х н е н н о:

— То взлетая, то ниряя, скачет, лая впопихах.

У Барокової-Козино чути «впав'хах», у Мазайла — «упопихах».

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Ну от! Прекрасно!

М а з а й л о з в о р у ш е н о і г л и б о к о д у м н о:

— Господи, то есть преблагїй Господи! У такому, сказать, маленькому віршикові і така сила правильних проїзношенїй!

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Запишіть їх — далі ще більше буде!

М а з а й л о п о б о ж н о:

— Запишу собі на папері і на серці...

С і в п и с а т и , ш е п о ч у ч и , н е м о в м о л и т в у:

— Замість г — к, замість к — в, б — п, о — а...

М о к і й д о У л і:

— Читайте далі.

У л я

— Під хорою над криницею хорювали брат з сестрицею...

М о к і й

— Так.

У л я г о л о с н і и:

— Хорювали, обнімалися — слізеньками умивалися. Ходім, се-стро, хо-горою...

М о к і й

— Так.

У л я г о л о с н і и і в і л ь н і и:

— Скинемося травою. Ходім, сестро, ще й степами — розвіємось цвітами...

Мокій, як диригент, що почув фальшиву ноту, замахав благально руками:

— М'якше! М'якше! Цвітами...

Уля м'яко:

— Цвітами.

Мокій

— Прекрасно.

Уля зворушено:

— Розсіємось цвітами... Будуть люди квіти рвати та нас будуть споминати... (*Крізь сльози.*) Оце, скажуть, та травиця, що брат рідний та... (*заплакала*) сестриця...

Мокій

— От вам і маєш... Та чого ви, Улю? Чого?

Уля плачучи:

— Дуже жалісно. Таке маленьке і яке ж жалісне...

Мокій сякаючись:

— Ну, заспокойтесь, Улю, заспокойтесь... Скажіть... п'ятниця.

Уля покірливо:

— П'ятниця...

Баронова-Козино до знервованого й збентеженого вкрай Мазайла:

— Ах, Боже мій! Що це таке?

Мазайло звівся, як дрикон:

— Ха-ха-ха! Це по-їхньому зветься українізація!

Грякнувши щосили дверима, зачинив їх.

Уля здригнулася, скочила, зблідла:

— Ой, що це таке?

Мокій, схопивши ручку з пером в одну руку:

— Ха-ха! Зачиняють двері. Це ж русифікація!

Між батьком та сином спалахує сварка. Рина повідомляє, що приїхала тьотя Мотя з Курська.

Тьотя

— Я бачу, я розумію, але що у вас на вокзалі робиться?

Але скрикнула тьотя, та таким голосом, що всі, навіть і Мокій, затривожилися. Мати з переляку перепитала:

— А що?

Тьотя

— І ви отут сидите і не знаєте?

М а з а й л о

— Та що таке?

Т ь о т я

— Н е знаєте, що там робиться? Не знаєте, що там написано?

Майже в с і разом:

— Ні...

Т ь о т я

— Н е бачили, не читали? «Харків» — написано. Тільки що під'їхали до вокзалу, дивлюсь — отакими великими літерами: «Харків». Дивлюсь — не «Харьков», а «Харків»! Нащо, питаюсь, навіщо ви нам іспортілі город?

М а з а й л о

— А-а. Так про це ви спитайте ось у кого (*на Мокія*.) Він знає.

Т ь о т я до Мокія:

— Та-ак?.. Навіщо?

М о к і й

— Ах, тьотю! За нього тільки що взяли, щоб виправити, а ви вже питаєтесь — навіщо?

М а з а й л о

— Чули? (*До Мокія іронічно*.) То, може, ти й за наше прізвище візьмешся, щоб виправити?

М о к і й

— Н е може, а треба! Діда нашого було прізвище Мазайло-Квач — отже треба додати...

Мазайло за серце як навіжений. Мати зойкнула. Баронова-Козино пальцями до вух — здригнула. Т ь о т я до Мокія:

— Моко! Моко! Моко!.. Ти справді за те, щоб був не «Харьков», а «Харків»?

М о к і й

— Так!

Т ь о т я

— І справді за... (*бридливо*) за Квача?

Баронова-Козино знову пальцями до вух, знов здригнула.

Мокій, побачивши все це:

— Так! За Квача! За три Квача! За сто Квачів! За мільйон Квачів!

Баронова-Козино мало не знепритомніла. Мокій вибіг у свою комірку. Тоді в с і, крім Улі, до тьоті:

— Ну, що тепер з ним робити? Що?

— Ах, Боже мій, що?

М а т и

— Може, проклясти?

М а з а й л о

— Убити, кажу?

Р и н а

— Оженити?

А тьотя ходила Наполеоном і думала. Мати сіла і заплакала:

— І в кого він такий удався? У кого? Здається ж, і батько, і я всякого малоросійського слова уникали...

Р и н а

— Ти ж казала, що він у дядька Тараса вдався.

М а т и

— Ой, хоч не згадуй. Не дай Бог, оце трапився б ще він...

Задзвонив дзвоник. Вийшла Рина. Вернулась бліда, перелякана:

— Дядько Тарас приїхав...

М а т и й М а з а й л о з жахом:

— Що?

— Не пускай його! Скажи — нас нема!.. Нас арештовано!

9

Дядько Тарас на дверях:

— А де у вас тут витерти ноги?

Всім як заціпило.

Т а р а с

— Чи, може, й ви мене не розумієте, як ті у трамваї... Тільки й слави, що на вокзалі «Харків» написано, а спитаєшся по-нашому, всяке на тебе очі дере... Всяке тобі штокає, какає,— приступу немає. Здрастуйте, чи що!

Третя дія

Уля захоплено розповідає Рині про красу української мови, яку вона зрозуміла завдяки Мокію. Мокій у цей час сперечається з дядьком Тарасом щодо чистоти української мови. Мокій звинувачує дядька у вузькоболому націоналізмі, а Тарас говорить, що з'явилося багато русизмів у нашій мові. Заходить тьотя Мотя і починає сперечатися з дядьком Тарасом, доводячи, що козаки, зокрема Тарас Бульба, Остап і Андрій, розмовляли лише російською мовою. На аргументи Тараса вона відповідає: « Єтого не может бить, потому што єтого не может бить нікада».

Приходять запрошені Мокієм комсомольці (Аренський, Тертика, Губа) та Баронова-Козино і розпочинається дискусія щодо доцільності зміни прізвища. Перше слово про необхідність плекання рідної мови та культури виголосив Мокій.

М а з а й л о

— Дайте мені слова!.. Слова! Води! Води!..

Мазайлиха налила і дала йому води. Поки він пив, тьотя увірвала Мокієву промову. Задихано:

— Годі!.. Годі!.. І скажи нарешті, Моко, Моко, Моко, невже ти не руська людина?

М о к і й

— Я — українець!

Т ь о т я

— Та українці — то не руські люди? Не руські, питаю? Не такі вони, як усі росіяни?

М о к і й

— Вони такі росіяни, як росіяни — українці.

Т ь о т я

— Тоді я не розумію, що таке українці, хто вони такі: євреї, татари, вірмени?.. Будь ласка, скажіть мені, кого у вас називають українцями? Будь ласка...

М а з а й л о , випивши води:

— Українцями зуться ті, хто вчить нещасних службовців так званої української мови. Не малоруської і не тарасовиченківської, а української — і це наша малоросійська трагедія.

Т ь о т я

— Хто вони такі? Якої нації люди, питаю?

М а з а й л о

— Частина — наші малороси, себто руські...

Т ь о т я

— Ну?

М а з а й л о

— А частина, з'явіть собі, галичани, себто австріяки, що з ними ми воювалися 1914 року, подумайте тільки!

Т ь о т я

— Я так і знала, я так і знала, що тут діло нечисте... Так он вони хто, ваші українці! Тепера я розумію, що таке українська мова. Розумію! Австріяцька видумка, так?

Д я д ь к о Т а р а с

— Зрозуміла, слава тобі Господи, та, жаль тільки, задом... Та тому вже триста тридцять два роки, як написано першого слов'яно-русського словника... (*Розгорнув свою записну книжку.*) Ось я нарочито записав собі, бо я все таке собі записую... (*Надів окуляри.*) Ось... Поросята на базарі по руб. тридцять, а чоботи в церобкоопі — двадцять сім карб... Ні, ось воно: найперший слов'яно-український словник

1596 року Лаврентія Зизанія-Густановського: глаголю — мовлю, жити-ниця — клуня, заутренник — снідання, зижду — будую, злак — паша, месьть — помста... А у вас тоді писаний словник був?.. Був — питаюсь?.. Дайте мені слова!

М а з а й л о

— Мені слово!

М о к і й

— Мені, я ще не скінчив... Галичина — наша, українська земля, і галичани — наші брати українці, яких одірвали од нас, а нас од них...

Т ь о т я

— Слово даю Міні.

М о к і й до батька:

— А твоя теорія, що українська мова є австріяцька видумка, була теорією російських жандармів і царського міністра Валуєва... Ти — валуєвський асистент, папо!

М а з а й л о, взявшись за серце і заплющивши очі, немов прислухуючись:

— Нікому не вірю і не повірю, нікому в світі! Лише йому одному...

М а з а й л и х а

—Цс-с-с...

Т ь о т я з тривогою:

— Кому?

М а з а й л о

— Серцеві своєму! Бо воно ось передчува, що нічого з вашої українізації не вийде, це вам факт, а якщо і вийде, то пшик з бульбочкою — це вам другий факт, бо так каже моє серце.

Г у б а

— Це значить — воно у вас хворе.

Т е р т и к а прибив м'ячем:

— Оце факт!

Г у б а

— А наші всі пролетарські органи, в першу чергу голова наша — партія, навпаки... Передчувають і реально знають, що вийде.

Т е р т и к а м'ячем:

— Капітальний факт!

Т ь о т я

— Ви серйозно чи по-українському?

Т е р т и к а бах ногою м'яча:

— По-більшовицько-українському!

М'яч ударився об тьотю. Ойкнули всі.

Тертика до тьоті:

— Простіть, мадамко... Я не хотів цього... Це сам м'яч якось виврався і бузонув вас...

Тьотя, отямившись,— до люстра, до Тертики:

— Подивіться, я вся стала біла!

Тертика

— Вибачте!.. Ви й до цього були біла.

Тьотя

— Проте я не злякалась, ні! І не злякаюсь! Хоч бомбу шпурляйте — не злякаюсь! Будь ласка! Будь ласка!

Мазайло

— А я не повірю вам, не повірю! І тобі, Мокію, раджу не вірити українізації. Серцем передчуваю, що українізація — це спосіб робити з мене провінціала, другосортного службовця і не давати мені ходу на вищі посади.

Дядько Тарас

— Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!

Мокій

Провокація. Хто стане нищити двадцять мільйонів самих лише селян-українців, хто?

Тьотя

— А хіба селяни — українці?.. Селяни — мужики.

Дядько Тарас аж підскаочив:

— Га? Наші селяни не українці?.. Слово мені! Слово або хоч води, бо я не можу більш терпіти (*став пити воду і захлинувся.*)

Губа до Мазайла:

— Невже ви справді не вірите?

— Не вірю!

— Радянській владі не вірите? Партії?

Мазайло замість відповіді став пити воду.

Дядько Тарас, прокашлявшись після води:

— Наші селяни не українці? Га?.. Та тому вже тисяча літ, як вони українці, а їх все не визнають за українців. Та після цього й ідіот не видержить, не тільки я. Вимагаю слова! Слова мені!

Тьотя Мотя владно зацокотіла каблучкою:

— Слово маю я! (*Теж захвилювалася, випила води.*) Милії ви мої люди! Яка у вас провінція, ах, яка ще провінція! Ой, яка ще темрява! Про якусь українську мову споряться і справді якоюсь чудернацькою мовою балакають. Боже! У нас, у Курську, нічого подібного! Скажіть, будь ласка, у вас і партійці балакають цією мовою?

Мокій

— Так.

Дядько Тарас (*про себе*)

— Балакають так, що вже мене люди перестали розуміти. Мене, українця з діда-прадіда... (*Загарчав.*) Гм!..

Мокій

— Так! І партійці, і комсомольці.

Тьотя

— Не розумію. Тоді у вас якась друга партія. У нас, у Курську, нічого подібного! Нікого подібного! Всі говорять руською мовою. Прекрасною московською мовою, жаль тільки, що нам її трошки по-псували євреї, що їм тепер дозволено жити у Курську. Та не про це, мої милі, я взялася вам сказати. Дуже жалько, дуже жалько, що у вас не виставляють на театрі «Дні Турбіних» — я бачила в Москві. Ах, мої ви милі, «Дні Турбіних». Це ж така розкіш. Така правда, що якби ви побачили, які взагалі осоружні, огидливі на сцені ваші українці, ви б зовсім одцуралися цієї назви... Грубі, дикі мужлани! Телефон по-псувався, дак вони... Ха-ха-ха... трубку чоботом почали лагодити, об стіл, об стіл її,— бах, бах. Ідіоти! І хоть би один путній, хоть трішки пристойний був. Жодного! Ви розумієте? — Жодного! Всі, як один, дикі й жорстокі... Альошу, милого, благородного Альошу вбили, та як убили!.. Якби ви, панове, знали, яка це драматична сцена, коли Альошина сестра довідується, що брата її вбито! Я плакала... (*Утерла сльози.*) І тобі, Моко, після цього не сором називатися українцем, не сором поставати проти нового папиного прізвища! Та в «Днях Турбіних» Альоша, ти знаєш, як про українізацію сказав: все це туман, чорний туман, каже, і все це минеться. І я вірю, що все оце минеться. Зостанеться єдина, неподільна...

Мокій, Ту ба, Тертика, навіть дядько Тарас:

— Що-о?!

Тьотя хитро:

— СРСР...

<...>

Тьотя

— Голосую! Хто за таку пропозицію, щоб скінчити дискусію?

Підняли руки Мазайло, Мазайлиха, Рина, Баронова-Козино. Ул я завагалася:

— Один, два, три, чотири... чотири...

Дядько Тарас

— Голосую за пропозицію з додатком, щоб трохи згодом мені одному дали слово.

Ть о т я

— П'ять! Хто проти?.. (*Порахувала.*) Чотири. Дискусію закінчено. Маю пропозицію: змінити прізвище «Мазайло» на інше, більш людське, а яке — то придумати його тут же на зборах негайно, і за конкурсом. Умови конкурсу: хто придумає найкраще прізвище, тому премія — три поцілунки. Жінку цілує уподобаний їй мужчина, мужчину цілує, яка йому вподобається жінчина.

Рина, Мазайлиха, Баронова-Козино, за ними Уля покрили цю пропозицію оплесками.

— Ще які будуть пропозиції?

М о к і й

— Маю пропозицію: прізвище «Мазайло» не міняти. Навпаки — додати до нього десь загублену другу половину — Квач...

Баронова-Козино здригнулась.

Д я д ь к о Т а р а с

— А дайте мені слова!

Т ь о т я

— Жодного слова! Дискусію закінчено.

Д я д ь к о Т а р а с

— Та я ж голосував з додатком.

Т ь о т я

— Жодного додатка! Пропозицію...

Тим часом поміж Тертикою й Губою відбулось нашивдку мімічне, на самих мигах «засідання» комсомольської фракції. Тому на запитання тьоті Губа подав таку пропозицію:

— Ми, члени КСМУ, обговоривши питання про прізвище взагалі, принципово подаємо таку пропозицію: ми переконані, що за повного соціалізму поміж вільних безкласових людей поведуться зовсім інші, нові прізвища. Можливо, що й не буде окремих прізвищ.

Д я д ь к о Т а р а с

— А як?..

Г у б а

— А просто так, що кожний член великої всесвітньої трудової комуні замість прізвища матиме свого нумера, і все. Наприклад: товариш номер 35-51. Це визначатиме, що у всесвітньому статистичному реєстрі його вписано буде 35-51-м, що нумер його трудової книжки, особистого телефону, аеромотора, кімнати і навіть зубщітки буде 35-51. Отже, ми, Іван Тертика і Микита Губа, принципово за всесвітню нумерну систему. Але, вважаючи на далеку майбутність цієї системи, ми мусимо до того часу пристати на пропозицію товариша Мокія — не міняти прізвища «Мазайло», тим паче що воно просте,

демократично-плебейське і не суперечить принципам ленінської національної політики. Навпаки, прізвище Мазайло-Квач, по складах видно, трудового походження. Мокієві предки або мазали колеса в колективних походах, або принаймні робили мазниці й квачі, себто ті речі, що й тепер у народному господарстві корисніші, ніж, скажімо, губна помада.

Під час голосування дядько Тарас, погодившись на зміну прізвища Миною, запропонував хоч варіанти з коренем «маз», які б відповідали гетьманським прізвищам (Мазайловський — Виговський; Мазайленко — Дорошенко). Більшість погоджуються з пропозицією Рини — Мазенін, бо це прізвище дуже схоже на Єсенін.

Четверта дія

Уля говорить Рині, що покохала Мокія, а також і українську мову та відчула себе справжньою україною, адже й довгонога вона, як українка, і очі в неї українські. Тьотя Мотя, Рина та Мазайлиха переконують Улю, Що Мокій не кохає її, а шукає в ній тільки щось українське, «робить на ній українізацію». Тьотя Мотя навіть філософськи зауважує: «По-моєму, прілічнєє бить ізнасілованной, нежелі українізірованной». Тьотя, Мазайлиха і Рина вимагають від Улі, щоб та сказала Мокію, ніби їде жити до тітки в Одесу, якщо він не змінить прізвище на Мазенін.

Уля під тиском каже Мокію, що їде в Одесу, сподіваючись, що хлопець її зупинить, але не називає причини, а він так нічого й не сказав дівчині. Приходить Мина з газетою, де надруковано про зміну прізвища. Мина, його дружина і Рина радіють з цього приводу. Заходять Баронова-Козино і дядько Тарас.

Дядько Тарас

— А в завтрашній буде моє спростовання: тільки Зайломази! Чуєте? Як це так: раз, два, три — і вже Мазеніни, га! Та ви знаєте, як це за старого режиму робилося, га? Знаєте, що тоді потрібно було, щоб змінити прізвище,— цілі роки і найвищий царський дозвіл, га? Знаєте, наприклад, як міняв у нас, і це, між іншим, історичний факт, своє прізвище секретар одної земської повітової управи, Каленик Митрофанович Гімненко?

Баронова-Козино, ойкнувши, сіла.

Це ж не те, що, припустімо, Непийпиво або Тягнирядно яєсь, а справді трагічне прізвище. Знаєте, що за великі гроші виправив він його на Говненка,

Баронова-Козино тихо знепритомніла.

а далі, ну ніяк не можна. Та знаєте, що тільки по трьох роках клопотання, тільки сам цар Олександр Третій соїзволив змінити

Говненка на Вороненка, га?! (*Помітив, що Баронова-Козино знепритомніла.*) Ага-а!.. Це тільки од такого, вибачте, маловажного історичного факту обморок узяв, а якби я навів вам сотні, тисячі зовсім не таких, а справді трагічних історичних подій і фактів. Га? Га, питаюся! (*По паузі.*) Що ж тепер мені ще зробити? (*Побачив на люстрі газету.*) Хіба газету почитати! Ну й що ж! (*Сів читати.*) З горя козак «Вісті» читас, бо своїх немає. (*Прочитав децю, заплющив очі.*) Отак тільки їх і можна читати: як читаєш — закуняєш, прокуняєш — знов читаєш, свого віку козацького доживаєш... (*Подивився ще в газету і раптом.*) Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісущий! Люблю зладся!

Баронова-Козино очулася:

— Ви ще й смієтесь! Ви ще й глузуєте!

Дядько Тарас

— Де ж пак! Читаєш фельетона — зовсім не смішно й не дотепно, ну, а вже як дочитаєшся до підпису, не можна вдержатись. Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісущий.

Баронова-Козино встала:

— Будь ласка, але од цього прізвища я вже не впаду. Це прізвище, навпаки, очуло мене і на ноги підвело...

Підійшла до другої кімнати, та в цей момент...

15

Широко, навстіж розчинилися двері — од старих Мазайлів і од Мокія. Разом увійшли: Мазайло в чорному сюртуці, тьотя Мотя з газетним аркушем, заведеним у рямці під скло. Мазайлиха, Рина з букетом з одного, самотній Мокій — з другого боку. Заграла музика, і почався балет. Баронова-Козино поздоровила Мазайла, тьотю Мотю, Рину, Мазайлиху, тоді до Мазайла:

— А не забули ще... Пахне сеном над...

Мазайло

— Пахне сеном над лу-ка-мі...

Баронова-Козино

— Браво! Браво! Браво! Прекрасно!

Мазайло

— Гех! Песнью душу веселя...

Баронова-Козино, Мазайло, тьотя, Рина, Мазайлиха разом:

— Баби с к-рап-лямі рядами
Ходять, сено шевеля.

Дядько Тарас демонстративно:

— Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі,
Гей нуте, косарі,
Бо не рано почали.

Мокій самітно:

— Під горою над криницею
Горювали брат з сестрицею...

Тьотя Мотя прибила на стіну газету вряццях.

Тоді:

— Хай живе Мина Маркович Мазенін! Ура-а!

Дядько Тарас

— Хай живе Мазайловський! (*Нишком.*) Гетьман Виговський!

Мокій

— Мазайло-Ісвач!

Тьотя, Мазайло, Мазайлиха, Баронова-Козино, Рина оточили Мокія:

— Мазенін! Мазенін!

Мокій

— Мазайло-Квач!

Тьотя *та інші:*

— Мазенін!

Мокій

— Мазайло-Квач!

Тьотя, за нею інші закрутилися метелицею, приспівуючи:

— Там сухосє убірають і т. д.

— Хоч не рано почали,

Так багато утяли і т. д.

Тьотя Мотя

— Хай живе Мазенін! Мазенін!

Дядько Тарас

— Хай живе Мазайлович! (*Нишком: «Гетьман Самойлович!»*)

Мокій

— Мазайло-Квач!

Тьотя Мотя *та інші трохи не збили з ніг Мокія:*

— В ажіданьї конь убогій і т. д.

— Хай живе Мазенін!

— Мазенін! Ха-ха-ха! Мазенін!

Дядько Тарас

— Мазайленко. (*Нишком: «Гетьман Дорошенко!»*)

Мокій у колі, заткнувши вуха. Знесилено:

— Мазайло-Квач! Мазайло-Квач!

Тьотя Мотя та інші заскакали:

— Тільки Жучка удалая
В рихлом синє, как в волнах,
То взлетая, то ниряя,
Скачет, лая, впопихах,
(У Мазайла: упопихах.)

Закрутились кругом Мокія, переможно вигукуючи:

— Хай живе Мазенін!

— Мазенін!

16

Раптом увійшли: Тертика з м'ячем і з газетою «Комсомолец України», Губа і в перспективі за ними Уля.

Мокій до них:

— Поможіть хоч ви! Сам уже не можу, хіба ж не бачите...

Тертика м'ячем бац у підлогу:

— А скажіть, що за шум сочинився?

Губа

— З якого приводу? Чого?

Тьотя Мотя показала на газету вряцях:

— Будь ласка, будь ласка, молодії мої люди, прочитайте!

Губа підійшов до газети:

— А що тут таке?

Мазайло

— Серце ще зранку... Та краще прочитайте самі! Голосно прочитайте!.. Будь ласка, одчиніть там вікна, двері, щоб усім було чути!

Всім, всім, всім, всім!

Губа, придивляючись, почав читати:

— Українізація.

Тьотя Мотя

— Не те читаєте, мій милий, і не там!..

Мазайло

— Не те і не там!.. Дивіться знизу.

Тертика з м'ячем:

— Читай, Ваню, згори, коли на те пішло!

Губа швидко:

— «Адміністрація маріупольського заводу не пустила на завод комісії в справі українізації...»

Тьотя й Мазайло

— Та не про те, милий ви хлопче! Не там! Дивіться в об'явах!

Губа

— «За останній час набагато збільшився попит на українську книжку поміж робітництвом на харківських заводах... За систематичний зловмисний опір українізації...»

Тьотя

— Ах, Боже мій! Та що ви там вчитуєте про якусь там українізацію... Ви знизу прочитайте! Оповістки!

Мазайло

— Он там читайте! Бачите? Я навіть звідси бачу: Харківський окрзагс на підставі арт. 142-144 Кодексу...

Губа

— Стривайте! Стривайте! Та невже?.. *(Перечитав якісь рядки в газеті.)*

Мазайло

— А ви думали! Серце ж, кажу...

Губа

— «За постановою комісії в справах українізації, що перевірила апарат Донвугілля, звільнено з посади за систематичний і зловмисний опір українізації службовця М. М. Мазайла-Мазеніна...»

Початковий рівень

1. До яких літературних організацій входив М. Куліш?
2. Із яким театральним режисером співпрацював М. Куліш?

Середній рівень

3. Коли була створена і вперше поставлена п'єса «Мина Мазайло»?
4. Де відбуваються події «Мини Мазайла»?

Достатній рівень

5. Чому Мина прагне змінити прізвище? Хто його підтримує, хто виступає проти?
6. Поясніть, яким комічним засобам віддає перевагу автор «Мини Мазайла». Аргументуйте свою відповідь прикладами з твору.

БОГДАН-ІГОР АНТОНИЧ

(1909-1937)

Богдан-Ігор Антонич народився 5 жовтня 1909 року в селі Новиця Горлицького повіту (нині Польща) в сім'ї греко-католицького священика. Його батько Василь Кіт змінив прізвище незадовго до народження єдиного сина.

Дитинство майбутнього поета припало на роки Першої світової війни. У цей час родина мусила багато переїздити, деякий час Антоничі жили у Відні, потім на Пряшівщині в Чехословаччині.

Початкову освіту Антонич здобув удома, а впродовж 1920-1928 років навчався в гімназії імені Королеви Софії у Сяноку. Далі були університетські роки: поет став студентом філософського факультету Львівського університету. Одночасно з університетськими студіями, брав участь у громадському та літературному житті Львова, входив до гуртка студентів-україністів при науковій секції товариства «Прихильників освіти». Важливим етапом його особистісного національно-культурного становлення стало оволодіння українською літературною мовою. Антонич із великим інтересом знайомився з сучасною українською поезією, зокрема з творами П. Тичини, М. Рильського, Є. Плужника. Захопившись віршуванням ще в дитячі роки, в університетський період поет постійно вдосконалював свою майстерність, багато часу приділяв художнім пошукам. Уперше з читанням власних творів він виступив у 1929 році як член товариства студентів-україністів. Перша поетична публікація Антонича з'явилась у 1931 році в журналі «Вогні», надалі він активно видавав свої твори в періодиці.

У 1933 році Антонич закінчив університет, здобувши ступінь магістра філософії та польської філології. Поет знав декілька слов'янських мов, англійську й німецьку мови. Наступний період життя був для Антонича надзвичайно плідним у творчому плані. Він друкував свої твори в журналах «Дзвони», «Вісник», «Назустріч», «Наша культура», «Ми», виступав зі статтями на літературні й мистецькі теми, брав участь у редагуванні журналів «Дажбог» і «Карби». Письменник випробував свої сили у прозі та драматургії. Збереглися незакінчена новела «Три мандоліни», фрагмент повісті «На другому березі», лібрето до опери «Довбуш».

Головним творчим здобутком Антонича є поезія. Сучасники відзначали надзвичайно стрімке творче зростання митця. За життя він видав збірки «Привітання життя» (1931), «Три перстені» (1934), «Книга Лева» (1936). Книжки «Зелена Євангелія» (1938) та «Ротації» (1938) побачили світ уже

після його смерті. Критики називали Антонича «найбільшим після Франка національним поетом».

Помер Богдан-Ігор Антонич 6 липня 1937 року на двадцять восьмому році життя.

«Антоничева стихія — це занурення у глибини природи, в прапервісність світу, відчуття себе, свого духовного «я» ланкою в безконечному кільці метаморфоз, що так яскраво виявилось в «Трьох перстнях» (1934), «Книзі Лева» (1936), «Зеленій Євангелії» (1938). Його «осонченість», «окриленість», «оспіваність» приховують за зовнішньою оболонкою життєлюбства і оптимізму глибокий драматизм буттєвісного онтологічного плану; за сонцем тут неодмінно виглядає холодне, мертве світло місяця, перстень молодості й пісні неодмінно замикає перстень смерті як передумови і запоруки «вічної молодості»...

Цікавим виявом сюрреалізму в українській поезії є незакінчена збірка Б.-І. Антонича «Ротації». Сам автор в інтерв'ю часописові «Назустріч» (1935, № 15) назвав цей стиль «надреалістичним натуралізмом» міської теми. «Ротації», за його визначенням, — це «місто в собі, місто — суть, місто — майже царина природи, місто — майже біологізоване...» Уже з цієї короткої самохарактеристики окреслюється антоничівський варіант сюрреалізму: тут немає й натяку на бретонівський автоматизм письма, навпаки, домінує наскрізна концептуальність задуму. Скульптурна монументальність образів, що творять фантастичні пейзажі, які нагадують чи то нагромадження ранніх геологічних епох, чи то хаос зруйнованих внаслідок апокаліптичної катастрофи гігантських міст, споріднює сюрреалістичні візії Антонича з сюрреалізмом у живописі, зокрема з творами Д. Кірко та М. Андрієнка, творчістю яких поет цікавився.;

М. Ільницький

АВТОПОРТРЕТ

«Я все — п'яний дівчак із сонцем у кишені».
 «ЯЯ—заввсвсвматтій й вжжтптіп оонншттшш».

З першої книжки «Привітання життя»

Червоні клени й клени срібні,
над кленами весна і вітер.
Дочасності красо незглибна,
невже ж тобою не п'яніти?

Я, сонцеві життя продавши
за сто червонців божевільля,
захоплений поганин завжди,
поет весняного похмілля.

[1934]

ВИШНІ

Антонич був хрущем і жив колись на вишнях,
на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко.

Моя країно зоряна, біблійна й пишна,
квітчаста батьківщино вишні й соловейка!

Де вечори з Євангелії, де світанки,
де небо сонцем привалило білі села,
цвітуть натхненні вишні кучеряво й п'ярко,
як за Шевченка, знову поять пісню хмелем.

16 квітня 1935

ЗЕЛЕНА ЄВАНГЕЛІЯ

Весна — неначе карусель,
на каруселі білі коні.
Гірське село в садах морель,
і місяць, мов тюльпан, червоний.

Стіл ясеновий, на столі
слов'янський дзбан, у дзбані сонце.
Ти поклоняйся лиш землі,
землі стобарвній, наче сон цей!

[1934]

ДОРОГИ

Розгорнулася земля, наче книжка
(дороги, дороги, дороги).
Зашуміла трава і принишкла,
простелилася нам юним під ноги.

Тільки небо і тільки пшениця
(над нами, за нами, під нами).
Тільки безкрай і далеч іскриться,
тільки безвість вітає вітрами.

Голубінь, золотавість і зелень
(яруги, галявини, кручі).

Розпівались таємно: дзіль-дзелень
цвіркуни в конюшині пахучій.

Заліzysta вода із криниці
(дороги, дороги, дороги).
О, відкрий нам свої таємниці,
дивний місяцю мідянорогий!

Бо в дорогах звабливая врода
(о зелень! о юність! о мріє!).
Наша молодість, наче природа,
колосистим ще літом доспіє.

*Четвер, 4 і п'ятниця,
5 травня 1933*

РІЗДВО

Народився Бог на санях
в лемківському містечку Дуклі.
Прийшли лемки у крисанях
і принесли місяць круглий.

Ніч у сніговій завії
крутиться довкола стріх.
У долоні у Марії
місяць — золотий горіх.

[1934]

Початковий рівень

1. Назвіть поетичні збірки Б.-І. Антонина.
2. Про якого відомого українського поета згадано у вірші «Вишні»?

Середній рівень

3. Які риси своєї особистості виділяє автор у поезії «Автопортрет»?
4. Поясніть назву твору «Зелена Євангелія».

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образність поезії «Різдво».
6. Визначте переживання ліричного героя поезії «Дороги».
7. Як у поезіях Б.-І. Антонича розкрито тему єдності людини з природою?

Міфологіям — відображення міфологічного мислення в літературі, використання письменниками з різними художніми цілями елементів давньої міфології.

Асоціативність (лат. association — зв'язок, поєднання) — властивість літератури, особливо філософської поезії, яка передбачає формування художнього змісту твору на основі різних історико-культурних смислів.

осип турянський (1880-1933)

Осип Васильович Туринський (псевдонім І. Думка) народився 22 лютого 1880 року в селі Оглядів на Львівщині в селянській сім'ї. Закінчивши сільську початкову школу, продовжив навчання у Львівській українській гімназії. Вступив на філософський факультет Віденського університету, згодом захистив докторську дисертацію. Під час навчання в університеті розпочав літературну працю.

У 1910 році Турянський влаштувався вчителем до Перемишльської гімназії. Восени 1914 року письменника мобілізували до Австрійського війська й відправили на сербсько-австрійський фронт. Наступного року він потрапив до сербського полону, пережив виснажливий перехід засніженими горами, під час якого загинуло багато військовополонених. Пережиті враження було покладено в основу повісті-поєми «Поза межами болю». Певний час письменник провів у таборі інтернованих осіб в Італії. Після закінчення Першої світової війни Турянський переїхав до Відня, де викладав право в університеті.

У 1923 році письменник повернувся до Галичини й одразу ж розгорнув активну літературну діяльність, брав участь у заснуванні видавництва «Журнавлі», в якому друкував свої твори. У цей час він не полишав викладацької праці, вчителював у Яворівській і Дрогобицькій гімназіях, у державній польській школі Львова.

Помер Осип Турянський 28 березня 1933 року, похований у Львові.

В історію української літератури Турянський увійшов як автор низки творів, його творчий доробок складають повість-поєма «Поза межами болю» (1917-1921), повісті «Дума пралісу» (1922), «Син землі» (1933), збірник оповідань «Боротьба за великість», комедія «Раби» (1927).

«Осип Турянський нічого у своєму творі не вигадав. Він, володіючи величезним матеріалом... зумів «стиснути» пережите, переболене й перемучене у короткій повісті. Відповідно був вибраний стиль: уривчастий, суворий й водночас — пісенно-поетичний. Письменник, очевидно, й не міг тоді по свіжих слідах писати розлого, довго, рани його ще були свіжі, ще люто боліла душа, ще кожне слово, спогад, думка були схожі на шрапнель, на розривну кулю, на холодне лезо багнета; ще ночами йому снилися заметені снігом, скуті морозом і всипані солдатським трупом голі албанські гори. В передмові до книжки він писав: «...Судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло

нас поза межі людського болю — у країну божевілля й смерті». Тоїну його книжка й написана мовби одним подихом, вона повна крику, розпачу, подекуди й патетики... і ще ця книжка повна попереджень людству: дивіться-но, що робить з людиною війна; і ще ця книжка повна віри в силу людського духу: навіть у найскладніший час, коли героям твору довелося вибирати між очевидною смертю і звироднінням, канібалізмом, вони обирали смерть, не опустили до звірячого самозахисту...

Пекло — це війна. Він знав війну в обличчя. Доктор філософії Осип Турянський був мобілізований до австрійської армії 1914 року й кинутий на австро-сербський фронт. 1915 року письменник потрапив у полон. Узимку того ж року німецькі армії прорвали фронт, і серби, відступаючи, повели з собою у мороз, у хуртовину, через албанські гори «дорогою смерті» 60 тисяч полонених. Живими, як твердить автор, залишилися 15 тисяч; разом із полоненими гинули також сербські солдати.

Десь у хвості цієї страшної валки пленталося семеро приречених на смерть, серед них і майбутній автор повісті «Поза межами болю». У цьому льодовому поході за смертю письменник бачив божевільне маячіння, коли солдатам являлися перед очі живі і мертві, коли вони переставали відчувати межу між днем учорашнім і сьогоднішнім...»

Р. Федорів

ПОЗА МЕЖАМИ БОЛЮ

Картина з безодні

*Присвячую мій дружині
й моєму синові*

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Я й мої товариші впали жертвою жахливого злочину.

Це був злочин, якого люди і природа допустилися на нас і який і нас приневолив стати злочинцями супроти духа людства.

І судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю — у країну божевілля і смерті.

Тіні моїх товаришів являються мені у сні й на яві.

Бачу їхні обличчя живих трупів.

Бачу, як біль і розпука кладе їм на очі й мозок сонячний серпанок привидів і божевілля і як вони з радісними окликами, з усміхом щастя западаються у безодню небуття.

І я лечу з ними у прірву.

Я чудом остався між живими.

Та все здається мені, що я наче з-поза могили дивлюся на вир життя, на дикий танок людських пристрастей і душевного озвіріння.

І чую голос із того світу.

І почуваю себе чужим, самотнім, сиротою між людьми, з якими довелось мені жити тепер — на вигнанняю.

Моя душа відривається від життя, як осінній пожевклий листок від дерева, й лине далеко-далеко до моїх товаришів.

І з тихим шелестом-зітханням стелиться по землі й шукає їхньої могили.

Бо їм ніхто навіть могили не висипав.

Тяжкі спільні терпіння з'єднали нерозривно наші душі, зробили нас братами.

І в моїм серці плаче жаль і туга за ними.

І згадую незабутнього товариша Василя Романишина.

Друже мій!

І ти вже не живеш.

Твої кості білють далеко серед синіх степів України.

Осінній вітер б'є їх.

Холодний дощ умиває їх.

Роса вранці сльозами паде на них.

Ні, я не можу, я не смію мовчати.

І коли я мав силу бодай у мільйонній частині зобразити людським словом їхні страждання і збудити в душі людини одну теплу сльозу спочуття до них, то я сповнив супроти них обов'язок їхнього брата і свідка їхнього болю і смерті.

І скинув з душі тяжкий камінь, який мене давив.

Хай моє скромне оповідання покладеться жалобним вінком квітів на їхню нікому не знану, богом і людьми забуту могилу!

Хай наші спільні муки падуть прокльоном на старий світ, який ще досі тоне в морі крові й нікчемності.

Хай ясна ідей, що в цім оповіданні промінням блискає з цвинтарща й хаосу стихій і з безмежного болю й божевілля людей, розгориться полум'ям у душі молодого українського покоління й веде його все вище й вище на сонячний шлях волі і щастя великого українського народу й до вселюдського братерства й любові.

І коли наша боротьба за волю така важка і кривава, то не падаймо ні на хвилю в темряву розпуки, бо

Через сльози і терпіння
Шлях веде до просвітління:
Хто, боровся, скутий тьмою,
Тому сонце — мрія мрій.

Відень. У вересні 1920

Осип Турянський

Поміж небом і землею блукають тисячі й тисячі тіней.

Якби люди з далекого сонячного світу побачили ті тіні й пізнали в них своїх рідних, то збожеволіли би з розпуки.

Але вони їх не побачать, бо ті тіні розвіються, як сонні мари, в безодні буття й ніхто навіть не знатиме, де й коли.

Під ударом німецько-австрійського війська покинули серби свій край і забрали всіх бранців, 60 000 душ, із собою та погнали їх на албанський «шлях смерті».

В албанських горах, нетрях, з голоду, холоду й душевного болю загинуло 45 000 бранців.

По високому хребті албанських гір, завіяних снігом і морозом окутих, ідуть прочі тепер на стрічу долі.

Ідуть живі трупи людей по трупі природи.

Чорні хмари закрили задрісно сонце і блакить неба й повисли над ними, як велетенські чорні крила всесвітнього духа знищення.

І спокійні ці хмари, як німе прокляття, непорушні, мов скелі, неблаганні, як доля.

Понура тьма хмар поклатася гробним каменем на замучені душі.

Земля відцуралася їх.

Вона кликнула їх у ті високі гори, між дикі строми й безвісті, де на кожному кроці чатує смерть.

Відгородила себе від них густими хмарами мряки, яка висить по обох боках гірського хребта і схожа на розбурхане, сіре море, що застигло і скам'яніло.

Чорне море хмар на небі глядить понуро на сіре море хмар над землею.

А всередині між двома морями йдуть тіні по срібно-білому хребті гір.

Вони наче висять між небом і землею.

Між життям і смертю.

Гірський хребет розпустив могутні, розколени, пошарпані й нагір'я, які місцями тонуть під ногами тіней у сизій млі, то знов вринають із неї і гинуть на крайнебі в чорних хмарах.

І лежать на хмарах, мов скелет дивного великана, що руйнуючи життя, й сам погиб.

І біліють, мов срібні острови серед сірого моря мряки, то чорніють стрімкими обривами скель над безоднями; то підносять гордо і грізно кам'яне чоло до хмар.

А там недалеко на крайнебі гори-велетні сховали білі голови в чорних хмарах, а їх темні, гранітні стіни, роздерті в титанічній боротьбі стихій, навислі над пропастями великанські звали, брили і строми, являють собою образ безмірного знищення й руїни.

З сніжних верхів, з чорних обривів, з пропастей, з кожної скелі і з кожного закутка визирає бездонна глибінь грози, суму й безнадійності.

Та проте здається, що дух руїни не завершив ще свого діла знищення. Могутній володар тих диких безвістей — мороз скував і приспав його і все кругом заляв.

І серед реву боротьби й нищення небо, гори, земля — все нараз замовкло і скам'яніло.

Та серед цієї залятої, скам'янілої тиші небес, хмар, гір і глибини царить якесь повне грози й таємне очікування.

Хмари до хмар, гори до гір притулилися в німій тривозі і наче шепчуть до себе:

— Хтось небаром явиться...

Хто це буде? Що це буде?

Чи оркан струсне горами й безоднями?

І порве всі іскри життя, яке аж тут заблукало, в божевільний вир, і одним ударом усе загасить, усе розіб'є, розтратить та кине у тьму небуття, в безодню нічогості?

Вже довго вони блукають по албанських безвістях.

Два невідступні товариші: голод і мороз ведуть їх на стрічу смерті.

В останніх днях загніздився в їх душі третій і найтяжчий ворог: безнадійність.

Від десятих днів вони вже нічого не мали в устах.

Нема вже диких овочів, ні трави, ні хопти, ні кори з дерева.

Тіло з них майже зникло.

Останки обшарпаного одіння висять на них, мов купа брудного й замерзлого лахміття на кістяках.

Ноги, опухлі з голоду й зимна, здебільшого обвинуті онучами, які щораз розлізаються, доки зовсім не облетять.

І не одна людина йде по замерзлому снігу босоніж.

У них уже ледве видно сліди обличчя.

Замість щік дві ями, мов дві глибоко розкопані могили.

Лице покрите, здається, не шкірою, лиш якоюсь чорно-сірою, землястою поволокою, що схожа на пліснь у грибів.

На лиці кожної людини довга борода, розкуйовджена, помервлена, як помарнілий, розтоптаний бур'ян на розораній скибі.

Очі сховалися глибоко в лобі.

Шукають душі, щоб разом із нею покинути останки тіла, нужденну, розвалену тюрму.

Одні очі погасли, другі блищать гарячковим огнем і виразом недалекого божевілля.

Коли одна людина гляне в лице другій, здригається.

Відвертається з жахом, а тремтячі уста шепчуть:

— Смерть...

Лиш деякі сліпі люди не видять смерті в обличчях других.

І не мають втомлені очі людей на чому спертися, ні на чім відпочити.

Шукають неба.

Та неба немає.

Тільки байдужа і скам'яніла гроза чорних хмар наче посилає їм лише одну думку:

«Смерть».

Очі відвертаються від неба і блукають по безкрайньому морі сірих хмар над безоднями.

А те море бездонно сумне, безмежно безнадійне.

І очі людей ховаються ще глибше в ямах і замикаються.

І шукають у замученій душі світла.

Але й душа окута, мов цвинтарним муром, сумом ночі й холодом смерті.

І тоді остання життєва сила, остання туга розбиває кайдани дійсності.

Свідомість бунтується проти безтямного болю й нужденності буття й западає в сон.

Замучені голодом, морозом і безсонними ночами, вони попадають у сумерк півсвідомості, яка хвилями зникає, то знов деколи переходить у повну несвідомість.

І їх уяву огортає серпанок сонячних привидів і божевілля.

Їхня свідомість похожа тепер на сонце.

Пливуть малі й більші хмарки, в меншій то дальшій віддалі від себе і притемнюють та заслонюють його на мент або на довшу хвилину.

Аж насуне велика чорна хмара й заступить сонце, може, не все.

І за чим життя людей тужило, за чим їх душа рвалася, це ввижається тіням наче промінь сонця в темряві їх душі.

І, захоплені тим промінням, вони бачать життя, яке кинуло на них уже присуд смерті.

Їм увижаються люди, які їм були близькі колись. Вони вітають, обнімають їх, говорять з ними.

Вони чують дивні звуки з далекої батьківщини, співають пісні, які ще дітьми чули. З малими винятками вони всі, здається, збожеволіли.

І з ясними видіннями вони вмирають з усміхом на устах.

Падають на шляху.

І тоді чути стріли сербських крісів.

Це сербські вартівники вбивають німецьких людей, які вже не можуть піднятися.

Бояться серби, щоб ці вмираючі людські тіні не одстали позаду й не зміцнили німецького й австрійського війська, від якого здалека аж тут гомонить час від часу глухо гук гармат.

Багато їх кидається в безодню, щоб не вмерти в немочі від сербської кулі.

Ось недалеко паде одна людина.

Серб здіймає з плечей кріс і підходить до неї.

Людина витягає руки й розказує сербові:

—Мої діти ще оттакі маленькі. От тіцькі ще.

Показує рукою, як маленькі його діти, й роздираючим голосом благає:

— Брате сёрбе, не осирочуй моїх діточок!

Але ворог не знає милосердя.

Лунає гук вистрілу.

І тій останніми краплями крові червонить білий сніг.

Так умирає багато людей з перестріленими або багнетом пробитими грудьми й головами.

Кожна людина збирає останки сили, щоб не впасти.

Ідуть з найтяжчим зусиллям.

Уста судорожно затиснені, жили на темно-сірих і зелених чолах виступають наверх, наче хочуть одірватися відобличчя.

Їхні голови хиляться безсильно на груди.

Наче невидима сила закинула їм тяжкі верії на шию і гне й тягне їх живосилом до землі.

Ідуть, наче тягнуть власні трупи на великий похорон.

Гробову тишу природи перебиває тихе зітхання, уриване хлипання, голосний лемент і зойкіт людей з босими ногами на замерзлому снігу, радісні оклики збожеволілих, сербські стріли й останній крик розпуки перед смертю.

Багато людей утратило ясну свідомість того, де вони, звідкіля й куди йдуть?

Деякі забули мову.

У найбільшій частині людей серце вже заснуло.

Воно не почуває вже більше ніякого болю, ні бажання.

Ніякої туги за життям, ні за далекими єствами.

Батько... мати... жінка... діти?..

Що це?

Якась імлюю овіяна, в струї вічності похована, приспана в душі згадка з давньої-прадавньої, замерклої минувшини.

Якась неймовірна, чудова казка з раю, котрого немає на цій землі.

Що їх зустріне через годину, через дві, завтра?

Це їм байдуже.

У них уже немає навіть сили думати про те.

Вони замкнули очі і сплять якийсь час ідучи, поки не ляжуть на все на «шляху смерті».

Душевне отупіння покидає їх на хвилину. І в їх душі прокидають--; ся бажання, що в'яжуть їх з життям.

Ось одна людина з босими, фіолетними ногами угледіла нараз на хмарах над деброю вогонь.

З заіскреними очима показує його товаришам.

Три товариші біжать там, де вогонь видять.

І падають на хмари над пропастю.

І хмари проковтують їх, як море зерна піску, як вічність хвилинку. ,

Здається, що ні боги, ні темні сили не мають відваги дивитися 5 на цей образ людського горя й починають засновувати його густим серпанком снігу.

Небо, хмари, гори й людські тіні — все зникає й обертається в оід| ну безконечну мряку, сіру, як життя, сумну, як смерть.

Здається, світ поволі зісувається в якусь бездонну прірву.

З безодні вириває срібно-біла хмарка.

Як сонна мрія, знімається над ними і пливе настрічу понурій тьмі небес.

Ні, це не хмарка...

Це якийсь дивне єство, що співчуває людському стражданню.

Це самотній ясний, добрий дух.

Він запитує когось у чорних хмарах:

— Чому велиш серцю тіней ще слабо битися?

Розбий те серце на шматки!

Хай воно не кривавиться останніми каплями крові!

Що це?

Здається мені... переді мною... якийсь дивне, змарніле дерево... дві тонкі... всохлі гілляки...

Ні, це людина.

Він підняв руки до неба.

Чого він підняв руки до неба?

Чи він молиться?

Чую шепіт:

— О, жорстокий, жорстокий!..

Я глянув на його руки і здригнувся.

Ні, не гляну на свої...

Знаю: і мої такі.

Нараз чогось так жаль мені стало наших рук.

Так жаль кожної людини, що тільки й на те думас, щоб терпіти.

Жаль усього людства, що в пеклі світової війни так тяжко карається.

Щось підступило мені під горло.

Щось тиснеться до очей.

Ні, ні, ніхто не побачить їх...

Вони всі вже виплакані.

Очі висохли, замерзли.

Де ти, Василю, мій друже єдиний?

Ти упав серед снігу.

Чи ще живеш?

Чи вже більше не чуєш болю?

Чи вже дивиш з недосяжних висот на мене?

Штранцінгер, який ішов зі своїми шістьома товаришами на кінці довгого ряду, станув.

— Що тобі? — питав Добровський, котрий у цій хвилині вів його.

Штранцінгер мовчав і тільки притискав міцніше до себе скрипку, яку весь час ніс із собою.

Його скрипка — це було все, що воєнна доля йому лишила.

Куля забрала йому очі.

Його мати з болю вмерла, а його суджена скочила в ріку, й ніхто її більше не бачив.

Він дізнався про їх долю й від того часу онімів.

Замкнув увесь біль у темряві своїх очей і своєї душі і скам'янів.

А може, він у пісні скрипки бачив день, бачив бодай один промінчик сонця й вузеньку, синю смугу неба?

Але люди чули тільки один раз пісню його скрипки після смерті його матері і його дівчини.

І була це пісня, від котрої навіть ворог заплакав.

— Хто покине його? — застогнав Ніколич.

— Не йдім далі. І сили вже в нас немає. Вмираймо тут.

Шість товаришів стануло.

Злякалися, бо перший раз від довгого часу почули Штранцінгерів голос, який вийшов з його уст, як із нутра землі.

— Ідть! Я тут останусь.

Добровський обізвався:

— Ми з тобою останемось. Товариші, так?

Кожний мовчки кивнув головою.

— Але вмеремо не від сербської кулі,— воркнув Сабо й затиснув зуби та блиснув дико очима.

Старий сербський стражар приступив до них.

— Наперед!

— Мовчи! — крикнув Сабо.

Серб змірився до вистрілу, але Сабо вдарив його палкою по голові.

Серб упав.

Живий, мертвий?

Байдуже.

Сабо забрав від серба кріс з патронами.

Не найшов у його торбі ні зерна хліба.

Копнув його ногою, й серб покотився в дебру.

Сабо взяв сліпого Штранцінгера за одну руку. Ніколич за другу і всі сім відійшли набік від «шляху смерті».

Станули й оглянулися кругом.

Куди око не гляне, з усіх-усюдів заглядає смерть.

Із-за гори на крайнебі виповзли із таємних глибин землі дивовижні облаки-страхіття і ще більше місце сонця заступили. Виглядали, мов казочні упирі. Отворили великанські, червоні, наче в крові скупані пащі, щоб кинутись на тори й пожерти їх разом зі сімома живими ествами.

Бо як посміло життя заблукати в цей цвинтар природи?

На кілька кроків від них гірський хребет спадав стрімкою стіною в безодню.

Вони глянули на широке море хмар під собою й на верхи гір, які здіймалися понад хмари, як величезні могили всього буття.

Ніде ні сліду людського життя.

Всюди замерзлим, бездушним трупом простелилася ледова пустиня.

А коди б десь далеко найшлась албанська хижа, то вони не мали б сили зайти до неї.

Та й що з того, якби й зайшли?

Замість гостинності вони найшли б на порозі тієї хати смерть із рук диких албанців.

Щось невимовно понуре шепче їхній душі, що їм уже не вернуться до життя.

їх очі доганяють товаришів, яких вони покинули.

І велика туга за ними й за життям, як останнє полум'я погасаючої свічки, розгорається в їх душі.

Перед ними сунеться поволі довгий ряд тіней.

Повзе, як великий, розтоптаний хробак, який останніми зусиллями вверчується в сизу млу, щоб там супокійно сконати.

Вони простягають руки за товаришами.

— Чекайте! Чекайте!

На їхній голос гомонить понура відповідь із яруг:

— Чекайте! Чекайте!

— Не йдім за товаришами,— кличе Сабо.— Там нас гибіль чекає.

Я маю кріс. Шукаймо албанської хати. Тепер буде десь пізно з полудня. Як не найдемо нічого, то, може, вдасться нам яким чином розпалити вогонь. Може, хтось уночі побачить наш огонь і прийде до нас...

— Вовки прийдуть...— бовкнув Добровський.

Ніколич думав:

— Може, й люди прийдуть...

— Люди? — питав Добровський,— Люди для нас — гірше вовків...

— Щоб витримати до вечора й через ніч, мусимо мати хоч іскру якої-небудь надії...— падькав Ніколич.

Добровський відповів:

— Одинока надія — якесь чудо або наші люди.

Та не такі нуждарі, як ми... Але...

Замовк.

Пускаються в дорогу, щоб зійти з гірського хребта, пірнути в сіру млу і пройти крізь неї на землю.

Може, там глибоко внизу, є життя й людське серце.

Однак усі зусилля даремні.

Праворуч і ліворуч тільки стрімкі обриви, по котрих і дикі кози не були б в силі збігти в долину.

Після довгого блукання вони бачать, що перед ними стелиться тільки один-однісінький шлях, яким пішли їх товариші.

Де вони?

Розтопаний хробак уже зник на крайнебі в морі мли.

— Не можу йти... не можу стояти... Ноги тремтять..., тремтять...— шепче Бояні.

Сідає на сніг.

Важка втома тягне других живосилом додолу.

— Не сідаймо,— кличе Сабо,— це смерть!

Та дарма.

І він сідає разом із другими.

Тільки Добровський стоїть і шукає чогось у темних хмарах, на горах і в густій млі над дебрами.

Здається, що його вухо намагається вловити якісь звуки, котрі тільки він сам чує.

Ні, ні.

Ніхто й нічо не відзивається на голос болю й туги їхнього серця.

Здається, що вся природа заперла дух і прислухається до кроків таємного великана, що тихо йде верхами гір.

То знов ховається по безоднях, щоб люде його не бачили й не чули його кроків.

Серед незабагненої, безконечної, могильної тиші доходить до їхньої душі, як останній сон, якийсь давно вже завмерлий голос із далеких, сонячних країн.

І тихесенько гомонить і бринить, як мушка в зеленій, сонцем леліаній траві.

Наче з-поза сумерків віків... з безкраїх засвітів... із-за океану вічності... ніжно... мрійно... тихесенько... гомонить:

— Тату... тату... сину!

Вони стрепенулись і глянули на себе.

Всі тремтіли в лихоманці.

Бояні лебедів:

— Огонь... огонь... огонь...! Згинемо без огню.

Недалеко нашли присипаний снігом корч.

З великим зусиллям одчímхали галузки та відтяли його при самім корінні.

Та як розпалити вогонь замерзлими, зеленими галузками?

— Виймайте Шекспіра, Гете, Канта! Вони нам тут придадуться,— глузував Добровський.

Але ще три дні тому вони мушили спалити їх.

Сабо глянув із презирством на скрипку Штранцінгера.

— Те таракхало придалося б дуже на вогонь...— шепнув.

— Дай спокій,— відповів Добровський. Оця скрипка — це його очі...

Кожний відтяв сухий шматок зі своєї одежі.

Однак огонь погас.

Сабо почав із якоюсь дивною рішучістю:

— Щоб огонь горів, не вистачить кілька онучок. На це треба цілого убрання.

Добровський глянув на нього допитливо:

— Відкіля взяти цілого убрання? Коб тут іще був труп серба.

Сабо відповів зі спокійною жорстокістю:

— Незабаром найдеться між нами не один труп, менше або більше... Одначе треба, щоб це сталося вже скоріш...

— Як ти це міркуєш?..— шепнув Ніколич і з жахом подався назад.

— Віддирання шматків одежі безцільне. Сентиментальність — смерть. Тверезо думати! Сяк чи так, один із нас найскорше згине...

В поглядах товаришів вичитав Сабо мовчазне і тривожне питання й відповідь:

— Ну... як уже слід мені висловитись виразно, то... один із нас мусть умерти...

При останніх словах Саба нова струя морозу, студена, наче смерть, нагло прошибла душу й тіло товаришів. Щось нараз наче обвалилося в них, і з румовищ якась несамовито люта сила почала скоро, скоро вимітати марні останки життя й надії.

Блудними очима глянули на Саба, котрий сам наче злякався своєї думки й, мабуть, у бажанні злагодити її вражіння додав після короткої мовчанки:

— Для загального добра.

Добровський глянув йому бистро в очі й вищідив поволі, крізь зуби:

— Для загального добра — гинь ти!

— Ні, я ще хочу жити. Але наш товариш Бояні радо згине. Його свідомість ледве вже блимає. Знаєте, що він забув навіть своє ім'я. Бояні, як тебе звуть?

Бояні став лебедіти, начеб усі останки його душі були на його устах:

— Я хочу жити... хочу жити...

— Жити ми хочемо всі. Та кому в голові те, що ми хочемо? Ми мусимо! Хто хоче мусити?

Настала лячна мовчанка, серед якої вони старалися розібрати цю жахливу думку у своїй гарячкою виснаженій свідомості.

— Хто з нас пожертвується добровільно для других? — напирив Сабо, повторюючи все наново свою убивчу гадку.

— Я,— перервав мовчанку сліпий.

— Я,— пронеслося глухо з уст Пшилуського.

Оба вони все мовчали.

Здавалося, що вони тепер на те тільки й відзискали мову, щоби попроситися з життям.

Добровський сказав:

— Ти стань собі на боці, Штранцінгер. Ти святий. Нічия рука тебе не торкнеться.

— Але що з тобою... Пшилуський? — нагадував Сабо, котрий помітив, що другі, здається, годяться з його лячним наміром.

— Масте кріс,— відповів глухо Пшилуський.

— О боже! Не дивімся на добровільну жертву наших товаришів! Пождім! Доля сама вирішить, кому з нас найскорше вмерти,— падькав Ніколич.

Всі зрозуміли.

— Хто з нас найслабший? — питав Сабо і глянув на Боянія.

Бояні затремтів, і його сині уста ще більше посиніли.

— Я даю ось яку раду,— сказав Сабо.— Не сміємо згинуту з морозу, заки розпалимо вогонь. Наше тіло, те прокляте стерво, вже зовсім деревіє з морозу.

Будемо бігати і скакати довкола цього корча.

Біганням огріємося трохи, тоді —про мене — роздираймо наше дрантя на вогонь!

Але як я впаду й не матиму більше сили, тоді плюну на дальше нужденне життя. Тоді здеріть із мене убрання й жийте!..

Тут Сабо викривив уста з якимось дивним глумом і додав:

— Взагалі: хто з нас перший упаде і вже не встане, цей стане нам усім у пригоді.

Німий жах охопив їх.

І хоч безтямною грозою проймала їх оця думка, начеб коса смерті устрила їм у мозок, то все-таки всі вони чули, що незабаром один із їх мусить перший згинути.

Так мусило бути!

Без найменшої тіні спротиву почали людські скелети, замерзлі з морозу, смертельно вичерпані голодом, бігати і скакати довкола корча.

Лиш одна думка вводила в рух їх закостенілі ноги:

«Скачи, скачи і витримай... а то, може, твої власні товариші тебе доб'ють!»

Штранцінгер стояв набоці, пізніше ходив чотири кроки вперед, чотири назад.

Спершу могли всі ледве рухатися, опісля вже ходили жвавіше.

Ніхто не хотів zostавитися позаду других, щоб не показати, що він найслабший.

І було видно крайню напругу їх останніх сил по дико заіскрених очах, по судорожно затиснених зубах, по напучнявілих жилах на чолі, на висках і на шії, й по барві лица, котре з землисто-темного і брудно-сірого ставало чимраз більше фіолетним.

Нагло якась дивна сила прикувала мої ноги до землі.

Руками я заслониw спершу очі, потім кулаками став бити себе по чолі.

Хотів розвіяти затміння, котре в цій хвилі насунуло на мій мозок, або вбити правду, що станула мені перед очима.

Бо нагло видалось мені, що мої товариші щезли і якісь дивні марена вищипали очі на мене...

І нараз якесь шалене бажання огорнуло мене:

Упасти, впасти, впасти трупом на місці або скочити у провалля!

Убити, розтоптати цього черва, що ім'я йому свідомість!..

Я станув над берегом обриву й дивлюся в глибину, повиту сірою мрякою.

Сто кроків під моїми ногами спить біла, скублена, застигла мла.
Біле ложе з великими, круглими, м'якими подушками...
Це біле ложе манить мене до себе, так манить...

Але ніі
Як зоветься та сила?
Залізним ланцом скувала мене ззаду й не пускає...
О ні, життя не має ціни для мене.

Кажеться в казці: вони за сімома горами, за сімома ріками...
Та вони десь так далеко, за таким океаном, що йому ні кінця, ні краю немає...

Там вони обоє.

Та проте я аж тут їх чую.
Чую маленьку ручку за собою на шиї.
Тепер ця ручка вже більша^
Я ж її два роки не видів!

Ці дві істоти...
Ні, я мушу жити!
Відвертаюся від безодні і докола корча скачу, скачу...
Га, га... я скачу...

.....

Нараз Добровський кинув дикий проклін, опісля став позирати з дивним глумом на товаришів.

Зареготався і крикнув:

— Он воно як! Панове, я бачу, що ви — гуляєте! Ха, ха, ха! Ось чого вам закортілося! Ну — нівроку... Значить, до танцю треба, звісно,; музики...

Я вам заграю на цимбалах.

Став несамовито кламцати і скреготати зубами.

Оця музика Добровського рилася у стривожені серця товаришів, як диявольський глум і нагадувала їм смерть.

— Перестань! — закликав Ніколич.

Добровський пригадав собі, як колись аранжував танці на балах.

Усміхнувся, як усміхається смерть, і запитав:

— Невже ж ми останні, щоб на нашій забаві бути без аранжера?
Ба, а де ж наші дами? Невже нам гулять без дам? Уявм собі, панове, скільки балів відбувається тепер на світі, який ми давно покинули.

Скільки розкішних дам крутяться в цьому менті на те, щоб марно прогуляти своє життя! А ми тут гуляємо, щоб наше життя назад прогуляти! Напружимо нашу хору уяву, схильну тепер і так дуже скоро до привидів і галюцинацій, і не один із нас матиме, може, забаву, з чудною дамою. Ха, ха, ха!

— Добровський, ти, здається, збожеволів,— пробурмотів понурим голосом Сабо.

— Може бути. Та я вам одно скажу: ви всі збожеволієте, лиш я сам заховаю ясний розум, бо в мене, здається, занадто твердий череп на такі тонкості, як видіння й божевілья. Це мені дуже прикро. Ви, може, побачите балеві дами очима, а я, здається, тільки душею. Однак очима душі я більше побачу від вас.

Замовк і глянув далеко перед себе.

Стояв хвилину задуманий, опісля говорив:

— Не боюся нічого. Та не розумію, чому ця мертва тиша кругом нас і ваша мовчанка мене чогось бентежить? Усе здається мені, що серед цієї заклятої тиші нагло щось блисне і вдарить, як грім. І вб'є Штранцінгера за це, що він стоїть такий байдужий, вас — за те, що ви такі сумні, мене — за те, що я сміюся... Отже, доки в мене ще трошки сили, мушу, забалакувати ці дивні почування в собі... Я у своєму нужденному житті дуже мало говорив. Та тепер, супроти обличчя смерті, чую потребу поговорити трошки... Буду словами полокати свою душу й балакати, балакати, кричати і сміятися, ха, ха, ха! Та й маю я дещо сказати світові за себе й за вас... Панове! Більше доброго тону! Більше елегантії! Не позирайте так спідлоба, як темна ніч! Хай дами вчитують із ваших усміхнених мін, що ви хочете засипати їх компліментами!

Показував товаришам елегантність і граціозність танцю.

Дивна суперечність між його добірними салонними рухами й між його обшарпаними, брудними латами, покритими снігом і засохлою кров'ю!

І якби вони були у світі життя й сонця, то, може, було б і дивно глянути, як його уста, все складені до іронії і глуму, ціле його запале, бліде й зелене лице з довгою, розчіхраною, рижою бородою і з вусами, наче дві розмикані мітли, силкувалися виразити приємну, солодку й готову до компліментів міну салонного льва.

— Панове, ви причепурилися не по-балевому. Не маєте поняття про хист, як і чим подобатися дамам і як їхнє серце здобувати. Де наші лікери? Де ваші фраки? Де ваші гладенькі, товстенькі й оголені обличчя? Ви хочете своїми обідраними обвислими лахами наслідувати фраки? А де, панове, головна річ для дам: ваше тіло? Це непрости-ма легководушність із вашого боку, панове, що вам закортілося з вашим

«я», яке важить у кожного 38 кілограмів, забавлятися в товаристві балевих дам! Невже ви, легкопері й заморожені панове, хочете служити товстобоким дамам за холодильця? Вам зібралось на охоту залицятись до жінок тільки своєю голою душею? О, ви, дурні... pardon... скелетні ідеалісти!

— Я чхаю на всі жінки,— промимрив Сабо:

З іронічним спочуттям дивився Добровський на кожного товариша.

Зупинив очі на Шилуськім і крикнув до нього:

— Пане Шилуський! Мені дуже прикро, але ваш фрак занадто старосвітський. Замість двох видно на нім аж тринадцять хвостів!

Думав хвилину, опісля засміявся так, начеби відкрив якусь щасливу думку, і кликнув:

— Це нічо... це нічо... чудово... Панове! Ви самі й не догадались... Адже ми справляємо собі масковий бал, якого ще світ не бачив... Та все-таки причепуртеся трошки, панове, відгорніть руками ласкаво сербсько-албанське національне майно, що так густо по вас лазить, бо я почну представляти вас. Хай перед вами стануть дами із самого цісарського придворного балу! Просіть їх до танцю і притискайте міцно до своїх замерзлих грудей, а вони вже вас нагріють куди ліпше, чим не знать який огонь.

Бояні і Ніколич, які весь час дивилися на Добровського, наче приковані його очима і словами, витягнули руки, начеб хотіли пригорнути когось до грудей.

Їх виснажені обличчя, несамовита усмішка, та ще більше рухобійми їх рук наповнили мою розболену свідомість наглим страхом. Я відвернув очі від обох товаришів і шукав в очах Саба успокоєння. Одначе він так понуро дивився, начеб в найближчій хвилині мало все завалитися. Я звернувся до Добровського, однак не був у силі промовити до нього. Мов поражений стояв я, й мене мучила тільки одна думка: чи Добровський зійшов з розуму, чи ні? І наче спогад із вимріяних країн і одночасно, мов холодний жах із замерзлих, понурих печер, рилися в мою душу слова Добровського:

— Ясновельможні дами! Маю за честь представити вам одно вельми цікаве товариство сімох людей, котрих доля вирядила в далекий світ по ділам смерті. Серед шляху нам, вибачайте, збудилося, і ми справили собі між небом і землею, серед хмар і снігів вельми романтичний бал, на котрий маємо честь запросити вас, ясновельможні дами. Прохаємо перейти ласкаво зі своєї золотосайної цісарської палати до нашої балевої залі. Вона теж дуже гарна й далеко обширніша від вашої. Її стеля — безкрає небо, її стіни — сніжно-білі скали, її по-¹

міст — замерзлий сніг, білий, як ваші вельможні декольте. Ми маємо чудову музику й оригінальний буфет, який різниться від вашого буфету лиш оцею дрібничкою: не ми його, але він нас хоче пожерти.

Заклацав зубами й показав недалеко безодню.

— Моє ім'я доктор Добровський, людина, що не робить собі нічого ні з голоду, ні з холоду/ні з життя, ні зі смерті і сміється, вибачте, ясні дами, трошки із вас, розуміється, в межах пристойності.

Пан четар Штранцінгер...

Тут урвав і глянув на сліпого товариша, що стояв набоці, байдужий на всі радощі і, здається, на всі болі.

Дивився на нього й на його сліпі очі й нагло вхопився за горло, опісля закашляв, наче хотів прогнати щось, що вийшло з душі і здушило йому горло. Стрепенувся і казав далі:

— Оцей пан, що тепер дивиться в сторону нашого буфету, зовється пан четар Пшилуський. Все нахмарений, якийсь черв'як його точить, мабуть, погнівався з кимось та й завдає собі, сіромаха, через те великого жалю. Дітвак. От що! Пані будуть ласкаві з чисто гуманних причин, ну і, для власної приємності (це головна річ), закрутити йому голову, а то манколія його з'їсть. І прошу не дивитися криво на нього за те, що його балевий стрій не зовсім по моді, але ви, здається мені, догадуєтеся, з якої це причини...

Пан доктор Оглядівський. Гуляє нині, мабуть, перший раз у життю. Дуже вразливий на тепло жіночого серця, особливо в сьогоднішніх зимних часах. Але шукає того тепла тільки у своєму родинному гнізді. Докажіть йому, ясні дами, що й деінде є теплі кубелечка...

Пан четар Сабо, дикий син угорської пущи. Великий і небезпечний заведія... Дама, що його покорить, отримає найвищу медалью.

Пан четар Ніколич, сентиментальний молодик, чиста потіха для вас, високі дами.

Пан четар Бояні, дивна людина, що наслідком різних неприємностей в Албанії забула своє ім'я. Хорий, виснажений, в гарячці нахилився над студеним потоком, щоб напитися води. Та, замість зачерпнути води в шапку або в пригоршчу, він цілий шубовств у воду! Ми його витягнули, але він забув забрати з води своє ім'я. Постарайтесь, ласкаві дами, щоб він назад собі його пригадав, а то жодна дама не зможе стати йому законною жінкою.

— Бояні,— крикнув Добровський,— твої уста дуже посиніли. Обійми кріпко найкращу принцесу і цілуй її рожеві уста голосно і пристрасно доти, доки твої безкровні уста не запашать огнем.

Бояні обняв воздух перед собою і цілував міцно, аж ляскіт було чути.

Добровський дивився на нього й говорив більше до себе, ніж до других:

— Чому я нічого не бачу? Невже ж ілюзія не для мене? Хіба ж усе життя не ілюзія? Заздрощі мене беруть...

Добровський скакав, як навіжений.

Пристанув на хвилину і глянув на чорне небо та в недру. На його обличчі боролися біль і гордість чоловіка, що кинений у прірву буття, відчуває всю грозу своєї безсильності.

Засміявся глумно й закликав:

— Хотів би я розбити скам'яніле небо і скинути всіх богів у цю безодню. Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибіню людського страждання!

Тоді боги стали б людьми, а люди братами.

Кожна тінь старалася наслідувати несамовиті скоки Добровського. Це було тяжко і вдавалось тільки Сабові, котрий після Добровського мав ще найбільшу силу. Але на короткий час інстинкт життя показався так могутнім, що всі скакали з однаковим розмахом.

Мов сонні марева, що душать сплячого й виривають із його грудей крик жаху, так виглядали їх обличчя під час танцю.

Серед тих облич, подібних до обличчя смерті, лиш очі мерехтіли дивним огнем і безмежним бажанням життя.

Слабий усміх тих очей і їх огонь із-за того, що танець збуджував надію до життя, становили тим яскравіше противенство до завмиряючого лица.

Сабо почав із ознаками злобної нетерплячки дивитися на своїх товаришів.

Глянув на мене.

Здавалося мені, що його очі так і питали:

— Коли ж уже... один із нас...?

Доки будемо чекати?

В першій хвилині я мав вражіння, що не мій товариш глядить на мене, а смерть.

Я хотів крикнути, як кричить кожна людина, котру мучить чорна мара, але схаменувся й запанував над собою.

— Ти думаєш,— казав я до нього,— що я не зумію так гуляти, як ти? Ось поглянь!

Я став скакати так само, як він.

А щоб дати ще більший доказ, яка в мене сила й бадьорість, хоча смертельна втома й жах мене мучили, я тремтячим, завмерлим голо-сом заспівав веселу народну пісню.

Сабо відвернувся від мене і став тепер скакати все напроти Боя-нія та дивився йому вперто й визиваюче в очі.

Ледве живий Бояні, який ще слабо переступав з ноги на ногу, все спускав очі, бо за кожним разом, як поглянув на Саба, смертельне тремтіння проймало його.

Але й зі спущеними очима чув він у своїй слабій свідомості, як погляд Саба клався кам'яною плитою на ціле його тіло й забирав його останки сили.

Вкінці Бояні зважився спитати його слабым голосом:

— Чому так дивишся на мене, як сатана?

Сабо не обізвався, тільки більше вп'явив у нього свої убивчі очі.

Боянія опанувала тепер лиш одна думка: хай нагло, в одну мить, мов блискавиця, щось ударить і раз на все загасить у нім усяке по-чуття болю, боязні й терпіння.

Він задивився на наймогутнішу гору і тремтить, мов блудний огник серед п'їтьми та шепоче:

— Хай упаде... роздавить... кінець... супокій...

Раз у раз повторює ті слова.

Нараз йому здається, що могутня гора розгортає чорні хмари й суне просто на нього.

Він хоче кинутись на землю й чекати, аж гора впаде й роздавить його.

Нагло побачив перед собою очі Саба.

Спотикнувся й упав.

Божевільний жах його обхопив, що не гора, лиш людина несе його смерть.

Це додало йому нової сили.

Зірвався, як малий хлопчина, наче м'яч, відбився від землі і став, гуляючи, кричати:

— Вона мені ногу підставила. Але я її копну... копну!.. Ха-ха-ха!

Копав її і посував у напрямі кручі.

Шалений танець найслабшої тіні наче заразив других.

Навіть Пшилуський, котрий здебільшого стояв над прірвою й шу-кав її безмірної глибини, пустився в танець і все з понурим виразом лица кричав:

— Проч від мене, розпуснице!

Кожний старався закричати чийсь кроки, що поволі, глухо, зло-вищо вже наближалися.

Це був крик людей, що в густому пралісі опівночі хочуть про-гнати від себе щось, що серед заклятої, таємної тиші чатує й ось-ось кинеться на них.

Бояні сміявся: «Я її пхнув у безодню», Ніколич белькотав: «Ти моя, ти моя», Пшилуський: «Геть від мене», Сабо кляв по-мадярськи, Добровський скреготав зубами, а я повторяв раз у раз, сам не знаючи, чому: «Сонце... сонце...»

Тільки Штранцінгер стояв осторонь, наче статуя й мовчав.

Як перекотиполе, гнана бурею, як соломки на хвилях розшаліло-го моря, так кидалися людські тіні в дикім танці життя і смерті.

Їхні смертельно-тривожні обличчя, схожі на брудно-сірі, зелені й фіолетні черепки із глини, які ось-ось розсипляться, їхнє дивне гу-кання та дика, душу роздираюча музика Добровського будить почут-тя, що нараз земля розступиться під ними й небо впаде на них.

Щось невідоме, як тайна буття, безмежне, як вічність, визирає з їх очей і з кожного їхнього руху.

Що це?

Маленька іскра.

Вона росте й вибухає могутнім огнем, який обіймає всесвіт. Все-світній огонь життя горить над всесвітньою безоднею нічогості.

Хто переможе?

Нараз мені здається, що моя свідомість знаходиться десь назовні, поза мною.

Сон чи божевілья?

Чи якимсь явище, можливе тільки тут, у цій темній западні?

Щось кружляє мені коло вуха й силкується втиснутися всередину... якась жахлива муха... вона несе смерть...

І в бринінні тієї мухи чую раз у раз:

— Ніколи... ніколи... »

Відганяю рукою цього потвора.

Та в найближчій хвилі знов чую зловіще бриніння...

Тікаю на край кручі і вичерпаний, безсильний сідаю.

І знову вона бринить і іуде, як далекий невгомний гомін по-хоронного дзвона:

— Ніколи... ніколи... ніколи...

Але згодом те несамовите бриніння й гудіння віднімає мені почуття жаху й успокоює мене.

Я починаю радіти, що ця потворна муха, цей демон, бог, диявол, цей хтось знає, що ми тут, що люди тут.

Значить, десь у пеклі, а може, на небі в безодні... десь під хрестами на цвинтарі... десь у сумній пустці безконечній є ще хтось, є ще щось, що думає про нас...

Пусте, байдуже, що таке думає...

Але думає про нас...

Може, це наша доля?

Доле, доле!

Невже з цього хаосу не вернути нам назад до життя, на шлях сонця?

Яка сила в тому мертвому світі зуміє вирвати нас із цього замерзлого пекла?

Нема такої сили.

Немає нікого.

Бог прокляв нас.

Демони тільки ждуть на нашу загибель.

Всі великі й добрі сили відцуралися нас.

А може, єсть іще на небі... в повітрі... на землі які маленькі, ангельські істота, що мають яку-небудь цілющу силу?

Може, ці маленькі ангели могли би врятувати нас?

Може... ах!

Сину, мій сину маленький!

Молися, сину, молися за батька!

Може твоя молитва невинного ангела проб'є скам'яніле склепіння небес.

Бо тяжко твому батькові, ох, коб ти знав, сину, як йому тяжко вмирати, не побачивши тебе востаннє.

Нараз Бояні заплакав і закликав:

— Мамо моя! Де ти?

Перестав скакати і плакати та задивився в дебри, і його очі шукали чогось по сірому морі хмар.

Почувши плач Боянія, Добровський сказав:

— Коли з тебе мужчина, чоловіче, то ніколи не плач!

Я побалакаю, для приміру, з дамою, що була колись моєю милою.

В цій хвилині Пшилуський, що стояв на боці і з якимось болючим отупінням дивився перед себе, обернувся до Добровського.

Перший раз його німа байдужість розвіялась, і він з якимось таємним зацікавленням упер свої очі в Добровського та став його слухати з такою напругою і з таким скупченням усіх своїх сил, начеб найближче слово Добровського мало йому принести визволення або смерть.

Одначе Добровський не помітив цієї дивної уваги Пшилуського й говорив:

— Так тямлю мою останню стрічу з нею, що здається, бачу цю женщину тепер перед собою.

Ласкава пані! Ви мене не пізнаєте, бо я замаскований. За крихітку тепла вашого серця я віддам вам увесь огонь, який так і бухає вулканом із цілого мого «я». Цей огонь у мені так жагучий, що я хотів би пригасити його трошки струєю сліз. Та, на жаль, мої сльози замерзли. Я йду в далеку дорогу, з котрої ніколи не верну. Подайте мені на прощання свою біленьку й пухеньку ручку. Не хочете? Ви злякалися моєї руки? Кажете, що це рука кістяка? То позвольте себе поцілувати, так, як я колись вас цілував. Ви крикнули з остраху. «У вас замість обличчя мертвецькі ями»,— кажете. Адже ви знаєте, звідкіля у мене мертвецькі руки і щоки? З грому гармат, із тяжких ран душі й тіла, з голоду й розпуки вони. З героїської боротьби за ваші товстенські щоки й руки, за ваші золоті намиста й жемчуги.

Та коли я гинув серед куль у ямі, вам не стало терпцю ждати на мене.

І ви кинулись на шию гладенькому галапасові, котрий ніколи навіть пороху не нюхав.

Тямите, як я, загартований жовнір, плакав перед вами?

А ви відповіли на мої сльози:

— Іди собі до чорта!

Від цієї хвилини я ніколи не плачу, тільки сміюся, сміюся й кепкую собі з життя й зі смерті.

Однак моя душа все плаче за втраченою вірою в женщину і в людину.

Під маскою у мене тільки душа. Тіла у мене немає...

Але ви не побачите моєї душі й не вчуєте її плачу, бо тільки душа може побачити, відчути й розуміти душу.

Ви тікаєте від мене?

Тут Добровський обернувся до товаришів і кричав:

— Дивіться, з яким презирством вона відвертається від нас! Не плач, Бояні, не плач перед салоновою дамою, бо її ніжні уста скривляться з відразою самички на вид твоєї слабодушності. Не сльози, не душу, показуйте дамам тіло, м'ясо, обвинуте наймоднішим плат-

тям, обвішане блискучими світильцями й підшите все рухливим, солоденько-змісловим, безмізким пустомельством! Тоді жінки будуть вічно ваші — на короткий час...

Добровський обернувся знов у сторону своєї колишньої милої і запитав її:

— Не скажете навіть одного слова на вічну розлуку?

Га, кидаю на вас найтяжчий проклін: хай вам доведеться погуляти так само, як нам ось тут. Замовк і блукав очима по скам'янілому морі мраки.

Може, шукав там весни своєї душі?

Серед виру танцю, крику й почувань тяжко ставало розібрати, де кінчився розум, а починалось божевілля.

Бояні, смертельно вичерпаний, не Міг далі скакати.

Стояв і дивився в безодню, а його очі блукали по застиглих хмарах.

Однак мороз примусив його знов скакати.

Зробив кілька кроків і упав.

Тепер не був уже в силі зірватися легко на ноги.

Боровся довго з божевільним виразом очей і ледве підвівся навколішки.

Клячучи, глянув знов на море хмар, і нараз його очі заблисли радісним огнем, а його уста усміхнулись.

Він простяг руки до далекої блідо-синьої мраки й почав кликати:

— Пальмо, пальмо!..

Вже рік я тебе не бачив...

Як я тішуся тобою!..

Хтось під пальмою на морі...

Човен відбиває від берега... в нім сидить...— боже!..- моя мати!

Гляньте!..

Вона пливе прямо до мене...

Мамо, я, твій син, я тут!..

Я не буду ждати... Скочу в море...

Я попливу тобі настрічу...

Останнім зусиллям зірвався на ноги і прибіг на край безодні, щоб кинутися в глибину.

Але Сабо, що пильно слідкував за ним, ухопив його миттю поперед і не допустив до скоку у провалля.

Бояні впав на землю.

Не міг уже встати.

Жах, розпука й божевілля кричали з його уст:

— Смерть!.. Смерть!.. Боже!.. Зглянься!..

Вони всі станули довкола нього, понурили голови й мовчали.

Благальними очима дивився Бояні на кожного товариша.

А коли його погляд зустрівся з очима Саба, він прошибаючим голосом закликав:

— Мамо моя!.. Рятуй мене!.. Рятуй мене!.. Ця людина хоче вбити мене.

— Не думай так про мене, товаришу. І з мене людина,— сказав Сабо і глянув на Бояні очима, в яких замерехтіло сяйво співчуття.

Коли Бояні побачив іскру людяності в його очах і почув його теплі слова, велика ясність засяяла в його очах і на обличчі.

Він витягнув до Саба свою руку, що подобала на марний, брудний кусник льоду, й озвався до нього м'якими, лагідними словами:

— Любий Сабо, подай мені свою руку!,

Тепер я не боюся смерті.

Кілька хвилин його очі дивилися на товаришів супокійно й погідно, майже радісно, наче кусник синього неба, що показався несподівано над землею серед дикої боротьби стихій.

Нараз якась тінь лягла на його обличчя, й він обізвався тремтячим, ледве чутним, уриваним голосом:

— Прошу вас, товариші: як побачите мою матір... як моя мати питатиме вас за мною... то скажіть їй, товариші, скажіть їй, що... що ви мене ніколи не бачили... й ніколи не чули... нічого про мене;..

Коротке хлипання струснуло ним.

— Ні, ні... товариші... не кажіть їй так... перекажіть моїй матері... о, боже., що мені, бідному, їй переказати...?

Привітайте її гарно від мене і... скажіть їй якесь... любе, добре слово від мене...

І скажіть їй, товариші, що я вмер... у теплій хаті... на білій постелі... і

Всі останні сльози закрили йому очі у глибоких ямах.

Прошу вас, товариші... допоможіть мені встати...

Товариші підняли його.

Синьою, опухлою рукою обтер очі.

Глянув на сірі хмари й закликав, здивований і розчарований:

— Нікого не бачу...

Невже я у сні бачив матір?..

Мамо, не пливи до мене!..

Бо як побачиш мене... то серце тобі з болю трісне...

Будь здорова, мамо... й не плач дуже... за мною...!

Товариші поклали його легенько на замерзлий сніг.

— Зимно мені... зимно... зимно...

Прошу вас, товариші... добийте мене... хай я... довго не мучуся... і

Добровський потішав його:

— Не бійся, товаришу. Ти зараз заснеш, і весь твій біль мине.

Незабаром ми всі заснемо, і всім нам разом із тобою буде добре.

Незадовго Бояні заснув і — було йому добре.

Його мати таки прийшла до нього.

І у сні не чув він болю, не видів смерті, лиш усміхався радісно, бо його лице чуло биття серця в теплій матерній груді.

Вони стягнули з трупа товариша убрання й розпалили вогонь.

Довго слухали вони мовчки шипіння вогню з похиленими головами.

їх душі полинули в далекі країни.

Осінньою рососою падали на вікна білих хат.

Незримими ангелами витали в кімнатах над людськими головами.

І цілували їх на привітання й на прощання.

Після довгого мовчання вони глянули на труп товариша.

Лежав висохлий, тонкий, наче тріска.

Його грудна клітка наче роздерла блідо-зелену шкіру, і ребра дивилися сумно, наче голі жebraки, на чорний, понурий світ.

Набресклі фіолетні ноги й руки відбивали дивно й лячно від цілого тіла.

І його посиніле лице опухло.

Але смерть не встигла стерти з нього радісної усмішки, яка наче розлилася по цілім обличчі й дала йому лагідний, милий вираз.

І здавалося їм, що його застиглий усміх ніби говорив до них:

«Товариші, тепер я щасливий...!»

І як дивилися на мерця, на устах кожного блукало невимовлене питання:

«На кого прийде черга тепер?»

Важке мовчання перебив Добровський:

— Оце має бути людська доля! Вродилася людина, плакала, сміялася, співала, навчилася ходити і причимчикувала, сердешна, аж сюди, щоби після найстрашніших мук покластися тут, у тій проклятій льодовій пустині на спочинок.

— Та проте він лежить усміхнений,— замітив Ніколич, глянувши па нього.

— Ця усмішка — це, мабуть, іскра щастя... хвилинка божевілля серед безтямного болю дала йому цю іскру,— зауважив Добровський.

— Невже ж і нам присуджене таке щастя? — спитав Ніколич і здригнувся.

Добровський дивився довго й нерухомо в огонь.

Одначе його очі, здавалося, не бачили вогню.

Вони блукали по глибоких нетрах його душі й наче шукали чогось.

Вкінці він поглянув через огонь у спокійну, замерзлу даль і сказав наче до себе самого:

— Прокляте те життя, в котрому слабший мусить згинути, щоб дужчий міг жити.

II

Вони сидять довкола вогню й чують, як нове, давно забуте життя починає струєю литися в їхні жили.

Шипіння вогню вражає мило й солодко їх уха, як пестливе щебетання дитини.

Вони не проміняли б слів огню за найкращі мелодії чудової музики, бо вона була б тепер тяжким роззвуком для їх замерзлої душі.

Пісня палахкотіючого вогню будить почування й думку.

Наче в'язні з тяжкої тюрми, вони тікають зі зболілої душі.

Мов птиці у вирій, вони летять у далекі країни.

Уява, що прагне тепла і світла, дивно їх малює.

Ні сніг там не біліє, ні мороз не тисне, ні людські сльози там не ллються.

Вічний мир і тихе щастя там царюють.

Синє небо нахилиється з любов'ю над зеленою землею.

Там усе благословенне літо красується, там вічно сонце сяє.

А те сонце так велике й могутнє, що півнеба заступає.

І так любо гріє, так розкішно пече... пече...!

Світло безбережною повинню розлилося по зелених полях, заквітчаних лугах і по селах, що ховаються в зелені садів, ніби зі сонцем у піжмурки грають.

І ясне проміння лягає відпочити на верховіттях темних лісів.

А там, на блакитному крайнебі, під задуманим, темним лісом, на зеленому рядні буйних трав синє повітря в розкішній жарі сонця тремтить... тремтить...

Сонце любить людей. Сходить із неба й ховається в їхній душі.

І де є серце, там сонце світить.

Люди ховаються між білими квітками в зелених травах, сміються до сонця і благословляють його.

Та деякі люди не хочуть одпочивати на сонці.

Беруть маленькі діти на руки, і йдуть у сад, і сідають у тіні вишень і яблунь.

Понад сніжно-білі шпилі гір, понад скам'янілі сизі хмари душі тіней мостять шлях і тим шляхом за щасливими людьми в країні сонця свої думи, свою тугу шлють.

І зникають безкраї простори, розвивається сиза мла, й країна сонця виринає, як ясне видіння перед тінями і мріє на крайнебі перед ними...

І кризь серпанок проміння і мрії очі бачать: хтось сидить із похиленою головою... хтось клячить і руки до неба здіймає... хтось дрібний лист пише... хтось очі обтирає... маленький хлопчик дивиться комусь пильно в вічі... певно, питає:

— Мамо, коли тато до нас верне?

Нараз усі мрії сполохав, наче пташки, дивний і тривожний голос сліпого:

— Не тікайте від сонця! Не ховайтеся в тіні!

Злякався власного голосу і прокинувся з просоння. Сліпими очима глянув із зачудуванням на товаришів та тривожно запитав:

— Де ми?

Вони здригнулися.

Здавалося, що душі безлічі людей, котрі лежать на безмірному цвинтаріщі буття і в могилі ще страждають, вийшли з могили опівночі й питають:

— Де ми?

Я глянув на його обличчя.

Воно так виглядало, начеб не було вже з цього світу.

Хоча цій людині було доперва двадцять чотири роки, то її сліпі очі, її зелено-землисте, глибокими ямами й морщинами пооране лице, посивіле буйне волосся зробили її старцем.

Колись у його великих і гарних, мрійних очах ясніли іскри молодості й запалу до високих поривів і змагань.

Ні, неможливо, щоби ця людина мала на віки вічні бачити тільки тьму перед собою.

Чому миш, кертция, гадина любить світлом сонця, а людина ні?

Здається, що віки вже протекли, як це було.

Гарматні кулі розривають землю і людей.

Кругом нас пекло, божевілля, смерть.

Кожна людина вмирає тисячу разів в одній секунді.

Він один лежить у ямі супокійно.

А його очі — о, не забуду ніколи його очей!

Вони дивляться так лагідно й любо кругом, наче хочуть несвідомо зворушити скам'яніле небо безмежною добротою і красою людського серця.

І хочуть показати темряві всесвіту й лукавості богів невмируще сонце й надію людського духа.

Та тепер у нього темні ями замість очей.

Жорстокість людей і неба видерла йому ці добрі, лагідні очі!

Ціла його постать, покрита безліччю дірявих лат, його висохлі пальці на синіх руках — все те становить не образ, а втілення якогось так невимовного, бездонного моря, що немає слів, немає людської мови, щоб його висловити.

Я дивлюся на нього, й біль коле гострими шпильками, як мороз, мою свідомість.

І гаряче співчуття до нього запалює моє серце.

Мій любий, сліпий брате!

Твій біль, заклятий у вічне мовчання, порушить, здається, холодне каміння, а не зворушить лукавої сили ні на небі, ні на землі.

Чому мої руки безсильні вивести тебе з цього ледяного гробовища?

Чому ми всі тут такі безпомічні, а ти, святий брате, найнещасніший між нами?

І дивне бажання охоплює мене:

Якби я був можновладцем, царем, богом, я впав би в порох, у сніг, у болото на землю перед оцією людиною на дні буття, цілував би її ноги й руки і прохав би її прощення за всі безмірні муки, в які я її кинув своїм самолюбством і жорстокістю!

Я, цар, бог, плакав би перед ним, як дитина через те, що я на невинний цвіт його весни поклав зиму старечості й руїни, знищив йому промінь світла і його духа для майбутніх поколінь і кинув його, наче грудку землі, мов камінчик, як пилинку, жорстоко, безцільно на погали заглади й нічогості!

Та ні.

Навіть грудка землі, камінчик, пилинка, темна пуста безодні — вони мають якусь ціль і призначення.

На грудці землі зерно зійде, камінчик дорогу вистелить, пилінка заступить світло чоловікові, безодня спинить йому шлях і пожере його.

Яку ж ціль, яке призначення має він, я і всі ми ось тут?

Хто мені на те відповідь?

Де тебе шукати, небесна сило?

Чи в опарах людської крові?

Чи в димі світового пожару?

Чому так байдуже глядиш?

Чому проклято мовчиш?

Та бог, замерзлий цвинтар природи й навіть сама смерть — усе оглухло й онімло.

І моя замучена, окривавлена душа блукає, мов сліпий жебрак, чорними, бездорожними пустарями й даремно питає:

— Де сонце?

— Ти зітхаєш, Ніколич, чи ти також покинув когось... там... далеко?..

— Батька й матір,— застогнав Ніколич, і по морщинах його молодого обличчя, покотилися сльози.

— У мене немає нікого,— випередив Сабо з гірким усміхом моє питання.

— Ти щасливий,— сказав Ніколич.

— Так думаєш? Самітна людина ніколи не може бути щаслива,— відповів Сабо коротко й байдуже, наче без чуття.

— Ніхто не тужить за тобою... і ти не знаєш туги... будь задоволений,— зітхнув Ніколич.

— Хто у тебе, Пшилуський?

— Діти.

— А дружина?

— Єсть і нема.

— Як це?

— Не питай.

Пшилуський застогнав, упер очі в огонь та понурив глибоко голову.

Я глянув на сліпого товариша й затремтів.

Навіщо я питав товаришів за рідню?

Я не смів питати..
Адже він усе чує...

Здається, що він уже переболів страшну долю своєї рідні і свою власну.

І сидить тепер, як живий, скам'янілий пам'ятник на гробі свого власного життя.

Не буди його болю, що спить.
Це був би злочин... злочин...

— Коли моє тіло замерзло,— казав Ніколич,— то мій дух тільки про те й думав, як урятувати життя. Тепер мені трошки тепло. Та що з того? Важкий камінь лягає на душу й давить, давить. І не знати, що більш болюче: чи мороз, чи біль і туга за людьми, котрих уже, здається, не побачу ніколи.

Глянули на сліпого товариша, що сидів тихо й був наче без душі, й довго мовчали.

З яруги перед ними виринала знов біла хмарка і знімається вгору, поволі, легесенько, наче лячно їй, що серед залятого спокою й омертвіння природи лише вона одна являє собою рух і життя...

І омліла на своєму шляху й висить нерухомо між небом і горами.

Ніколич глянув на шлях, яким усі вони прийшли сюди.

Далеко на небосхилі появилася велика, дивно таємна тінь і поклатася поперек дороги, яку люди витоптали у снігу.

— Товариші,— шепотів Ніколич,— подивіться там... на цю дивну тінь на нашому шляху... шлях і тінь поперек... це хрест... великий, могутній хрест...

Що значить цей хрест?..

Що він означає?..

Дивилися мовчки на цей понурий хрест і прислухалися до зловіщого шепоту душі...

Не знаю, чому цей таємний хрест на шляху нагадає мені біг часу?

Який день сьогодні? Я вже не знаю.

Час перестав уже існувати для мене.

Немає для мене будучності, не стоїть за мною минувщина.

А теперішність?

Це кривава точка межі двома вічностями.

Це рана, що росте чимраз більше вглиб і вишир і своєю блідою кров'ю закриває мені все майбутнє і все минуле.

Може, це правда, а може, це тільки так мені здається:

Вже минуло, а може, небаром мине три роки, як мій син прийшов на світ.

Де ти, мій сину, тепер?

Не смію питати, чи ти здоров, бо не знаю навіть, чи ти живеш, моя дитино.

Як легко було б мені на серці, якби я знав, що ти, сину, разом із матір'ю, що ви обоє живете здорові.

Тоді я не почував би себе тут таким нужденним і опущеним, хмари не видавалися б мені так понурими, ледова пустиня не була б для мене така студена, така безкрая.

Бог і люди прогнали мене від себе, покинули, забули мене.

Моя душа роздерта тисячними ранами, моє тіло кинене повільній і певній закладі на поталу — ось як, сину, довелось мені, твоєму батькові, святкувати твої родини!

Коли думаю про тебе і про твою матір, сину, боюся, що розпука доведе мене до божевілля, коли я ще досі не збожеволів.

Скажіть мені, люди: де вони обоє?

Чи вони живуть?

Даремне питання.

Мої товариші убогі, нужденні так само, як я, й не знають нічого.

Мовчать гори, мовчить снігова пустиня, мовчить буйний вітер, не віє з далекої України.

І ти, моє серце, засни!

Та проте як дивно!

В самім куточку мого серця притаїлося щось.

Воно мале, марне, бліде.

Це надія.

Може, неприятель, який залляв мій край і вдерся в мою хату, пригадав собі, як я побачив мого сина на руках матері, що і йому довелося покинути жінку й дитину, й ця згадка спасла мою дружину з дитиною від ганьби і смерті.

Лиш одно мене лякає.

Чорна змора мучить мене днем і ніччю.

Все стає мені перед очима жакливий образ смерті, який я бачив у Мункачі¹.

Боюся назвати по імені цю страшенну пошесть.

Не можу дивитись на тих жовнірів із запалими, почорнілими обличчями.

Вони висідають із поїзда, який привіз їх сюди з моєї рідної землі.

Ніхто не сміє приступити до них, привітати їх.

Лиш пес біжить їм настрічу.

Хтось крикнув... хтось стрілив, пес жалко заскавулів і тікає.

Звір'я мусить заплатити ранами за своє прив'язання до людини.

Бо навіть собака не сміє зблизитися до хорих на холеру, щоб їх привітати.

Жовніри кладуться на землю біля поїзда і в'ються в судорогах.

Вкінці хтось являється й успокоює їх...

Смерть.

Може... моя дружина з сином...

Ох, зимний піт виступає мені на чоло...

Геть від мене, пекельний привиде!

Не муч мене довше!

Люди, люди!

Тяжко мені, тяжко!

Та хоча ця змора доводить мене до божевілля, то я таки не можу повірити, що ти, сину, вже не мав би жити: не може мені в голові поміститися думка, що твої рученятка, які колись так міцно обнімали за шию батька, вже застигли і спочивають непорушно в холодній, сирій землі.

Ні, ти живеш, мій сину, разом із матір'ю.

Так, ви обоє живете.

Я цілую твою маленьку головку, мій сину, й желяю тобі, щоб ти ніколи не зазнав долі свого батька.

А як виростеш великий, не будеш тужити за мною, як я за тобою, бо не зможеш пригадати собі, що й ти колись мав батька й бавився та сміявся на його руках.

Мати скаже тобі, що твій батько згинув на війні, і ти будеш із пошаною згадувати моє ім'я.

А як запитаєш матері, де моя могила, то мати скаже тобі зі сльозами, що твій батько спочиває десь далеко, серед буйних степів великої України.

¹ Мункач — Мукачеве.

Ані мати, ані ти, мій сину, ви обоє не знатимете, що я не лежати-тиму в нашій рідній українській землі,— тільки десь далеко на чужині вовки-сіроманці розірвали й рознесли мої кості по албанських нетрах, покинутих богом і людьми.

Будь здоров, сину мій,— навіки.

Навіки?

А може, я тебе й матір знов побачу?

Ах, що це за думка?

Я тебе й матір побачу...

Яка чудова мрія!

Я тебе й матір побачу!..

Невже ж це не божевілля думати про те, що зі світового пекла, в яким усе людство карається, і з цієї холодної безодні, в котрій я тепер гину, я вийду живий і знов побачу вас обох живими і здоровими?

Давно вже це було, як я, сину, отримав останній лист від твоєї матері.

Написала мені, що коли запитала тебе, де тато, то ти глянув своїми синіми оченятами задумано далеко перед себе, показав своєю малою ручкою кудись і сказав:

— Там.

І тепер, скоро тільки гляну на оцю чорну гору, що понуро і грізно бовваніє переді мною, то все здається мені, ніби чую, як ти говориш:

— Там...

Ох, сину мій!

Там на тій горі сидить смерть і вже простягає свої руки по мене.

Доле, доле!

Облегши мені мій безтямний біль!

Хай я бодай у сні побачу мого сина на руках моєї дружини!

Коли ж мені таки судилося вмерти тут, то хай я перед смертю збожеволю й бодай у хорій уяві мрію про своє родинне щастя, до котрого ти на все мені затріснула браму, доле моя!

— Я не тужу за ніким,— сказав Добровський.— Проклинаю цілий світ і серджусь навіть на своїх родичів. Навіщо вони привели мене на світ? Невже це нужденне життя варте того, щоб його цінити й за ним тужити? Не світить сонце нам ось тут, то взагалі не світить. Та

кості заговорить найперше, наприклад, така дама, у котрої буде замість душі здоровий питльований книш, який її так розіпре, що вона буде похожа на ходячий тілесний бомбаст.

Ця жіноча діжа смальцю зашкварчить:

«Ті кості не роблять на мене вражіння ні як пережиття, ні як літературна тема».

Хвилину думав Добровський, потім зітхнув:

— Тяжко конати серед грому гранат, серед голоду й холоду, а ще тяжче жити серед нікчемності й хамства сучасних людей. З цієї причини я, товариші, присягаю вам: коли яким чудом застане хтось нас тут іще живими і схоче рятувати нас, то я скочу в дебру. Я не хочу назад вертати в озвірілий світ.

Знов замовк, опісля глянув на хмари й на товаришів і сказав:

— Якби я був найвищим еством, яке сплodiло світ і життя, то, дивлячись на діла своїх рук і на ваші муки, я запався би зі сорому на саме дно пекла.

Маю тільки одно бажання до життя: заки засну, хотів би наситити клятий шлунок невеличкою мискою якої-небудь теплої страви... І коли б я був Шекспіром, то сказав би тепер щось, похоже на оце: — Десять царів за один український пиріг...

III

<>

IV

Нагло об їхні вуха вдарив притишений, глухий, хрипкий голос:

— Чусте?

Видерся з душі, як із могили, здушений, таємний, жакливий.

І була в його тремтінні якась незбагненна радість із-за цього, що хтось уже зближається...

Ох, уже йде, іде вже й несе — визволення.

Хто його бачить?

Хто його чує?

Пшидуський.

Чому Пшидуський?

Адже йому все байдуже:

І небо, і хмари, й безодні, і кожний товариш!

Вони глянули з жахом на нього.

— Слухайте.

Високо над ними небо висипало безліч якихось дрібненьких істот, ніби зерен, чорніших чорних хмар.

Вони повзуть по хмарах і неспокійно шукають когось...

То знов поринають у хмарах і на коротку хвилину сезають...

— Слухайте...

Слухають і чують...

Здається мені, що від непроглядних сумерків віків аж до цієї хвилини тут було замерзле царство мовчання...

Хай цю закляту тишу роздеруть блискавки!

Хай її розіб'ють громи!

Хай тільки не чуємо оцього жохливого, понурого крикання!

Воно оковує новим морозом останок нашої душі.

Роздирає стриж у костях.

Але якийсь добрий дух не забуває Ніколича.

Бере його свідомість, як дитину за руку, й направляє її на ясний шлях...

— Чуєте голос? — шепче Ніколич, і нагло бліді останки життя в його обличчі мертвіють. Тільки в очах мерехтить іскра заблуканого вогню.

І тремтячим, зломаним, тасмним голосом Ніколич не то співає, не то повторює пісню, яка причулася йому:

Люлі, сину мій,
Люлі, квіте мій,
Спи моя надіє.
Лиш дитиночці
У колисочці
Щастя світ ясніє.

Не пройде весна —
Буря навісна
Потрясе світами.
Сину, сину мій,
Вдарить біль страшний
В бідне серце мами.

І даремно я,
Зірочко моя,
Млітиму з розпуки,
Як там... над дітьми —
Серед вихру й тьми —
Крякатимуть круки.

Після останнього слова пісні підніс очі до чорних хмар і здригнувся.

Глянув на всіх і голосом, повним жаху, лебедів:

— Товариші, моя мати правду сказала... Чусте?.. Над нами круки крячуть...

Вони сидять, як мертві, і слухають, як понурий голос гострими, хижими дзьобами кліє їм мозок.

Довгу мовчанку перебиває Сабо голосом, у котрому чути конання сили і свідомості:

— Батько... кличе... батько кличе...

Прочі тіні силкуються теж почути щось liebe, давнє...

Даремно.

Даремно я напружую слух, щоби почути слово, стогін, плач, ридання цієї матері з дитиною, що станула серед снігів і стоїть недалеко перед нами...

Чому вона стоїть там?..

Чому не плаче?..

Чому не прийде до нас?..

І її дитина не плаче...

Чому її дитина не плаче?..

Це було б чудо, якби тут людина не плакала...

Як же ж це можливо?

Тут коло нас маленька дитина — і вона не плаче?..

Беру Добровського за руку й питаю його:

— Скажи мені: «Чому ця дитина не плаче?»

— Де дитина?.. Чия дитина?..— шепче він.

— Цієї матері... вона стоїть перед нами...

— Успокойся, товаришу. Це тобі так тільки здається...

Перед нами не стоїть мати з дитиною...

Перед нами немає нікого...

Тут до нас ніхто не прийде: ні дитина, ні жінка, ні батько, ні мати...

Я повторюю раз у раз останнє слово:

— Мати... мати...

І нараз душу всіх запалює бажання схилити голову на груди матері й почути па своєму волоссі пестощі її ніжної руки.

Тяжке пекло всіх терпінь зробило їх слабими, безпомічними, маленькими дітьми.

Вони самітні, всіми покинені, забуті богом і людьми.

Люди дали їм замість ніжності прокльони, замість серця гарматні кулі, замість родинного щастя кайдани неволі.

Природа кинула їх у холодні нетрі, звідкіля вороття немає.

І як маленька дитина тужить за матерньою груддю, заки засне, так і вони прагнуть якої-небудь ніжності, заки пустяться в далеку дорогу...

Понуре крякання круків збудило небо й гори з мертвецького сну.

Розвівається могильна тиша й холодна байдужість природи.

Десь далеко чути глухо понурий шум.

Буря йде...

Буде боротьба між небом і горами.

Між життям і смертю.

Шум котиться чимраз ближче, як далекий рев моря до сонного берега.

Гори й безодні застогнали.

Блискавиці роздирають небо і громи гогочуть.

Під ударом вихру чорні хмари пускаються в дикий танець.

Наче зграя роз'ячених звірюк, випущених із прив'язі, товпляться, клубляться, спихають себе вниз і одні за одними женуть у шаленім бігу та б'ють громами верхи гір, які стоять їм на шляху.

І застигле море хмар під тінями оживає.

Вітер кусає, розриває, розшарпує його і крізь прорив показується перед очима тіней не земля, а якась чорна, як пекельна ніч, грозою: проймаюча безодня.

Хмари під тінями піднімаються вгору і стрічаються над їхніми головами з хмарами на небі та кидають на привітання блискавицями і громами.

— Примари... примари...— шепче Пшилуський.

І другі тіні так думають...

Ці страхіття так довго і спокійно з жахливо відчиненими пащами лежали на небі й чатували...

А тепер вони, люті вороги світла, дивляться на маленький огонь під собою й на купку живих істот біля нього.

Дивляться і ще більше з гніву чорніють і кров'ю наливаються.

Купчаться над огником і над живими істотами довкола нього.

Окутують їх тьмою й посилають до них блискавку за блискавкою як величезні, вогняні, зловіщі знаки питання.

Не отримують од них відповіді й вибухають великим гнівом.

Грім за громом ударяє в землю довкруги тіней.

Студений вітер подихом смерті дує на них.

Вони скулились довкола вогню.

Смертельне тремтіння проймає їх тіло.

Одна людина шукає в очах другої іскри спасення.

Та знаходить тільки жах і запалий, чорно-сірий, посинілий, труплячий образ смерті, а замість очей дві чорні ями, що ростуть, ростуть, ростуть... жахливо нахиляються над головами й ось-ось поглинуть усіх і все...

І замучена душа тратить владу над тілом.

Уста самі мимоволі відчиняються, і з горла пливе довгий, протяжний, безперестанний, жахливий звук:

— А-а-а-а-а-а.

З кряканням гайвороння, з ревом громів і з зойкотом вихру змішався нараз якийсь несамовитий регіт.

Що це?

— Пшилуський, що тобі?

— Ха-ха-ха-ха!

Як я радію, що смерть іде!

— Ха-ха-ха-ха-ха!

Замовк, і було видно, як добував якийсь тяжкий камінь зі своєї душі.

— Товариші! Мені без упину страшенна змора ссе мозок... п'є мені кров.

Хочу висповідатися перед вами... легше умру.

Воєнне пекло все обернуло в руїну: високі змагання духа... людське достоїнство... честь... Людина стала звірем людини!..

Одначе я думав:

«Як верну по війні живий... буде найбільше щастя на світі... життя з любою дружиною... з ДІТЬМИ».

Цілий рік я не бачив своєї жінки.

Я тужив за нею... любив її безмежно... шалено...

Дістав відпустку... приїхав до своєї дружини... до своїх дітей.

Через кілька днів... мій син... мале невинне ангелятко... шебече мені про все... що бачив... каже:

«Тату, до нас приходив один пан. Я дуже не люблю того пана, бо Нін цілував маму, і я дуже плакав, відпихав його від мами й казав: «То моя мама». А той пан сміявся й далі цілував маму й казав мені; «То моя мама».

Земля піді мною розступилася...

О, чому мене зараз тоді пекло не пожерло!

Я утратив ціль життя.

Всі мої мрії про родинне щастя... розвіяні... опльовані...

Моя остання надія... моя одинока, найвища ціль життя... і ту війна мені зруйнувала... божевільно жорстоким чином зруйнувала...

Найстрашніше це... ця жінка знищила життя моїх дітей...

Вона цілувалася з коханцем на їхніх очах...

Вона затроїла їх ангельські душі їддю брехні... гнилі...

Я все їй... прощаю перед смертю...

Її злочину матері супроти дітей не можу простити.

Замовк, і його очі блукали в мрачній далі й шукали когось.

Його обличчя, вся його постать уявляли собою образ мерця, якого якесь чудо привело назад до життя. Цей мерлець упер тепер свої погаслі очі в мрачну даль і жде на вороття свого болю, бо хоче його; взяти зі собою в могилу.

Нараз його очі дико заіскрилися, велике більмо їх заступило й він крикнув:

— Пекло!..

Вона цілується з коханцем...!

О, боже!

Мої діти плачуть...

Мої діти відпихають коханця від матері!..

Товариші!

Де кріс?

Сейчас застрілю її як...

Ухопив кріс, змірив і стрілив.

Довго гори гомоніли гомоном сумним, понурим.

Гайвороння зірвалося з трупа Боянія і злетіло з тривожним криканням угору.

— Ха-ха-ха-ха!

Тепер моя жінка не цілується вже більше з любасами...

Її тіло застигає тепер отак само, як моє.

Ха-ха-ха-ха!

∴|

Замовк, узяв голову в руки і впер очі в огонь. З його очей стали канути сльози.

— Діти, діти,— говорив Добровський.— Ви хочете з розуму зійти.

Пшилуський, не вдавайся в тугу за тим, що вже не вернеться ні коли.

Потішся тим, що ти не перший і не останній.

І мене не минув подібний біль,
Але я не плачу. Пощо? Лиха жінка не достойна сліз і розпуки
мужчини.

З його грудей мимоволі продерся тихий стогін.

Але він миттю придушив його.

Наче соромно стало йому із-за цієї хвилиної слабості.

Він засміявся голосно і глушливо та сказав до Пшилуського:

— Але з тебе неабиякий стрілець, коли тобі вдалося застрілити
ворога на віддалі двох тисяч кілометрів.

Та проте прийми мою раду:

Коли з цього болота, з якого нас усіх зліпив сліпий припадок,
ти знов народишся на світ, знов зійдеш із розуму і знов оженишся,
то для більшої певності стріляй на свою жінку з ближчої дистанції.

Однаке Пшилуський не чув тих слів.

Він думав тепер тільки про свої діти.

Притискав обі сині руки судорожно до чола й шептав:

— Дітоньки мої!

Чому я вас не бачу?

Чому не прийдете до свого батька?

Ангели, сирітки мої!

Хто вас увечері спати покладе?

Хто вам уранці кучерики розчеше? „

Грім ударив і заглушив його останні слова.

Незабаром його тіло почало поволі холонути.

А на його обличчі застигали також два ясні струмочки...

— Огонь гасне,— шепнув хтось наче у глибокому сні непевним,
сонним, утомленим голосом.

Огонь уже слабо блимав.

І Пшилуський дивився на нього, але вже його не бачив.

Його душа вже вибиралася на шлях нового, незбагнотого тепла
й сонця.

Нагло роздався якийсь дивний, жахливий стогін.

Це скрипка Штранцінгера конає...

Він держить її над огнем, а сам тремтить... тремтить...

Чотири ножі хтось їм устромляє в серце...

Чотири струни одна за одною тріскають...

У конанні скрипки чути голосіння людського розпачу.

Щезли вогняні язики і знов огонь слабо тліє...

Немає вже скрипки й немає вже спокою сліпому товаришеві.

Здається, тремтіння не покине вже його аж до кінця.

Божевілля і смерть Пшилуського, вид погасаючого вогню, горіння скрипки і тремтіння Штранцінгера збудили усіх із душевного отупіння. І остання туга за життя і за далекими ествами вибухає в їх засипляючій душі, як буря на замерзаючому морі

На шляху до життя стрічають їх очі мертвого Пшилуського.

Його труп, спертий легко на камінь, з головою, що глибоко й важко повисла на груди, сидить задеревілий.

З його уст і з усього його обличчя не уступив вираз болю навіть після його смерті.

Здається, що Пшилуський забрав свій глухий біль, усю свою муку й журбу своїми осиротілими дітьми на той світ.

Чи там найде він кого, що злагодить йому важкі рани?

Чи також і там він буде все мовчки, відвернутий від усіх, на все байдужий, дивитися тільки на упира, що точить йому кров зі серця?

Ніколич позирає на мерця, праворуч якого сидить ізбоку, й нагло?! його серце холоне. Якась дивна думка угризається в його ослаблену свідомість і безперестанно переслідує й мучить його. Положення мерця видається йому непонятним, страшеним, жахливим. Наглий переляк огортає його: він відсувається від мерця далі направо й тупиться чимраз кріпше до Саба. Він тремтить, як дитина, покинута на цвинтарі. Безупинно впирає в мертвого свої великі, затривожені очі й шепче більше до себе самого, ніж до других:

— Він умер... він сидить... Чому він сидить?..

Звертається очима до Саба, тисне судорожно його руки й питає його:

Сабо... скажи... чому він сидить?..

Не бійся... з тебе жовнір,— відповідає Сабо глухо.

Наступає коротка мовчанка, під час якої Ніколич не може найти спокою.

Несамовитим голосом-шепотом, начеб нагло його поклали в труну й забили кріпко віко над ним, він лепече:

— Я бачив багато мерців... Я не бачив сидячого мерця...

Звертається до Добровського й питає його благаючим голосом:

— Друже... скажи... чому він сидить?

— Успокойся, товаришу, успокойся,— розраджує його Добро'вський.

Глибоке мовчання, перериване тільки ревом бурі

Нараз нагальне тремтіння проймає його тіло.

Він дивиться через огонь на того, що вже не тремтить, і ледве чутним голосом шепоче:

— Бояні вмер... Пшилуський умер... Штранцінгер?... Невже він?...

Сліпий брате? Промов слово...

Сліпий мовчить.

Ніколич глядить у далеку похмуру даль і здається, що його очі шукають когось.

Дивиться тепер на товаришів і шепче:

— Чуєте? Хтось плаче... Я чую... хтось плаче... Він далеко від нас... стоїть на зеленій мураві... в ясному сійві... він видить нас... він плаче...

Мовчки прислухаються, як хтось плаче.

Туман снігу, гнаний вихром, виводить дикий танок над їхніми головами й нагло кидається в долину на них. Одна людина тратить другу з очей. Здається їм, що ледяний вітер і сніг тепер видруть їм із тіла очі й життя.

По кількох хвилях туман покидає їх і серед реву й реготу танцює настрічу темній даліні.

Мені в голові шумить, кипить, щось у ній молотом б'є.

Здається мені, якимось дивним, важким оп'янінням огорнуло мене.

Отвираю очі, і крик жаху виривається мені з горла: я бачу кругом себе у сніжно-білі киреї завитих мерців...

Всі мерці сидять, та проте рухаються... з місця на місце...

Я божевільний.

Ні... це сон... Такий сон сниться тільки мерцям...

Ні... мерцям не сниться нічого... Мерці лежать супокійно...

Я живий...

Тисячі ледяних голочок устромилися мені в саме серце і в мозок... і колять мене, колять, колять, колять... я бачу мерців... мерці танцюють...

Я божевільний...

Нараз бачу з радісним зачудуванням: мати з дитиною, яка досі стояла недалеко перед нами у снігу, наче прикована, також рушила з місця...

Кличу, скільки можу, голосно:

— Вона йде до нас!.. Вона йде до нас!..

Та в найближчому менті кричу до неї розпучливо:

— Не йди до нас!.. Тут на тебе жде могила!

При моєму останньому слові чую голос:

— Ти живеш... мій друже...

Це Добровський.

З жахом дивлюся на нього.

Він бере мене за руку, показує товаришів і каже:

— Всі живуть... Тільки Шилуський умер...

Жахлива мандрівка мерців кінчається, і я стаю пізнавати кожного товариша.

Всі вони закутані в біле, тонке покривало зі снігу.

Тіло сліпого товариша тремтить серед безупинних дощів...

Він не вмер...

Очі Ніколича заплющені...

Він теж тремтить.

Він живе...

Все з заплющеними очима починає Ніколич говорити, наче у сні:

— Я хочу жити...

Хтось поклав мене живцем у могилу...

Я не останусь в труні...

Тут у могилі зимно...

Сумна моя душа в могилі...

Я хочу жити...

Мої добрі браття, покиньмо цю студену могилу...

Штранцінгер... покажи нам сонце!..

В цьому менті дуже близько вдарив грім, і в його грохоті губляться дальші слова Ніколича.

Сабо затискає кулаки, глядить із диким глумом за блискавицею, піднімає кулаки догори й голосом, переповненим гнівом і обуренням, із очима, зверненими вгору й розпаленими шаленою люттю кричить:

— Ти, котрий там нагорі розперся серед чорних хмар: Грими і вдар!.. Грими і вдар!.., жорстокий трусе! Зиркни на сліпого, зиркни на горе, котре ти тут ізгоропашив для своєї радості!.. Наймізерніший черв, Сабо, з презирством до тебе кричить: «Грими і вдар!... Грими і вдар!...»

При грохоті нового грому Ніколич одчинив очі.

Затремтів іще більше і, дзвонячи безупинно зубами, белькотав:

— Зимно... зимно... зимно...

Добровський, котрий почав уже чимраз більше байдужіти на все, став при останніх словах Ніколича дивитися кругом себе і сказав нараз:

— Бачите? Онде на сто кроків гарний корч. Огонь буде. Ходім!

Коли я почув ці слова Добровського, якесь могутнє і страшенне почуття потрясло цілим моїм єством.

В понуру ніч, у зледенілі нетрі, в мертві пустарі моєї душі впав нагло якийсь промінь, ясний, як південне сонце, могутній, як життя, визвольний, наче рука спасення.

Одночасно я почув, що найтайніша, незглибима глибінь, яка спочивала досі спокійно в моїй душі, як нерухомо в вічній темряві спить у глибині море, роздерте наверху вихрами і громами, розхвилювала-ся стихійно.

Живлові почування, як могутні хвилі, стали підніматися вгору і і отворили на найглибшому дні глибоку прірву, щоб кинути туди безпощадно все, що там... наверху стало загрожувати загладою життя.

Нагла блискавиця роз'яснила мій мозок і якась уперта думка мучила мене, що Добровський — це якась потворна істота, котра наважилася розтоптати весь змісел, усю ціль життя... убити нас усіх... знищити все...

Я вирвав з рук Пшилуського сербський кріс і, силкуючися встати, крикнув до Добровського, котрий пустився йти в напрямі корча:

— Назад!

Не смієш йти там!

Назад!

Це не корч!

Глянь!

Це моя дружина і мій син!

Вона йде до мене разом із дитиною.

Вона вирятує мене і всіх нас від смерті.

При допомозі кріса я намагався всіма силами устати й піти назустріч дружині й синові.

Товариші глянули в сторону корча з виразом великого здивування.

Сабо й Ніколич дивилися довго і вперто.

Між моїми словами і їхньою свідомістю закипіла дивна й завзята боротьба.

Нагло їх очі блиснули почуттям певності, й вони оба стали кричати один за другим:

— Так, так, це жінка з дитиною.

Вона спасе всіх нас від смерті!

Добровський глянув на всіх нас і здригнувся.
Приступив до мене й запитав:
— Чому не вийдеш назустріч своїй дружині?
Адже це твій обов'язок.
Устань, я тобі поможу.
Я весь час пробував устати, але не мав сили.
Уже зовсім не чув ніг.
З завзяттям розпуки я боровся, щоби перемогти неміч.
Намагався рачкувати.
Але й це було неможливе.
Я став прохати Добровського:
— Друже мій!
Май милосердя наді мною...
Заведи мене яким-небудь чином до них...
Подумай, товаришу: вона йшла тисячі верст через високі гори...
глибокі ріки... з дитиною на руках!..
Вона хоче побачити мене... спасти мене й усіх нас від смерті.
А я не в силі кілька кроків вийти їй назустріч...
Вона дуже втомлена довгою дорогою...
Вже так близько коло мене втратила всю силу...
Глянь!
Вона хилиться додолу!..
О, мої бідні!...
Пождять іще малу хвилину... благаю вас...
— Добровський,— кричав Сабо й Ніколич,— поможи йому зайти до неї.
Ця жінка спасе всіх нас від смерті.
Добровський напружив усі свої сили й підняв мене на ноги та сказав мені:
— Нам обом одна дорога: ти йдеш настрічу жінці — я по дереву
Я захопився судорожно руками за його шию, й ми оба почали йти.
За нами залунав радісний крик Саба й Ніколича:
— Вони йдуть! Вони йдуть!
Бог не забув про нас!
Ми всі будемо жити!
Гляньте! Гляньте!
Як радісно вона усміхається!
Чи бачите?
Вона показує нам хліб!
Чудовий білий хліб!
Ідть хутко, товариші, хутко!

Чудовий білий хліб!

Ми йдемо слідком за вами.

Пробували оба встати.

Але тільки качалися по землі.

Недалеко вдарив грім.

В поражаючій почутті своєї цілковитої безпомічності почав Ніколич плакати.

Плакав голосно, як мала дитина.

Його ридання ходило довгим гомоном горами, долами!

Стогнало разом із громами по безоднях.

Слалосся прокльоном по холодній, бездушній землі.

Било голосом розпачу молодої людини об закам'янілий небозвід.

Навіть круки злякалися голосу ридання людської душі.

Перестали крякати і кружляти високо над їхніми головами та витягнули шиї й наслухували, що це за дивний голос мішає їм понуру музику?

Тільки небо не злякалося.

Воно холодно відкидало людське ридання, заглушувало його своїми громами, клало його на крила гайвороння, а відтіля розкидало по замерзлим горах і безоднях.

Добровський ішов і волік мене зі собою.

Та мимо крайньої напруги останніх сил зайшов зі мною ледве десять кроків.

Далі не мав сили.

Стояв ще хвилинку, опісля ми оба повалилися на землю й застогнали.

Добровський устав знову, але вже не мав сили мене підняти.

— Заклинаю тебе на все на світі... товаришу...

Іди сам до них...

Приведи їх до мене...

Я виджу й чую... моя дитина замерзає... дружина гине з розпуки...

Чуєш їх плач?

О боже!

Добровський зробив ще три кроки сам і знов упав на землю.

Приволікся до мене, мов смертельно ранений пес.

— Не журися! — казав до мене. — Ходім назад до вогню, наберім свіжої сили, а потім уже зайдемо.

Ми оба почали рачкувати й качатися по снігу до огнища.

Ледве ми зробили кілька кроків, як Сабо став нам грозити кулаками і крикнув:

— Сейчас вертайте!

Невже ви не бачите?

Ця жінка прийшла сюди, щоб усіх нас вирятувати від смерті?

Чому ж не йдете їй назустріч?

Добровський ще раз зібрав силу і піднявся.

Показав на свої груди і сказав до Саба:

— Бачиш, у котрому місці моє серце?

Стріляй!

Але кажу тобі: як не вцілиш у саме серце, то я ще матиму стільки сили, що прилізу до тебе й задушу тебе, як щенюка...

Сабо вхопив кріс у руки і став бити себе прикладом по чолі.

Добровський приліз разом зі мною до огнища.

Ми оба сіли і глянули на вогонь.

Огонь уже погас.

Перший раз показався на обличчі Добровського вираз розпуки.

Але це тривало лиш коротку хвилину.

Він стрепенувся і сказав:

— Щось мокро тиснеться мені до очей.

Тепер ось нам висновок із цілої життєвої філософії: погас огонь — треба спати йти.

Не чую вже охоти ні сили до нічого.

Хочу заснути й спокійно спати, спати.

Добраніч вам, товариші.

Дай боже, щоб нам так солодко спалося, як Пшилуському.

Він сидить собі спокійно, спертий на камінь, нічо його не обходить, наша спільна журба йому не в голові— справжній польський шляхтич.

Ця його товариськість мені не подобається.

Але ми всі йому прощаємо, бо він терпів, може, більше нас усіх.

Будьте здорові, всі близькі й далекі.

Добраніч тобі, моя старенька мамо.

Ти все була добра й люба зі мною.

Ти нічого не винна.

Не тужи за мною, не бий своєю сизою головою об мур, бо це не-потрібне й безцільне.

Я засну спокійно, при повній свідомості.

Чую вперше якесь таємне, навіть радісне вдоволення із-за цього, що в моїй душі горить тепер лиш одно-однісіньке бажання: вічний супокій.

Тут Добровський звернувся до мене і сказав:

— А ти, брате, також не журися.

Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми-мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя й до його вищих цінностей пере-
може смерть.

Коли ж усе життя — це тільки безцільний сліпий вир випадку
й божевілля, то ти спокійно засни.

А як прокинешся, то побачиш свою дружину з сином он там,—
показав на небо і сказав лагідно:

— Добраніч.

Підібрав ноги під себе, сперся ліктями на коліна, схилив голову
на руки та підпер її добре долонями й заплющив очі.

І сидів нерухомо й мовчав.

Його мовчання наче забрало товаришам душу й лишило там без-
просвітну, чорну, безконечну пустку.

І була ця пустка невимовно сумна, мов цвинтар зі свіжою моги-
лою батька і друга.

Ніколич глянув на нього і знов голосно розплакався. Витягнув до
нього руки й прохав його, як маленька дитина:

— Не покидай нас, товаришу!

Нам дуже сумно без тебе.

Розкажуй нам усе... як досі... розрадь, потіш нас мовою своєю...
друже наш любий... батьку наш...

В цьому менті вдарив недалеко грім, і на хвилино чорна тьма все
оповила...

Божевілля огорнуло хору уяву конаючих людей і всі стихії при-
роди.

Серед понурого рокотіння громів стогнало небо й гори, наче в пе-
редсмертних судорогах.

Мов смертельно ранена звірюка, вихор кидався на них, в дикім
шалі розшарпував хмари, гонив по безоднях і шумів, як розхвильова-
не море, то знов ридав і стогнав, як тисячі матерів над могилами му-
жів і дітей, як безліч людей, розірваних кулями і спалених отруйним
повітрям у дикій боротьбі.

Затремтіло небо, задрижали гори.

З безупинним гомоном громів, з жахливим стогоном незбагнених
голосів по безоднях змішався нагло новий, жахливий звук.

Спершу яскравий і порожній, опісля глухий і глибокий, то знов
протяжний, понурий, як роздертий голос трембіти: виття вовків.

Вся та пекельна симфонія жакливих звуків відбирає всім останню іскру ясної думки.

Я нічого не чую, нічого не розумію.

Вся остання сила моєї свідомості, вся моя душа при моїй дружині з сином.

Вони обоє так близько коло мене й так далеко!

Небо й землю порушу огнем моєї душі, моїм благанням, моїм болем і сльозами!

Я спасу, я мушу спасти від смерті дружину й сина.

О боже!

Іскри співчуття до твоїх дітей на землі!..

Зглянься наді мною!...

Не благаю у тебе чуда... ні ласки.

Дай мені тільки трошки сили... хай я зайду до них...

Глянь, боже... на круків!

Ти їх сотворив.

Вони зловіщі... жорстокі створіння...

Ти дбаєш про них!..

Над мою головою два круки...

Вони віддаляються від себе!...

Глянь: вони вже коло себе...

Вони радіють... так легко можуть прилинути до себе!...

Чому, боже, даєш крукам таке щастя?..

А людей... кидаєш у найглибшу прірву болю... розпуки?... '

Боже!

Глянь на мою дружину з дитиною!..

Глянь на круків... на мене... змилосердися наді мною!..

При моєму останньому слові нагло якийсь чорний звір появився коло моєї дружини й дико блискає очима.

— Боже, й ви, пекельні сили!

Не дайте цьому звірові убити мені жінку й сина!

Смертельна тривога додає мені сили.

Я прилізаю до Саба, вириваю йому з рук кріс, мірю і стріляю.

Чорний звір щез.

Але божа сило... що це?..

Замість жінки з дитиною я бачу перед собою... чорний... сухий... безлисий... корч!...

Грохит громів, стогін безодень, крякання круків і виття вовків пришибає мій небо й землю роздираючий розпач:

— Я вбив свою дружину і свого йина!

Товариші, убийте мене!

Я не достойний жити на світі.

Я вбив дружину й сина!

Любі мої приятелі!

Обізвітьсь бодай одним словом до мене.

Всі мої товариші сидять, мов кам'яні статуї, й мовчать.

Я прилізаю до кожного з них окремо й буджу, термощу їх.

Але вони мовчать.

Я стаю товкти головою об замерзлу землю.

Серед грохоту, гомону, реву і клекотіння природи щось несамо-
вито зареготалося в безодні, і на хвилю все стало притихати.

Нагло чую голос наче з-під залізного віка домовини:

— Всі — прокляті.

Саба.

Я глянув на нього.

Його наскрізь посиніле обличчя і його широко отворені очі й уста
остають нерухомі і вперлися в мене, як якась невимовне страхіття
і проклін усього буття.

Поразений, розтрощений, я дивлюся на нього і здається мені, що
моя слаба кров застигає мені в жилах.

Силкуюся відірвати свої очі від цього марева.

Даремно.

Втім мені ввижається, що уста мерця ще більше відчиняються,
ще жахливіше перекривлюються.

Чую якийсь несамотий реліг і могильний голос, який усе
вбивас:

— Ти ще живеш?.. страждаєш?..

Безбільність... супокій... от і все...

Зроби кінець... кінець...

І в рокотинні громів і в погоні хмар, у далеких виттв вовків чую
безупинно одне слово:

— Кінець... кінець... кінець...

З крайнім зусиллям відкриваю очі від Саба.

Обертаю кріс, прикладаю кінець дула до свого горла та кладу за-
мерзлий палець на язичок.

Нараз наче не з цього світу озивається слабкий, сонно-мрійний голос Штранцінгера:

— Далеко... там... сонце...
Кріс випадає мені з рук.
Я гляджу на очі Штранцінгера.
Хочу разом із ним шукати сонця.
Ох, його сліпі очі!
Боже, верни йому очі!

Востаннє я гляджу у мрячну даль, і моя душа шукає іскри спасення.

І мої очі дивляться непорушно.

Нагло якесь солодке тепло починає огортати ціле моє єство.
І так любо, так розкішно стає мені на душі.
Замикаю очі, а проте бачу якийсь новий світ.
Який чудовий світ!
Боже! Цей світ знакомий мені!
Біла хата...
Сонце малює віттями ясеня дивні квіти на стінах...
Дим в'ється мирно під синє небо...
Маленькі діти граються під хатою на сонці...
Я хочу йти до дітей...
Мати держить мене, маленького, на руках й мене пестить...
А я сміюся, сміюся...

Потім десь я вже великий...

Сиджу в зеленому садку і слухаю, як верховіття старезної груші шепоче казку віків.

Приходить до мене мій маленький син і веде за руку матір.

Мати стає за мною й затулює мені очі руками, а дитина так сердечно при цьому сміється!

Я беру сина на руки...

Не можу вийти з дива, для чого його ручки такі малі...?

Та найбільш мене одно дивує:

Життя дружини й сина видається мені незбагнутою загадкою...
що зв'язана з якоюсь таємною подією...

Ця подія живе на дні моєї свідомості... одначе спогад про неї не
в силі виринути ясно наверх...

Я дивлюся довго на них обох й питаю:

— Невже ви обоє дійсно живі, чи це лиш ваші тіні?...

— Що тобі, любий?

Звідкіля таке дивне питання?..

Обоє хочуть обняти мене.

— Не цілуйте мене... мої любі... мої уста замерзли... на них сидить
смерть...

Обоє плачуть.

Я беру їх за руки, і йдемо на сонце...

Наша дорога вже травною заросла...

Кругом нас пшеничні лани хвилюють...

Золоте колосся кланяється нам на привітання...

А над нами — чи це чудо?

Синє небо любо і приязно сміється...

Здається, увесь світ тоне в розкішному морі світла й тепла...

Сонце заглядає у всі закутки моєї душі і проганяє всі хмари
з неї...

І я пригортаю дружину й сина до своєї груді й цілую їх...

Світло бере мене на свої промінні крила, голубить, колише, леліє
мене...

На срібних хвилях світла золоті й багрові іскри мерехтять...

Я лечу десь далеко...

Де вони обоє?..

Зникають іскри... світло блідне...

Темніє...

Кругом мене чорна ніч...

І ніч блідне...

І не бачу ні світла ні ночі...

Не бачу, не чую нічого.

V

Сон чи ява?..

Мов крізь імлу ввижається мені: лід... якісь зимні руки... вода...
я в воді...

Це сон...

Якийсь голос кличе...

Чую рідне слово:

— Друже... химерний козарлюга... поважився... купіль... голий... зимно... пізнаєш мене?

Українське слово поволі приводить мене щораз більше до при-
томності.

Пізнаю свого товариша неволі Василя Романишина.

Він розказує:

— Знаєш: я впав хворий позаду

На щастя, їхали на конях сербські лікарі з полоненими австрій-
ськими лікарями й посадили мене на коня.

Край дороги бачимо шестеро людських тіней, які сидять похилені
довкола огнища й напівприсипані снігом.

Зі зловіщим почуттям я приблизився до них і пізнав тебе.

Зліз із коня, подивився ближче і зі страху мало не впав.

На щастя, твоє серце якимось невияснимим чудом іще билося.

Сейчас я закликав усіх лікарів, і ми відтирали тебе снігом і ряту-
вали різними ліками, та все-таки ти далі був непритомний.

Ми зважилися на крайню спробу врятувати тебе і привезли тебе
до того потоку.

Тепер іще тільки трошки витримай у воді і, богу дякувати, будеш
здоров.

— Де мої товариші?

Остались на горі й сидять довкола огнища.

— Огонь горить?

— Ні, погас.

— Вони мертві?

— Не думай тепер про них...

Важке мовчання.

— Де вони... обоє?..

— Вони живуть і ждуть тебе.

Довге мовчання.

Нараз із моїх очей продерлися -дві великі, важкі сльози, гарячі, наче кров.

І покотились по знуждованім обличчі, мов два камені по висохлій, бурею битій, громами розритій землі.

І тихо шезли під ледом.

Ельба, 1917

Початковий рівень

1. Які враження автора покладено в основу повісті «Поза межами болю»?

Середній рівень

2. Чому твір Туринського має визначення повість-поема?
3. Поясніть значення назви «Поза межами болю».
4. Схарактеризуйте персонажів повісті «Поза межами болю».

Достатній рівень

5. Розкрийте антивоєнне спрямування повісті «Поза межами болю».
6. Визначте особливості стилю повісті Турянського. До якого літературного напрямку можна віднести цей твір?
7. З якими творами західноєвропейської літератури в ідейно-тематичному плані перегукується повість «Поза межами болю»?

Поема в прозі — прозовий літературний твір, який відзначається властивою для поеми фрагментарністю в змалюванні подій.

ЄВГЕН МАЛАНЮК (1897-1968)

Євген Филімонович Маланюк народився 2 лютого 1897 року в Новоархангельську на Кіровоградщині. Освіту здобув у Єлисаветградському реальному училищі, по закінченню якого в 1914 році вступив до Петербурзького політехнічного інституту. З початком Першої світової війни Маланюк став слухачем Київської військової школи, а в січні 1916 року, одержавши офіцерське звання, потрапив на Південно-Західний фронт, де командував кулеметною ротою. Невдовзі став старшиною української армії, брав активну участь у національно-визвольних змаганнях 1917-1920 років. Після падіння Української Народної Республіки Маланюк емігрує й потрапляє до табору інтернованих осіб поблизу польського міста Каліша.

Саме у еміграції Маланюк розпочав свою літературну діяльність. Ще в таборі для інтернованих разом із однодумцями він видавав журнал «Веселка», в якому надрукував свої перші поезії. Його твори, поряд із творами інших авторів, було також вміщено в збірнику «Озимина» (1923).

Перебравшись до Чехословаччини, у 1923 році Маланюк стає студентом гідротехнічного відділення інженерного факультету Господарської академії у чеському місті Подєбрадах. У 1929 році він переїздить до Варшави, де працює інженером. У цей час він багато пише, виходять його поетичні збірки «Стилет і стилос» (1925), «Гербарій» (1926), «Земля й залізо» (1930), «Земна Мадонна» (1934), «Перстень Полікрата» (1939).

У 1945 році Маланюк опинився в Західній Німеччині, був учасником МУРу (Мистецького українського руху). У 1949 році він переїхав до США, де працював інженером. У цей час поет видав нові книжки: «Влада» (1951), «Проща» (1954), «Остання весна» (1959), «Серпень» (1964).

Маланюк також упорядкував і видав свої численні публіцистичні й літературно-критичні статті («Книга спостережень», 1962, 1966; «Нариси з історії нашої культури», 1954).

Помер Євген Маланюк 16 лютого 1968 року в Нью-Йорку.

«Творчість Маланюка надовго визначили ті незабутні і трагічні дні, коли він покидав Україну і потяг його ридав на захід, на захід. Відтоді Україна для нього стала далека, стала ненависна — і водночас — блакитний міт, степова Геллада. І поет, що не може вирватися з пекла її краси, з принади її страшної вроди, стає творцем зневажливих слів на її адресу — зрадлива бранка степо-

ва, відьма, що п'є байстриючу кров своїх дітей, повія ханів і царів, байстриюча мати яничар, закривавлено-синя згвалтована повія, що знаходить тільки безсилу насолоду плачу від безсоромно-плебейських мук — у такі страшні блюзнірства виливає поет конфлікт зі своєю країною. З цього конфлікту між тим, якою є Україна і якою вона мала б бути за подумом (і збройною боротьбою) поета, випливає і філософія поезії Маланюка, і її стиль. Філософія — це передусім напружене шукання тих сил, які б могли повернути Україну на шлях, яким її хотів би повести поет. Утопія степової Геллади кінчається прокляттям цій країні сарматських Афродіт, кирпатих Аполлонів. Виростає концепція залізного Риму, концепція варязької сталі. Виростає образ поета — не поета (бо це ж до болю мало), а незламно-гордого імператора залізних строф, що сурмить майбутньому салют».

Ю. Шерех

ПІД ЧУЖИМ НЕБОМ

1

Чужі: й земля, і небо тут, і люди,
І місяця золотосрібний ріг.
Життя давно, як божевільне, блудить
По манівцях заплутаних доріг.

Десь кривий край кона в останній муці,
Дикун над ним заносить ятаган,
А він скажений біль терпить, як Муцій,
І крапле кров росою з чорних ран.

Чому ж я тут? Куди ж іще заблудить
Безглузда путь і хто остереже?
Чужа земля, чужі похмурі люди —
Й саме життя, здається, вже чуже.

2

Не треба ні паризьких бруків,
Ні Праги вулиць прастарих:
Все сняться матерії руки,
Стара солома рідних стріх.
Все сниться гук весни і вітер,
Веселий вітер світлих літ.
А тут — молюсь, убогий митар,
Шукаю Твій вогненний слід...

Ні! Не знайти! Ніхто не знає:
Ніхто не чув Твоїх плачів.
Біля всесвітнього Сінаю,
Як завше — золото й мечі.

3

Десь сіре поле в чорних круках,
Що пророкують: «Кари! кар!»
А я тут, на чужинних бруках,
Чужий — несу чужий тягар.

А я на полум'ї розлуки
Назавше спалюю роки,
І сниться степ Твій, сніться луки
І на узгір'ях — вітряки.

Там свист херсонського простору!
Там вітер з кришталевих хвиль!
А тут: в вікні опустиш штору —
І п'єш, самотній, смертний біль.

4

Несу отут страшний свій іспит
І знаю, що життя мене.
І мати, сидячи на призьбі,
Вже не вичікують мене.

Давно Євгена поминає
За упокій старенький піп,
За весною весна минає
Під запашне зігхання лип.

Все далі висиха Синюха,
И лinya її весела синь,
А вітер заголосить глухо
І пролітає вдалечинь.

Сиріє стріха під дощами,
Вже хата стала нетривка,
І мати слухають ночами
Бронхітне гавкання Бровка.

Стилет¹ чи стилос²? — не збагнув. Двоєко
Вагаються трагічні терези.
Не кинувши у глиб надійний якор,
Пливу й пливу повз береги краси.

Там дивний ліс зітхає ароматом
І весь дзвенить од гімнів п'яних птиць,
Співа трава, ніким ще не зім'ята,
І вабить сном солодких тасмниць.

Там зачарують гіпнотичні кобри
Під пестоші золототілих дів...
А тут — жаха набряклий вітром обрій:
Привабить, зрадить і віддасть воді.

Та тільки тут веселий галас бою —
Розгоном бур і божевіллям хвиль.
Безмежжя! Зачарований тобою,
Пливу в тебе! В твій п'яний синій хміль!

30.VIII.1924

Початковий рівень

1. Коли Є. Маланюк розпочав літературну діяльність?

Середній рівень

2. Поясніть значення назви поезії «Стилет чи стилос?..».
3. Визначте наскрізний мотив циклу «Під чужим небом».

Достатній рівень

4. Схарактеризуйте позицію ліричного героя твору «Стилет чи стилос?..».
5. Звернувшись до циклу «Під чужим небом», схарактеризуйте образи на позначення батьківщини й чужини.

¹ Стилет — холодна зброя, невеликий кинджал із тонким тригранним клинком. Символізує світ боротьби.

² Стилос, або стиль стародавнє знаряддя для письма у вигляді палички, якою писали на воцаних дощечках. Гострим кінцем палички вели запис, а тупим — при необхідності стирали написане. Образ стилоса є втіленням світу мистецтва, літератури, творчості.

ІВАН БАГРЯНИЙ

(1906-1963)

Іван Павлович Лозов'яга (Багрянний — літературний псевдонім) народився 2 жовтня 1906 року в місті Охтирка на Сумщині в сім'ї робітника-муляра. У ранньому віці виявив творчі здібності. Здобувши початкову освіту, закінчив Краснопільську художньо-керамічну школу, невдовзі продовжив навчання в Київському художньому інституті.

До літературної творчості І. Багрянний звернувся в шкільні роки, писав прозу, поезію. Його захопив загальний літературний рух доби 20-х років. Найбільше молодому письменнику імпонували ідеї визначного літературного лідера М. Хвильового, який закликав орієнтуватись на «психологічну Європу».

Перші публікації І. Багряного викликали читацьке схвалення й водночас гострий осуд з боку радянської критики. За принципові національні погляди його було заарештовано й відправлено на заслання. Декілька років письменник провів на Далекому Сході. Там він багато спілкувався з жителями Зеленого Клину — місцевості, що була заснована переселенцями з України. На основі одержаних у цей час вражень митець пізніше створив роман «Тигролови».

Вийшовши на волю, І. Багрянний приїхав до рідної Охтирки. Не минуло й року, як радянська влада знову кинула непокірного письменника за ґрати. Витримавши більше двох років допитів і тортур, хворий і знесилений, митець дивом опинився на волі. Невдовзі на нього чекало нове випробування — розпочалася Друга світова війна. Україну окупувало німецьке військо. На зміну одній жорстокій владі прийшла інша, не менш жорстока. За нових умов І. Багрянний продовжував активно обстоювати патріотичну позицію. За це німецьке окупаційне керівництво засудило його до страти. Рятуючись від переслідувань, митець виїхав до Західної України. Там він і написав роман «Тигролови». Незабаром доля привела І. Багряного на територію Німеччини. Усвідомлюючи смертельну небезпеку свого повернення в Україну, він створив памфлет «Чому я не хочу вертатися до СРСР?», у якому розкрив антинародну сутність радянської влади. В еміграції письменник займався політичною й журналістською діяльністю. Участь у Мистецькому українському русі була для нього надзвичайно плідною. Побачили світ нові прозові й поетичні твори митця. Найбільше пощастило роману «Тигролови», його переклали на декілька європейських мов.

Підірване в ув'язненні й на засланні здоров'я письменника з часом погіршувалось. Останні роки свого життя він провів у лікарнях та санаторіях. Помер І. Багряний 25 серпня 1963 року у санаторії Сент-Блазіс, похований у Новому Ульмі в Німеччині.

Після здобуття нашою державою незалежності твори І. Багряного прийшли до широких кіл українського читача. Вони здобули належне визнання, письменника було посмертно нагороджено Державною премією України імені Т. Г. Шевченка.

«Багряний — людина, чиє життя і творчість — одне уперте й героїчне, велике ні: ні — русифікації, ні — цензури, ні — безправ'ю, ні — нелюдності, і тисячі менших ні, пронесені й утверджені крізь тортури й фронти, крізь подвиг праці й працю подвигу».

Ю. Шерех

ТИГРОЛОВИ

Роман

(Скорочено)

Частина перша

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ДРАКОН

Вирячивши вогненні осі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра і вогненным хвостом замітаючи слід, летів дракон.

Не з китайських казок і не з пагод Тибету — він знявся десь з громкого центру країни «чудес», вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... Над безмежжям Уралу... Через хащі Сибіру... Через грізний, понурий Байкал... Через дикі кряжі Забайкалля... Через становий хребет — звивався над ним межі скель і шпилів... Високо в небі сіючи іскри й сморід, летів і летів у безмежній ночі. <...>

То не фіктивна потвора з наївних китайських казок і не легендарний дракон Далай-лами. Ні, то реальний, то єдино реальний, справжній дракон, найбільший і найстрашніший з усіх драконів. Ані Микита Кожум'яка, ані сам Юрій Переможець не в силі б його подолати. На сталевих лапах, з вогненным черевом, з залізною пащею жажкотів він, немов щойно вилетів з пекла.

Шістдесят коробок-вагонів — шістдесят суглобів у дракона.

Спереду вогненноока голова велетенський двоокий циклоп —

надпотужний паротяг «Й. С.» (Йосиф Сталін). Ззаду — такий же надпотужний паротяг «Ф. Д.» (Фелікс Дзержинський). На тендері прожектор — довгий вогненний хвіст. Біля кожного вагона — щетина багнетів. Наїжився ними дракон, мов їжак... Ні, мов дракон! І гнався зі скреготом.

Шістдесят суглобів у дракона — то шістдесят рудих домовин, і в кожній з них повно проглинених жертв, повно живих мертвяків. Крізь загратовані діри дивилися тоскно грона мерехтливих очей,— дивились крізь темряву десь на утрачений світ, десь туди, де лишилася країна, осяяна сонцем, де лишилася Вітчизна, озвучена сміхом дитинства і юності, рано одтягої, де лишилася мати... родина... дружина... Мерехтіли грона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву. Ними натопане черево вщерть у дракона. І тягне їх циклопічний «Й. С.», і підпихає їх демон «Ф. Д.»

В цілому ж — то є е т а п, то є «ешелон смерті» — етапний ешелон ОГПУ - НКВД.

Д р а к о н .

І мчить він без зупинки, хряскотить залізними лапами, несе в собі приречених, безнадійних, змордованих,— хоче замчати їх у безвість, щоб не знав ніхто де і куди,— за тридев'ять земель, на край світу, мчить їх у небуття. І нема того Кожум'яки... І ніхто-ніхто їх не визволить і вже не врятує, і ніхто навіть нічого не знатиме й не почує про них. Ніч. Чорна, безмежна ніч.

І відсахуються смереки, кидаючись врозтіч. А дракон пожирає очима все перед себе і мете услід вогненным хвостом — фосфорить ним на шпалах, по нетрах, обмацує слід за собою,— чи не тікає хто?

Іноді бахає постріл... другий... То вартовому ввижається зрада чи втеча, і він несамовито, пронизливо кричить і стріляє навмання у метушливі тіні смерек і стовпів.

І хоч ніхто при такому скаженому леті не зміг би зіскочити живий, і хоч ніхто при такій охороні та при таких запорах не зміг би видертися геть, але... Вартовий мусить бути пильний, «бдітельний». То-бо є його «дело честі, дело слави», то-бо його «дело доблесті і героїства».

А може, йому самому страшно, може, йому моторошно на хвості цієї диявольської комети, і він підбадьорює себе пострілами у чорну зрадливу ніч, у фосфоричні блиски позаду, в веремію рухливих тіней і плям.

Утікають кілометри — десятки... сотні... тисячі... <...>

Так не ходить жоден експрес, так ходить лише цей етап, цей дивовижний ешелон смерті — спецешелон ОГПУ — НКВД. Він — один

з багатьох таких ешелонів, женуть вони отак божевільним темпом через глуху ніч і крізь ще глухіший Сибір, оповиті таємницею... Не просто таємницею, а таємницею державною оповиті вони. Обставлені багнетами, устатковані прожекторами, женуть вони десь у таємницю ж, непроглядну, як сам Сибір чи як тая сибірська ніч.

Фантастичні і реальні, дивовижні аксесуари нерозшифрованої жаскої легенди — таємничої легенди про зникнення душ.

На окремих пунктах ешелон зупиняється. На мить, на коротку мить. Тоді по нім біжать аргати, біжать по дахах, перестрибуючи з вагона на вагон, і стукають палками в залізо — чи не проломлено де?! Чи немає диверсій?! І так само біжать аргати по боках ешелону, перестукуючи стіни — чи не зрушена дошка десь?! Чи не замірився ворог з нутра на державу, закон і порядок, рятуючись від того закону втечею!?

Бо ж «дело слави, дело честі», діло їхньої «доблесті і героїства» довести цей етап до призначення — до тієї прірви, що десь утворилася і що її від років уже вигачують людськими кістками та душами і не можуть ніяк загатити.

І тоді ж так само вздовж ешелону пробігає начальник етапу. Він вибігає десь від «Й. С.» і, задерши голову, стурбовано мчить очима від вагона до вагона — чогось шукає. Так він довго жене попри низку понурих, герметично закритих, рудих коробок, тих, що кожен з них «на сорок человек ілі восемь лошадей», і нарешті коло середнього вагона зупиняється. Відсапується якусь мить. А тоді, задерши голову до заграшованої діри, владно гукає в гроно мерехтливих очей і блідих облич, що попримлипали, мов паперові, до грат.

— Многогірний!!

Обличчя зникають. Гроно мерехтливих крапок розсипається. Натомість з'являється одна пара таких же самих, з глибини вагона наближається до грат, а голос понуро, ніби з могили, відповідає:

— Я...

— Звать!?

Павза. І повільно, тяжко й так само понуро:

— Григорій!..

Начальник якусь мить мовчки вдивляється в дві мерехтливі цятки. Потім, заспокоєний, обертається і йде назад.

Дві цятки наближаються до грат і миготять, проводжаючи. Бліде обличчя прикипає до заліза. А голос, виходячи десь з нутра, десь з пекельного клетоту серця, вибухає крізь зціплені зуби:

— Бережеш-ш-ш?! С-с-собака!..

І знов люто, розпачливо:

— Бережеш-ш-ш?!?

Другий голос десь з глибини вагона глухо, насмішкувато:

— Оттак!.. Ти, браток, як генерал! Великої честі доскочив. Сам великий начальник не їсть і не спить — все прибігає з поклоном...

Третій понурий голос, потішаючи:

— Нічого... Одбудеш всі свої двадцять п'ять — станеш маршалом. Ех-х!..— і раптом вибухає зливою страшних, нестерпних прокльонів — в закон, в світ, в пекло і в самісіньке небо...

Ешелон зривається і летить далі.

В грюкоті коліс зринає пісня, важка, бурлацька. І наростає, наростає...

Вона починається з одного голосу — з того голосу, що говорив «Я... Григорій!..» Понурий і глибокий, він починає пісню, ніби віддираючи стьожку від серця:

«Та забіліли сніжки... Забіліли білі... Ще й дібровонька...»

Кінчаючи рядок, мелодія завмирає, губиться в грехоті коліс, ось-ось заіубиться. Тоді другий голос, як побратим, враз підхоплює її, міцно, дерзко:

«Ще й дібровонька!..»

І разом з першим на повні груди:

«Та й заболіло тіло бурлацькеє біле... ще й голівонька...»

Два голоси — два друзі. До них долучається третій. Пісня б'ється, як птах у домовині. А далі, вириваючись геть з тієї домовини, з того черева драконового, покриваючи грюкіт і вищання коліс, тая пісня в три голоси здіймається на крила, вилітає назовні і летить слідом, шукає і б'є крильми над спиною дракона.

Коли ешелон дійшов своєї мети — кінцевої станції Океанської, виявилось, що Григорій Многогрішний втік, вистрибнувши на ходу з вагона.

А вже як повантажились на пароплав, як уже всі знали подробиці про того «диявола», про того юнака, на двадцять п'ять літ каторги приреченого, що переступив «трибунал» і вистрибнув у смерть зі скаженого поїзда,— люди, стоячи на чардаку і відпливаючи в сиву пустелю, оберталися обличчям на захід — дивились-дивились широко відкритими очима...

Прощались із землею, прощались із усім. А ввічю, либонь, стояв відтворений образ того, хто не здався, хто лишився таки там. Образ як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Пароплав канув у сивім тумані. А за ним послувалась легенда про гордого сокола, про безумного сміливця...

Недосказана легенда про нікому невідомого, гордого нащадка першого каторжанина Сибіру, про правнука гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Тим часом по всій Транссибірській магістралі і по всіх прикордонних заставах летіла телеграма-блискавка про втечу і розшук страшного державного злочинця, з підкресленням важливих примет: «Юнак — 25 літ, русявий, атлет, авіатор тчк... Суджений на 25 років тчк На ймення — Григорій Многогрішний».

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

СВІТ НА КОЛЕСАХ

Поблискуючи нікельованими ручками м'яких купе, сяючи яскраво освітленими вікнами, тим же маршрутом по Транссибірській магістралі йшов інший експрес — так званий «Тихоокеанський експрес номер один».

М'яко погойдуючись, як у мрійному вальсі, пишаючись шовком фіранок на вікнах, мерехтячи люстрами, котився він, ніби разок блискучих коралів, і миготів емалевими девізами на боках вагонів: «Негорелос — Владівосток». Віз, заколисуючи екзальтованих пасажирів десь в невідомий і вимріяний, казковий край, в дивне золоте ельдорадо. <...>

Це найліпший і наймодерніший експрес в СССР; найкомфортабельніший експрес у так званий робітничо-селянській державі. Мавши маршрут майже на пів земної кулі, маршрут «Негорелос — Владівосток», тобто від понурої Прибалтики і до берегів Японського моря, маршрут на 12 тисяч кілометрів і стільки ж назад, він був до того відповідно пристосований і устаткований — до комфорту і вигод в безперервній десятиденній мандрівці. Чудо цивілізації, вершок людської вибагливості і фантазії. <...>

У м'яких купе мрійно і затишно. Заставлені квітами, набиті валізами і патефонами, осяяні світлом різнокольорових абажурів, вони були заселені експансивними і горластими мешканцями різного віку й статі. <...>

...Інженери і авіатори, ударники і так літуни, партпрацівники і туристи, колгоспні колективізатори і радгоспні бюрократи, раціоналізатори й індустріальні авантюристи, прокурори і розтратники, потенціальні злодії й імпотентні фарисеї... Цивільні і військові... Працівники органів «революційної законності» і контрабандисти... І літні

«відповідальні» пани, і ексцентричні, але так само «відповідальні» панни, чи то пак «товаришки», пані і «товаришки», панни з коханцями й без коханців, з портфелями і без, з партстажем і без... Закохачі «кішечки» і ще більш закохані «котики»... Відповідальні відрядженні і безвідповідальні рвачі та дезертири, з партквитками і без, з дисциплінарними стягненнями і без...

...Експансивні відкривателі давно відкритого і зухвалі рекордсмени давно перейденого. Шукачі карколомних пригод, а ще більше карколомних кар'єр. Шукачі щастя і довгих карбованців. Аматори довгих відряджень і ще довгих чисел в банкових чеках, передбачених КЗОТом («Кодекс Законів о Труде»).

Аматори красного письменства в межах «КЗОТ», «Колдоговору» та «Карного Кодексу».

Знавці прикладної географії, теплих посад, курортів і залізничних мап.

Аматори Дунаєвського, Маркса і преферансу...

Словом — цвіт робітнично-селянської імперії у всій його величчї багатогранності.

Все те різне віком, фахом, статтю й уподобаннями, але все тут має спільну рису — рису шукачів чогось і збігців кудись,— рису шукачів щастя і збігців у невідоме. <...>

Рису б ту можна назвати лихоманкою. Так, лихоманкою хворобливого гону в напівсконкретизовану химеру, в якусь загадкову, екзотичну країну, в якусь ельдорадо, десь туди, де ще їх не було.

Риса та є спільним знаменником для всієї цієї маси людей — маси мандрівників, що заселяють цей оригінальний світ на колесах.

Проте для більшості з них те «кудись» було досить сконкретизоване. Вони їдуть на ДВК, що десь там, на другім конці світу, на берегах Тихого океану. І там той дійсний, справді казковий світ. І там те справжнє золоте ельдорадо, що про нього стільки чуто, читано, мріяно і передумано.

Ось туди все це й мчить. Мчить без віддиху і без оглядки. <...>

Химерний екстериторіальний світ! Світ блаженної незалежності від будь-якого «спец»- і «проф»навантаження, від будь-якої «спец»-, «проф»- і «парт»дисципліни, від шипіння примусів і начальників, від безконечних черг за калошами і безконечних «чергових зборів» у цехах, на службі і вдома. Світ ідеальної свободи і повної відсутності диктатури, якщо не брати до уваги диктатуру кохання та переступлена влади кондуктором. Світ пригод і романтики, світ поцілунків і преферансу, фантастичних історій, небувалих подій, трансформованих призмою екзальтованої фантазії.

Світ благословенної свободі-!, купленої за готівку разом із плац-картою.

<...> А над усім — Арсеньєв!

0 Арсеньєв!.. Він бог цілого цього експреса, цілого цього світу. Володар дум і серцець. Він панує тут... <...> Його аксесуари, екзотичні аксесуари тієї, відкритої ним, екзотики панують тут і живуть поруч із усіма мешканцями розкішних купе, салон-вагонів, тамбурів і коридорів. <...> Тигри над усе і над усім! <...>

Вони панують в уяві кожного як символ, як страшний і привабливий образ тієї невідомої землі, куди він так легковажно вирушив і оце мчить, мов на весілля. Тигри... З них починаються всі розмови, і на них всі розмови кінчаються. Вони беруть участь у преферансі і в пиятиках, у плітках і навіть у коханні. <...>

Тигри. Страшне божество, смугасте шкірою, а ще смугастіше репутацією. Всемогутній «Амба», славніший за самого Арсеньєва і екзотичніший за все на світі. Володар дум і об'єкт молитовного екстазу та жаху не тільки в того наївного Дерсу Узала, айв цілого цього екстериторіального світу.

З тиграми міг змагатися хіба лише тільки женьшень. З-поміж усіх тих надзвичайних аксесуарів потрясаючої екзотики з тиграми міг змагатися тільки женьшень — чудесний корінець, могутній талісман, міфічний і одначе реальний плід уссурійського ельдорадо, оточений ореолом всеазійської, ні, всесоюзної, якщо не всесвітньої, слави. Навіть папороть, що цвіте в ніч проти Івана Купала по цілій європейській літературі, з усіма скарбами, що вона їх береже, з усім комплексом легенд і казок, блідне перед тим магічним женьшенем. <...>

А експрес летів і летів, поспішаючи, приспівуючи, пританцьовуючи на гладенькій дорозі.

І летіли, переганяючи його, серця і думи всіх тих екзальтованих конкістадорів. Вирушивши з місця — десь з Таганки чи з Сухаревки, з-над харківської Лопані, з київської Шулявки, з ленінградських, одеських та інших всесоюзних баюр,— видершись з нудьги і прози всесоюзних буднів і соцзмагання та одтявши все те одним махом біля двірця, вони всіли до поїзда найдалшого рейсу і ніби наново почали жити. Наново жити, наново любити і наново прагнути. Гнані геть з метою і без мети, вони кинулись, як у вир головою, туди, вперед, у невідоме. І те невідоме почало вдиратися в їхню свідомість вже з перших же днів, далі — більше, стверджуючи, що вони таки їдуть і таки туди, де все не так, де все інакше, де зовсім інший світ.

Мінялись краєвиди, мінялись настрої; мінялась флора, люди, обрії... Все вражало новиною, що раз, то чудовішою. <...>

На кожній станції, де тільки експрес зупинявся, щось було нове, таке, що ще ніхто не бачив з них. Пасажири вибігали геть з усього поїзда, розхапували всю ту новину, всю ту екзотику і напихали нею експрес. Сідали і мчали далі. Зі сміхом і жартами, з частушками та з «ширака страна моя родная», а ще більше — просто з виском і галасом.

Біля Іркутська вони пнулися в вікна і співали давньої каторжанської пісні, тієї знаменитої, що її знали всі як гімн колишньої царської імперії: «Далеко в стране Иркутской...»

Біля Байкалу вони купували омулі... Не менш давні і не менш легендарні омулі, що стали одною з перлин всеросійських гордоців і що купувати їх тут стало священною традицією. Поїзд спеціально зупинявся, і все висипало геть... Зупинка та була не на станції, а так, на самісінькому березі справді химерного моря; колія проходила під скелястими урвищами попри саму воду, роблячи дугу навколо Байкалу в кількадесят кілометрів. Велетенське озеро, обставлене крутими горами, стелилося геть на десятки миль, як фантастичне люстро в блакитній оправі лісистих кряжів. Як завжди експрес зупинився тут, щоб дати пасажирам розривку — змогу не тільки подивитися на цей національний скарб, а й вмочити пальці в нього — в те «священне море» та пошпурляти в нього камінці. <...>

Кондуктор свистів, і все те разом з омулями пхалося назад до купе, чіплялося за поручні... Експрес не рушав доти, доки не чіплявся останній пасажир. Провідники всіх своїх знали в обличчя і могли здалеку точно устійнити, чи вештається ще котрийсь по юрбі, а чи сіли всі.

Рушили від Байкалу, експрес довго смердів рибою і дуднів баргузинським та взагалі прибайкальським чи «про»байкальським фольклором. То шукачі щастя їли омулі, ревли «Славне море, священний Байкал» і розповідали та вислуховували легенди, трагедійні і героїчні історії, анекдоти та географічні й природознавчі довідки про те дивне море, в якому вода стоїть вище, ніж у всіх інших морях... <...>

Пересувається поїзд, пересувається час, пересувається життя в експресі^ а ще більше — настроїв. Попри всі ті, зрештою, смішні неприємності, він підноситься до найвищого ступня передсмаку чогось надзвичайного, констатує його поступове, але неухильне наближення, недалеке здійснення мрії. Про те свідчить кожна хвилина, кожен кілометр, кожна деталь назовні. Поїзд іде до мети. <...>

Поїзд іде Забайкаллям. Розважаючи пасажирів і пишаючись своєю ерудицією, якийсь професор історії — кругленьке пuzце, окуляри над волосатою бородавкою і розчепірені перед носом карти — викла-

дав, як легенду, історичну довідку про перших-найперших каторжників Сибіру, про перших-найперших політичних засланих, що склали тут свої кості, і саме в цій Забайкаллі, в цій найсуворішій і найпонуришій закутку Східного Сибіру

І було їх двоє, тих піонерів: навіжений протопоп Аввакум... Але цей розкольник був другим. А першим був — бунтар і «зіменник» — «малоросійський» гетьман на ймення Дем'ян М н о г о г р і ш н и й .

Це вони були відкривателями і зачинателями тієї жахливої сторінки, першої сторінки в епопеї невимовних людських страждань на цій землі...

За ними пішли чередою безліч інших, більших і менших, відомих і безіменних каторжників... Серед них багато славних, оспіваних до того, а особливо після того, національних героїв цілої низки народів... Брязкаючи кайданами, вони вимощували кістками це гробовище, цю понуру «юдоль розпачу і сліз людських»... <...>

Ніхто тільки не замислився над тим, як той «зіменник», той патріарх каторжанський, так міцно і так широко проторував шлях на Сибір для всіх своїх онуків і правнуків і тим воістину заслуговує на пам'ятник десь тут, серед цих голих кряжів, серед цих забайкальських пустель... <...>

І ось... Ніби зумисна ілюстрація до професорової історичної екскурсії, ніби марево, викликане ним з небуття, з'явився додаток до того ландшафту... <...>

— Ребята!!! Сматрі!!! Бамлаг!!!

Все кинулося до вікон.

Боже ж мій!.. Так ось вони!!! Справжні, реальні, невигадані і — незчислимі. Як розгадка болючої і жаскої тасмниці. Як сама тасмниця, на яку страшно було дивитись...

А вони стояли безконечними шпалерами, безконечною тичбою — вимучені, виснажені... В химерних і страшних бамлагівських одностроях: в ганчір'яних шапочках-ушанках і в такім лахмітті, що здавалося, ніби їх рвали всі собаки всього світу і тріпали всі сибірські й трансибірські вітри та буревії.

Стояли і дивились... Проводжали експрес — мерехтливе чудо небаченого чи давно забутого світу...

Неголені... Забръохані... З хворобливо запаленими очима. Безконечні лави людей, списаних геть з життєвого реєстру, обтикані патрулями з рушницями і псами...

Одні махали руками. Інші дивились байдуже, тупо, чекаючи, поки він пройде...

І не було їм кінця, і не було їм краю...

Прокладали шлях, прокладали нову магістраль, вимощуючи її своєю розпукою, гатили собою прірви, й баюри, й провалля... А тепер ось стояли як на параді. Полтавці... Чернігівці... Херсонці... Кубанці... Нащадки Многогрішного і нащадки того Аввакума вільнодумного... Каторжники. Ті, що про них потім будуть розповідати легенди й співати тягучі, понурі пісні, такі тянучі, як забайкальські вітри узимку... <...>

Експрес летів божевільно, нестримно.

І так само нестримно текли в когось сльози в замкненому, м'якому купе вагона.

Це теж екзотика...

У вагоні-ресторані біля крайнього столика сидів майор ОГПУ—НКВД, у другому кінці салон-вагона випивала весела компанія молодих приятелів, четверо з яких разом їхали ще з Києва, а п'ятий пристав до них у дорозі. Раптом до вагона увійшли кілька співробітників НКВД та спробували заарештувати одного з цієї компанії, саме того, п'ятого. Він виявився таємним агентом НКВД. Втрутився майор і довідався, що розшукують Григорія Многогрішного, якого, як виявилось, він знав особисто.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

НАВЗАВОДИ ІЗ СМЕРТЮ

Височенна, чотирирярусна тайга, була й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. <...>

Нетрі. Несходими, незміряні. <...>

Видряпавшись нарешті на гору, похитуючись і важко дихаючи, стежкою йшла двонога істота. Обірвана. Худа як кістяк. Волосаті груди їй ходили ходором над сухими ребрами, що вилазили з лахміття. Дійшовши до поваленої кедрини, гість важко опустився на неї, обперся спиною об корінь, закинув голову і заплющив очі. Помалу обтер рукою піт. Він зовсім молодий і зовсім-зовсім збезсиллий.

Почорніле обличчя з міцно стиснутими щелепами заросло щетиною. На крутому лобі дві глибокі зморшки сторч між крилами брів, а в зморшках сіль від поту. Одна брова тремтить, і від того таке враження, ніби брови ті пориваються полетіти.

Якусь мить він сидів нерухомо, либонь, сплочи. Враз широко й тривожно розплющив очі й тихенько відхилився від кореня — слухав. Тоді знову заплющив очі і притулився до кореня. По якомусь часі він обливав спраглі, порепані губи і, не розплющуючи очей, покрутив головою: «Пропаду...» Потім, зіщипивши зуби, встав і, похитуючись, зробив два ступні. Але махнув рукою, вернувся до кедрини і знову

важко опустився на неї. «Досить... Проклятий, проклятий край.. Ху-у! Немає сил...» Він шепотів без скарги, так, за старою в'язничною звичкою говорити з самим собою. «Ех, голова! Все витерпіла ти, все винесла, та от... загубаєш. І загинеш... Хм...» Він посміхнувся крізь ніс і зітхнув байдуже, насупив брови і наморщив лоба, голова паморочилась. Думки бігли в гарячковім безладі, відтворюючи дивовижний шлях.

П'ятий день він ішов. Не йшов, а гнав, як молодий, гордий олень, гнав навпростець, ламаючи хаці. Вирвавшись із пазурів смерті, він летів як на крилах. «Воля! Воля!» Широко роздимаючи ніздрі, він захлинався нею на бігу, розривав грудьми зелену стіну. Всі двадцять п'ять літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючи кожний нерв, кожний суглоб.

«Виручай! Воля! Воля!»

І він гнав. Він знав, що від того залежатиме його бути чи не бути, від того, як далеко він встигне загнатися зразу. І коли не ставало сили, досить було йому зупинитися і озирнутись, як в очах ставав страшний привид пережитого і ще страшніший привид приреченого майбутнього. Тоді сила вибухала раптовим вогнем, і він зривався вихором знову. Далі, далі! Скільки вистачить сил! Ще трохи — і тоді він врятований! І тоді подивимось! О, тоді ще подивимось! Він чкурне геть за межі цієї «батьківщини», геть в Маньчжурію, Японію, Аляску, в Китай. Нові краї, дивні, незнані. Він об'їде навколо світу і повернеться додому. Так. Прийде, але вже як завойовник, як месник. Вибув на схід, а повернеться з заходу.

І він летів. Власне, то йому лиш здавалось, що він летів початковим темпом. Насправді ж він йшов, і дедалі повільніше й важче. Повз. Душа летіла, як сокіл, а ноги, перемагаючи надзвичайні труднощі, не поспішали вже, плутались у хащах. <.,.>

В нього не було ні вогню, ні зброї, в нього не було нічого, навіть шапки й черевиків, лише напівзітліле тюремне лахміття, та й те геть обривалось і лишалось шматками на куцах.

Першу ніч спав просто на величезнім поваленім стовбурі, розпластавшись уздовж, і прокинувся вранці від холодної роси, що капала з високих віт йому на обличчя. Другу ніч — десь у ямі, а коли прокинувся, дивився зачудовано на страхітну брилу, що нависала над ним; вона стояла руба на 5 метрів заввишки — ціла стіна коріння велетенського дерева, вивернутого з землею і камінням. Коріння так міцно сплелось, що тримало тую землю й каміння мертвим похватом, а коли б воно випустило хоч один такий камінь, то його б стало на те, щоб прибити вола. Шукав води, пив і йшов далі. Третьої ночі звалився в купу сухої трави та бур'яну, кимсь зібрану в улоговині. Звідти

щось вискочило з гуркотом і ухканням і подалось геть, ламаючи суччя; він збагнув, що потрапив до лігва якогось страхітнього звіра, але не додумав цієї думки до краю, як уже спав.

Втома. Він почав розуміти, що таке втома. Досі ніколи її не знав, будучи живучим і витривалим на диво. Спочатку він не думав про їжу. Потім прийшов голод. Раптовий і лютий, він вимагав удоволення, він вимагав за сьогодні і за пропущені дні. Зразу думалось, що це найпростіша річ в такому дивнім і буйнім царстві рослин і звірин, риби і птахів. Потім закрався острах. Він не міг знайти нічого такого, що можна було б з'їсти, прогинути. Тайга не давала йому нічого. Даремно він нишпорив з пильністю вченого і з відчаєм голодного. Ні ягоди, ні якогось овоча, крім гадючих грибів, нічого такого, про що він читав як про звичайні речі в лісах. Ба, був ще не час. <...>

Прокляття! Проте відчай не брався його. Дуже-бо багато він перетерпів, щоб ще впасти в відчай. Він уже мав нагоду безліч разів умерти, і це велике щастя, що він іде цим зеленим, безмежним океаном. Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він був би щасливий! Ішов би, плыв би цим морем весело і радів би буйно, як радіє все живе на цій землі, як ті кедри, що вигналися геть під хмари. Ні, він не впадав у відчай. Лише зціплював дедалі дужче щелепи і йшов, і йшов. Його гнала вперед надзвичайна впертість, сто разів випробувана і загартована мужність. Вперед, наперекір всьому! А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінькою гривкою, як лезом меча, межі життя і небуття. Один подув — і він звалиться в чорну безодню. Ні!!! Щось у ньому люто поривалося з самої глибини і підкочувалось до горла клубком.

П'ять днів блукав Григорій Многогрішний тайгою, харчуючись лише горіхами та травами. Йому пощастило знайти на березі річки іржавий ніж. Сили полишали юнака, думки плуталися в голові. Лежачи у напівпритомному стані, він побачив, як ведмідь напав на людину. Григорій майже у безтямі кинувся на звіра з ножем і втратив свідомість.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

РОДИНА ТИГРОЛОВІВ

Пісня виводила з небуття. Спершу була темрява, липка й волоха' та. Потім з'явився звук чи тонюсінький промінь — він десь почався з нічого і наростав, наростав...

Ой, летять, летять три соколи
Через сад —
Ге-ей... Ге-ей... Ге-ей...

І тес «Гей» як мрійна хвиля, і підгонить її ніжний дівочий голос.

**Зачепили ж вони кри-леч-ками
ви-но-град...**

І високо-високо, аж понад той виноград сягає мрійний дівочий голос, аж туди, де сонечко тріпотить промінням чи два соколи — два товариші летять.

Це, либонь, Наталка, його сестра, співає. Атож. Це вдома. А він лежить виснажений, поранений. Це ж під Жаботином, в тім Холоднім Яру... Як пак воно вийшло? Ага... Той пес рудий, недомірок, партійний, кинув гранату йому під ноги, він її підхопив і... Ха-ха!.. їх було четверо... Як воно і його зачепило?.. Голова гуде, і йому ліньки розплющити очі.

А сестра, сестра його любая, жалібниця вірная, Наталочка, журиться. Але не журба в тім голосі... Ха-ха! Він знає, щодо за сокіл там у неї, що зачепив крилечками виноград, і так зачепив, що й сниться, либонь, їй отой сокіл, отой Олекса-бузувір.

А дівочий, вередливий голос над ним:

— Грицьку! Чого ж ти не підпрягаєшся? Ну ж бо:

«Цілувалися ми з тобою один раз»...

Йому смішно. Він — Грицько ж таки, а тепера Григорій — крадькома розплющує одне око. Насилу розплющив. А друге вже розплющилось само швидко і витріщилось здивовано...

Перед ним сиділа дівчина. Але не Наталка, не сестра. Зовсім не вона. Чужа якась дівчина. Але така ж хороша та бистроока, із стрічкою над чолом і юна, смаглява від сонця.

— Тату, тату! — це дівчина радісно.— Уже!.. Дивиться вже!.. Боже мій! Живий!

— От і добре,— це дебелий, спокійний голос. Батьківський. Такий сердечний, а гуде, як із барила, і жартома: — Що й ти, синку? Упився, мабуть, га? — Як у тумані підійшов. Кремезний, броватий, волохаті груди в пазусі.— Довго вихмеляєшся!..

А дівчина нишком киває комусь рукою:

— Грицьку! Ось іди поглянь, який він окатий. Тільки... Він, мабуть, не при умі,— диви, як лупає.

— Наталко,— це батько,— а піди лишень скажи матері, щоб чарку нам сюди. Козакові, либонь, душа до ребер присохла... Ану ж, коза!

В голові Григорієві паморочилось від явної галюцинації. Він покотив її по подушці вправо — глянув, вліво — глянув. Роздивився по хаті. У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані, кропило з васильків за Миколою Чудотворцем. Чорні страстяні хрести

напалені на стелі... Він лежить на великому дерев'яному ліжкові, роздягнутий, накритий вовняною ковдрою чи киресю... Пахне васильками... У вікно знадвору зазирає сонце. Мати в очіпку і в рясній стародавній спідниці, посміхаючись, несе тарілки в двері... За нею бистроока дівчина виступає, мов горлиця... Біля вікна, тримаючи козацьке сидло й ушивальник, звівся і стоїть густобровий, кремезний парубок...

Григорій заплющує очі. Дівчина щось говорить, а йому зринає нагло... Що це? Той голос, той шалений, передсмертний крик мисливця, припертого ведмедем,— останнє враження, що він виніс із життя. Але ж то був чоловік, у штанях, у шкірянім мисливським одязі... Так, то був чоловік, юнак...

Григорій розплющує очі — перед ним стоїть дівчина з червоною чарочкою і говорить насмішкувато:

— Грицьку! Кого ти сидлати збираєшся? Кидай та йди осьь...

Парубок біля вікна, майнувши чубом, чіпляє сидло на гак, а батько:

— Поїдеш у Київ, Грицьку, та той... Іди лишень сидлай коні.

— Де це я?! — аж скрикнув Григорій, нагло зводячись.

— Заспокойся, ляж, Бог з тобою! — це матінка, це стара, поклала руку на голову і схилила йому її назад на подушку: — Лежи, лежи, серце. Ач який, мов з хреста знятий... А ви! І не тю на вас, лоботряси! Добре, що самі, нівроку, як воли, а хлопцеві не до розмов.

Старий:

— Ото... Це хлопець із наших! Скільки я його попотовк упоперек сидла, непритомного, при смерті, скільки днів тут зі смертю воює — і, диви, живий! Спасибі Богу, синку, що все добре. Тепер уже все добре, і А то я хотів уже одвезти тебе до Кисва — це ж тут недалечко,— там би вмер, і я так і не знав би, хто ти.

— Де це я? — прошепотів Григорій розгублено, злякався за свій і розум.

— Та в нас же, в нас, дома, сину...

На стіні ясно карток — дівчата у вишиваних сорочках, у намісті, парубки в шапках і киреях.

— Який... Який це район?

— Та Київський же,— це дівчина. І так вона сказала те «Київський», проворкотіла, аж за серце взяла. Григорій звівся, витріщивши очі,— в них і радість, і жах.

А батько: ' -

— Може, ти тамтешній? Може, тобі краще б додому?

— Ні-ні! — злякався, відчув, як у нього мороз пішов поза спиною: — Ні-ні! — В пам'яті зринула Лук'янівська в'язниця... Київське

ОГПУ—НКВД... Отак! Утікав, утікав і потрапив назад... Як же це?... Ні-ні! Він поривається йти: — Пустіть... Пустіть... Я не хочу... Я піду собі... То я так, то я навмисне...

Його силою вдержали. Тоді він швидко і покійно ліг, нацупив ковдру аж до носа, по тілу виступив піт.

«Змилів!» ;.

Стара перехрестилась нишком і шепотіла з сльозою:

— Боже мій, Боже! Бідолашний, не сповні вже... Що тєє лихо з людьми робить!..

«Тікати! Тікати!» — поривається в нім усе, але він удає спокійно-го, байдужого:

— А далеко до міста?

Батько:

— Та ні! Це близько, верстов 400. Ми ж Київського району. А ти хіба звідки?

«Сказати чи не сказати?»

— Я?.. Теж... Київського району.

— Овва! А з села?

— Та з Трипілья ж...

— Боже мій! — аж скрикнула і сплеснула руками матінка.— Дитино моя! Та це ти не з того Київського! Це ж ти з України... Мати моя теж із Трипілья... Земляк. А Боже мій!..

І враз так ніби хто попустив страшне гальмо — чорна гора зсунулась... зсунулась... Стало легко, і радісно, і дивно. Біля нього стояли рідні, близькі люди. На далекім-далекім краєчку землі, після всього жаху — близькі й рідні люди! Стурбовані за нього, упадають біля нього, як мати, як батько, як сестра і брат. І Київ ще тут є десь один. Григорій потер чоло і засміявся. А всередині йому гейби хлоп'я танцювало і било в долоні: «Жив! жив! житимеш!» І хотілося сказати щось хороше-хороше.

— Мамо...— і затнувся, дивлячись на матір: — Дозвольте вас так називати, бо ви ж така... як і моя мати.

— Нічого, нічого, дитино,— заметушилась мати, витираючи нишком сльозу. А Григорієві вернувся його спокій, його мужність гартована, його давній гумор:

— Так, кажете, я дома, мамо?

— Дома, дома, синку.

— Чудесно... Привіт вам із Трипілья.

— Спасибі, синку, спасибі. А як там?.. Як воно там, на тій Україні? Чи давно звідти? І як це сюди?

Григорій засміявся.

— Ну, годі, годі,— втрутився господар,— Знайшли час до розмови. Видужувати треба. Ану лиш, вивірко (це до дочки)!..

Дівчина подала Григорієві червону чарочку.

— А бери, синку. Це таке зілля, що й мертвих підіймає. Стривай! Давай же й мені щось, дочко!

Дочка метнулася і принесла батькові таку ж чарочку, але вже білу.

— Це однакове, синку, тільки в тебе приготовлене для тебе, а в мене — звичайне, там його цілий туязь, і ми його з тобою вип'ємо десь, еге ж.

— Що це ти, старий, розгомонівся. То все мовчиш, як пень, а це... Швидше вже! У хлопця рука заболіла. Пий, синку, та лягай, хай йому, цьому дідові...

— Стривай, бабо! Геройське діло не кожен зробить, і за це, від їжджаючи, я хочу для годиться випити... Грицьку! Коні готові?

Чорнявий, високий Грицько стояв поруч і з посмішкою дивився на нього.

— Готові, батьку.

— Добре. Ми поїдемо, а ти будеш лежати собі. Як тебе звати?

— Григорій.

— Чув? — це до сина,— Добре. Зовсім добре. Я б тебе й не питав, та таке, бач, діло трапилось... Нумо ж, сину! — Підніс руку. Цокнулись.— Будьмо!

Григорій пожартував:

— А за віщо ж пити?

— Пий...

Випив Григорій. Спирт, вогнений, та чомусь гіркий. По жилах потік вогонь. Випив дід, витер вуса, а тоді:

— Оце, синку, за дочку, що ти її мені вирятував, і за тебе, що тебе вона вирятувала... Будь же здоров...

Григорій витріщив очі, переводячи їх то на одного, то на другого. «За дочку, що врятував? За яку, де?»

Мати подала рибу на тарелі:

— Їж, їж, синку.

Риба тая біла та сита.

— Ну, а нам пора,— обізвався дід до сина, закусивши. Устав із-за столу, перехристився. Надів шапку.

— Дивися ж мені, стара...

Простояв ще біля порога, подумав, подивився ще раз з-під волохатих брів на хворого і сказав:

— Ти тут, вдома. Зрозумів? На багато верстов кругом тут тільки праліс та звірі, а людей нема. Чи втямки? Я ще не знаю, хто ти, але ?

моя хата — твоя хата-Лежи ж собі. Такий закон тут. Наш закон. Навіть коли б ти був не християнська душа, а якийсь гольд чи навіть корець, то й тоді цей закон по твоїй стороні. Будь же веселий і щасливий... Гайда!

Відтак вийшов із хати, за ним син.

Десь у дворі зацокали підковами коні. Заскавуліли радісно собаки. «Нерпа! Заливай! А, вражі діти,— добувався знадвору дідів голос,— Вже, вже їдемо...»

Тупіт зірвався з місця, пройшов поза хатою і швидко затих, віддаляючись.

Григорій хотів розпитувати, він хотів про все довідатися, але міцна горілка і те зілля, що в ній, і риба та, що він з'їв — якась чудна та сита,— і всі ті нервові стусани, що пережив сьогодні,— все це його обтяжило, зробило млявим. Думки ще вовтузились, але важка втома, непереможний сон і спокій підступили і збороли його... По короткій боротьбі він здався. Змикаючи очі, бачив лиш, як дівчина ходила по хаті, мов пливла, ставна та горда і zarazом насмішкувата...

Григорій познайомився з красивою дівчиною Наталкою, котру, як виявилось, він врятував від смерті. Вона розповіла, що їхня родина займається промислом звіра. Також вони ловлять тигрів живцем. Під час одних з таких ловів загинув її старший брат Микола.

Перед хатою цвітуть гвоздики. Насаджені дбайливою дівочою рукою, вони змагаються з пишними тубільними саранками — червоними, жовтими, фіалковими, що розбіглися ген скрізь по схилу до річки і аж у ліс і перегукуються пишними кольорами серед безлічі інших квітів у морі яскравої зелені, буйної і соковитої. Великими суцільними масивами рожевіє плакун. А з-за хати повиходили черемхи — повтікали з тайги і стоять, як дівчата, запишались, завітчані. Стережуть невеличкий город і пасіку — десятків зо два вуликів.

Кругом хати снують бджоли, бо кругом хати квіти. Всюди квіти, на землі і вгорі. І всюди є діло для робочих, золотих працівничок, для цих сонячних комах. І над річкою оН цвітуть черемхи, видивляються в бистру воду, слухають, як булькає вона по камінцях. Це гам, унизу.

Перед хатою плай. Двір не двір — вибитий плай. Не обгороджений ніяким тином і без ніяких воріт. Бо тут усе це двір і все це господа — всі ці нетрі, що розіллались навколо ген сизого високого пасма гір, яке обійшло здалек хату дугою.

Стара, але дебела ще хата, рублена з доброго дерева, з різьбленим ганком і такими ж наличниками коло вікон, крита гонтом, стоїть на

схилі сопки і дивиться всіма чотирма вікнами на річечку, що тече вниз, і далі — на синє бескеття Сіхоте-Аліну.

Праворуч — дебела комора з омшаником, повітка для коней, корівник, стіжок сіна, обгороджений латами, ще якісь будівлі. Ліворуч — город, теж обгороджений в одну лату, ще й глечик стирчить на ближнім стовпці. В городі картопля і соняшники, а просто над самою річечкою — якась комірчина: то лазня «по-чорному».

Оце і вся господа. І вона одна тут на великому просторі. До найближчого селища, що зветься Копитонівка і складається з кількох таких хат, понад 50 кілометрів. Григорій це вже знав, і це його тішило: небезпека від людей була тут найменша. А ці люди, що в них він жив, навіть охороняли його.

Дома тепер були він, матий Наталка. А батько з Грицьком, як поїхали, то ось уже два тижні їздять.

Як сподівалась мати, вони мали прибути ще вчора, а як учора не було — то, значить, сьогодні. Чекаючи їх, Григорій нікуди не ходив уже, а сидів з самого ранку на призьбі і виглядав. І хвилювався. Так, хвилювався,— як то вони поставляться до нього? Може, вже не так, як перше, коли він був хворий? Знічев'я бавився з ведмежам, спостерігав навколишній світ.

От зараз його увагою заволодів праник, підкидуваний засмаглою дівочою рукою там, над річкою; він то підлітав, то падав — ляпотів по кладці завзято та лунко. І бігли луни нетрями, ударялись об бескеття і озивались — ляпотіли на кілька голосів... І виходило — ніби перепел бив десь у пшеницях на зорі. Чудно.

То Наталка прала на річці. Запнута кулинкою, орудувала на сонці над водою, як вправний спортсмен на вранішній руханці. Воркотіла якоїсь пісні, полоскала її в воді і прибавала праником до кладки. Періщила з усієї сили.

Дивна вона, ця дівчина Наталка. Григорій чомусь тепер навіть боявся її, боявся при зустрічах дивитися їй в обличчя. Вона ніби сердилася, коли він на неї витріщав очі. Не знав тепер, як до неї приступитись, як з нею поводитись. І почувався, як хлоп'як. Смішно, але ж так. Сказати б, недоторканна панна? Ні! Дурна? Ні! Горда? Ні-ні! Вона навіть не розуміла, яка вона чарівна, безперечно, не розуміла, А от така, як ота рослина дивна, що ти її торкнеш рукою, а вона аж повернеться і напустить тонюсінких колючок у руку. І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! Уперше йому було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови. Так, як та дика коза, що боїться, щоб її не впіймали, і не дається навіть підступити, А може, в неї така відраза до нього?

Тож найліпше зовсім не звертати уваги. Нехай собі пере. їй-бо, ото вона періщить праником так люто, бо думас, що б'є по чіхось, може, й по його, нескромних очах, на неї витріщених. Нехай собі пере. <...>

— Ти б пішов погуляв де, синку, а то, мо', спочив би ліг. Небійсь, нудьгусш?

Це мати. Вона вже вдесьте, либонь, виходить на ганок глянути туди, за річку, за зелене море галявини, куди простяглась стежка,— чи не їдуть? Вона порасться біля печі і так виходить з підкасаними рукавами.

Заслонившись рукою від сонця, мати аж перехиляється через лонку і вже турбується. «Довго щось. Чи не трапилось чого?»

— Наталко-о!..

— Чого-о? — озвалась дівчина в тон.

— А йди-но сюди.

— Кажіть, я й так чую... Ось доперу...

— Як ти думасш, що з нашими?

Дівчина протягла кепкуючи:

— Ну-у... А що з нашими? їдуть десь.

— Бозна... Таке ж тепер настало, Господи прости!

— їдуть, їдуть, мамо! — це Наталка весело, жартівливо, упевнено, ще й трішки кепкуючи з матері.— А не їдуть, то пішки їдуть, а коні за поводи ведуть, от і припізнились...

І сміялась безжурно. І почала лупити по тім сміху праником. Мати й собі засміялась.

— От така бач!.. Сказано — нове насіння. Ще й кепкує з дурної матері... Тільки й розради моєї, синку,— мати зійшла з ганку і сіла поруч Григорія на призьбі. Либонь, уже скінчила поратись по господі і тепер має час. Поправивши очіпок, поклала натруджені руки на коліна і втопила очі в море зелені на долині, що її звать «паддю», туди, де втекла стежечка.

— Ну, будемо виглядати,— промовила з доброю усмішкою.

У неї така ж усмішка, як і в дочки. Яка вона була, як була молодію? Авжеж, мабуть, така, як Наталка. Атож. Недарма-бо в такому краю, забившись на кінець світу та після всіх злигоднів, в тяжкому змаганні з цією дикою природою так збереглась. їй понад п'ятдесят років, а вона виглядає ще молодо й бадьоро. І голос у неї такий, як у дочки, тільки не такий гострий, якийсь тепліший, ближчий. Такий, як у всіх матерів там, за двадцять тисяч кілометрів звідси. Але не київський. Григорій міг посперечатись з ким завгодно, що вона полтавка з кореня,— м'яко вимовляла «л», як усі жінки на Полтавщині,

щось середнє між «л» і «ль». Це така мила йому, зворушлива особливість мови полтавських жінок. Йому кортіло спитати, чи її мати або бабуся не з Зінькова часом або чи не з Лубен. А мати тим часом дивилась за надь, посміхаючись ще й досі з доччиного жарту, з потіхи, з упевненості.

— Хороші в мені діти, синку...

А в голосі стільки гордості матерньої...

— Я весь час дякую Богові за те, що послав мені таку втіху.

І в кого вони вдалися? Ні тучі, ні грому не бояться. От хоч би і ця,— посміхнулась, кажучи про Наталку,— і в кого тільки вдалася? Їй би на коні, та на полозках, та з гвинтівкою, та з собаками... І пре туди, куди й чоловік не насмілиться. Ніч, північ, чи мороз лютий, чи злива страхитна — байдуже. Звели їй до відьми в зуби полізти — і полізе, їй би треба хлопцем родитись (знов засміялась). Аби тільки дав Бог здоров'я та щастя, а то... Це-бо страшний край, і страшне тут життя, як подумаш. Ось був ще в мене син (посмутила і тихенько зітхнула), Миколою звали... Царство йому небесне... Якби ти його був побачив — що то за сокіл був! Грицько от здоровий та красний, а то ще міцніший і краший був. А сили було — як у діда покійного, у старого Сірка колись: підкову розгинав руками граючись. І привітний, і безжурний, як оця ось... Він її вибавив і всього навчив, мабуть, і сміливості тієї... Було, споряджаються на промисел,— я про нього турбуюся — і се, і те, і бережи себе, і будь обачний. А він сміється, було, та заспокоює: «Я вам, мамо, ведмедя живого на мотузку приведу...» І він ось їй то ведмежата, то рисята живі приносив. І велось йому добре. Сміливий та щасливий був. А от спіткало лихо. Подумаю — скрізь люди мруть, скрізь на людей чигає лихо, і на печі від долі не втечеш.

Та материне серце таке вже... Твоя ж мати за тобою теж, мабуть, неабияк журиться...— Помовчала, а тоді знов: — Не журися, синку. Вір у своє щастя! А воно в тебе є. О, я хоч і стара, й дурна, але дещо знаю! У сміливих щастя завжди є.

Григорієві хотілось враз по-дитячому обійняти її і поцілувати, і так, як це, напевно, зробила б Наталка. І він ледве утримався від цього. А стара з невідробним, глибоким переконанням Казала далі.

— В сміливих щастя завжди є!.. От хоч би й ми. Приїхали сюди... Боже! Яка страшна і дика пуца була! І нудьга смертельна. І лихо скрізь навколо, і злигодні, і смерть... Чужа чужина... А бач, оббулися... І дивись — зажили ж як потім! І пуці здолали, і край скорили, ще й залюднили. І звикли, полюбили. А нові діти народились — це вже їхня батьківщина тут,— то такі, ніби Бог знав, де їм доведеться жити, та й вдачу їм дав таку як треба...

Григорій слухав з великою увагою, а як стара примовкла, спитав:

— Так ви пливли кругом світу?

— А пливли ж. З Одеси сіли... В якому пак? Ага, в 1887 році, навесні... Скільки тієї води, Боже! І скільки тих країв та людей різних! Але я тобі не годна про все розповісти. То нехай дід колись. Він хоч і не говіркий, та іноді й на нього находить балакучка. Тоді вже тільки слухай. Він-бо старший за мене і тоді вже парубійком був, то й усе пам'ятає добре. Він тебе тут дечого навчить, а то, мабуть, ти вже занудився?

— Ні... Тут усе нове для мене і чудне.

— Чудне?

— Так. Я от скільки днів дивлюсь на оцю хату вашу — і мені якось дивно. Всередині вона вибілена, ще й розмальована по-нашому, а зокола — вигляд сибірський або поліщувський.

Мати засміялась:

— А так. Я сама, синку, довго не могла звикнути, не по-нашому це. Але ж це ми тільки тут так. А як жили в селі... Тепер це містечко, Кисвом зветься... Так там, та й у всіх наших селах тутешніх, хати білені зокола, як на Україні. З нас за це всі тут сміялись, що от, мовляв, скільки лісу, а «хохли» хати з глини ліплять та білять. Ні, тут хати зовсім такі, як на Україні. А не раз і краші, бо на дощаним помості і криті здебільша цинковою бляхою. Колись, до революції, здорово жили тут наші люди. Довго борюкались із злиднями, але ж потім і жили добре. Тут край працю любить та й винагороджує її щедро. Тут рай був, а не край як для робочого. І ліс, і золото, і риба, і земля хліб родить, і ягода всяка, і все — бери тільки. Лишень треба рук. А народ наш робочий. То ми й жили колись! Ге, побачив би ти! І не в такій хаті. Ця хата була збудована для промислу. Мисливці наші виходили сюди на осінь та на зиму і тут отаборювались. І ми жили добре... А сім'я у нашого діда була велика... Ти такої не бачив! Понад п'ятдесят чоловік сімейка! Синів сім мав, женив — не відділяв. Дочок заміж віддавав — на сторону не відпускав, зятів у прийми брав. Двір у нього був — не двір, «окономія». Нас, невісток, було сім, а дочок було вісім, то й зятів вісім, та малих у кожного! Разом — ціла згряя, і які хочеш завбільшки}- такі й є. Чоловіків та парубків — громада. Сірків куток — то ціле село. Весело жилося. Коней мав старий Сірко — він їм ліку не знав, і корів, і свиней... Та, Боже мій!.. Пасіка була вуликів з двісті... Трудііися щиро, то й мали. І те сказати — було що робити і де заробляти: хліб сіяли, промишляли звірину, ходили з хурами в Маньчжурію і в Китай, копали золото, ловили рибу, брали ягоди та кедрові горіхи, ловили звіра

живцем, «пантували»... Ми хліба сірого, синку, не їли! І коли навіть недорід тут був, то ми мали борошно заграничне, японське або американське, і рис з Китаю, як золото, і крам різний... А які рушніці та всіляке начиння наші хлопці добували! Жили ми тут ліпше, як дома. Це була наша друга Україна, нова Україна, синку, але щасливіша. І назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ, Чернігівка, Полтавка, Україна, Катеринославка, Переяславка тощо. Тут де не поїдеш — то з Києва виїдеш, а в Чернігівку приїдеш, з Чернігівки виїдеш — в Полтавку приїдеш, в Катеринославку, в Переяславку,.. По всім Уссурі і по всьому Амуру, як дома... Але це там, де все люди наші осіли понад річками, де можна сіяти хліб. Жили! Жили ми, синку!.. Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. І настало таке, що люди за голови хапаються. Прийшла совєтська власть і все перевернула.

Перевелись люди, і звелось життя нінащо... Вже немає Сіркової держави, гай-гай... А ми плюнули на все та й перебрались сюди, щоб і не чути, і не бачити та щоб по-своєму-таки віку доживати. Це далеко. Сюди й ворон не часто залітає. По-тутешньому, то воно близько, якихось п'ятсот верстов... Але людей тут мало, і власть не так чіпляється. <...>

Оце вже років з десять, як оселились ми тут зовсім. <...>

Григорій слухав лагідну, спокійну мову цієї жінки, цієї матері, і було йому дивно присмно. Аж наче кров швидше пульсувала, коли слухав цю матір: така вона, як і там, на Україні, і не така. Розборкана — он яка. Скільки тієї мужності простої, скільки тієї певності, може неусвідомленої, а звичайної, стихійної. І скільки тієї гордості волелюбної, природної, як оті могутні кряжі гір!

Тому в неї і Наталка така дика та горда.

— А за Україною ви й не скучаєте? Та ви її й не пам'ятаєте, мабуть?

— Чому ж? Пам'ятаю, але... Ти колись розкажеш, синку, як матамеш охоту, про ту Україну, як там живуть тепер. Дуже цікаво мені послухати. Я часто згадую своє дитинство і рідну землю. А надто, було, мати моя. Дуже вона тужила за рідною стороною та з того, мабуть, і померла. Все мріяла і просила, щоб її відвезли вмирати додому, на рідну землю, на кладовище до батьків. Іноді й на мене находить туга, особливо, як згадаю матір. Але я й цю землю люблю. Тут-то зросла, тут віддалась, тут діток породила, та в цій землі чотирьох і поховала. І матір, і батька поховала тут. Ні, від цієї землі вже несила відірватися. Але й туди тягне. Як згадаю материні розмови, тії сади вишневі,

тії степи широкі, ріки тихі, ночі ясні, зоряні і все, про що мати розповідала, та й сама бачила, хоч малою була... От я тут живу вік, а волошок тут не бачила. А там я з них, та барвінку, та з чорнобривців вінки на Купала плела. Нема їх тут. І васильків нема тут... Зберігся пучечок, з України завезений,— якимось нові переселенці подарували,— і пахнуть вони рідним краєм, тією Україною... Як напоядуть згадки про край той рідний, сонячний і тихий,— далекі, журба бере, так би й полетіла туди...

Григорієві серце стискалось. Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної, сонячної. Що садки вишневі повирубувані, ріки збаламучені, степи сльозами обпосні, і небо ясне людям потемніло... Але він мовчав. Нехай. Нехай любить її такою, якою пам'ятає. А мати снувала думку далі:

— Отак, синку. Ти ще повернешся туди, дитино. Ти тут не маєш коріння. Та й не матимеш його тут... І час не той, і ти не такий.

Григорій дивувався, чого в них таке ставлення до нього. Він же їм нічого не говорив, вони про нього нічого не знають, лиш бачать, що не місцевий. Дивно було йому і з того, що його не розпитують, хто він і як у нетрі забився. Адже він міг бути якийсь злодюга, пройда. Правда, він щось говорив, хворіючи, але хіба тому можна вірити? Проте з їхнього співчуття до нього було знати, що вони про щось догадуються. Але з природної делікатності, як це часто трапляється у простих людей, не розпитують... Це його зворушувало, і за це він був вдячний їм.

Старий Сірко подарував Григорію гвинтівку і влаштував змагання зі стрільби — «п'ятнування» (стрілецька вправа: стріляти в пляму).

Родина Сірків, окрім матері, вирушила на промисел, «пантування». У тайзі вони зустріли родину Морозів, також колишніх переселенців з України. Вони поверталися з Комсомольська — «міста арештантів», де був їхній син. Морози не стали докладно розпитувати про Григорія, якого Сірко назвав інженером. Під час нічної розмови старий Мороз розповідав про табори та нові утиски влади, розгортаючи страхітливі картини каторжанської епопеї. Також він розповів про братів Кириченків, яким «НеКеВеДе» не могло дати ради. Брати не стали коритися новому режисерові, довго відстрілювалися, коли їх оточили, та з боєм прорвалися в Китай.

Вранці кожна родина вирушила в своїх справах. Сірки попрямували на Голубу Падь, де у них була мисливська хатинка. Почалося пантування — полювання на оленів («ізюбрів»), щоб здобути їхні роги («панти»), які є дуже цінними через свої лікувальні властивості. Сірко показав Григорію свій секрет обробки та зберігання пантів. Після полювання вони знайшли собі не менш цікаву розвагу: «лучили» рибу.

Частина друга

Раптом над Голубою Паддю з'явилися літаки, які кружляли, ніби щось розшукуючи. Григорій, який вже почав забувати про свої попередні поневіряння, знову відчув небезпеку. Того ж дня до табору Сірків завітав тунгуз Пятро Дядоров, якого примусили шукати літак, що упав у тайзі кілька днів тому, і він десять днів никає, обійшовши сотні кілометрів. Сірко розповів, що Дядоров — найкращий мисливець навкруги, але він має розпусну дружину красуню Фійону, яка тепер гуляє з усім місцевим керівництвом.

Час минав. Між Григорієм та Наталкою спалахує і росте взаємне почуття.

Після пантування Сірки здали м'ясо та хутро і повернулися до себе.

Закінчувалось літо, і старий Сірко послав Григорія Многогрішного та сина Грицька на свою заїмку на річці Іман, щоб вони заготували на зиму сіна та поставили пастки на звіра. Хлопці провели час, як два Робінзони, кілька днів змарнували через те, що Григорія вкусила отруйна гадюка. До них приїхала Наталка, схвильована їхньою тривалою відсутністю. Дорогою додому Григорій побачив бій двох ізюбрів. Він вистрелив, але поранена тварина втекла. Григорій наздогнав її вже на болоті. Побачивши зацькованого пораненого звіра, він, як ударений ножем у серце, усвідомив, що й сам перебуває у такому ж стані.

Уже в жовтні почалася зима. Мисливці їздили на полювання. Під час одного з полювань Григорій опинився сам на сам із цілою чередою вепрів. Пересидівши небезпеку на дереві, він не помітив, як настала ніч. Без зброї і сірників ледве не заблукав, Його розшукала Наталка, але довелося ночувати вдвох посеред тайги. Наталка заснула на грудах у Григорія. Але, коли він спробував п нишком поцілувати, образилася. Після закінчення полювання Сірки повернулися додому, щоб встигнути відсвяткувати Святвечір.

Попарилися в лазні, а потім святкували: віршував старий Сірко, молодь також колядувала, усі вітали один одного.

На третій день після свят Грицько та Григорій вирушили до Хабаровська, щоб здати хутро, поновити контракти, оформити дозвіл на нарізну зброю та набрати боєначіння. До залізниці вони доїхали верхи, залишили коней у знайомого корейця і далі помандрували поїздом.

ЕКСПРЕС, «к о т о р и й в о з і т д р о в а і л е с»

Гриць їздив не вперше в цивілізований той світ, але все почувався трохи безпорадно. Не так, як удома, в нетрах. Через те мусив взяти на себе ініціативу Григорій, інакше-бо вони з цієї станції не виїдуть. Пройшов експрес «И-1», Негорелов—Владивосток, і поштовий «И-41», Владивосток—Москва, а виїхати годі. Місцевих поїздів у цім благославленнім краю ніби й немає, всі далекого маршруту, а на них!

квитки лише по броні, тобто різним відповідальним відрядженням, і так, своїм — по благу. А так як наші обидва Грицька були не «відповідальні» і не «свої», то сісти їм на поїзд було неможливо. Таких «невідповідальних» було багато, і всі вони вирішили чекати на якийсь свій експрес, напівреальний, напівфантастичний, «ЕКСПРЕС, КОТОРИЙ ВОЗИТ ДРОВА І ЛЕС»,— як жартував хтось весело і водночас саркастично.

Так, бач, звався знаменитий і виїмковий в своєму роді особливий поїзд «Нумер 97» — Владивосток—Москва. Щось подібне може існувати Лише тут — в цій країні соціалізму, і то тільки для цього краю і для всіх його подібних околиць «необ'ятної многонаціональної Родіни».

Нарешті під вечір надійшов цей знаменитий на цілий ДВК, Східний і Західний Сибір і на цілий СРСР «експрес».

Він підійшов у сутінках, темний зсередини і чорний зокола,— підійшов тяжко, простуджено кашляючи, і став.

Довжелезний — вагонів на 50. Половина вагонів товарних, а половина поштових — всі ж вони несли функцію пасажирських. Ніяких дров він не возив. Вся та валка вагонів була натоптана пасажиром до отказу, так що людські руки і голови, навіть ноги випиналися з вікон і з тамбурів. Темний і неосвітлений «експрес» той гомонів, ні, гудів, як вулик,— зойкав, співав, кашляв простуджено, матюкався віртуозно й розпачливо, леметував дитячим плачем...

Е к с п р е с ! Не експрес, а ціла республіка на колесах.

Григорій і Гриць брали його штурмом. Бо інакше годі було вдертися до його нутра. Все, що було в поїзді, одчайдушно репетувало, не пускало нікого більше, люто-прелюто матюкаючись. Все, що було зовні, наступало, як на фортецю, ще лютіше матюкаючись та пускаючи всю силу та весь сприт в рух. Було таке враження, що то люди спеціально вибрали собі таку розвагу, щоб грітися на скаженому холоді.

— За мною! — спокійно скомандував Григорій Грицеві, відчувши враз, що потрапив в рідну стихію, в так добре знану здавна і звичну ситуацію, та й, пригадавши всі так колись добре засвоєні правила й норми поведінки в цім світі цивілізації шостої частини земної кулі, пригадав усі властивості тій цивілізації, не знаючи яких, пропадеш ні за понюшку тютюну.

— За мною, разом!..

І на цю команду, напруживши свою молодечу, можна сказати, волячу силу, вони, а за ними, як за тараном, і ще ціла група,— вдерлися з тяжким боєм до вагона. Можна сказати, по головах вдерлися. <...>

А ще дивніший цей поїзд. На цього не треба було ані броні, ані квитків. Теоретично квитки існували, практично ж — то було не до

переведення, і їх ніхто й ніколи не брав. Хто хотів, той і їхав. І куди хотів, туди й їхав. Але, не бравши квитків, ніхто не міг і претензій ї будь-яких мати щодо їзди,— поїзд ішов як йому здумається: хотів — їхав, хотів — стояв годинами чи то на станції, і чи то просто посеред дороги, чи десь у тупику. Отже, квитки існували тільки в теорії, так само як і перевірка квитків у цім «експресі» можлива була лише в теорії. Квитки були обов'язкові тільки для тих, хто сідав з місця, цебто у Владивостоці. Далі ж — далі йшло дуже просто. Трудність вся полягала лише в тім, щоб сісти.

Сівши ж, можна бути певним, що ніхто не потурбує і не поцікавиться, чи є у вас квиток. Поїзд-бо так набитий людьми — і то завжди,— що, далєбі, жодному кондукторові і жодному контролерові за всю його історію не пощастило ще пройти його від паротяга і... бо-дай до третини ешелону.

У вагоні, куди всіли наші хлопці, було ідеально тісно і поночі, СТОЯВ густий гамір, ще густіший сморід і вже ЗОВСІМ нестерпно густий дим від махорки. Хлопці потрохи оговтались і втиснулись в юрбу з максимальним комфортом,— Грицеві, наприклад, не треба було стояти власними ногами на брудній підлозі, ні, він якимось чудом тримався в повітрі.

Тим часом поїзд засвистів, зашипів, зойкнув і, шарпаючись,— аж-но ребра в людей тріщали,— рушив і поповз у темряву. Аж тоді людей трохи утрясло і хлопці вместилися досить зручно.

З гомону, уривків фраз, з дотепів, з уривків пісень та прокльонів поставало дивне вражіння... Григорієві здавалось, що він потрапив додому. Вагон говорив всіма діалектами його — Григорієвої — мови: полтавським, херсонським, чернігівським, одеським, кубанським, харківським... І ще й хтось кричав: «Най би тя шляк трафив»,— нагадуючи про далеке Поділля...

Ба, тими діалектами говорив весь цей «експрес», і то не тільки тепер, а, либонь, протягом цілої своєї історії. Основний контингент його пасажирів — Україна, ота зірвана з місця і кидана по всіх світах — поза геттю. І хоч цей «експрес» ходив по маршруту Владивосток—Москва, але то була своїм мовним і пісенним фольклором та всім іншим — Україна. Екстериторіальна Україна. Україна «без стерна і без вітрил».

Хтось розповідав про Сахалін — «будь він трижди Богом проклятий!» — куди вони їздили цілою округою на рибні промисли як «вербовані». І такі ж «вербовані», що їздили на «дальстрой — будь він розстопроклятий!» — слухали і подавали репліки, приперчені міцним словом та безсмертним українським гумором.

Заробітчани! Вербовані, та контрактовані, та «планові»! З дітками, з жінками... Возять їх по цілому «соціалістическому атєсеству»! Будують соціялізм! Це вони будують соціялізм!!

«Туди везли воші в очкурі, а звідтіля — в пригорщах, трам-трам-тарарам!»

— Заробили... хоч ти з мосту та в воду!

Дні, тижні, місяці мандрують вони отак в бруді, в холоді, в голоді. Окрилені надією, повзли спершу на схід. І, опановані розпукою та апатією, повертали на захід. А на їхнє місце — нові посувалися. Йшли безколичні ешелони таких же, як і вони, шукачів щастя, примусових і добровільних ентузіастів. Гомоніли, сварилися тією ж мовою, скалозубили, співали пісень, кляли понуро, саркастично невідомо що і кого. <...>

Григорій слухав весь той гамір зціпивши зуби, і йому паморочилась голова. Те, що він почав був забувати,— ціла ота трагедія його народу,— навалилось на нього всім тягарем, кидаючи серце, мов м'яч, у всі боки.

Уся! Уся його Вітчизна ось так — на колесах позагеттю, розчавлена, розшматована, знеосіблена, в корості, в бруді... розпачі!., голодна!.. безвихідна!., безперспективна!.. Стискав зуби, аж-но набрякли щелепи.

А журливий голос, як материнка в полі під вітром:

— Ну ж, моя крихітко... моє сонечко... моя ластівко...— гойдається на вітрі, тремтить безнадійно над дитячою агонією.

Поїзд гримотів, конвульсійно здригаючись, в темряві. Зупинявся і довго стояв на станціях і роз'їздах.

На якійсь станції до вагона вдерлося двоє з ліхтариками.

— НКВД!..— прошеlestіло вагоном.

Там, де кондуктори і контролери не мали сили ані совісті вдертися, там ці вдерлися і господарили, як вдома, шукаючи за чимсь, що їм потрібне. Світили ліхтариками в обличчя, ступаючи по людях, як по дровах.

Григорій чекав спокійно, приготувавшись до найгіршого. Лише тут збагнув, який він дурень,— виліз в світ, не мавши документів. Але не подумав цієї думки до кінця, як йому присвітили ліхтариком в обличчя. Сперш Грицеві, потім йому. Дивились мовчки, водячи світлом згори вниз. Пильно дивились на розцяцьковані унти і дохи... І полізли далі. Либонь, взяли їх за двох «відповідальних», екзотично вбраних представників влади з місць, а то й з центру

Григорій засміявся про себе: «Раз!..» — цебто пронесло раз. Ясно, таке екзотичне вбрання виключає одразу всякі підозріння. Таке вбрання недоступне для будь-кого, бо то задорого коштувало б, а доступне лише хіба для дуже великих відповідальних осіб, та й то не для всіх, а лише для тих, що мають з тайгою до діла, що командують

там; або представникам влади з тих нетрів — головам сільрад та директорам золотих копалень.

Пінкертони з ліхтариками нікого не зачепили в вагоні, лише світили всім мужчинам, а особливо хлопцям в обличчя пильно придивлялись,— шукали того, кого їм треба. <...>

Поїзд котився в темряві, мов під водою. <...>

Велике переселення народів! І таке враження, ніби все це котиться десь у прірву.

На станції Красная Речка «експрес» зупинився десь на грець його зна якій лінії, серед моря товарних вагонів, освітлених відблесками деяких ліхтариків...

Назустріч підкотився інший ешелон і став поруч. У Григорія серце задрожало: крізь заграбовані віконечка дивились бліді обличчя, поприлипавши до ґрат... Етап!!!

З другого боку «експреса» стояв такий же етап, лише в другий бік. На гальмових площадках маячили патрулі з тригранними багнетами. Хтось гукав зліва через «експрес» до другого етапу:

— Здорово!..— І сміявся шибеничним сміхом.— Куди Бог несе?

— В «Дальлаг», а вас?

— В «Сєвлаг!».. Ха-ха-ха!

Люди висовували руки, і махали один одному, і сміялись. Що їм ще лишилось, як не сміятись?!

Хтось з'їхав з глузду в цій країні. Один етап ішов на схід, другий на захід, а посередині — ще один етап, тільки без конвою.

— Глянь, глянь... Наші! — прошепотів хтось гаряче в вагоні «експреса», припадаючи до вікна,— І по той бік, і по цей бік!..

— Ото тутешні,— бурчав той, що співав «Джанкоя»,— Скрипникові вчителі, та партейці, та куркулі — все наш брат, «враг народа!» Ті, що колись українізацію тут робили, і інші «враги».

Люди в «експресі» повідтуляли ганчір'я в повідушуваних вікнах і ловили слова, згуки, дивились на притиснені до ґрат обличчя.

— Боже-Боже! — побивалась якась жінка.— І що воно в світі робиться?! І де те людське пристановище наше? Га?!

А земляки махали один одному руками з заграбованих віконечок, втискали в ґрати білі, як смерть, обличчя і прями очима... І сміялись...; Сміялись беззвучним мєфістофельським сміхом.

Це тривало якусь коротку мить. І щезло, як марево, як нічне хворе маячіння. А здавалось, ніби це тривало вічність і триває й досі. /

Вже ешелони розійшлись, а той беззвучний мєфістофельський сміх стояв як привид у фантазії вимученої, невиспаної людини, як кара в чорній безодні ночі.

Хтось з'їхав з глузду в цій країні. З одного кінця землі гнав етапи в другий, а їм назустріч гнав такі ж етапи. І нема їм кінця-краю. А межі ними котив цей плач на колесах, цей неетапний етап, цей найдемократичніший «експрес», ні — ковчег горя, проклять і сліз материнських.

Змазчики перестукували букси, лаючись на чім світ на лютім морозі. Чи то вистукували колеса, ляскотіли буфери і чиргикали та скиглили гальма?..

Вимучені люди вже спали, похилившись одне на одного. «Експрес» стрясав ними, обдавав їх димом та смородом, ревів до них із скреготом, та вже не в силі був їх розбудити. <...>

Та не спав ще Григорій — думав свою понуру думу, притримуючи на плечі Грицеву голову.

Надворі помалу сіріло.

У Хабаровську Грицько залагодив усі необхідні справи, хоча дозволу на нарізну зброю йому не дали. Хлопця піддали справжньому допитові, чи не зустрічали вони в лісі когось підозрілого? Вечері згододнілі хлопці пішли до ресторану, де весело провели час. На виході з ресторану Григорій зустрів знайому постать у формі НКВД. Дорогою на вокзал їх почав хтось переслідувати. Довелося навіть застосувати силу, коли незнайомий витягнув зброю, а потім тікати. Ледве встигли ускочити в товарняк. Лише повернувшись додому, вони знову відчували себе у безпеці.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

НА КІШКУ

— Ну, як, дітки? Поїдемо? — питав старий Сірко, вагаючись сам це вирішувати, їхати їм чи не їхати на кішку.— Ех, немає Миколи!

— Нічого, батьку! — це Наталка суворо.— Все одно нас таки знову четверо. Поїдемо...— Упевнено так, беззаперечно.

Старий Сірко подумав, подивився на Григорія, посміхнувся:

— Таке, брат, діло! — І покрутив головою.— Маю відомості, що коло Іману бачили кішку чи аж дві. Кажуть, багато вепрів з'явилося. Ну, ясно, де вепр, там і кішка. З того цей пастух і живе. Та от... Ех!.. Ну, як, козаче, га? — спитав Григорія, посміхаючись.

Старий шукав підтримки. Вагався дід. Ніколи не вагався, а тепер вагався. Нема четвертого, нема Миколи. Григорій добрий хлопець, але ж уперше...

Григорій подивився в очі просто, хотів сказати рішуче, як Наталка: «Поїдем», але... чи має він право вирішувати?

Сірко задумався. Справа була поважна. Кішка — це не заєць і не лис. Відтоді, як не стало Миколи, хто його зна як, чи вдасться. Стара Сірчиха стурбовано відмовляла:

— Та хай вона сказиться! Та чи вам мало? Та чи вам життя набридло? Та хай її трясця візьме! Сидить уже!

Це й вирішило справу. Старий махнув рукою:

— Ну, то споряджайтесь! Ге, стара! Бог не без милості, козак не без щастя. Спробуем щастя. Будеш за Миколу, козаче? Витримаєш?

— Спробую,— відповів Григорій серйозно.— Тільки ж...

— Знаю, знаю, синку. Нічого. Я тебе підкую трохи. Хоч ти й підкований.

Отже, вирішили їхати. <...>

А збиралися цим разом не так, як звичайно. Повдягали ватяні штани й куцини. А окремо взяли голої дебелої лосиної шкіри піджаки. І такі ж дебелі лосині пальчатки — рукавиці,— сама шкіра на них, без нічого. Взяли по парі запасних р е м у з і в — теж з міцної шкіри. Словом, побільше шкіри. На старому, як і на всіх, уже не кашкетик, а шкіряний капелюх, хутром униз.

Коней нав'ючили легко. Взяли лише намет, залізну піч, харчі, спирт, марлю та пашу для коней. Та ще взяли вірьовок, дроту, сокиру добру. Забрали всіх трьох собак, чотири пари лижв і поїхали.

Коні були не перевантажені,— тож туди ввесь час їхали. Злазили лише там, де доводилось пробиватись крізь замети в «сіверах». <...>

Коли залякали, сидячи в сідлі,— а мороз ртояв ступнів на сорок п'ять, і хоч які були теплі козачі панчохи в унтах, а ноги мерзли, коли не рухались,— тоді злазили, ставали на лижви і йшли так. По південних схилах і на падах сніг був туго збитий, і це всіх тішило. Григорій з Грицьком і Наталка на чистих місцях гнали наввипередки або спускались з крутих сопок, аж у вухах свистіло. Іноді котрийсь, занурившись лижвою десь під гіллячку або під приметений бур'ян, ішов перекидя під регіт інших. Григорій ходив на лижвах вправно. <...>

На ніч отаборювались просто на снігу, намету не хотіли розв'язувати і ночували так, нагрівши в один бік з-під вітру велику купу снігу. Насупроти розкладали багаття, а посередині намощували гілок з ялини та з смечечини. Було сухо і тепло. Тут сушились, пили чай. Трапилось так, що не знайшли чай чи було ліньки шукати, то старий Сірко заварив мисливський — зломив гілочку ліщини з сухим брунатним листом і опустив в окріп. Чай вийшов не гірший за китайський.

Вранці рушили далі. Сліпуче сонце і вітерець засмалювали обличчя, шкіра робилась бронзовою.

На річці Бікіні бачили диво'дивнеє: при височенному, крутому урвищі, при горі, мерехтів крижаний водоспад. Метрів на шістдесят угору. Стояв він крижаною стіною і переливався усіма барвами. Мерехтів на сонці, наче рухався, тік. Але він не тік.

Що тільки може природа витворити! Улітку тут безперервно втікали підґрунтові води, текли по урвищу безліччю дрібнюньких струмків, виносили з собою частки того ґрунту, в яким текли,— зелені, брунатні, руді, жовті.

Прийшли морози і устругнули штуку: вода тече, а вони її при-морожують. Так і наморозили цеє диво — від низу, від річки і геть до найвищого потічка, що ліг угорі рудими візерунками. Отак роз-писаний, та ще підправлений небесною блакиттю та бірюзою криги, стояв і мерехтів дивний водоспад. Григорій бачив таке диво вперше, і милувався і дивувався. <...>

1

Тут Григорій мав нагоду прочитати тайгову газету — часопис пра-лісів. Але те, що він прочитав, зробило на нього сильніше враження, ніж цілі томи Бальзака чи Стендаля, що їх він колись теж перечиту-вав, та за останні роки забув, здичавів.

На снігу великими літерами, либонь, за допомогою пальця було написано лише чотири слова: «Фйона МЕдвину привіт передавала».

І так наче кулаком по уху торохнув. Що таке? Якому Медвину? Невже?... Та ні, не може бути!

«Фйона — це ж красуня, жінка того тунгуза, на прізвище Дядо-ров, краля писана. Росіянка. З старовірів. І дало ж йому зв'язати своє життя з чужинкою, та ще з такою! Та ба: вона — красуня, чиста тобі дворянка, як пава,— ну і погнався. І він її любив, Богу на неї молився, упадав біля неї, а вона... Ну, сказано, не пара. А вона до інших ірже, до своїх. До неї ж охочих —f Боже мій! Гарна. І здорова, як кобилиця. Всі начальники, які в тих місцях бувають,— чи то різні уповноважені, чи міліція, чи НКВД,— всі там пасуться. А Дядоров місяцями дома не бу-ває — промишляє все, трудиться. А як узнав, хотів її порубати. І началь-ників порубати. Забрали його, подержали і пустили настрашивши...»

Медвин... Медвин — це ж прізвище його колишнього ката. Так, це було прізвище слідчого, а потім начальника відділу одного управ-ління НКВД. О, це прізвище стрясло ним до останнього м'язка. Одно лише прізвище. Але, ні, не може бути. Це ж за десять тисяч кіломе-трів. Явна невідповідність. Це просто випадковість. Прізвище зовсім-зовсім іншої людини. Якийсь старовір. І хоч це був незаперечний факт, що випадковість, проте серце не могло довго вгамуватись. Про-кляте прізвище викликало зливу страхітних спогадів, приспаного гніву, пекельної, непримиренної, вічної ненависті. <...>

За кілька кілометрів — знову те ж повідомлення: «ФІЙОНА МЕДВИНУ ПРИВІТ ПЕРЕДАВАЛА». І знову серце загуготіло попри всю явну випадковість такого прізвища тут.

І так разів з чотири. Ніби якийсь злий дух намірявся на його спокій. А в дійсності — хтось їхав і з нудьги розписався. Радий, що вивчився писати. А записав те, що його найбільше, може, роздрочило, чи, може, те, що заволоділо думками всіх тайгових молодих хлопців і дівчат. Це повідомлення звучало як чергова романтична та пікантна сенсація.

Григорій похмуро вигнався наперед і йшов перший, а збаламучена думка, занепокоєна, снувалась химерно. То припускала найнеможливіше, то пригадувала чути, теж варте уваги.

Що по тайзі останнім часом проїжджали або якась військова дослідна комісія, або начальство з НКВД, чи міліція, про це було відомо. Мали щось десь будувати чи, може, «очищать тил від ворогів народу». А може, те й друге. Що по всьому краю будовано силу військових об'єктів — це він знав ще в тюрмі від тих, що побували тут «на виправці». Бач, знав навіть і такі подробиці: понад усім кордоном, за проектом якогось інженера, будовано цілу систему — лінію — укріплення, і багато сопок перетворені в невидні зокола, потужні фортеці тощо. Робили «кордон на замку». Що ж до останнього — очистки тилу,— то це вже він бачив сам.

Ось такі химерні думки снувалися в його голові, викликані тим прізвищем.

Там, де Іман завертав круто вправо, на південь, і йшов далі, петляючи межі крутих кряжів Сіхоте-Аліню, наші взяли трохи ліворуч і пішли на схід, нетрями.

По довгих мандрах перейшли на Зміїну. Тут окремо, як пустельник, жив старий удегєць. Сам. В халупі-печері. Роки жив тут, віку доживає. Він уже був майже сліпий, його називали чомусь «Інокентій Петрович, хазяїн Юрина». Юрин — це там десь, на Малім Хінгані, і там він прожив все життя отак, сам-один як палець на величезні простори. Мисливив і був повним господарем. А як відкрили там золоті копальні, пішов десь геть блукати по нетрях. Переселився сюди... В нього вже не було зубів, а сам він — як сухенький зморщений грибок. Жив він з того, що ловив рибу, ловив сільцями птицю, а іноді і вивірку. За рік він добував хутра на махорку, на чай «кирпичний» та на сірники. Тим задовольнявся і так, у мовчанні, жив тут, споглядав і чекав смерті. Але добрі люди його не забували. Хоч зрідка, та добивались сюди мисливці і лишали йому то се, то те. Іноді і спиртом частували. Так він і жив, як бурундучок малий. Та все курив люльку, заплющившись.

А колись він був у свого племні шаманом. Гай-гай... Та зате він ще й тепер умів з богами ладити, тож вони його і захищали, і заступали.

Яке було його власне, справжнє прізвище — ніхто не знає. Він — Інокентій Петрович. <...> Патріарх, жрець і носій традицій та національної гордості свого племені. Єдине, на що він ще спроможний,— це забитися в недосяжні хащі і там сконати з чужим іменем, як з тавром.

Тут старий Сірко залишив коня. Тут, десь недалеко, на джерелі Урин, бачено кішку. Дали Інокентію Петровичу кирпичного чаю, тютюну (старий Сірко пам'ятав про Інокентія Петровича ще з дому), і старенький, зморщений, безбородий дідусик був радий, як маля. Йому вже три чисниці до смерті, і він хоче покурити всмак. Ні слова не тямлячи По-російському, ані по-українському, дідусик на мигах дякував, радів і розумів, чого від нього хочуть: доглянути коней. <...>

До Урину старий Сірко вводив Григорія в курс його майбутньої ролі. Правда, за весь час він мав багато нагод перевірити Григорія, і цей юнак перед ним склав усі іспити, та ще й найліпше. І старий був певен його здібностей. Щоб не ця певність, то він навряд чи зважився б цю зиму піти на «кішку». Проте вважав не зайвим поговорити з ним іще про його роботу.

— Отож, синку, слухай, примічай, щоб ти знав. Це ти замість Миколи... Бачиш, тут діло таке — дружно, то й вийде щось. Сміливо, один за одного, як свій за свого. Того ми й ходили лише рідні, чужих не брали, бо чужий за чужого не підставить своєї голови. А воно, бач, без того не можна, таке діло... Не знаю; синку, як там їх ловлять, кішок цих, по книгах, ми їх ловимо по-своєму — голіруч і вчотирьох лише. Ну й собаки, без них не можна.

Хоч кішка й велика, і хитра тварина, та людина хитріша. <...>

Головне — сміливість, швидкість і неодмінно крик. <...> Вона від людського крику дерев'яніє, її трясця б'є, нерв у неї не витримує, бач. Губиться і силу свою втрачає... Тож як ми кричатимем, то ти не лякайся, не думай, що це вона черево розпорола комусь (хоч, може, й розпорола), а й сам кричи так, ніби тобі черево розпороли... Втямив? Отож.

А головне — не бійся її: вона тільки кішка. Але борони Боже бити її чим, можна скалічити, і тоді пропаде товар, а значить, пропаде ні за пси труд, бо за калічену і чверті не дадуть...

Тим часом ішли і пильно оглядали всі хащі. Грицько йшов стороною, Наталка оддалік. Старий роззирався пильно і гомонів тим часом... <...>

Рано-рано, тільки-но розвиднилось, рушили. Покинули так намет і все, що було в нім і коло нього,— всі зайві речі лишили тут. Взяли з собою лише сірники, трохи їжі, боклажку з спиртом та своє мисливське встаткування. За розрахунком старого, вони сьогодні мали догнати і згребати тих кішок. Ще до вечора, як Бог дасть. А ні, то завтра.

Сліди знову петляли, водили їх, як і вчора. <...>

Раптом все пішло несподівано швидко...

В однім місці, перед густими заростями, старий раптом впустив ломаку і підкинув вінчестер... Григорій бачив, як у гущавині посунулось щось смугасте... Постріл! Велетенська кішка зробила скажений стрибок угору, як підкинена пружиною. В ту ж мить і туди ж стрелив і Григорій по ній. І ззаду пролунали постріли. А старий, пронизливо і моторошно крикнувши, як це роблять татари або чеченці, і раз у раз стріляючи вгору, пустився чимдуж стороною навздогін за другою, що десь мелькнула і щезла. Решта, так само лементуючи,— слідом.

4 Спущений Рушай ішов вихором уперед. За ним, пролетівши повз Григорія, покуріли, ревучи, Заливай і Нерпа.

Собачий лемент пішов по нетрях... Далі, все далі... Вирував, клекотів, віддаляючись. Женуть уже взрйчку.

Григорій налягав на лижви, закинув уже, як і старий, рушницю за плечі, не відстаючи, готовий до всього.

А Наталка, обернувшись на ході і ще раз стреливши в велетенську потвору, що, перекинувшись у снігу, біла лапами в повітря,— випредила брата і благально:

— Грицю! Братіку! Я буду за ним!.. Я буду третя. Бережи хвіст.

То була божевільна, шалена гонитва. Годину... Дві... Три... Безконечно. Аж очі вивертало на лоба. Григорій боявся тільки, щоб не спасувати, щоб стало сили, щоб витримати. Бо життя людей, життя старого тепер на його сумлінні. Ясно.

Собак було весь час чути. Іноді розтиналось коротке скавуління чи виття. Тоді старий припускав ще дужче і по нетрях шугало його страхітне гукання. Підбадьорював та й тій сатані нагадував, що він ось тут, доганяє, як сама смерть.

Собачі й тигрячі сліди кидались то вправо, то вліво, чирим часто не витримував кішку на скоку та в таким темпі, і вона все провалювалась глибоко. Напевно такої гонитви вона довго не витримає. В кількох місцях на снігу руділи плями крові — на собачому сліду.

— Наддай!!— гукав Сірко і лементував ще пронизливіше, ще шаленіше.— Пропадуть собаки! Подере.

Де вони гнали, як вони крутились та петляли — не було видно. Суччя било в обличчя, обдираючи шкіру.

Ось лемент — рев собачий — близько. Зовсім близько. Старий Сірко нацуплював лосину рукавицю, що був скинув. Спереду вже видно, як ген крутились, гасали пси під скелею. Миттю старий одстебнув геть лижви, і наставивши коляку, як спис, гайнув уперед. Григорій нагнувся на півсекунди до лижв... Мимо пролетіла Наталка, бачив лише, як її лижви із шкварчанням відокремились і шугнули вбік, утікаючи від його Лижв.

Пізніше він Часто згадував і не міг відновити точно, як воно все було.

Він таки перший опинився біля батька. Він лише пам'ятає, як закричала Наталка... блискавичний його стрибок... Вир... Несамовитий галас — людський, собачий, тигрячий... Він зотягнув петлю, як супоню, і вмить опинився підподом, вчепившись потворі в карк за шкіру... Все качалось клубком, галасувало на нім... Здається, і він галасував... Сніг набивався в очі і в рот...

Це тривало десять секунд, але здавалось — це тривало вічність... Потім в раптовій тишині — злякане Наталчине обличчя і дихання над самим його лицем... Потім дружний регіт...

— Пусти! — це старий Сірко, сміючись, розпатланий, спітнілий.—
Пусти, а то ти його задавиш...

Уже! Страшний галасливий клубок розпався, і його витягали, затоптаного в кучугуру снігу.

Тільки тепер Григорій побачив, що він голими руками вп'явся в рудий загривок та так і заляк... Ага, він перед тим скинув шкіряні рукавиці і кинув їх геть, щоб не заважали.

Потвора лежала майже нерухомо, лише конвульсійно здригалась. Розчепірів одерев'янілі пальці. Його звільнили з-під снігу, і секунди переляку загального перетворилися в дружний регіт. Так його забило снігом — повно в носі і в вухах, і геть світу білого не видно. Але все ціле, нічого не поламано і не поодкушувано. Треба бачити ці славні, хороші обличчя! Допіру лише зосереджені і суворі, а тепер такі смішліві — розкудовчені, спітнілі, замурзані і веселі. Грицько іржав як дурний.

— А я думав, що вона тебе вже з'їла! Ха-ха-ха! Дивлюсь — нема, тільки унти стирчать із снігу.

Відсапувались. Обтрушувались. Збирали шапки, рушніці. Викопували з снігу погублені набой. А де ж дідова шапка? Та вона, пак, он...

На розметанім снігу лежала здорова, смугаста кішка, зв'язана по ногах, а тоді ще обидві пари ніг докупи, шия зотягнута петлею, на морді дідова шапка... Кішка здавалась неживою, лише хвіст тремтів і корчився потихеньку, як прут на вогні... То враз вся стиналась в страшній конвульсії.

— Кінчається! — це Грицько злякано.— Дуже втягнуто!

— Нічого,— заспокоював старий,— це кішка. Її не так скоро задушиш.

Потім обдивлялись пошкодження — оглядали один одного і собак. У старого Сірка була щока в крові, але то пусте — здряпнуто, і він навіть не пам'ятає де, чи як гнався, чи тут уже. Наталка набила моргулю об чийсь приклад, а може, й об чийсь лоб. Може, об Григорієв. У Грицька все гаразд, тільки чухав нишком ззаду,— сатана мотнула наостанку, як уже була зв'язана, та так піддала ногами, що він не втримався і гепнув просто на камінь. А в Григорія усе в порядку... Що в нього боліли ребра і була розсічена всередині губа — то секрет. <...>

Повернувшись до свого намету, вони побачили, що хтось украв сокиру, соболину шкурку та випив увесь спирт. На снігу лежав недопалок цигарки «Золота марка».

Григорієві серце чомусь нагло затіпалось. Такі цигарки завжди курила одна людина... Він мовчки, поки всі були на льоду, швиденько визволив свої лижви з-під клітки, став на них і, нікому не сказавши, подався... На ходу заклав обойму в гвинтівку. Щез. Подався швидко через нетрі навскіс, зрізаючи величезну дугу, що її тут робила Дуабіхе.

Григорій знав, як тут, угорі, тече ця річка, петляючи межі крижками. Коли йти навпростець, то можна випередити навіть експрес, коли б він ішов річкою. І як би швидко він не йшов, все одно не міг би перший проскочити. Коли б тільки не помилитися в часі! Але зі слідів коло намету видно було, що гості від'їхали всього півгодини, найбільше годину перед тим. Григорій гнав, як вчора за тигром.

По якимсь часі шаленого ходу нарешті вискочив з розгону на річку, на лід,— нема. Послухав — не чути. Лише десь далеко стрельнуло. На льоду, певніше, на снігу Грицько помітив кінські кізяки. Недавні... Проїхали... Тільки що. Далі Дуабіхе звертала понад становиком направо. Там уже Іман. Сизий становик робив велетенську дугу. Григорій націлвся на середину тої дуги і погнав навпростець... Виломившись з тріском крізь верболіз, аж присівши на лижвах, шугнув з крутого берега і зі шкварчанням вилетів насеред річки, круто завернув... Ось! Миттю зірвав гвинтівку з шиї...

З-за повороту мчала паровиця. Вітер дув Григорієві в спину. Ще зовсім недавно він тягав і мертвого, і живого тигра,— на нім поналипали шерстинки, на унтах і на руках були плями крові тигрячої... Він пішов назустріч, стискаючи гвинтівку. На санях було дві постаті, завинуті в дохи по самі вуха. Вмить відкинули дохи,— замаячили будьонівка і єжовський кашкет, руки вхопились за зброю.

Тут коні захропли, затанцювали і враз мотнули, як навіжені, вбік — вхопили тигрячий дух. Ага!.. Кошівка (такі сани) перекинулась, і обидві постаті випали в сніг.

Григорій вп'явся в них очима. Не бачив, як повз нього, божевільно, обминаючи його стороною, мчали коні, б'ючи голоблі та сани, що летіли за ними льотом, перекидались, деренчали...

Одна постать схопилась і хотіла кинутись упоперек до лісу. Другий шалено, хапливо вибивав сніг з цівки гвинтівки, а далі шарпнув за кобуру пістоля.

— Стій!! — гукнув Григорій.— Зброю геть! Руки вгору! Три ступні вбік! Так стояти!..

Стоять... Григорій підійшов. І нагло... Серце закалатало йому безумно, шалено. А очі вп'ялись в того, що в кашкеті... І він зареготався страшним, жаским і... радісним реготом.

— *Медвин?!*

Боже мій! Мить. Мить подиву. Мить буйної радості. Є, є Бог на небі! Ось він. Ось той, з ким їх і Бог не розсудить.

А Медвин — бравий герой і грізний суддя та володар душ людців і плюгавий злодюжка, порушник закону нетрів — стояв і тіпався... Так, тіпався. Губа йому тіпалась, а очі... очі гидкого, сопливого боягуза. Три шпали на ковнірі — як мазки крові.

— Великий начальник?! Так... Поздоровляю...

Другий тихенько відступав назад, непомітно; з однією шпалою — якийсь начрайону. «Чорг його припарував, дурака»,— подумав Григорій, а вголос промовив:

— Так... Ну, все, таваріщ следователь! Все.— І важко задихав,— Кінчаю слідство...— І підніс голос, повільно, грізно: — Тут... я тобі... й рев, тут я тобі й трибунал! — Підкинув гвинтівку і вистрелив. Аж тому з голови пихнуло.

Другий кинувся упоперек, до лісу. Григорій дивився йому услід, слухав, як у грудях стукає серце, напоєне помстою... Тут утікач обернувся і вистрелив з пістоля. Уже майже видряпався на урвище до лісу. Куля трюхнула десь у сніг.

— Хіба так стріляють? — промовив Григорій задумливо. Перемикнув закривку і стрельнув.

Постать підкинула руки, майнула ними в повітрі й покотилася з урвища.

Мить Григорій стояв нерухомо. Думки летіли вихором... Так. Все. А тепер — в Маньчжурію, в Китай, в Японію, до чорта в зуби. От. Все відтяв за одним разом — і ворогів, і друзів, і спокій — все...

Стривай! За мої вчинки відповідати ж ніхто не мусить. Подивився на чисту пелену снігу, а тоді написав пальцем великими літерами:

«Судив і присуд виконав я — Григорій Многогрішний. А за що — цей пес сам знає».

Ще й розписався.

Підійшла Наталка. Григорій розповів їй про все, що випало на його долю. У Григорія залишився один шлях — за кордон. Наталка вирішила йти з ним. Батьки благословили доньку, і молоді разом із собакою Заливаєм рушили у путь. Однієї ночі на Н-ській заставі біля станції Пашкове пролунали вибухи і почалася стрілянина. Пізніше повідомили, що велика банда хотіла перейти кордон, та радянські прикордонники її знищили. А справжні винуватці «баталії», перейшовши кордон в самісінькім Пашковім, опинилися в Маньчжурії. Вони почепили Заливаю до нашийника записку і відіслали його додому.

Собака, схудлий і здичавілий, повернувся, і Сірки прочитали: «Живи. Здорові... Обіймаємо всіх. Цілуємо. Вже перейшли до тітки!». Заливай скучав. Одного дня він зник. «Одчайдушний і безмежно вірний пес розумів дружбу по-своєму і зробив так, як веліло йому собаче серце.

Подався доганяти без надії догнати.

Але — сміливі завжди мають щастя».

1944

Початковий рівень

1. Яким є справжнє прізвище І. Багряного?
2. Якою була перша назва «Тигроловів»?
3. Де відбуваються основні події «Тигроловів»?

Середній рівень

4. Визначте жанр «Тигроловів». Обгрунтуйте свою думку, звернувшись до тексту роману.
5. Визначте і схарактеризуйте персонажів-антагоністів у «Тигроловах».

Достатній рівень

6. Які риси приваблюють вас в образі головного героя «Тигроловів»? Напишіть про це твір-роздум.
7. Яку роль у «Тигроловах» відіграють образи природи та зображення полювання?

Пригодницький роман — різновид романного жанру, твір, якому властиві емоційне напруження, загадка, стрімка зміна подій. Важливою ознакою пригодницької літератури виступає наявність незвичайного героя — як правило, сильною цілісною натури. Події мають розгортатися швидко, змінюватись несподівано. Мотив переслідування належить до найбільш поширених у пригодницьких творах. Загальна художня атмосфера пригодницького роману відзначається таємничістю, напруженими переживаннями. Вимогам жанру пригодницького роману відповідають «Тигролови» І. Багряного.

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

(1894—1956)

Олександр Петрович Довженко народився 29 серпня 1894 року на хуторі В'юнище Сосницького повіту на Чернігівщині в багатодітній селянській сім'ї. Навчався в школі у Сосниці, у 1911 році вступив до Глухівського вчительського інституту. В інститутські роки вперше познайомився з українською літературою, яку студенти читали потай від викладачів. По закінченні інституту одержав призначення до Житомирської вищепечаткової школи. Після повалення російського самодержавства в 1917 році переїхав до Києва, де вчителював й одночасно навчався на економічному факультеті Комерційного інституту (його атестат не давав можливості вступати до інших вищих навчальних закладів). У той же час став слухачем Української академії мистецтв, яку так і не закінчив.

Під час громадянської війни в 1918-1919 роках Довженко воював в армії Української Народної Республіки. У 1919 році він опинився в Житомирі, був заарештований більшовиками, й відправлений до концтабору як «ворог робітничо-селянського уряду». Звільнився завдяки втручання письменника В. Еллана-Блакитного. Пізніше Довженко працював на різних посадах, перебував на дипломатичній службі у Варшаві й Берліні. На початку 20-х років він заявив про себе як талановитий художник-карикатурист. Водночас удосконалював свою майстерність, майже рік навчався в мистецькій школі відомого німецького експресіоніста Віллі Геккеля.

Влітку 1923 року Довженко звільнився з дипломатичної роботи й оселився в Харкові, тодішній столиці України. Там працював як художник-ілюстратор та карикатурист під псевдонімом Сашко. Був близький до мистецького об'єднання «Гарт», а після його розпаду став одним із засновників ВАПЛіте.

Зацікавившись кінематографом, писав сценарії фільмів, у 1926 році переїхав до Одеси, де влаштувався режисером на кінофабриці. Там вийшли перші фільми Довженка.

Серйозним успіхом став для нього фільм «Звенигора» (1927), знятий за сценарієм Ю. Тютюнника та М. Йогансена. Кожен наступний фільм Довженка ставав помітною подією — «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Іван» (1932). Найбільший міжнародний успіх завоював фільм «Земля», заборонений для показу в Радянському Союзі. У Венеції італійські кінематографісти визнали Довженка «Гомером кіно», у 1958 році на Всесвітній виставці в Брюсселі

відомі кінознавці й кінокритики із 20 країн назвали «Землю» серед 12 найкращих фільмів усіх часів і народів.

Кінематографічна діяльність Довженка постійно зазнавала критики, його звинувачували в «українському буржуазному націоналізмі»: Він був змушений іти на компроміси з владою, зокрема в 1932 році зняв фільм «Іван» про будівництво Дніпрогесу, однак і після цього переслідування не припинилися. Відчуваючи загрозу репресій, Довженко написав листа особисто І. Сталіну з проханням «захистити його і допомогти творчо розвиватися». На замовлення Сталіна режисер зняв стрічку «Аероград» про нове місто, що виростає серед тундри. На вимогу радянського диктатора Довженко також знімає фільм «Щорс» (1939).

Із початком війни Довженко мусив евакуюватися до Ашгабаду, одержав звання полковника інтендантської служби. Не витримавши бездіяльності, він домігся нового призначення — став воєнним кореспондентом. Під враженням від побаченого на фронті у 1942 році Довженко пише статтю «Україна в огні», а пізніше сценарій фільму з однойменною назвою. За «Україну в огні» письменник зазнав нових переслідувань, його звинуватили в заохоченні українського патріотизму.

Останні роки життя Довженко провів у Москві, де зняв лише один повнометражний фільм «Мічурін» (1948). У 1954 році він закінчив роботу над кіноповістю «Зачарована Десна», написав низку сценаріїв.

Помер Олександр Довженко 25 листопада 1956 року, похований у Москві.

«У закорінені в національному — трагедія Довженкового життя: неможливість творити у вимушеному відірванні від свого народу, його поривання з московської чужини на Україну, безнастанна турбота, щоб народ не забув і «презрив» його як недостойного сина...

Довженко умів побачити й пошанувати повноцінну людину у неповторному й необмеженому вияві її індивідуальності. Більше того, у згоді з Сковородою він вважав, що кожен знаходить своє «сродноє» діло, і в цьому ділі він гідний пошани, незалежно від того, просте воно, як дядькове Самійлове корсарство, чи високий дар поета, мислителя тощо. Головне дати кожному можливість виявити себе на повну міру, як дядько Самійло, який «коли його пустити з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша». А в мистецтві повна міра себевияву у неповторності, не схожості на інших...».

І. Кошелівець

УКРАЇНА В ОГНІ

Кіноповість

(Скорочено)

У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дівчорі та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині, родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала «Ой піду

я до роду гуляти». Це була пісня материна. Пісня була весела і журна одночасова, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.

До Лавріна Запорожця приїхали гості.

«Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий»,— співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один — Роман Запорожець.

Сюди-туди — откуди, увесь рід багатий — співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заслугою на грудях.

Другий — Іван, воїн.

«Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати»,— співає, притулившись до матиного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець.

«Сюди-туди,— он куди, часто частувати»,— співає вдвох із батьком третій Запорожченко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біла борода діда Демида, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиднених літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю.

Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, «Знак Пошани» на грудях, у руці стеблина — знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені.

Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Трохим, обнімаючи трьох маленьких дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку,— та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду вітха.

Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстерниця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радощі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі сторони, добра слава пішла по світу про синів, що

показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею. І ось з'їхались нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість — п'ятдесят та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав. Пошли ж вам, Боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою, а вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...

Почалася війна. П'ятеро синів Лавріна Запорожця пішли на фронт. Під час евакуації бомбою вбило Савка Запорожця.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою, тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива,— сказали їй троє утомлених артилеристів і пішли до криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть,— подумала Олеся.— Невже останні?» І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захопонуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що нашттовхнуло? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний Час летить лавиною згорі.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра. Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шії і скронях і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай,— промовив він, одриваючись од «ідра.

— Щаслива путь... постій... Слухай,— сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима,— Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе.— Що ти, дівчино?

— Слухай,— сказала Олеся,— переночуй зі мною. Вже наступає ніч... коли ще можна, чуєш?..— Вона поставила відро і підійшла до нього: — Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною...— При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу ночувати з тобою,— сказав Кравчина чесно і одверто.— Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливають Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину нігде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні.

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому при-смерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обос.

— Сідай, посидь у мене за столом,— сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку.— Їсти хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помисься з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку і став митися над шапликом. Олеся злила йому холодної води на руки,

потім на голову. Він затулив очі. Він почував, як спливали з нього дорожня курява і піт.

Потім він роззуюся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і уникали читать бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічалися очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой Боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з матеріної скрині нові рядна, напірначі, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий самолёт.

— Не дивись на мене,— попросила Олеся і, важко зітхаючи одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене,— сказала тихо Олеся,— Ой... Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звать?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду,— сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм еством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика зграя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки...— жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотириьох синів. <...>

Вони вдивлялися одне в одного широко розчиненими очима:

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Васиliku. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Васильку. Ти не забудеш мене?

Палали жита і села на темному обрії. Брели по темному полю череди бездомні. Якись вершники пролітали темними шляхами.

Прокляті люди падали на парашутах в жито. Щось кричало, та одинока жінка плакала з дітьми на шляху над убитою коровою.

Вони вірили і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

— Знаєш, Васиliku,— шептала Олеся, нахилиючись над його лицем,— коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двос, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумасмо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

- Ні .

— Ти найдеш, одвоюєш мене?,

— Найдю, одвоюю тебе.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у снігах за дверима.

— Кажі мені ще, Васиliku, красиві слова, кажі,— припадала Олеся до Василевого плеча.— Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатися пора.

— Слухай, Олесю...

Довго говорили вони на світанку. Вони ніби виростили обое за цю ніч. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їх почуття.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними, чіткими були його, Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олесю. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посвієш ти від горя і сліз і побліє твоя коса, хай ритимеш і шанці¹ проти мене і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. Якщо ж бо в розначі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости,— сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прощаю,— сказала Олеся,— тільки знайди мене.

— Знайду,— сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками,— Коли ж так станеться, що не знайду,— може, уб'ють мене, чи вибухну я десь, мо, на фугасах і розлечуся шматтям по полю, так що і кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю,— стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога... Олесю,— сказав Василь, подумавши трохи,— який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній році, коло перелазу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках, веселі і вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах² і трикутничках щось німецьке.

¹ Ш а н ц і — земляні укріплення у вигляді ровів з насипом; окопи.

² О к а р и н а — духовий глиняний або фарфоровий народний італійський інструмент, який нагадує звучанням флейту.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб.

— Здравствуй, матка! Харашо! — кричав білявий солдат в бік хати, побачивши хазяйку.

Люди дивились у вікна.

— Глянь, сміються! — показувала одна жінка другій.— Дивись, які привітненькі! Сміються і «драстуйте» кажуть!.. Ай!..

Солдат висадив двері носакон і ввійшов до хати:

— Здравствуй, матка! Молока, пожалуйста!

Ріжуть свиню. Другу. Третю.

— Хайль Гітлер!!!

Висаджують сінешні двері.

Обережно відчиняють хатні двері.

— Дозвольте, ферцайсн біте, можна?

П'ють молоко.

їдять.

— Скажи, матко, за кого ти — за Гітлера чи за Сталіна? — спитав він, літню жінку солдат, одірвавшись од великої гладшки молока. Молоде лице його було привітним і лагідним.

— Як хочте, голубчику, вбийте мене, тільки мені Сталін краще,— сказала простодушна жінка.

— Очень карош! — сказав, усміхаючись, німець. Допивши молоко, він витяг з кишені револьвер і між іншим застрілив небогу. <...>

Олеся сиділа нерухома край стола і дивилась на подушку, на слід Василевої голови. Вона була кам'яна, і коли на порозі з'явився батько, Лаврін Запорожець, з мертвим Савкою на руках, вона не чула. І лише коли батько погукав її, вона прокинулась і впала додолу.

— Тату!!!

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно багатій і щедрій країні.

Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому фашистському солдатству, що несе Стару імператрицю — смерть — «нікчемному, млявому слов'янству».

Смерть слов'янству, смерть більшовизму, демократичній розпуті і огидній претенціозності різних меншостей. Смерть єврейству! <...>

— На безмежних просторах України, якою я керую з доручення фюрера, є неосяжні простори для всіх солдатів! Тут, на Вкраїні,

є місце для кожного, хто хоче. Ви знаєте про незміряні багатства цієї країни. Ви можете мені повірити, що я витягну з цієї країни все, я витягну з неї останнє, щоб тільки забезпечити всіх вас і ваших рідних... Хайль Гітлер!..

— Хайль! Хайль! Хайль! — лунає переможний рев...

Над пам'ятником Володимиру в Києві.

Над Богданом Хмельницьким.

Над шибеницями, над Дніпром...

Після промови Коха офіцerstvo кинулося їсти і пити.

— Цю землю можна їсти! На! їж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого буття отут! — Ернст фон Крауз, старий полковник німецької розвідки протяг своєму сину лейтенанту Людвігу Краузу жменю землі. Людвіг стиснув землю в жмені і лизнув її¹ язиком. Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палійств і гвалтувань.

Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовкабатька одчайдушною своєю рішучістю і брутальною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого виродка, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували. Ернст фон Крауз зневажав Гітлера, але він визнавав його цілковито. Хіба ж не Гітлер з мільйонами оцих білявих пустунів Людвігів привів його через всю Європу на Україну?

— Україна, Україна! — хрипів Людвіг, оглядаючись навколо. Водянисті очі його світилися захопленням.

Вони стояли серед поля край дороги в побитому житі. Ця дорозі стояло їх авто.

— О, страшна земля...— задумавсь раптом старий Крауз.

— Фатер!!

— Не гарячись. Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

— Ми знищимо його.

— Хлопчику мій, я тікав уже од них в підштаниках у вісімнадцятому році.

— Час інший, фатер! — Вони йшли по полю.

— Час інший, а нйрод той же. Я вивчив його історію. Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

— О!

¹ Батьку! (Гім.)

— Хай наші ідіоти брешуть у газетах які завгодно дурниці про їхню тупість і твариняче ставлення до смерті, ми з тобою повинні знати правду.

— Хайль Гітлер!

— Людвігу, не вигукуй мені цієї дурниці, хоч коли ми вдох.

— Фатер, наш фюрер, наш нацизм учить нас...

— Хлопчику, нацизм не має серйозного значення, поскільки у нацистів, щоб ти знав, нема фактично ніяких ідей. Це сліпа сила, щось ироді надзвичайної грозової хмари. Це сліпе чудо, нечуваний казус європейської дурної політики. Ти розумієш? І для нас, розумних німців, вся ця дивовижна ситуація фактично зводиться до вміння скористати чудо. Франція, Бельгія, Голландія, все, що нацисти завоювали,— дурниці, бульки на воді... Ось! — викрикнув Крауз, ткнувши пальцем додолу.— Оце наше! Тут ми мусимо умерти, але...

— Хайль!

— Людвіг!

— Фатер!

— Ти думаєш, вони вже знищені!

— Йа!..

— О!.. Ні!.. Так не підкорятися і так умирати, як умирають

українці можуть лише люди високої марки. Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху... Глянь! — сказав старий Крауз, обертаючись вбік. Вони проїздили через село, де на площі солдати якраз вішали людей.

— Гальт¹! — гукнув Ернст фон Крауз. Машина стала. Кати, що збиралися вішати старого пасічника Запорожця, застигли перед фон Краузом, що підійшов до шибениці.

— Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер!

— Бандити?

— Йаволь³, гер полковник! Його бджоли закутали на смерть чотирьох наших зольдат.

— Да? О, швайнерай⁴! Дивись, Людвіг, він надіває на себе петлю.

— Фатер... Дас іст унегліх⁵!

— А-а... Слухай...— звернувся фон Крауз до старого Запорожця.— Цей офіцер хоче знати, що ти думаєш перед смертю?

¹ Так!.. (Нім.)

¹ Стій! (Нім.)

¹ Так точно (нім.).

⁴ О, свинство! (Нім.)

⁵ Батьку... Це неможливо! (Нім.)

— Світ здурів, то й бджоли подуріли. Почали всяке г... кусать,— сказав Демид,— А думаю я, що погані ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Але я стою на твоїй території і вішаю тебе,— сказав Крауз.

— Ну що ж? Повісиш тай утечеш. Така вже твоя слава... Знаю я про тебе одну прикмету...

— Ну?

— Ну не скажу.

— Скажи, я подарую тобі життя. Я обсиплю тебе грішми.

— Іди, хай тебе болячками обсипле. Іди, не заслоняй мені села, глупак.

— Чув? — звернувся зблідий фон Крауз до свого сина.

— Фатер! Я починаю тебе розуміти. Це страшно,— прошептав Людвіг, хворобливо всміхаючись.

— А, посіпаки! Потяглися, щоб вам добра не було! — закричав раптом старий Демид Запорожець, побачивши, як проходила повз нього велика група військовополонених оточенців,— Не встигла війна початися, вже здалися, покидали зброю! Вже повзете в неволю. А ворог з жінками регоче... Вішайте мене, душогуби! Щоб бодай хоч не бачили мої старі очі...

— Фатер, що він каже?

— Ай...

— Вішай, кате! Чого злякався?!

Ернст фон Крауз махнув рукою і одвернувся. Людвіг дивився на шибеницю майже непритомний.

— О фатер! — оглядався Людвіг. Вони знову їхали в машині.

— їх не можна підкорити. їх треба знищити. «Не передувивши бджіл, не їсти меду»,— як казав їхній король Данило в XIII столітті¹.

— О!

— Але, Людвігу, ти мусиш знати, у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами одкидання Бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова нація остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... От ключ до скриньки, де схована їхня загибель. Нам ні для чого знищувати їх

¹ Йдеться про князя Данила Галицького (1201-1264), під керівництвом якого 1238 р. були розбиті під Дорогочином німецькі лицарі.

усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать один одного.

— Йа, фатер! Ми будемо нищити їх, лише поскільки кожний солдат мусить убити ворога і позбавити честі ворогиню. Я зрозумів тебе. Дальше вони самі будуть нищити один одного! Я розділю їх, куплю, розбещу!

— Я бачу, хлопчику, тебе дечому навчили. їх треба розбити, поки вони не очухались од своїх помилок. Якщо ж не встигнем — ми пропали.

— Фатер, я їх озброю! Я дам одному брату зброю, другому ні, от вони й вороги до смерті!

У клуні Купріяна Хутірного зібралися дезертири, що бояться як німців, так і своїх. Купріян радить їм повертатися і доганяти армію. Раптом до клуні входять Павло Хутірний та Іван Гаркавий, що стали поліцаями з німцями. Миколі та ще трьом вдалося втекти, а інших повісили. Хлопці вирішують шукати партизанів. Лаврін Запорожець знімає з покуття портрет Сталіна.

Полковник Ернст фон Крауз скликав селян, щоб обрати старосту. Цю посаду прагнув посісти колишній куркуль, що врятувався з Сибіру, Григорій Заброда, але на прохання людей старостою погоджується стати Лаврін Запорожець. Ернст фон Крауз призначає Заброду начальником поліції і примушує двох непримиренних ворогів потиснути руки.

Осінь. Радянські війська відступають, кидаючи поранених. Від розпачу плаче поранений Роман Запорожець. Відступає поранений у руку Василь Кравчина. Голова районного містечка Лиманчук, збираючись тікати, запевняє інших, що відступу не буде. Василь Кравчина радить дівчатам-комсомолкам рятуватися, бо цей самий Лиманчук ще повернеться й судитиме їх за зраду.

Під керівництвом Лавріна Запорожця селяни в ярмах на собі орють землю. На скарги доньки Олесі на її прохання допомогти якось Запорожець відповідає, що треба було їм битися за волю.

У застінку німці б'ють і катують людей за саботаж новій владі. Григорій Заброда доносить німецькому полковнику, що цим керує Лаврін Запорожець.

Німці вивозять молодь на роботу до Німеччини. Списки складав Лаврін Запорожець. Він вписав туди, також і свою дочку Олесю. Запорожець передав через Мину Товченка листа партизанам, щоб вони перехопили поїзд. Поліцай Павло Хуторний викрав листа. За зв'язок з партизанами Лавріна Запорожця посадили до концентраційного табору і мусять стратити. В ешелоні Олеся пропонує подружжю Христі Хуторній негайно тікати.

Вечеріло. В концентраційному таборі в проваллі за селом не-вільники позалазили в нори і ляскали зубами од холоду. Під осіннім

холодним небом табір здавався великим кладовищем розритих могил, де лежали на дні живі небіжчики. З одної могили тихо підносилася вгору пісня про горе. І не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела було часнята при битій дорозі. Про далекі чумацькі шляхи і про веселих, безжурних ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й сигнали чайку, часнят забрали. Як билась чайка об дорогу, як припадала вона до сирої землі, як жалібно благала співців подорожніх: «Ой верніть мені часнята, я їх рідна мати». Лунали постріли вартових, і роздирали пісню автомати. Над табором стояв солодкуватий трупний сморід і великий невимовний смуток.

За колючим дротом сидів Лаврін Запорожець і плакав. На темне небо повиходили зорі. Запорожець подивився вгору. Небо було велике, урочисте, вічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світлом. Почуття вічності і безмежності світу спустошило його трудну душу і трохи заспокоїло.

«Що смерть моя і смерть моїх дітей? — думав Запорожець, — І що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших людей. Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю...»

— Лаврін... Лаврін... — неначе почувся йому здалека жіночий гук.

Запорожець підвівся і став прислухатись.

— Лаврін... Це ти, Лаврентій? Я принесла тобі їсти! Хліба, картоплі і гниличок...

Він впізнав голос Мотрі Левчихи. Вона притаїлася десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забери та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком доїси, дужчий будеш, чуєш?

— Чую, — глухо відповів Лаврін.

— Дивись, я біжу, — тихо погукала Левчиха. І вибігла з кущів просто до нього.

Прогримів постріл — р-р-р...

— Ай! — неначе злякалась Мотря і швиденько упала мертва в пісок. Вузлик пролетів з рбзгону трохи вперед і впав коло дроту.

І дающа права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла.

Запорожець припав до землі і швидко поліз до дроту. З усієї сили він простяг руку до хліба і не дістав.

— Тітко, — прошепотів він, хватаючи пальцями пісок.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.

З'їли твоїх часняток, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький реквієм. Невмирущий голос сивих століть лунав у темряві над терновими дротами.

Над мертвою Левчихою стояв Максим Заброта. На грудях на ремені блищав у нього автомат. Запорожець встав, і вони зразу впізнали один одного.

— Гарно співає недоля,— тихо сказав Заброта.— По собі знаю. Співав я оце в Сибіру по ночах, ой як співав! Де той голос брався. Було, всі люди плачуть.

Заброта переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту.

— Сьогодні б не мішало затягти й тобі що-небудь, га? Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?

— Се ти вбив? — тихо спитав Запорожець.

— Кого? — Заброта оглянувся,— А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. Ой, болітеме, Лавріне! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько.

— Не треба мені твого жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Лаврін, давня,— як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо', щось придумаєм, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброта близько-близько заглянув Запорожцю в очі. Запорожець зціпив зуби:

— Иди од мене, сатана. Иди погавкай офіцеру, що на мені землі ти не заробиш. Иди!..

— Ну, що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був...

— Що? Заробить на партизанах? Йуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і так немало в Сибіру. Хто мене туди загнав з батьками? Хто?

Заброта підняв кулаки і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки по Марксу за століття... Тепер я з тобою по Гітлеру зведу. Ось завтра буде мій ювілей, зап'єм совіцьку владу і Левчиху... *I*

Левчиха лежала маленька і чепурненька у святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках. А на шії навіть низочка дрібного коралового намиста з дукачем ще з дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть. Вічний покій вже розливався по її чолу. Воно ніби світилося у присмерку.

— Бач, паскуда, прибралась, мов на Пасху!

— Не смій так говорити про неї, чуєш! — розгнівався Запорожець,— Не смій, вона свята.

— Хто?

Заброда кинув на пісок автомат і підійшов до самого дроту

— У... ти... боїшся?

— Хто-о?..

Далі вони не витримали і вчепилися, схопивши один одного за руки через дріт. Вони почали ламати один одному руки і пальці. Потім вони обнялися і довго душили один одного через дріт.

— Тихо, не хрипи! Тихо!..

— Тихо! Чуєш?

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю, про соціалізм. Говорили про куркулів, про заслання, про страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром і стражданням, голодом і смертю. Вони плювали один одному в лице Гітлером, німецькими погромами і пожежами, шибеницями, рабством і шаленою ненавистю до Гітлера усього світу. Ненависть розбушувалася в їхніх полум'яних душах і виривалася з них страшними вибухами одна проти одної.

Вони били один одного важкими іржавими уламками своєї важкої історії і стогнали обидва від ударів. Вони то одходили один від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли один до одного, і знову хватали один одного, і вдивлялися один одному в блиск очей і зубів у темряві.

Вони давили один одного і притискали груди і голови до дроту, і колючий дріт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них, і ненависть, і пристрасть.

— Тихо, тихо...

Вони говорили про Москву, і коли Заброда сказав, що Москва вже здалась, Запорожець з усієї сили ударив Заброду кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з труби.

— Брешеш!

— Не брешу... Сам чув по радіо... Пусти!

— Бреше ваше собаче радіо!.. Чуєш, кажи, що ти брешеш? Кажи, або я тобі зараз голову одкушу!

— Пусти!.. Ай!..

— Не пушу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!..— хрипів Запорожець.

— Не подам... тихо...

Вони говорили то тихо й поволі, ніби нехотя, утомившись, і тоді слова виривалися з їх вуст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антогонізму починала знову роздирати їхні гарячі душі, вони

розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню.

Тоді піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали з уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драконів.

— Пусти мене!

— Пусти! Ай, ай, а!..

Часом вони з високих верховин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайних образ і диміли один на одного гидкими брутальними лайками.

— Пусти... твоїй матері! Пусти, не души мене... пусти, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... Німецький пес... Лакиза німецька... Ай... Пусти!..

— Ага, просиш, гаде?.. Ось завтра повитягасмо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, випрошу. Сам!..

— Слухай, ворогу мій. Ти ж людина. Подумай...

— Ці самі слова я тобі теж колись говорив, коли ти виселяв мене до Сибіру.

— То була наша внутрішня справа. А зараз Батьківщина гине, Україна!

— А що мені Батьківщина?

— Батьківщина — все!

— Га? Все? Я все віддам, аби помститися на тобі за свою образу!

— О, самогубець клятий!

— Я жертва класової боротьби. Я в'язень!

— Якщо ти людина, а не диявол, то мусиш знати, що часом в'язні й судді повинні битись поруч, коли Батьківщина гине!

— Хай гине, хай!

— Слухай, нечиста сило, невже тебе породила земля наша? — Запорожець відштовхнув Заброду.

— Ті То ж ви нарobili, німецькі запроданці? — сказав Запорожець, коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього.— Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма що я загину, не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю, де ж погниють кості обдурених Гітлером бідних селюків наших? У яких Африках, в яких Скандинавіях? У яких пісках та в чиїх морях?

— У Сибіру,— глухо промовив Заброда і схопив Лавріна за руку.

— У... Пусти, не крути руку, німецький раб!

— Хто раб? Я раб?

— Ти... А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага. Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гад! Чого ти плачеш? Оплакуєш долю, проклятий.

— Іди геть! Я не хочу говорити з тобою,— сказав Запорожець.— Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи подумати. Іди. Я хочу очиститись од твого дотику. Я народний партизан, чуєш? А ти... труп. Мертвий ти!

Запорожець подивився на Левчиху.

— Подай мені хліб, чуєш? Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його.

— Не подам!!! — осатанів Заброда і почав шалено топтати вузлик з чорним хлібом і мертву Левчишину руку.

Запорожець неначе скам'янів увесь. Він побачив свою смерть — ось вона, топчеться зовсім близько, люта, неблаганна. І стрепенулася у Запорожця нелюдська жадоба життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалятиною історії, головешками, димом і кривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він в одну мить ніби возвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху.

— Стій, собако! Не смій топтати! — прохрипів він і страшно блиснув очима.

Заброда спинився.

— Га?.. Ага!..— несамовито агакнув він, роззявивши рота, і повернувся до Запорожця.

І кинулися вони на дрiт ще раз мовчки, ударились грудьми, обнялися, і ось тут тільки Заброда відчув, що він загинув.

Це був уже не той Запорожець. Немов залізними обценьками вчепився він в Заброду, обняв його, зірвав з землі, підняв, тяжко хекнув, з усієї сили шарпонував на себе і притис горлянкою до дроту.

Порвався дрiт. Тоді, вхопивши голою рукою за порвану дротину, Запорожець закрутив її навколо Заброди і зав'язав йому на жилуватій ший смертний вузол.

Потім він кинувся на дрiт. Залізнi колючки впивалися йому в боці ноги, в руки, в груди. Вони рвали, роздирали в шмаття його шкіру, але він не помічав уже нічого.

Він виривався на свободу.

— Гальт! — гавкнув з-під дерева Людвіг Крауз і, витягаючи поспішно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до Запорожця. Він не сподівався такого повороту дії.

Запорожець стояв уже на загороді.

— Гальт! — гукнув він ще раз уже коло самого дроту і прострелив Запорожцеве обличчя майже впритул. Стріляти вдруге йому вже не судилось. Блискавичним стрибком Запорожець насів його зверху і вбив одним ударом кулака в ухо. Удар був такий страшний, що офіцер умер в одну мить.

Але Запорожець уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові з нелюдською силою.

Заторохтіли постріли. Тоді Запорожець схопив Забродин автомат і випроставсь — увесь в крові, гарячий і натхненний.

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей! <...>

Ніхто не відступив, ні одна душа. Так хотілося жити.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи, перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою.

Тільки деякі, у кого од голоду не вистачало сили чи пристрасті, чи хто був ранений, ті не змогли перемогти свого невміння плавать. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть. Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть вони на свободу, і радість не покидала їх до самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт.

— Прощайте!.. Потопаю... <...>

Христю й Олесю схопила поліція. Вони знову в ешелоні.

— Олесю, я ненавиджу їх за погану війну,— шептала Христя, при-тулившись до Олесі,— Нащо вони кинули нас?

Христе!

— Що, неправда?

— Неправда. Правда, та не вся. Це тільки половина правди,— сказала Олеся.— Та діло й зовсім не в тому, хто більш чи менш винен,

— Ну, а в чому ж?

— У нещасті, у роду...— Олеся нахилилась до Христі і взяла її за руку, мов хвору сестру свою,— В нашому роду. Ми жінки, Христе.

¹ Стій! (Нім.)

Ми матері нашого народу. Треба все перенести, треба родити дітей, щоб не перевівсь народ. Глянь, що робиться. Множество мільйонів гине. За це ж вони вмирають, наші, як би вони там не бились. Я вірю, Христе, вірю! Нізащо не буде по-німецьки, нізащо! <...>

Страшно помстився Ернст фон Крауз за смерть свого сина Людвіга під час втечі ув'язнених з концтабору. Він перестріляв всіх поліцаїв і спалив село. Німці кидали у палаючі оселі дітей. Вранці у вигоріле село ввійшов партизанський загін Романа Запорожця. Із живих він знайшов лише свою матір, яка померла у нього на руках. На прохання матері колишнього поліцаія Устима Товченика приймають у партизани.

Зняли пов'язку — Лаврін Запорожець.

— Запорожець?! Товариші, Запорожець, тополівський староста! — Людоїд проклятий! Це ж він людей у ярма запрягав!

— Ага, вже тут? Ну, слава Богу, — сказав Запорожець, поглянувши на Гаркавенка.

— Мироїд!

— Помовч, блазень... Здрастуйте!

— Хто такий? — спитав комісар.

— Та той же мироїд, що вам людей прислав був... Щось нікого не бачу, — оглянув Запорожець партизан.

— Яких людей?

— Бреше, в Німеччину одправив півсела! Дочку свою продав у рабство! — не витримав поліцай Гаркавенко.

— Постій, постій! — сказав комісар загону. — Запорожець?.. Людей твоїх нема й дочки нема. Не знаєм.,

— Нема? Знаю, що нема... — Страшна правда вхопила Запорожця за горло. Йому нічим стало дихати.

— Йуда!

— Як ти тут опинивсь?

— Не понаравилась служба. Подав в одставку. Ось сторож! — показав Запорожець на Гаркавенка, — Він вам все розкаже.

— Людей у ярма запрягав?

— Запрягав.

— Нащо?

— Щоб зліші були.

— Що?!

— В неволі зло — велике діло.

— Каїн!

— В німецьку неволю продавав?

— Продавав...

— Дочку продав?

— Годі!

— Розстріляти пса!

— Даремно. Я б не стріляв,— спокійно і ніби байдуже сказав Запорожець.

— Да? Так повчи нас, кате, що нам робити з тобою? Повісити, спалити, закопати в землю? Скажи, чого, якої плати хочеш ти од нас за дітей, за батьків наших попалених?

— Кажи, вибирай кару, сукин ти син, нехай!

— По якому закону судити тебе?

— Я хотів би, аби мене судили по закону народного лиха,— тихо і виразно сказав Лаврін.

— Що?

— Багато нарубаєте дров, бачу по вас. Хто тут найстарший?

— Я,— сказав молодий командир партизанської роти Грицько Гулак.

— Так от що, хлопче...

— Помовч! — розгнівався Гулак.— Балакати мені будеш, гад! Народного закону захотів!

— Да!

— Творець народного лиха хоче закону!

— Не творець, жертва!

— Ловко. От фашистський прихвостень. Півсела, дочку продав...— звернувся Гулак до партизан.— Ось воно полум'я класової боротьби у світовій війні!

— Иди ти під три чорти з такою боротьбою! — сказав Запорожець.

Він зрозумів, що настала його остання хвилинка. І від того все стало для нього вже непоправним, недоказовим, всі почуття його прийшли в сум'яття, все знання, все, чим він жив, гордився, що підносило його свідомість. Він був майже божевільний.

— Він збожеволів перед смертю? — сказав партизанам Гулак.

— А по-моєму, ви показалися. Позивали до класової боротьби, як п'яниця до самогону! Ой, приведе вона нас до загибелі. Вбивайте, прошу вас. Вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдіть чистоту ліній.— Терпка гіркота і біль почувлись у голосі батька п'яти синів.

— Що він меле?

— Народні месники!.. Хіба те, що сталося зі мною, з селом, не тяжче смерті у сто крат?..

— А хитро викручується! — почувся голос з маси.

— Еге, перехитрюємо один одного, та все залізною мітлою, та каліоним залізом, та викорчовуєм все один одного на сміх і глум ворогам. Аби лінія була чиста, хоч земля і порожня. Ну, потіште німців! Перевиконуйте їх програму нашого самознищення.

— Бийте його гада! — крикнув поліцей.

— Помовч, дурак... **Я** не знаю сьогодні класової боротьби і знати не хочу. **Я** знаю — Батьківщина, народ гине! **Я** раб німецьких робітників і селян! І моя дочка рабня! Стрільай, класова чистьоха! Ну, чого ж ти став? — Грізно іукнув Запорожець.

Партизани притихли. Багато різних думок, почуттів, спогадів розбудили в них ці слова Запорожця. Перед їх духовним зором виникла раптом вся Україна в огні, у множині страждань і тяжких протирічливих трагедійних стиків. Велика нещаслива земля!

Раптом залунали крики. Показалися вершники, швидкі, як вітер зі сходу.

— Товариш командир! Партизани з-за Дніпра!

— Ур-ра! — лунало в лісі.

До Гулака під'їхав Роман Запорожець.

— Здоров, товариш! Що за Каїн під деревом стоїть?

— Батько твій, синку! — узнав Запорожець свого сина, — Гітлерівський прихвостень...

І Лаврін Запорожець упав непритомний.

На розпродажу рабів Олесю купує дружина Ернста фон Крауза. Олеся в неволі згадує Василя. Його вже кілька разів було поранено, але лікарі рятують йому життя. Дізнавшись із листа, що її сина Людвіга вбито, фрау Крауз жорстоко побила Олесю. Дівчина вирвалася і стрибнула у вікно.

Не питаєте, якою ціною добралася вона додому. Бо тоді ви розстріляєте її за аморальність. Думайте, що вона жалібними брехнями прикриває легковажність свою і розпусту, якщо ви самі брехун. І тоді стане одною жінкою менше.

Чи впадете перед нею на коліна і гарячим своїм співчуттям розпалите трутизну її спогадів. Ніщо не зміниться. Все було. І, може, найбільша мудрість в таких гірких ділах — слідувати за природою, що послала людині щастя забуття лихого в доброму часі.

О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи задерті кирпичи, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших геройств, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу.

Олеся зустрілася з Христею.

— Хто ти? Зброя... Христе, ти партизанка?

— Ні, Олеся. Не партизанка я. Я жінка фашистського ката,— сказала Христя.— Італієць він, капітан Пальма. Пам'ятаєш, як розлучились ми з тобою? Прости мені, сестро...

— Ну що ти, Христе...

...— Я чула твій плач. Мені хотілось тоді втопитись. Ну, як я забула, що ти не плаваєш?

У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи. А друга сиділа на березі, Олеся. Вони сміялися обидві. Прозорий спогад про далеке святе дитинство промайнув перед ними ластівкою. І зник.

Уже з другої далекої річки виходила невольниця Христя у мокрій одежі. Упала на берег посніла. Її рвало водою, поки не прикрила ніч, неприємну, напівмертву...

Вона стояла на вулиці невеликого міста. Вона була гарно вдягнена. Вона була чимсь перелякана. До неї підійшла якась чужа жінка, горда, зла вовчиця-німкеня, і з підкресленим презирством ударила її по щоці. Потім вона вдарила смаглявого офіцера...

Христю, як дружину італійського офіцера, судить за розпусту прокурор партизанського загону Лиманчук. Вона не визнає його своєю суддею. Христя вже втратила волю до життя. Вона хоче вмерти. Командир партизанського загону впізнає дочку Купріяна Хуторного. Він каже, що Христя повинна помститися ворогу,— це її єдині ліки, які допоможуть їй ожити.

У село прийшли радянські війська. Люди радо вітають їх, але невдовзі вони змушені відступити. Ернст фон Крауз знову катує селян. Він наказує повісити Демида Бесараба та Мину Товченика. Вони пророкують неминучу та шкуру загибель фашизму. Мина із зашморгом на шиї раптом починає співати фашистський гімн, стримуючи свою смерть. Коли він витягував останню ноту, у село вірвався партизанський загін. Німці тікають. Мина Товченик, знявши петлю, став похазяйськи складати віршовку.

За всі злодіяння на українській землі, яку Ернст фон Крауз волів перетворити на пустелю, йому довелося відповісти. Його спіймали партизани. Фон Крауз просив пощади, але Лаврін Запорожець присудив розстріляти убивцю.

Знову в село входять передові загони Червоної Армії. Та з'явилися свіжі німецькі сили. Насуваються ворожі танки. Капітан Василь Кравчина командує боєм. Його підтримує батарея Івана Запорожця. Дванадцять атак відбили бійці. Німці пішли в психічну атаку. Роздягнувшись, напівголі вони наближаються до радянських окопів. З іншого боку насуваються німецькі танки з огнеметами. Все потонуло в диму.

Даремно викликав Кравчина батарею Запорожця. Ніхто не обізвався. Вистріляли Запороженкові хлопці всі покладені їм в житті набої, добре потрудилися і попадали спати на віки вічні. Смерть не поскупилася на них, не пожаліла на них ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких нелюдських каліцтв. Кожному одпустила вона пудів по двісті гарячих осколків, і куль, і огнених шарів температури надзвичайної. Ніхто вже не впізнав би їх — ні батькиї ні матері, ані дружини. Та й самі вони в останній час уже не визнавали один одного, так змінили їх пристрасті смертельного бою.

Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховались по резервах і тилах, не обростали родичами на простих своїх артилерійських постах. Не видушували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм — непоштиві, насмішкуваті й недбалі Овчаренко Гнат, Теліга Захарко, Іван Гавриш, Степан Муравин, Паляничка Трохим, Косарик Самійло, Підтиченко Левко, Неборак Мусій, Глебов Роман, Джума Галієв і Андрій Затулівітер. Всі інші були в куцах, де рука, де нога, а де й голова.

Не було в них ненависті до інших народів, ні заздрості. Не бували вони ні по Америках, ні по Парижах, ні по Лондонах. Не бачили вони союзників своїх в обличчя, ні їхніх союзних дружин, ні благополучних їхніх дітей. Тільки злобливі лики жорстоких заклятих ворогів бачили вони за життя в атаках. От які були.

Танки пішли на батарею Сіроштана. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, й протирав липкою рукою окривавлені поранені свої очі. Ось і телефонна трубка. Міни крякали навколо, немов величезні жаби,— ква, ква, ква, р-р-р.

— Товариш капітан? Що робити? Закидає мінами!

— Га?

— Закидає, кажу, мінами,— плювався кров'ю Сіроштан.

— А ти що думаєш, Сіроштане? Вареників з вишнями закинуть тобі німці? Га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви,— пробував Кравчина підтримати дух командира побутовими жартами.— Сіроштан, алло... Га? Стояти на місці...

— Да,— сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міни стихли. На батарею йшов важкий ворожий танк. Сліпий Сіроштан кинув телефона й заметався по землі, шукаючи приготвлених мін.

— Не бачу я мін, де вони? — шептав він, мацаючи навколо скривавленими руками,— Покажіть, де вони?

— Ось вони,— сказали поранені.

Тоді, надівши їх на себе два диски, Сіроштан випроставсь:

— Прощайте, брати! Нехай живе наша мати Україна! Хай згине тьма!

І пішов назустріч фашистському танку. Він був сліпий, але в цю хвилину йому судилося побачити весь світ. Він вмістився в його молодому гарячому серці. Під ногами його здригалася земля.

Моліться, матері, моліться...

На третій батареї Мусій Загнибіда, Борщ і Остав Горобець заряджали гармати втрьох. У них було вже тільки три неповних руки. Недригайло працював коло гармати один. Підбіг Кравчина і сам став за третю гармату.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в шаленій трясці, й гармати тремтіли дрібним трепетом од близьості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розлітались в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді вся гарматна обслуга кричала «ура», плазуючи в своїй крові і падаючи, кричала: «Ура, ура, ура!»

Але ось закінчились останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з фанатами, мінами, хто з чим міг, і танки ворога стали над їх головами.

: — Рус, здавайся!

— Ні, не здамось, не просіть!

<...> Невідомо, чим би закінчилась нерівна отая боротьба. Може б, і не вистачило благородного людського духу проти німецького заліза, але раптом ударив по фашистах полк, що прийшов на виручку.

Заметушились німці, загерготіли...

Виснажені атаками і великими втратами, не витримали вони грізного натиску полку. Крім того, у них перестала діяти весела трутизна, і солдати, почувши сильний страх і біль у голові, а також убогість своєї наготи, раптом упали духом і, забувши про надбавку гектарів, посунулись назад, зігнулись і покотились в ріку, захлинаючись і потопуючи цілими купами.

— Не давайте їм спинитися, не давайте! — кричав Запорожець Орлюку і Вовку Микиті. <...>

Роман Запорожець з батьком в'їжджали в рідне спалене село. За ними тягнувся обоз, поранені кричали «ура» на підводах і плакали від радості. Радість поверталась на землю. <...>

Олеся стояла біля криниці з відрами.

Проходило військо на захід. Пили воду, зовсім вже інакше — весело.

— Спасибі, рідна!

— Спасибі, серденько!

— Здрастуй, дівчино!

Подяка, привіти й обіцянки звучали в молодих голосах.

Проходили бійці. Олеся дивилась навколо у великій тривозі. Їй хотілося вже кинути криницю, бігти, шукати, питати, та дівоче передчуття радості не пускало її од криниці. «Він прийде, прийде Василь!» — кричало в ній усе.

І ось він прийшов.

Спочатку капітан Василь Кравчина підійшов до перелазу. Потім швидко через сад, через спалений двір він вибіг на вулицю, до криниці. Його вже впізнали бійці. Вони почали кричати йому «ура»!

Олеся оглянулася — Василь! Це був він і не він. Він був інший, і не тому, що був лоранений у голову і руку. Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне. Вона перелякалася. Потім вона заплакала, як хвора, і поцілувала його поранену руку.

— Що ж ми скажемо одне одному, Василю? — тихо промовила Олеся.

— Скажемо здрастуй, Олесю,— сказав Василь, вражений її зміною.

— Здрастуй!..

— Яка ти красива,— сказав Василь тихо і ласкаво,— Дивись — сива! Ти стала ще кращою. Тобі, видно, гірко жилося.

— Я вірила. Пам'ятась? Часом ні. А ти?

— І я.

— Ти багато їх убив?

— Множество.

— Я бачу. Ти став добрий. Тобі болять?

— Ні! А тобі?

— Ні.

Потім вони обнялись. Він поцілував її руки і лице. І вона. Потім все сталося як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж оказався братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Демида, Савки і Григорія уже не було і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой, піду я до роду гуляти,
Таж у мене увесь рід багатий.

Був вечір. І була ніч. А рано-вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи.

1943

Початковий рівень

1. Коли була написана кіноповість «Україна в огні»?
2. Назвіть персонажів кіноповісті «Україна в огні».

Середній рівень

3. Поясніть значення назви «Україна в огні».
4. Що об'єднує родину Запорожців?
5. Як у кіноповісті зображено батька й сина фон Краузів?
6. Схарактеризуйте образ Максима Заброди.

Достатній рівень

7. Розкрийте особливості характеру Лавріна Запорожця.
8. Як у кіноповісті виражено ідею патріотизму?

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

Кіноповість

(Скорочено)

В цьому короткому нарисі автобіографічного кінооповідання автор поспішає зробити відразу деякі визнання: в його реальний повсякденний світ, що не день, то частіше починають вторгатися спогади.

Що викликає їх? Довгі роки розлуки з землею батьків, чи то вже так положено людині, що приходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заповняють всю її оселю, де б не стояла вона.

А може, те й друге разом і в такій же мірі, як і непереможне бажання, перебираючи дорогоцінні дитячі іграшки, що завжди десь проглядають в наших ділах, усвідомити свою природу на ранній до-світній зорі коло самих її первісних джерел. І перші радощі, і вболівання, і чари перших захоплень дитячих...

До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад, було, як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тю-тун, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало., Коли вилізає саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість,— любила проказувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вмещалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплігались, душилися, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — красної, білої! А вишень, а груш солодких було як наїсія — цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, в якому пізнали перші мозолі на дитячих руках.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі куці смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. Туди ми рідко лазили. Там було темно, навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя й не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень,— поросла полином стара погребня з відкритою лядою, звідки завжди пахло цвіллю. Там, у льоху, в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на Бога. Коли я молився Богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи моїх молитов. <,,,>

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього було високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати Псалтир. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна тамниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо Псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила Псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. <,,,>

Він був наш добрий дух луку і риби. Гриби і ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кінями, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо. <...>

Влітку дід частенько лежав на погребні, ближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, і кури ховалися під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха...

Більш за все на світі любив він сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час.

Дід любив кашляти. Кашляв він часом так довго й гучно, що, скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити. Його кашель чув увесь куток. Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду. <...>

Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли — видимо-невидимо. Велике тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав в зелену гущавину й поліз поїд листям просто до огірків.

В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку й додому, і так їм було ніколи, що, скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора.

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, та мак, та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну — мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу — ще тонша. Третю — тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувся,— що робить? Тоді я посадив усю моркву назад, хай, думаю, dorостає, а сам подався далі шукати смачного. <...>

Коли ж дивлюсь — баба снує коло моркви, дідова мати. Я — бігом. А вона зирк, та за мною. А я тоді,— куди його тікати? — та повалив соняшника одного, другого.

— Куди ти, бодай би тобі ноги повсихали!

Я — в тютюн. «Побіжу,— думаю,— в малину, та рачки попід тютюном». Пірат за мною.

— Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до'другого прищестя. Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх шибенних рук! <...>

Отак як дід любив сонце, так його мати, що її, як я теж уже аж потім довідався, звали Марусиною, любила прокльони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі,— свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по два-три рази, так що він трохи згодом був якось захворів, аж поки не здох десь у тютюні.

Вона була малесенька й така прудка, і очі мала такі видючі й гострі, що схватись од неї не могло ніщо в світі. Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі.

— Мати Божа, Царице Небесна,— гукала баба в саме небо,— голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором! Як повисмикував він з сирої землі оту морковочку, повисмикуй йому, Царице милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владичице, пальчики й суставчики. Царице Небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні Божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сидлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрастю, аж торохтіла вся од хрестів.

У малині лежав повержений з небес маленький ангел і плакав без сліз, з безмарного блакитного неба якось несподівано упав він на землю і поламав свої тонькі крила коло моркви. Це був я. <...>

Не знаю, чим би закінчились бабині молитви. Може, мені тут би й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь з погребні лагідний голос діда, що прокинувся од бабиних молитов.

— Мамо, а чи не принесли б ви мені мисочку узвару? — звернувся він до своєї матері.— Так чогось у животі пече!

— Га? Це ти тут лежиш, бодай ти не встав!

І понеслася бабина гроза на погребню.

— Зараз принесу, бодай тебе пранці з'їли, щоб ти їв і не наїдався, щоб тебе розірвало, щоб ти луснув був маленьким!..

Баба пішла до хати, а Бог дивився їй услід з погребні і тихо посміхався. <...>

Хто й коли збудував нашу хату, які майстри — невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері,— вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись,— можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо. А на білій стіні, під богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин.

Але картиною над картинами була картина Страшного Божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам — бабі, дідові і батькові. Вона була така страшенна й разом з тим повчальна, що на неї боявся дивитися навіть Пірат. Верхню частину картини займав дід і всі святі. Посередині лізли з домовини мерці — одні до раю вгору, інші вниз. Через всю картину серединою і по звсьому низу викручувався великий голубий ужака. Він був набагато товщий від тих ужак, що ми колись, убили в гарбузах. А під ужакою внизу геть-чисто все горіло, як на пожарі. То було пекло. Там горіли грішні душі і чорти. <...>

Багато було різних гріхів і багато кар, але ніхто їх чомусь наче і не боявся.

Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні звикає до грому гармат.

В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма-тьмуша, а тут ще фамільна приверженість до гострого слова, тому хоч і думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися пекла внизу картини. Тут; уже всі мали свої місця.

Батькові чорти наливали в рот гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за довгий язик і за те, що була велика чаклунка. Діда (мати божилася, що це правда) тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник і, читаючи по неділях Псалтир, закликав її, і тому вона третій рік часто хворіє, що ту чорну книгу вона часто рвала нишком на шматки і розкидала у хліві,

в кошарі, в гарбузах, у малині, а вони ніби зліталися самі до шкіряної палітурки. Крім того, дідовому покійному батькові Тарасу колись давно, ще за старих часів, змії носив уночі гроші в трубу.

І справді, в нижньому правому кутку картини у диявола в руках сидів дід. Правда, він не дуже був схожий на нашого діда, бо був голлий, як у бані, і борода була в нього не біла, а руда, присмалена вогнем, а волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в полум'ї. Калитка з грішми була у діда в руках. <...>

Сама мати божилася, що буде в раю між святими як боляща великомучениця, що годує ворогів своїх — діда й бабу — та догоджає їм. <...>

Фактично святим був на всю хату один я. І от скінчилась моя святість. Не треба було трогати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?

Увійшовши до хати, я тихо підкрався до Страшного суду і почав пильно, якимось зовсім по-новому розглядати пекельні кари, змальовані внизу картини. Нагору я боявся піднімати очі. Там мене вже не було.

Яку ж бо міру має моя свіжа грішна душа? Очевидно, за перший гріх все-таки невеличку, отак не більше за оцей вогонь по кісточки, що в лівому кутку. Ай-ай-ай...

Я подивився востаннє вгору на святих, де сидів їхній комітет, і мені так стало жаль, що я вже не їхній, а тут-о, на віки вічні в пеклі, так стало жаль мені, що я не витримав, притулив голову до пекла, Якраз під дідовою калиткою, і гірко заплакав. <...>

От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла. «Не буду,— думаю,— їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви». Далі, дивлячись на ластівок, я подумав: «От, коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Ісусу Христу».

Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

«Що ж його ще зробить? — думав я, залишивши ластівок,— Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід казав, що за це прощається багато всіляких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати «здрастуйте».

Шапка якраз валялась у човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шиють, тай колодок таких вже нема. Вона була товста і своїм виглядом дуже нагадувала мідний казан.

І важка теж була, як добрий казанок. Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку викинула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись ніколи було. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота.

Вулиця була порожня. Всі великі люди працювали в полі. Тільки коло крамниці, на ганку, якраз проти колодязного журавля, сидів у чорному сурдугі крамар Масій, дуже схожий на ластівку Але перед Масієм я не хотів знімати дідової шапки. Дід казав, що у Масія не було душі, а тільки сама пара, тому він і обдурював усіх, хто тільки до нього не заходив. За це Бог справедливо покарав його, повелівши злодіям своїм обікрасти його крамничку карбованців, казали, на десять, після чого жінка й діти його довго верещали й плакали і сам він голосно кричав од бідності і накликав на всіх холеру. Наш батько хоч і сміявся з Масія, як з блазня, проте жалів і в лиху годину завжди допомагав йому і ні разу не зачепив, навіть нетверезий.

Де ж його найти людину для пошани? Обійшовши в розпуці чимало безлюдних провулків, я нарешті збагнув, що треба зразу починати від старого сусіда Захарка. Він-то вже напевно сидить коло хати. <...>

— Здрастуйте, діду! — сказав я, знявши обома руками шапку, і швидко пішов далі.

Рдповіді не було. Дід мене не помітив.

«Мабуть, не почув,— подумав я,— Треба вернутись назад і сказати ще раз* голосніше».

— Здрастуйте, діду! — промовив я ще раз тремтячим голосом, скинувши оту важку шапку, і став прислухатись, чи не скаже дід чого, чи не одпуститься мені хоч трохи гріха. Але дід не подав голосу. Що його робити? Куди податись?

Я вийшов з провулка на вулицю в надії, чи не йде ще хто-небудь, кого б я міг вшанувати. Вулиця була порожня. Навіть Масій, і той кудись щез. У мене защеміло в горлі, якась нудьга взяла, а тут ще шия почала боліти од шапки. Я постояв трохи і пішов ще раз до діда творити добрі діла.

— Діду, здрастуйте! — сказав я йому, спинившись.

— Та йди ти під три чорти! Не дратуй мене, крутишся тут, нечистий вас носить! — розгнівався дід.

Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив і, в розпачі, забувши вмиль про порятунок грішної душі, прудко дременував додому. Проскочивши тихенько через двір у клуню, я знов ліг у човні на

дідове хутро й подумав: «Засну. Засну і виросту уві сні. Дід сказав, що я у сні расту».

Отак міркуючи, поплакав я трохи, згадавши Страшний суд, подивився на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув: «Ой-ой-ой, і нащо я народився на світ, не треба було рождатись». Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоним дзьобом скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полот'є і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходив додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходити босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко? про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхав дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз, казав до нас: «Здрастуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай Бог здрастувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на захід сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися лежачи на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, шедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду вечером у присмерку, коли падають вони несподівано нишком додолу в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плоду. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більш за все в світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати kleпання коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько kleпати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Я любив її так і так жадав, як хіба ангели жадають церковного дзвону на Пасху, прости, Господи, за порівняння. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобришав і кинувсь до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і вітху — косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку. <...>

Отож, кажу, міркуючи собі в човні на кожусі, поволі затулив я очі. Мені не стало темно в голові. Заплющуючи очі, й по цей день я ще не маю темряви в душі. Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній череді картин. <...>

Отак міркуючи собі, поволі затулив, кажу я, очі і вже почав рости. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен, наче захитався піді мною і поплив з клуні в сад по траві поміж деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда. Дід чомусь став маленький, меншенький від мене. Він сидів у баби на руках у білій сорочці і лагідно всміхався мені вслід. А човен понесло й понесло через сад, пастівник — на Заріччя, а Заріччя мимо хуторів — на Десну. <...>

Отак, ну такє щось гарне приснилось у човні. Забув. А може, й не снилось, мо', й справді було на Десні? Було-таки й справді, та вельми давно вже минуло й розгубилось на шляхах, і вже ніколи не вернеться святість босоногого дитинства. І тютюн уже не зацвіте для мене поповими ризами, і не злякає мене Страшний Божий суд, якщо вже не злякав людський, <...>

Доглядали мене змалечку аж чотири няньки. Де були мої брати — Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, співати почали. Було як вилізуть всі четверо на тин, сядуть рядочком, як горобці, та як почнуть співать. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? Ніхто не вчив.

Коли вони померли від пошесті зразу всі в один день, люди казали: «Ото Господь забрав їх до свого ангельського хору». Вони справді виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою мить.

Недаром деякі жіночі тонкі душі не витримували їхніх концертів. Жінки дивилися на них, і, сумно хитаючи головами, хрестилися, і навіть плакали, самі не знаючи чого: «Ой, не буде добра з цих дітей...»

Сталося це, кажуть, якраз на Зелену неділю. Лихо прийшло в нашу хату біленьку. Мені тоді ще перший рік минав.

Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загивають з невідомої хвороби, батько ударив по конях. Як він промчав ті тридцять верств, нещадно б'ючи коней, аби швидше нас врятувати, як гукав на Десні перевозу і як далі летів — про це довго гомоніли подорожні. А дома вже бачили тільки, як ударився він мокрими кіньми в ворота, аж ворота розбилися, і покалічені коні попадали в кривавій піні. Кинувся батько до нас, а ми всі мертві лежимо, один лиш я живий. Що діяти? Бити матір? Матір напівмертва. Гірко заплакав наш батько над нами:

— Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Та чого ж так рано відспівали...

Потім він називав нас орлятами, а вже мати — соловейками. А люди ридали і довго жаліли, що ні рибалок не вийде вже з нас, ні косариків у лузі, ні плугатарів у полі, ані вже воїнів отечества-царя. <...>

Багато бачив я гарних людей, ну такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного, і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не пократать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною поstattю і що нібито мав чин нижче за генерала.

Одне, що в батька було некрасиве,— одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвали, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і рванням. Іде, було, з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись в малині з Піратом. І все одно був красивий,— стільки крилося в ньому багатства. Косив він чи сів, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї,— однаково. Коли, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв він на майданах, безпритульний, у фашистській неволі, і люди вже за старця його приймали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіячів — він годивсь на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку.

У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову під північним небом, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт. Ось він стоїть передо мною далеко на київських горах. Прекрасне лице його посиніло від німецьких побоїв. Руки й ноги спухли, і туга залила йому очі слізьми, і голос уже однімає востаннє, навіки. І я ледве чую оте далеке його: «Діточки мої, соловейки...»

Якось однієї ночі в нашій хаті, що, як відомо, вже вросла по вікна в землю, сталося дві події.

Прокинувшись ранком на печі, де спав я в просі чи в житі, ой брешу,— в ячмені, прокинувшись, отже в теплому душистому зерні, чую — щось твориться у хаті незвичайне, мов у казці: дід плаче, мати плаче, курка в снігах кудкудаче, і пахне чимсь, ніби церковним. А надворі Пірат лютує на старців. А старці вже, чую, рипають у снігах і шарять по дверях, шукаючи клямку. Я odkриваю очі і не встигаю ще як слід прочуматись, аж мати підходить до запічка і простягає на піч руки з ночвами, а в ночвах, сповите в білих пелюшках, як на картині, дитя.

— Ти вже прокинувся, синочку? А я тобі ляльку привела, дівчинку. Ось, бачиш, яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко.

— Яка красива. Ну — лялечка! — ніжно і зворушено промовила мати.— І позіхас, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка...

На щасливому материнському лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози. Що мати була дуже тонкосльоза, ми знали всі добре. «Але чого їй зараз плакати?» — подумав я.

— Чого це ви, мамо?..

— Це я плачу для діда, щоб не обижавсь, нехай йому добра не буде,— радісно прошепотіла вона мені на ухо.— Знаєш, яке у нас диво сталося?

— Яке?..

— А пропав же я тепер, сиротинка! Ка-хи! — почувся раптом розпачливий дідів вигук, після чого дід заревів від такого шаленого кашлю, що крейда посиналась із стелі на долівку. Тільки в дудочках і півниках, що вигравали в дідовому кашлі, десь проривалась одчайдушна туга. Я тоді швидко підводжусь і — зирк через комин: ой! Прабаба

лежить на столі під богами, дідова матір. Згорнувши ручечки і теж по-своєму неначе посміхаючись, що вже ніхто тепер її не буде ні драгувати, ні докоряти довгим життям, набігавшись і наколовши босі ноги за сто з чимсь років, лежить тихесенько вже головою до царів, і князів, і Страшного суду. Закрились всевидящі вічки, ушухла народна пристрасна її творчість, і всі її прокляття немовби вилетіли з хати разом з душою. Ой, коли б хто знав, яка то радість, коли вмирають прабаби, особливо зимою, в стареньких хатах! Яка то втіха! Хата враз стає великою, повітря чисте, і світло, як у раю. Я хутко злізаю на запічок, звідти плигаю в дідові валянці і повз старців вибігаю стрімголов надвір. А надворі сонце гріє. Голуби літають, ніким не прокляті. Веселий Пірат грає ланцюгом і дротом. На драній стрісі півень піє. Гуси з кабаном їдять щось з одного корита в повній згоді. Горобці цвірінькають. Батько труну струже. Сніг розтає. Із стріх вода капле, із стріх вода капле... Так я тоді зліз на купу лози та й ну гойдатися, та й ну гойдатися, та й ну гойдатися. А по дорозі з відрами по воду іде дід Захар, дід коваль Захарко, іде дід Захарко.

— Ой, діду, діду, у нас баба вмерла, їй же Богу, правда,— гукнув я, щасливий, і почав реготати.

— Ух ти, розбійник! — розсердився Захарко.— Так тобі все смішно, усе тобі смішно, ось я тобі зараз!.. Гей! <.,>

Жили ми в повній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смаглись на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом весна розливалась тйк пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починається наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна написати цілу книгу. Це був мій дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно послали б до Артека. Тоді Артеків ще не знали. Давно це діялось. Забув, якого року, навесні, напередодні Пасхи, повідь случилась така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали. <...>

— Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув? — наказує він батьку сиплим голосом,— У тебе човен на всю губернію, і сам ти мореплавець.

Почувши про таку біду, мати зразу в сльози:

— Пасха свята?!

А батько вилаявся, аби замовкла мати, та й каже Макарові:

— Ой, рад би я людей рятувати, боюся гріха. Удосвіта Христове воскресіння. Святої ж паски мушу з'їсти скибку і випити треба по закону. Два місяці не пив. Не можу Пасху зневажати.

— Сядеш у карцію¹,— сказав Макар і понюхав на припічку смажене порося,— Замість грамоти за врятування чоловіцтва й скотини, битимеш блощиць у буцегарні.

— Добре,— здався батько,— Будь ви неладні, душогуби. Поїду.

Мати, яка завжди перед Пасхою здавалося трохи несамовитою, ойкнула в жалібному розпачі:

— Ну, куди ти поїдеш? Паска!

— Давай несвячену. Грішити так грішити, сідай, Макаре! Христос воскрес!.. Наливайте по другій! З весною вас, з вербою, з водою, з бідою!

Отак почавши розговлятися у суботу, потрошки-помаленьку послушли ми, проспали службу Божу і тільки вдосвіта з великими труднощами стали підпливати човном до затопленого села Загребелля. Вся загребельська парафія сиділа на стріхах з несвяченими пасками. Сходило сонце. Картина була незвичайна, неначе сон чи казка. Осяяний сонцем перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав — все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці.

Весна красна!..

Ми гребли з усіх сил під мудрим керівництвом нашого батька. Було нам жарко од труда і весело. Батько сидів з веслом на кормі — веселий і дужий. Він почував себе спасителем потопаючих, героєм мореплаватилем, Васко да Гамою. І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська. І саме тому, що душі в нього вистачило б на цілий океан, Васко да Гама часом не витримував цієї диспропорції й топив свої кораблі в шинку. Кажуть, п'яному море по коліна. Яке там! Неправда. Тільки довідався я про це не скоро. Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжка його життя обернулася хоч на час у море — бездонне і безкрас.

Вода прибувала з великою люттю. Не встигло село отямитись, як опинилося на острові, і острів став зникати під водою, потопати.

— Рятуйте-е!..

Бистра текла по вулицях, левадах з піною і аж сичала поїд призьбами й сінешніми дверима, заливала хліви, кошари, клуні.

¹ К а р ц і я — те саме, що карцер, приміщення (звичайно без світла) для тимчасового одиночного ув'язнення.

Потім, піднявшись аж на півтора аршина¹ зразу, ввірвалась в хати через двері й вікна.

— Ой про-бі, ря-а-туйте!

Хати хитало течією. Ревла худоба по кошарах. Позаклякали коні на припонах по шию у воді, свині потопились. З сусідніх задесеньких сіл несло потоплених роздутих биків. Вода дійшла до церкви, до самих царських врат. Затонуло все село. Один лише Ярема Бобир, наш родич по дідовому коліну, не постраждав у цій пригоді. Він знав прикмети до всіх природних явищ і особливо вірив у мишей. Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою. Коли на Хрещення мишва почала тікати з клуні й комори по снігу, наш хитрий дядечко зразу догадався, що буде весною біда. І як не сміялись тоді з нього необачні кутчани, він мовчки розібрав на сінях стріху, зробив на даху кошару, побудував східці, наносив повне горище сіна і збіжжя. І ось, коли село замість «Христос воскрес» гукало в розпачі «рятуйте», велике Бобиреве сімейство розговлялось на даху коло ясел в оточенні корови, коней, овечок, курей і голубів, зовсім як на старій картині, що висіла колись у церкві.

— Рятуйте! Хата пливе!..— гукали знизу.

— Христос воскрес!

Тут Христу довелося почути за воду таке, якого не чув ні один за-сідатель за невідповідні діла. Та ще хтось пустив провокаційну чутку, ніби попадя в Великий піст їла скоромне, яке вона одержувала вприпуст з закритого попівського розподільника. Галасу було багато. Проте коли вдуматись, це не були антирелігійні безвірницькі розмови. Сидячі на стріхах з несвяченими пасками серед потопленої худоби, віруючі, очевидно, хотіли, щоб Бог був трохи уважнішим до створеного ним світу. Будемо говорити, їм хотілось від Бога, Матері Божої і всіх святих чогось кращого, а не таких пригноблюючих і невчасних прикростей.

— Ну справді, яка це в нечистого паска, коли її, хай Бог простить, доводиться їсти несвячену. Вся парохвія на стріхах, а в хатах соми плавають.

— Христос воскрес, мокрогузи! — весело гукнув мій батько, коли човен, пропливши поверх тину в двір, стукнувся носом під стріху.

— А ну його к лихій годині,— обізвався з стріхи немолодий вже чоловік Левко Кияниця і подав батькові чарку.— Воістину воскрес. Рятуй, Петре, та хоч не смійся. Скоро он хату понесе. О, вже ворушиться!

¹ А р ш и н — давня східнослов'янська міра довжини, яка вживалася до запровадження метричної системи; дорівнює 0,711 м.

— Ой, пробі! Рятуйте! Про-обочку! — закричали баби.

— «Воскресенія день, просвітись, люді! Пасха Господня, Пасха од смерті до життя і од землі к небесі...»

— Рятуйте! Топимось...

Скоро з-за хати вплив невеличкий човник, а в човнику й співці — отець Кирило, дяк Яким і кормчий за веслом — паламар Лука. Духовні особи плавали давно поміж хатами і святили паски, підтримуючи морально-релігійний рівень парафії.

— Давайте сюди, батюшко! Діти паски плачуть.

— Потерпіть, православні! — гукав отець Кирило,— Преблагий Создатель посилає нам знаменіє в водах своїх, яко благоє предвестіє урожаю злаков і трав... Куди правиш, іроде! До стріхи, до стріхи прав. Ой, упаду!

Паламар Лука причалював отакечки до стріхи. Служителі культу кропили паски й крашанки весняною святою водою і так потроху нахваталися на холоді по чарці, що вже й забули, якої співати.

— Тут, батюшко, не «Воскресенія день», а «Вниз по матушці» заспівати б слід,— пожартував наш батько, сміючись.

— Чого смієшся! — розсердився отець Кирило. Він не любив мого батька за красу і нешанобливу вдачу.— І тут ти проти Бога, нечестивець, безвірнику лукавий!

— Батюшко, і ви, дяче, і ти, паламарю, давайте щодо сповідання віри умовимось одразу: я не проти Бога,— весело сказав мій батько, притягаючи до човна арканом напівзатонулу телицю,— Сашко, хватай її за роги. Держи, не бійся! Я підведу аркан під черево... Не проти Бога я, духовні Люди, не проти Пасхи і навіть не проти Великого посту. Не проти вола його, і осла його, і всякого скота його... І коли я часом гнівлю його всесильне, всеблагєє, всевидящее око, так це зовсім не тому, що я в нього не вірую чи вірую в якогось іншого бога.

— Ось будеш ти смалитись у пеклі за отакі слова! — заступився за Господа дяк.

— Дарма,— сказав батько і, підваживши телицю великим кілком, ловко втяг її у човен,— Раз уже я грішний, так де мені й смалитись, як не там, де ви кажете. Звичайно, Богу з неба більш, ніж нам, видать, що й до чого, який огонь чи воду пустити на нашого брата, чи мишву, чи черву, чи сухувій, чи лихе начальство або війну. Ну, з другого ж боку, я теж, як Божеське створіння, маю свій інтерес і розсудительність, хоч і дрібну, проте не злу і не дурну неначе. Справді, чого мені хвалити Бога, і особливо на Великдень, от за таку повідь? Мені не звісні Божі плани щодо такої порції води. Не бачу я, яке в оцій воді добро.

— Путі Господні несповідимі,— строго промовив отець Кирило.

— Авжеж,— згодився батько і по-хазяйськи оглянув повідь.—

В такому плануванні води повинен, очевидно, бути великий боже-
ственный смысл, ну, тільки про себе я знаю одне: штани в мене мокрі
і чуб не висихас.

— Замовч, нечестивцю! — гнівно ікнув отець Кирило, і тут рап-
том створилася прикрість. Похитнувшись в човні, священнослужи-
тель затілівав руками і полетів сторч у воду! А човен тоді хить на
другий бік,— од дяка і паламаря тільки жмурки пішли.

Ой, як же не зарегоче наше затонуле село, як не возрадуються
стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От народ! Отак сміятися
з Святої Пасхи, з самих себе, з усього в світі на Великдень! І де? На
стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги й голови стирчать
з холодної води. Ні! Національний характер загреблян не піднявся до
верховин розуміння закономірності й доцільності лиха. Він спокусив
їх на сміх з Святої навіть Пасхи. Дивлячись на людей, усміхавсь і мій
батько,— великий добрий чоловік.

— Ну й паравхвія! Щовесни отак мокне, мабуть, уже з тисячу літ,
і чорт їх не витопить і не вижене звідси. Природа!..

Зачепивши отця Кирила за золотий ланцюг держакон весла,
батько втяг його, як сома, в свій ковчег до корів і овечок. Потім стали
витягати дяка і, витягаючи, так наредоталися, що забули про палама-
ря Луку, якого, мабуть, чи не з'їли раки, забув уже. Отака була вода.

Загинуло й щезло геть з лиця землі моє село не від води, а від
вогню. І теж весною. Через півстоліття. В огні теє село згоріло за до-
помогу партизанам, і люди, хто не був убитий, кидалися в воду, об-
няті полум'ям.

Згоріла церква, переповнена кричачим людом. Високе полум'я
палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді вели-
кі вогненні пласти соломи, немов душі загиблих матерів, розносило
вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах
за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат, і жінки,
аби не жити вже, не бачити, не плакати, не клясти, плігали самі вслід
за дітьми і згорали в полум'ї страшного фашистського суду.

Повішені дивилися вгору з моторошних шибениць, гойдаючись
на вірвовках і одкидаючи на землю й на воду свої жахливі тіні. Все,
що не встигло втекти до лісу, в очерети чи таємні партизанські нетрі,—
все загинуло. Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садів, ні
добрих веселих людей. Одні лише печища довго білили серед попелу.

Горів і я тоді у тім вогні, загивав усіма смертями людськими, зві-
рячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдавсь на шибе-
ницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів

моїх і потрошених кісток варили мило в Західній Європі в середині двадцятого століття. Шкіра моя йшла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виютюжена важкими танками останньої війни людства. І сталося так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла й заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: «Болить мені, болить!»

— Чого ти крикнув? — укорили мене!— Що призвело тебе до цього в такий великий час — біль, страх?

— Страждання! Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття. Вона раптом зрадила мене. При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загигає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливіше в світі?!

З того часу я почав утішати себе химерною думкою, що бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, ніж наслідком чеснот.

І я був неправий, звичайно. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, щоб показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проїнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей. <...>

Довго стояла вода весняна, пам'ятаю, тому і косовиця в те літо розпочалася пізно.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. <...>

Все взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі,— все вже на возі.

І ось відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають — ми їдемо.

Я не оглядаюсь. Коли хати мати — зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами н[^] зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий.

Довго вириватимусь я в дорогу, поспішаючи в тривожну далечінь. Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо

¹ Це згадка про несправедливу критику кіноповісті «Україна в огні», написану в 1943 р.

в моєму серці. Всі кидатимуть когось і поспішатимуть назустріч невідомому, і комусь буде жаль. Тільки я ще нічого не знаю про це.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і тасмничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. <...>

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо себе вгору* рі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, пахне болотом і травами, десь гукають, і зараз чую, деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий.

Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як Лошак, потім стрибаю на кручу і гайда По сінокоосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В кущі — горіхи. В озері воду скаламучу — риба.

Отак я раюю днів або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю косарям для горілки. Після косовиці починаєм гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра з'являється в очах: вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявся, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потім ділили копиці, і вже тільки тоді кожен стягав їх у стоги до свого куреня. І так завелось чомусь, що при розподілі копиць ні одна майже косовиця не кінчалася миром. Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що Хтось когось обдурив на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву, і великі наші батьки починали лаятись, гукати, а потім битися, прости їм, Господи, і вічна пам'ять, над зачарованою річкою Десною.

Вони билися великими кілками, граблями, держаками вил, тримаючи їх в обох руках, як стародавні воїни. Часом вони ганялись один за одним з сокирами, гукаючи так голосно і страшно, що луна йшла по Десні, понад Черв'яковим лісом і понад тихими, тасмничними озерами. Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом Самійлових хлопців, і готові були теж кинутись у бій, та боялись. Для повноти ненависті у нас ще не вистачало літ і недолі. До того ж нам вельми не хотілося втрачати рибальське товариство. Ми одвертались і не дивились тоді на малих своїх ворогів.

Одні тільки коні не брали участі у війні. Вони паслися вкупі, однаково худі й мозолясті, з великими вавками на потертих спинах, і хитали головами, байдуже дивлячись на нас, і одганяючи дурних оводів.

У цих запеклих боях особливою відвагою і хоробрістю відзначався дід. Минуло вже півстоліття, як його немає, але скільки б я не жив, я ніколи не забуду войовничої пристрасності, що ховалася в добрих дідових грудях.

Він був здатний до такого шаленого гніву, що йому міг би позаздрити найбільший у світі артист чи генерал.

Під час бою він весь палав. Його високі груди ходили тоді ходором. Дудочки свистіли, куди попало, хрипіли й кукурікали з його грудей, але їх перекривав його одчайдушний бойовий клич: «Сибір нашого царя!»

З цим могутнім гаслом він кидався в бій, мов справжній отаман свого сінокоосу, доки грижа не звалювала його під копицю, де він качався тоді на спині, закарлючивши ноги і навіть пальці на ногах, хапаючи її руками і заганяючи назад, як злого духа. <'.>

Ці страшні побійща закінчувалися десь аж надвечір, проте завжди щасливо. Всі виявлялися цілі і живі, тільки довго і важко хекали від внутрішнього вогню. Отамани були бліді од сильного бойового переляку і розходилися по курнях, грізно оглядаючись.

Полум'яний дід довго не міг процахнути. Він був пристрасний воїн і випивав після бійки добрий глек холодної води, не забуваючи перехрестити воду перед тим, як пити.

— Давайте вже полуднувать, чи що!

— Який там полудень! Вечеряти вже пора,— одказував батько, поглядаючи з палкою ненавистю на ворожий курінь.

Після вечері зразу ж лягали спати. Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі, або на Десну, або на вогонь, де варилася каша. Тоді батько або дід довго будили мене вечеряти, та вже важко було мені розплющити очі, і я падав з їх рук у сон, як лин в ополонку, тільки мене й бачили.

Дід любив спати під дубом. Перед тим як заснути, він довго і якимось так лагідно позіхав, ніби прощаючи світу всі його пустощі, і розказував косарям про молоді свої літа, про чумацтво, про те, як колись все було не так. Все було краще. Річки й озера були глибші, риба більша і смачніша, а що вже грибів та ягід у лісі — не переносити, та й ліси були густіші, трави — вуж не пролізе, хіба тепер трави! <...>

Я слухав ці розмови під дубами, і так мені чомусь робилося тоскно, так жалько, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сінокосу тоді, ні риби.

— Хто це тобі казав? — спитав мене батько, коли я приліз до нього й почав хлипати.

— Дід.

— Не слухай діда, синку. Дід старий, хіба він що розуміє. Старі люди дурні. І наш дід дурний, хіба ж розумний? Йому б тільки ото їсти та глупості всякі говорити. Адже і приказка каже: «Голова сивіє, чоловік дурніє».

— А Десна не висохне, тату?

— Та не висохне. Ціла буде. Спи вже, годі.

— Так рибу виловлять.

— Не виловлять. Тепер, синку, риба розумна. Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна. А тепер люди побіднішали, порозумнішали, той риба стала, хоч і дрібна, ну, розумна та хитра — страх. Хто там тепер її піймає? Спи.

Я прислухаюсь. Щось закрипіло і тихо десь плеснуло на Десні. Дивлюся — вогник: плоти пропливають. Чути людські голоси. Я тоді знов до батька:

— Тату!

— Що, синку?

— Що там за люди пливуть?

— То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливуть.

— А ми хто? Ми хіба не руські?

— Ні, ми не руські.

— А які ж ми, тату? Хто ми?

— А хто там нас знає,— якимось журливо проказує мені батько.— Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квіт. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось.

— А дід каже, що колись комарі були великі...

— Ото хіба що. На комарах він знається багато. Ціле життя чумакував по степах, та годував їх, та гроші потім по шинках пропивав. Страшно згадати, що було...

— А що ж було? — почувся раптом винуватий голос діда.

— А що ж, не було? Мовчали б уже,— сумно якось одповів у темряву батько.

Вони ще про щось говорили, але я не все розумів. Почував тільки, засинаючи, що не все було добре в давнину на білому світі. Було лиха багато і великого смутку.

Стало тихо. Хропіли косарі під дубами. Дід довго ще протяжно зігхав, потім перехрестив рота, корінь дуба, Десну і, обклавшись хрестами, заснув.

Почали гукати деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця. Скинулася здорова риба серед Десни, так я взяв і собі заснув. <...>

Диких звірів теж було мало — їжак, заць, тхір. Вовки перевелись, і навіть саме слово «вовк» вважалося вже наче дідовою лайкою — «га, вовк би тебе з'їв». Водилися леви, ну теж дуже рідко. Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розкажую, ніхто віри не йме. А ми з батьком поставили перемети в Десні і пливемо до куреня в душолюбці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. «Скинься, рибо»,— думаю,— скидається риба. Гляну на небо: «Зірко, покотися»,— котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: «Дайте голос, трави»,— гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: «Явися на березі, лев»,— появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою.

— Тату, гляньте — лев,— шепочу я батькові, як зачарований.

— Де там той лев. То ж...— далі батько почав пильно вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно ляснув плазом по воді.

Ой! Лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег, кручі, лози,— вся округа переповнилася трепетом. Батько трохи весла не випустив, і вже на що був хоробрый, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душолюбку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись — ні висипу, ні лева: подався десь у лози.

До самого ранку горів у нас вогонь біля куреня над Десною. Мені було страшно і чомусь жалко лева. Ми не знали з батьком, що робити, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені наскучили одні телята й коні.

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки. Коли трапилось крушення поїзда під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця зламалась, виплигнув він на волю, глянув навкруги і так йому, очевидно, стало погано, так огидли глядачі і укротителі, і все на світі — очевидно, він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку. Тільки не пройшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев. Не міг же він ходити серед телят і коней. Його ж у віз не запряжеш, яка з нього користь. Коли б ще вмів він гавкати чи мукати,— голос не годиться: гукає так, що листя в'яне й трави стеляться... Ну добре... Ой, що ж це я пишу! Здається, не плив я човником тієї ночі по Десні. Плив батько сам, а я лежав на курені, під дубом, коло діда. Може, й так. Ну, лев же все-таки проходив нашим берегом! І десь коло Спаського вбили його стражники! Чи він утік?..

Тут над левом, думаю, пора поставити крапку і перейти до опису домашніх тварин... <...>

Проживав у нас довго собака Пірат. Це був великий на зріст, немолодий вже, поважний і серйозний пес з двома волохатими хвостами і з двома парами очей, з яких верхня пара, коли придивитися ближче, виявлялася парою рудих плям на темному лобі.

Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез. Пожаліли ми його, та на тому й скінчилось. Аж ось в неділю, тижнів через п'ять, якраз після обіду, коли ми сиділи всі коло хати, лузаючи насіння, дивимось — біжить Пірат, зморений, худючий. Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додолу і повз до нас кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у Святому Письмі.

— Це я, ваш Пірат, впізнаєте? — гавкав він крізь сльози,— О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!.. Повірите, трохи не здох від смутку, трохи не сказився, Йй-Богу.

Він так зворушив нас слізьми, що навіть батько, який ненавидів одвертість почуттів, і той мало не сплякнув. Отаке буває на світі! Простий собака, а так збентежить чоловіка. Мати плакала ревно, приказувала з невимовною усмішкою: «Га, бодай ти здох! Ну, ви подумайте, собака, а такий жалісний і таке витворює. Ач, як повзас. Тьху, де ти, в нечистого, взявся?»

Нічого казати, розумний був, добрий пес. Він корйстась у нас всіма благами собачого життя не тільки за те, що був вірним сторожем і дозорцем. Він був пес-трудяга. Він любив допомагати в госпо-

дарстві, виконуючи з власної ініціативи всяку роботу: носив з городу огірки в зубах і складав у саду в одну купку, випивав зайві курячі яйця. У нього підростав уже син, теж Пірат, ще молодий, веселий, спиритний собачка. Він веселив своєю артистичною натурою цілий куток. Він любив гру. Він, так би мовити, був собачим артистом. Грав з телям, з поросятами, курми, грав з голубами й гусьми нашими й чужими. Часом удвох із своїм батьком, віддавшись високому собачому натхненню, вони догравались до такого, що гра закінчувалась каліцтвом чи смертю їх партнерів, і тоді обидва артисти або тікали, куди видно, або прудко ховалися в тютюн, щоб пересидіти гострий період свого шельмування, поки люди не позбирають пір'я і не поїдять засмажену жертву мистецтва. Мати запевняла, що коли ми їли отак у саду курку, обидва Пірати дивились на нас з тютюну і по-собачому сміялися з нас.

— Га, бодай ви подошли! — гримне було раптом дід страшним голосом, кидаючи в артистів кісткою. Ошельмовані винуваті митці кидалися мовчки навтьоки, ламаючи тютюн, бодай їм добра не було.

Отож лізе таке в голову. Не спогади, а казна-що. Може, перейти до коней?

Да, так от коні...

Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру тасмницю, тільки нікому не скажуть. Я почував їх полонену темну душу і вірив у віщування через них, особливо вночі, коли все жило по-іншому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були перелякані, закляті, стурбовані або заморожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизька у велике темно-сізе кінське око.

Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда. Обидва були вже немолоді, сухорляві, некрасиві коні. Вже не пригадую, та, може, і ніхто не знав гаразд, яка була в їх масть. Короста з них аж сипалася скрізь, і вже вони чухались об що тільки можна. І куди тільки не глянеш у дворі, скрізь на всіх кілках, ушулах виднілися сліди їх чухання, неначе весь двір був у корості. Тому, очевидно, ні в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромився потворності.

Мурай був коняка вже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, був розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся часом у болоті, ноги в нього застрякали і він падав між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо

коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сіряками й свитками, ми витягали його з болота на сухе за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дивився на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий коняка, тільки ну абсолютно, аж ні найменшої краплиночки чогось там героїчного, чи мальовничого, чи того, що в піснях і в колядках про коней співають, і не питайте,— не було й натяку. Ох, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилось їм у нас. Роботи багато, корм поганий, зброя стерта, ніякої пошани. Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко Дихаючи і полотніючи од гніву.

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після денної важкою праці коні розмовляли між собою, пасучись. Розмова йшла про нас, якраз про батька.

•*- І чого він такий лихий, ти не знаєш?

— Не знаю. Я ледве стою на ногах, отак натягався.

— А я що знаю? Теж нічого. Знаю хомут, голоблі і пугу. І ще хіба його лайку.

— Знаю і я його лайку. Наслухавсь доволі. Так чомусь сумно і недобре мені.

— Сумно й мені. Колись я бігав понад хмарами,— Тягнибіда розігнув шию і подививсь за Десну,— Тисячі літ, ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А прашур мій був кінський цар чи бог, колись казала мати.

— Були і в мене крила, та нема. Ні крилу меневже, нікраси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недоброю, а він, не знаю, як тебе, повіриш — нема тієї днини, щоб не бив. А толк який: валюся з ніг.

— Це правда. Тільки не нас він б'є.

— Балакай! Не нас! Болить же нам?

— Коніку, він б'є недолю свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, геройська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом у калюжі і він трощив мене пужалном і носакми і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонно глибоченне,— куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче.

— Тихо. Пасімося мовчки. Ось його хлопець зоріє,— сказав Мурай, помітивши мене під копицею.

Від того часу я ні разу не вдарив коня. <...>

Минули трохи згодом косовиця й жнива. Поспіли груші й яблука на Спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові, довгі і повели до школи.

Учитель Леонтій Созонович Опанасенко, старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті гудзики й кокарду. Він здався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили.

— Это твой? — спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звиніть, це мій хлопець, чи, сказати б, ребяцьонок меншенький,— відповів батько тихим чужим голосом, смиренным, як у церкві.

— А как зовут?

— Сашко.

— Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит,— сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько, і той якось трохи злякався.

— Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не стало. Рот спустів і висох.

— Как? — нахмурився вчитель.

— Сашко,— прошепестів я.

— Александр! — гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і задав мені саме безглузде і дурне запитання, яке тільки міг придумати народний учитель:

— А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, что батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадалися, що діло наше програне. Проте в батька була ще, певно, якась крихітка надії:

— Ну, скажи, синку, як мене звуть. Кажи-бо, не бійся, ну!

Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувся, що трохи не впав, коли б не вдержавсь рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано.

— Ну, кажи-бо, не крутись. Чого мовчиш, ну? — Батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромився і делікатно замовк,— Не скаже, звиняйте, малий ще. Соромиться.

— Не развитый! — промовив нерозумний учитель.

Ми з батьком пішли геть.

Було це в далекі старі часи. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невинній зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу. Тому душевні страждання мої були безмірні. Може, з годину світ здавався мені загубленим навіки. В такому стані, не схотівши навіть пообідати, вийшов я в сад і, спинившись недалеко вулика, почав щось робити. Раптом в розчинену ширінку влітає бджола, ой! і дає жало,— рятуйте! В одну мить життя моє знов повертається на дев'яносто градусів. І їй, як же я не закричу, та не забігаю, та не затупаю ногами! Ото був страх, ото був біль! Сльози покотились з очей, як горох. Злякався Пірат і почав гавкати, сам не знаючи на кого, і високо стрибати на всі боки, аж поки й йому не вп'ялася бджола в самий язик. Тоді ми з криком і жалібним гавком обоє чкурнули в любисток, у смородину, та почало в нас припухати,— великий був страх, аж поки не приніс нам дід гнилих груш з похоронки і ми не вернулись до хати.

А чи не занадто вже я славословлю старих своїх коней, і село, і стару свою хату? Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях?

Ні. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в неврирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отроцтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!

Було в минулому житті моїх батьків багато неладу, плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могилу в горіліці й сварах. А найбільш, чого їм відпустила доля,— роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму —

і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї. Таж, певно, не знайшли одне одного чи не доглянули, і гнів і ненависть, які були огидні їм ціле життя, підкинула їм ворожка-чарівниця, і все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все життя їх було скорботним, як життя стародавніх. Вони не знали, як змінити його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні тасмниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь. Нема ні Бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних-мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди?

Тоді Десна була глибокою і бистою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував' себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах.

1942-1956

Початковий рівень

1. Коли Довженко написав кіноповість «Зачарована Десна»?
2. Поясніть значення заголовку кіноповісті.

Середній рівень

3. Як у «Зачарованій Десні» зображено родину Сашка?
4. Яку роль у кіноповісті відіграють образи природи?

Достатній рівень

5. У творі виступають два персонажі — два авторських «я». Схарактеризуйте ці образи.

Кіноповість — повість, що зорієнтована на певні кінематографічні прийоми: подрібнення дії на короткі епізоди, лаконічні діалоги персонажів, уривчастий, «монтажний» виклад тощо. В українській літературі видатним майстром кіноповісті був О. Довженко.

Публіцистичність — наявність у -художньому творі елементів публіцистики, тобто звернення до гострих актуальних суспільно-політичних проблем.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
другої ПОЛОВИНИ
XX СТОЛІТТЯ

Період 1956-1964 років у розвитку суспільства Радянського Союзу дістав назву «хрущовської відлиги». Новий комуністичний лідер М. Хрущов у 1956 році піддав критиці політику і практику сталінізму, засудив масові репресії попередніх десятиліть, послабив ідеологічний контроль у культурному житті країни. Разом із мільйонами невинно засуджених громадян повернулися з концтаборів уцілілі українські письменники. В Україні почали з'являтися нові літературні журнали, що публікували твори раніше заборонених митців слова. Загальне послаблення ідеологічного тиску стимулювало творче піднесення письменників старшого покоління — М. Рильського, М. Бажана, Л. Первомайського, А. Малишка, В. Сосюри. Заявили про себе талановитими творами прозаїки М. Стельмах та О. Гончар.

Справжнє оновлення в українське письменство принесла генерація літераторів 60-х років, які увійшли в історію нашої культури як «шістдесятники». Це Л. Костенко, Д. Павличко, В. Симоненко, Б. Олійник, М. Вінграновський, І. Жиленко, М. Сингаївський, Ю. Мушкетик, Є. Гуцало, В. Дрозд, В. Шевчук, Р. Іванчук, І. Світличний, І. Дзюба, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк та ін. «Шістдесятники» відроджували здавна властиві нашій літературі людяність і щирість, утверджували цінність і неповторність кожної людської особистості. Вони закликали до збереження національних святинь — мови, літератури, культури. Шістдесятники виступили як певна духовна опозиція владі. Відчувши загрозу вільного слова, радянська влада поновила переслідування інакомислячих. Письменників заарештовували, залякували, забороняли друкувати їх твори. 1965 року потрапили за ґрати І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Калинець, В. Стус та ін. Нова хвиля арештів пройшла 1972 року. Зазнали гострої критики «Собор» О. Гончара, «Мальви» Р. Іванчука, проза Є. Гуцала та ін. Багато з тих, хто дебютував у шістдесяті, змушені були на довгі роки замовкнути або писати під загрозою репресій «Покаянні листи». Твори багатьох заборонених авторів поширювались нелегально в машинописах («самвидав»), виходили за кордоном.

Не припиняла розвитку література української еміграції. В. Барка написав свій відомий роман «Жовтий князь», що привернув увагу світу до трагедії голодомору. Наприкінці 50-х років активно діяла «Нью-Йоркська група» (Б. Рубчак, Б. Бойчук, Ю. Тарнавський, Е. Андівська, В. Вовк та ін.).

Незважаючи на перешкоди, в українській радянській літературі з'явилося чимало високохудожніх творів. Вийшли «Сонети подільської осені» Д. Павличка, збірки Л. Костенко «Над берегами вічної ріки» й «Неповторність». Читацьку увагу привернула проза В. Земляка, Гр. Тютюнника, Є. Гуцала, Ю. Мушкетика, А. Дімарова, В. Дрозда. Автором захопливих історичних романів виступив П. Загребельний.

Наша література завжди була з народом, відгукувалась на його болі і страждання. Катастрофа на Чорнобильській атомній станції змусила митців звернутись до вічних проблем морально-етичного характеру.

Українці митці взяли активну участь у розгортанні боротьби за відновлення нашої державності. Проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України скасувало штучні обмеження в розвитку культури. Сьогодні література швидкими темпами надолує втрачене за роки тоталітаризму. Збагачується її жанрове, стильове розмаїття. Осмислюються нові теми, активно розвивається поезія, проза, зокрема й та, що орієнтується на молодіжну читацьку аудиторію. Українське словесне мистецтво продовжує утверджувати себе як органічне явище європейської культури.

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

(1935-1963)

Василь Андрійович Симоненко народився 8 січня 1935 року в селі Бйвцях Лубенського району на Полтавщині в селянській сім'ї. Його дитинство припало на непрості роки війни. Навчався в середній школі в селі Тарандинцях, після закінчення якої в 1952 році вступив на факультет журналістики Київського університету. Поезією захопився ще в середній школі, в університеті брав активну участь у діяльності літературної студії. Закінчивши в 1957 році університет, працював журналістом у газетах «Молодь Черкащини», «Черкаська правда», був власним кореспондентом «Робітничої газети».

Водночас Симоненко брав активну участь у діяльності Клубу творчої молоді, членами якого були А. Горська, Л. Костенко, І. Світличний, В. Стус, М. Вінграновський, Є. Сверстюк та ін.

Справжньою подією в тогочасному літературному житті України стала перша поетична збірка Симоненка «Тиша і грім», яка вийшла в 1962 році. Окрім цієї книжки, за життя поета вийшла казка «Цар Плаксій і Лоскотон» (1963). Однак уже в ті часи великої популярності набули неопубліковані, «самвидавні» твори Симоненка, у яких сатирично зображувався радянський лад («Некролог кукурудзяному качанові», «Злодій», «Суд»), замальовувалось непросте життя звичайних українців («Дума про щастя», «Одинока матір»). Можна сказати, що саме ці твори поета, призначені для нелегального поширення, надихали налаштовану опозиційно до радянської влади молоду українську інтелігенцію.

Влітку 1962 року поета було через випадковий інцидент заарештовано й по-звірячому побито у відділку міліції. Після того Симоненко прожив трохи більше року, помер поет 14 грудня 1963 року на двадцять дев'ятому році життя.

Після смерті Симоненка було видано його поетичні збірки «Земне тяжіння» (1964), «Поезії» (1966), «Лебеді материнства» (1981), «Поезії» (1985). Із його доробку збереглися також новели (збірка «Вино з троянд») і казки для дітей («Подорож у країну Навпаки», «Цар Плаксій і Лоскотон»),

Самвидавна поезія Симоненка була видана за кордоном разом із фрагментами його щоденника «Окрайці думок» у журналі «Сучасність» (1965) та в збірці «Берег чекань» (1965).

«Глибоке розуміння Симоненком значення свого кореня, постійне відчуття сили, що йде від рідної землі, відчуття радості й гіркоти обов'язку перед рідним народом — усе це було в нього таке елементарно сильне. Як і слова:

*Я без тебе нічого не значу,
Наче птиця без крил.*

Як це громадянське кредо Симоненка підноситься над тисячами дзвінкх патріотичних декларацій!

У його простоті ви відчуваєте людину високої інтелектуальної культури — масштабний розум, який уміє відсівати дрібниці й оголювати суть. Його простота безоглядна і гостра...

А тим часом Василь Симоненко абсолютно доступний формою кожній грамотній людині й глибоко хвилюючий змістом. Він раз у раз говорить про те, що тривожить людей. Про що й вони говорять, але — без тієї громадської висоти, ясності розуму й пристрасті слова.

Кожен його вірш нагадуватиме нам і тим, що будуть після нас, елементарні істини, без яких не можна змістовно жити, —

Ти знаєш, що ти людина...»

Є. Сверстюк

Україно, п'ю твої зіниці!
Голубі й тривожні, ніби рань.
Крешуть з них червоні блискавиці
Револуцій, бунтів і повстань.

Україно! Ти для мене — диво!
І нехай пливе за роком рік,
Буду, мамо горда і вродлива,
З тебе дивуватися повік.

Ради тебе перли в душі сію,
Ради тебе мислю і творю —
Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю!

Одійдіте, недруги лукаві!
Друзі, зачекайте на путі!
Маю я святе синівське право
З матір'ю побуть на самоті.

Вірш має і другий варіант першого рядка — «Задивляюсь у твої зіниці...» — *Ред.*

Рідко, нене, згадую про тебе,
Дні занадто куці і малі,
Ще не всі чорти втекли на небо,
Ходить їх до біса по землі.

Бачиш: з ними щогодини б'юся,
Чуєш — битви споконвічний грук!
Як же я без друзів обійдуся
Без лобів їх, без очей і рук?

Україно! Ти — моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Гримотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Хай палають хмари бурякові,
Хай сичать образи — все одно
Я проллюся крапелькою крові
На твоє священне знамено.

26.12.1961

Я

Не знаю, ким — дияволом чи Богом —
Дано мені покликання сумне:
Любити все прекрасне і земне
І говорити правду всім бульдогам.

А часто хочеться закрити очі кляті,
Забути все і в затишку глухім
Кубельце звити, завести свій дім,
Щасливим бути, як дурак на святі.

Та тільки серце, серце ненавмисне
Пекучим болем душу мені стисне
І відчаєм її наповнить вщерть.

І шепче хтось (можливо, совість власна):
— Не йди туди, дорога то нещасна,
То не життя, то смерть.

Він дивився на мене тупо
Очицями, повними блекоти:
— Дарма ти себе уявляєш пупом,
На світі безліч таких, як ти. —

Він гримів одержимо і люто,
І кривилося гнівом лице рябе,
Він ладен був мене розіпнути
За те, що я поважаю себе.

Не стала навколішки гордість моя...
Ліниво тяглася отара хвилин...
На світі безліч таких, як я,
Та я, їй богу, один.

У кожного Я є своє ім'я,
На всіх не нагримаєш грізно,
Ми — не безліч стандартних «я»,
А безліч всесвітів різних.

Ми — це народу одвічне лоно,
Ми — океана вселюдська сім'я.
І тільки тих поважають мільйони,
Хто вважає мільйони «я».

Початковий рівень

1. Назвіть першу поетичну збірку В. Симоненка. Коли вона була видана?

Середній рівень

2. Яким постає образ України у вірші «Задивляюся у твої зіниці...»?
3. Визначте жанр поезії «Я».

Достатній рівень

4. Схарактеризуйте позицію ліричного героя поезії «Я...».

ДМИТРО ПАВЛИЧКО

(НАР. 1929 Р.)

Дмитро Васильович Павличко народився 28 вересня 1929 року в селі Стопчатові на Івано-Франківщині в селянській сім'ї. Початкову освіту здобув у польській школі села Яблунів. Пізніше навчався в Коломийській гімназії, а після приєднання Західної України до УРСР — у радянській десятирічці. У 1948 році Павличко вступив на філологічний факультет Львівського університету. Ще під час навчання завідував літературною частиною Львівського театру юного глядача. Закінчивши університет, у 1953 році вступив до аспірантури, але невдовзі залишив наукову роботу. Тоді вийшла його поетична книжка «Любов і ненависть». Невдовзі Павличка приймають до Спілки письменників, він завідує відділом поезії журналу «Жовтень». Виходять друком нові поетичні книжки «Моя земля» (1955), «Чорна нитка» (1958). Весь наклад збірки «Правда кличе» (1958) було вилучено за розпорядженням радянської цензури.

У 1964 році Павличко переїхав до Києва, де працював сценаристом на кіностудії ім. О. Довженка, написав сценарії до кінофільмів «Сон» (у співавторстві з В. Денисенком) та «Захар Беркут». Із 1966 року поет працював у секретаріаті Спілки письменників України.

Важливою віхою у творчому житті Павличка стала наступна збірка «Гранослов» (1968), близька в ідейному плані до творчості інших «шістдесятників». У ній художньо осмислювались проблеми людяності, патріотизму, національної культури.

У 1971-1978 роках Павличко редагував журнал «Всесвіт». У цей час виходять нові поетичні книжки, з яких найбільш помітним явищем стали «Сонети подільської осені» (1973) та збірка інтимної лірики «Темниці твого обличчя» (1979). Немало творів поета покладено на музику, із них найбільшу популярність завоювала пісня «Два кольори». Поет писав також твори для дітей — визнання в маленьких читачів здобули його казки «Золоторогий Олень», «Дядько Дош», «Де найкраще місце на землі». Значний авторитет Павличко здобув як літературознавець, літературний критик і перекладач.

Із 90-х років минулого століття Павличко захопився політикою, виступив одним із засновників Народного руху України, Демократичної партії, обирався депутатом Верховної Ради, був послом України в Канаді.

Сам Дмитро Павличко про створення пісні «Два кольори» розповів: Пісню «Два кольори» я написав 29 лютого 1964 року, разом з композитором

Олександром Білашем. Нам було нудно на комсомольському зібранні, а переді мною сиділа гарна жінка, у чорній хустці з вишитою на ній червоною трояндою, це нагадало мені мою сорочку, і першу строфу я написав просто на коліні... Я відчув, що це початок пісні, так само як золотошукач відкриває краплину золота. Ми втекли із засідання, і в той же день разом з Сашком дописали пісню. Вона лежала рік у Дмитра Гнатюка, а потім, напередодні жовтневих свят, Гнатюк показав її в ЦК, і там, як він мені розповідав, одна дуже поважна особа сказала — пісню потрібно переробити, тому що вона не є соціалістичною. Але я сказав, що нічого переробляти не буду, і нехай та поважна особа переписує сама. Петро Шелест (саме він був тією поважною особою), дізнавшись про мою відповідь, розлютився, але потім сказав, що чорт з нею, і нехай Гнатюк співає як є. Пісня прозвучала, і почала сійватися повсюди. Після цього мене і Білаша викликали у партійну школу, де два кагебісти з нами вели бесіду і сказали, що я мав би прекрасно знати, що таке червоне і чорне — мовляв, ми написали бандерівський гімн. Нам тоді просто кості затерпли, бо ми розуміли, чим це загрожує. Я тоді почав говорити, що рушники, сорочки — навіть на Гуцульщині, звідки я родом, — вишиваюся червоно-чорними нитками. Я сказав, що це народна вишивка, а отже, і народна пісня. Врешті-решт я навіть запитав їх: а який прапор був у Паризької комуні? Я був начитаний і знав, що Паризька комуна мала червоно-чорний прапор. Коли я їм це сказав, вони затихли».

«Франків дух супроводжує Павличка все життя. Йому дорогий універсалізм Івана Франка, несподіване поєднання в одній особі «народника»-трибуна,— й естетика, який краще за інших розуміє самоцінність краси досконалого слова, вишуканих поетичних форм. Він теж *semper tūo* — завжди учень. Учень, який не втомлюється бути жадібним до пізнання нового, до «переплавлювання» в горнилі свого таланту всього того, що здобув його розум і осягнула душа. <...> Мабуть, у жодного з наших поетів ХХ ст. немає такого жанрового розмаїття, як у Павличка. Що тільки не підкоряв він українському слову — рубаї, притчі, терцини, сонети».

В. Панченко

ДВА КОЛЬОРИ

Як я малим збирався навесні
Піти у світ незаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червоними і чорними нитками.

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

Мене водило в безвісті життя,
Та я вертався на свої пороги,
Переплелись, як мамине шиття,
Мої сумні і радісні дороги.

Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не везу додому,
Лиш горточок старого полотна
І вишите моє життя на ньому.

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

1964

Початковий рівень

1. Назвіть найбільш відомі поетичні збірки Д. Павличка.

Середній рівень

2. Хто автор музики до твору «Два кольори»?

Достатній рівень

3. Схарактеризуйте образність поезії «Два кольори». Розкрийте настроєву палітру переживань ліричного героя.

ІВАН ДРАЧ

(НАР. 1936 Р.)

Іван Федорович Драч народився 17 жовтня 1936 року в селі Теліженцях Тетіївського району на Київщині. Після закінчення Тетіївської середньої школи викладав російську мову й літературу в сільській школі. Пізніше працював інструктором Тетіївського райкому комсомолу. Відбувши службу в армії (1955-1958), став студентом філологічного факультету Київського університету. Перейшов на заочне відділення, працював у редакції «Літературної газети» (тепер «Літературна Україна»). Там надрукував свою поему «Ніж у сонце» (1961), яку прихильно зустріли читачі. Наступного року видав окрему книжку поезій «Соняшник». Драч навчався також на Вищих сценарних курсах у Москві (1962-1964).

Він мав певний стосунок до шістдесятницького опозиційного руху, однак після арештів шістдесятників радянським режимом, у травні 1966 року написав відкритий лист, у якому покаявся за свої зв'язки з дисидентами.

Поет постійно нагадував про себе читачам: з'явилися книжки «Протуберанці серця» (1965), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974), «Київське небо» (1976), «Дума про вчителя» (1977), «Шабля і хустина» (1981), «Драматичні поеми» (1982), «Київський оберіг» (1983), «Храм сонця» (1988) та ін.

Драч певний час працював у сценарній майстерні кіностудії ім. О. Довженка, він є автором кіносценаріїв «Криниця для спраглих», «Камінний хрест» (за мотивами творів В. Стефаніка), «Іду до тебе» (про долю Лесі Українки) та ін.

З кінця 80-х років минулого століття й до теперішнього часу Драч активно займається політикою. Він був у керівництві Народного руху України, депутатом Верховної Ради, входив до різних партій та організацій.

«Драч — поет інтелектуальний. При такій просто приголомшуючій щедрості образів, помітно одночасно, наче б вони перейшли сказати б через аналітичний інтелект, який все одміряв і зважив, всюди тонко поклавши міру...

Взагалі кажучи, Драч руйнує соцреалістичну систему образності, побудовану на фальшивій засаді, що вона належить до колективного вжитку всіх поетів і на спростаченні до загальнозрозумілості (пишеться, мовляв, для народу), сам виходячи з протилежної і єдино сприйнятної засади — неповторності образу. Цим він найбільш вирізняється серед усіх шістдесятників».

І. Кошелівець

БАЛАДА ПРО СОНЯШНИК

Були руки і ноги в соняшника,
Було тіло — шорстке і зелене.
Він бігав наввипередки з вітром,
Він вилазив на грушу
І в пазуху рвав гнилиці,
І купався коло млина,
І лежав у піску,
І стріляв горобців з рогатки,
Він стрибав на одній нозі,
Щоб вилити з вуха воду,—
І раптом побачив сонце,
Красиве засмагле сонце
В золотих переливах кучерів,
У червоній сорочці навипуск.
Воно їхало на велосипеді,
Обминаючи хмари у небі...
І застиг він на роки і на століття
У золотому німому захопленні: —
Дайте покататися, дядьку!
А ні, то візьміть хоч на раму,
Дядьку, хіба вам жалко?!
Поезіє, сонце моє оранжове!
Щомиті якийсь хлопчисько
Відкриє тебе для себе,
Щоб стати навіки соняшником.

Початковий рівень

1. Дайте визначення балади.

Середній рівень

2. Що символізує сонце в баладі І. Драча?

Достатній рівень

3. Розкрийте ідейний зміст «Балади про соняшник».

Балада — ліро-епічний твір із драматичним напруженим сюжетом, у якому нерідко наявні елементи фантастики. В українській поезії балада поширилась у XIX столітті у творчості поетів-романтиків П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, І. Вагилевича, Т. Шевченка та ін. У другій половині XX століття до жанру балади найчастіше звертався І. Драч (збірка «Балади буднів»).

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ

(1936-2004)

Микола Степанович Вінграновський народився 7 листопада 1936 року в селі Богополі (тепер у складі міста Первомайськ) на Миколаївщині. Закінчивши в 1955 році сільську середню школу, навчався в Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого на акторському відділенні. На особисте запрошення видатного кінорежисера й письменника О. Довженка Вінграновський вступив до Всесоюзного державного інституту кінематографії у Москві, який закінчив у 1960 році. Працював кінорежисером на Київській кіностудії ім. О. Довженка.

Перші поетичні публікації Вінграновського з'явилися в 1957 році. У квітні 1961 року «Літературна газета» опублікувала велику добірку його творів. Наступного року побачила світ перша книжка Вінграновського «Атомні прелюди». Етапами творчого зростання стали для нього збірки «Сто поезій» (1967) та «Поезії» (1971). У 80-х роках вийшли книжки «На срібнім березі» (1982), «Київ» (1982), «Губами теплими і оком золотим» (1984).

Поезії Вінграновського на тлі тогочасного літературного продукту відзначалися глибиною думки й довершеністю образів. Не випадково відомий літературознавець В. Моренець назвав його «першим з-поміж рівних у пляді «шістдесятників».

Важливою подією в українському літературному житті стала поява книжки інтимної лірики Вінграновського «Цю жінку я люблю» (1990), яка відкривалася віршем «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...». Пізніше вийшли збірки поета «З обійманих тобою днів» (1993) та «Любово, не прощавай!» (1997). Він також відомий читачеві як автор творів для дітей.

На відміну від багатьох шістдесятників, які з кінця 80-х років минулого століття захопилися політикою та пошуком керівних посад, Вінграновський зберіг вірність творчому покликанню. Єдиною керівною посадою (і то неоплачуваною), було головування від 1989 по 1993 рік в українському відділенні ПЕН-клубу.

Помер Микола Вінграновський 27 травня 2004 року.

«Неповторна індивідуальність Вінграновського невлонна і біжуча, як живе срібло. Його поезія — це стихія, що в ній цілковито відсутня якась навмисна спрямованість, передбаченість. Постійне переливання настроїв, стнів, натхнення гра уяви. Ніколи не вгадати, про що він говоритиме за мить,

що зрине дивовижно з глибинних нутрів його душі і який настрої хвилиною його огорне й хвилиною спаде, щоб поступитися місцем іншому... Все, чого коли-небудь сягав його душевний зір і що чутно чи нечутно торкалося колись його душі,— все воно живе в ньому постійно, глибоко жевріє здатною щомиті спалахнути живою жариною; живе, готове шохвилі полинути водоспадом, упасти росинкою чи вдарити громом — з найнепомітнішого і найнесподіванішого приводу.

Але в цій невідлеглій стихії його поезії є тремке ядро, осереддя, навколо якого розгортається увесь зміст душевного життя і до якого все так чи інакше знову й знову повертається, все нестримно тяжіє. Це народ, нація, Україна. Україна в усій складності її історичної долі — це для нього не тема, не мотив, не образ, до яких звертаються рідше або частіше, віддаючи данину злobie дня, традиції чи власному сентименту. Це щось більше, це те, чим живе його душа».

І. Дзюба

Сеньйорито акаціє, добрий
вечір.

Я забув, що забув був вас,
Але осінь зійшла по плечі,
Осінь, ви і осінній час,

Коли стало любити важче,
І солодше любити знов...

Сеньйорито, колоче щастя,
Хто воно за таке любов?

Вже б, здавалося, відболіло,
Прогоріло у тім вогні,

Ступцювало і душу й тіло,
Вже б, здалося, нащо мені?

У годину суху та вологу

Відходились усі мости

І сказав я — вже слава богу,

І, нарешті, перехрестивсь —

Коли ж — здрастуйте, добрий

вечір.

Ви з якої дороги, пожежо моя?..

Сеньйорито, вогонь по плечі —

Осінь, ви і осінній я...

1956

Початковий рівень

1. Яку збірку відкриває вірш «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...»?

Середній рівень

2. Що таке інтимна лірика? Чому твір «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...» можна вважати зразком інтимної лірики?

Достатній рівень

3. Схарактеризуйте образ ліричного героя поезії «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...».

ЛІНА КОСТЕНКО

(НАР. 1930 Р.)

Ліна Василівна Костенко народилася 19 березня 1930 року в містечку Ржищеві на Київщині в сім'ї вчителів. Із 1936 року родина майбутньої поетеси переїхала до Києва. По закінченні середньої школи Ліна Костенко іступила до Київського педагогічного інституту, згодом навчалася в Літературному інституті в Москві. У 1957 році дебютувала з поетичною збіркою «Проміння землі». Збірки «Вітрила» (1958) і «Мандрівки серця» (1961) закріпили поетичний успіх, висунули її наперед у творчій плеяді «шістдесятників». Тоді ж Ліна Костенко зазнала критики за «аполітичність», було заборонено її книжки «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора». Поетеса приєдналася до протестів проти арештів української інтелігенції, морально підтримувала переслідуваних радянською владою митців. Після цього ім'я Ліни Костенко довго не згадувалося в українській пресі, було заборонено друкувати її твори. Нова книжка поетеси «Над берегами вічної ріки» побачила світ у 1977 році після шістнадцятилітньої перерви. Визначною подією стала публікація роману у віршах «Маруся Чурай» (1979), за нього у 1987 році авторка була удостоєна Державної премії імені Т. Г. Шевченка. Перу Ліни Костенко належать також книжки «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987), поезії для дітей «Бузиновий цар» (1987), У 1999 році побачила світ поема Ліни Костенко «Берестечко». У 2010 році вийшов роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого», позначений яскравою публіцистичністю. У поетичній книжці «Ріка Геракліта» (2011) об'єднано раніше написані та мові твори Ліни Костенко.

Поезіям Ліни Костенко властиві людяність, щирість, суб'єктивізм, моральний максималізм, вони прості й доступні для читацького сприйняття.

«Поява першої збірки Л. Костенко була явищем безпрецедентним в радянській поезії бодай від кінця 1920-х років: визначний поетичний хист втілювався від самого початку (можливо, й завдяки добрій літературній освіті) в цілком зрілих поезіях, сповнених щирого ліризму і досконалих щодо форм...

Талант Л. Костенко, якщо зризикувати спробою психологічно увійти в її творчу лабораторію, справляє враження якогось гармонійного і врівноваженого. Вона ніби не силкується ні вишукувати теми, ні добирати оригінальних висловів для її оформлення. Тему їй дає кожна обсервація навколишнього,

а поетичне мислення відразу одягає її в мистецьку форму, накликаючи при цьому відповідні асоціації. А культура поезики виявляється у відборі з усієї суми вражень саме тільки тих, які варті, щоб їх зафіксувати на папері...».

І. Кошелівець

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиймись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди, і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!

Все повторялось: і краса, й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія — це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

УКРАЇНСЬКЕ АЛЬФРЕСКО

Над шляхом, при долині, біля старого граба,
де біла-біла хатка стоїть на самоті,
живе там дід та баба, і курочка в них ряба, .
вона, мабуть, несе їм яєчка золоті.

Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини,
і вишні чорноокі стоять до холодів.
Хитаються патлашки уздовж всієї стежини,
і стомлений лелека спускається на хлів.

Чиєсь дитя приходить, беруть його на руки.
А потім довго-довго на призьбі ще сидять.
Я знаю, дід та баба — це коли є онуки,
а в них сусідські діти шовковицю їдять.

Дорога і дорога лежить за гарбузами.
І хтось до когось їде тим шляхом золотим.
Остання в світі казка сидить під образами.
Навшпиньки виглядають жоржини через тин...

* * *

Хай буде легко. Дотиком пера.
Хай буде вічно. Спомином пресвітлим.
Цей білий світ — березова кора,
по чорних днях побілена десь звідтам.

Сьогодні сніг іти вже поривавсь.
Сьогодні осінь похлинулась димом.
Хай буде гірко. Спогадом про Вас.
Хай буде світло, спогадом предивним.

Хай не розбудить смутку телефон.
Нехай печаль не зрушиться листами.
Хай буде легко. Це був тільки сон,
що ледь торкнувся пам'яті вустами.

* * *

Я вранці голос горлиці люблю.
Скрипучі гальма першого трамваю
я забуваю, зовсім забуваю.
Я вранці голос горлиці люблю.

Чи, може, це ввижається мені
той несказаний камертон природи,
де зорі ясні і де тихі води? —
Я вранці голос горлиці люблю!

Я скучила за дивним зойком слова.
Мого народу гілочка тернова.
Гарячий лоб до шибки притулю.
Я вранці голос горлиці люблю...

Недумано, негадано
забігла в глухомань,
де сосни пахнуть ладаном
в кадильницях світань.

Де вечір пахне м'ятою,
аж холодно джмелю.
А я тебе,
а я тебе,
а я тебе
люблю!

Ловлю твоє проміння
крізь музику беріз.
Люблю до оніміння,
до стогону, до сліз.
Без коньяку й шампана,
і вже без вороття,—
я п'яна, п'яна, п'яна
на все своє життя!

Початковий рівень

1. Назвіть першу поетичну збірку Л. Костенко.
2. Що означає слово альфреско?

Середній рівень

3. Як поетеса розглядає роль слова в поезії «Страшні слова, коли вони мовчать...»?
4. Які емоції переживає лірична героїня твору «Хай буде легко. Дотиком пера...»?
5. Як у вірші «Я вранці голос горлиці люблю...» розкрито тему єдності людини з природою?

Достатній рівень

6. Як ви розумієте рядки з твору Л. Костенко «Поезія — це завжди неповторність, / якийсь безсмертний дотик до душі»?
7. Які почуття переживає лірична героїня поезії «Недумано, негадано...»?
8. Яку роль у вірші «Українське альфреско» відіграє фольклорна образність?

МАРУСЯ ЧУРАЙ

Історичний роман у віршах

(Скорочено)

ЯКБИ ЗНАЙШЛАСЬ НЕОПАЛИМА КНИГА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

*Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту.
Горіли солом'яні стріхи над Ворсклою.
Плавились бані дерев'яних церков.
Вітер був сильний. Полум'я зуготіло.*

*І довго ще літав над руїнами магістрату
легенький попіл ,*

спалених паперів —

*всіх отих книг міських Полтавських,
де були записи поточних судових справ.*

Можє, там була і справа Марусі Чурай?

Можє, тому і не дійшло до нас

жодних свідчень про неї,

*що книги міські Полтавські «през войну,
под час рабованя города, огнем спалені»?*

А що, якби знайшлася хоч одна —

в монастирі десь або на горищі?

Якби вціліла в тому пожарищі —

немов неопалима купина?

І ми б читали старовинний том,

де писар вивів гусячим пером,

*що Року Божого такого-то, і місяця такого-то, і дня
перед Мартином Пушкарем, полковником,*

в присутності Семена Горбаня,

що був на той час війтом у Полтаві,

перед суддею, Богом і людьми

Чурай Маруся — на підсудній лаві,

і пів-Полтави свідків за дверми.

І загула б та книга голосами,

і всі б щось говорили не те саме.

І чорні бурі пристрастей людських

пройшли б над полем буковок хистких.

Тоді стара Бобренчиха, вдова,

суду такі промовила б слова:

— Пане полковнику і пане войте!

Ускаржаюся Богу і вам

на Марусю,

що вона, забувши страх Божий,

отруїла сина мого Григорія.

І втеди син мій Григорій наглою смертю вмер,

на здоровлі перед тим не скорбівши,

през отруєння і през чари бісовські.

То вам, панове, правдиво, під сумлінням, кажу

і людьми те освідчу.

Оскаржену Марусю Чурайвну
тоді суддя суворо запитав,—
коли, чого і для якої причини
таке незбожне діло учинила?

Але вона ні слова не сказала,
усправедливленень жодних не дала,
тільки стояла, яко з каменю тесана.

Тоді громада загула прелюто:

— Вона ж свій злочин визнала прилюдно!

Бо, як до Гриця, мертвого, припала,
казала все — як зілля те копала,
як полоскала, як його варила
і як уранці Гриця отруїла.
Вона ж співала, наче голосила,
на себе кари Божої просила.
Співала так, як лиш вона уміла!
А потім враз — неначе заніміла.
Тоді ми, вряд упевнившись на ділі,
що Гриць умер, отруєний, в четвер,
предать землі звеліли до неділі,
прийнявши справу криміналітер.

Убивцию ж, Марусю, до розправи
скріпить в'язеням города Полтави.

Бобренчиха ж, та зацна удова,
нехай на Бога в горі упова
та настановить свідків, віри годних,
не підозренних у проступствах жодних.
Аби по правді свідчили про злочин,
що тут убивці іншого нема,
бо то не є ще доказ остаточний,
якщо підсудна визнала сама.

На то ставши, Параска Демиха, в літах подейшлих,
зізнала:

— Єдну душу Богу ховаю, а було так.

Недавнечко, о півнях, вийшла я...

— ...трусити Левкову грушу,— підказав хтось.

— Панове судді,

Лесько Черкес мене на цноті змазує!

Тоді ми, вряд, казали-сьмо Черкесу і всім також
особам принааявним, щоб мову свідкам не перебивали,
понсваж будуть випхані із ратушу,
а двері будуть взяті на скабу.

— Отож, кажу, недавнечко, о півнях,
коли я вийшла глянути знадвору,
бо щось мені ускочило в димар,—
дивлюсь: Грицько вертається додому.

Ізвідки б то? Ще й наче напідпитку.
Якийсь такий, ніяк не вдягне світку.
То я й питаю, ми ж сусіди: «Гей,
це де ж тебе так, хлопче, забарило?»

«Та, чарку випив, там, в одних людей.
Чогось так біля серця заварило».

Коли ж невдовзі чую — у Бобренків
великий гвалт. То я туди городом.
Лежить Грицько, увесь уже посинів,
хрипить, здригає, роздирає ковнір.
А я кажу Бобренчиси: «Ой кумо,
ой кумо, це запитяна хвороба!»
І що ми вже Грицькові не робили,—
вишпитували, терли, ізсилали,
свячене зілля клали під потилицю,
водою мили і переливали
хворобу на бобренківського пса,—
не допомгло. Ще й щось таке балакав!
Там хто стояв, то мало хто не плакав.

В таких походах куля обминула,
не подолала вражеська рука,
щоб де? аж дома! дівка підманула,
струїла геть такого козака!
І от лежить у гробі в чорнобривцях,
на смерть убит. А тая чарівниця...

— Є докази, що це вона дала пиття?

— А хто ж би ще труїв Бобренка Гриця?
Кому він ще так знівечив життя?

Тоді на вряд був ставлений Фесько,
млинів дозорця скарбу військового,

що під бойзню Божою признав:

— Панове суд!

Того я добре звісен.

Як що не так, беру на душу гріх.

Цю дівчину разів, мабуть, із вісім

коло млина вночі я спостеріг.

Над Ворсклою з небіжчиком стояла.

Ну тобто він ще був живий тоді.

І що воно, гадаю, за проява —

дві тіні, млин і місяць на воді.

Мені то що? На це ж нема наказу,

стояння — діло добре загалом.

А я таки чогось подумав зразу,—

аж де зійшлись, чого б то за селом?

А якось бачу — щось майнуло з греблі.

Шубовснуло — аж зойкнула вода.

А я ж туди і ніг не дотереблю.

Ну, думаю, втопилась, от біда.

То добре, що Іван тут нагодився

та витяг із води напівживу.

Бо там колись цій шурин утопився,

то гине місце, я й не допливу.

Суддя сказав: — Усе це прикро, справді,

і ті млини, і втопленний шуряк.

Але ж ми іншу розглядаєм справу —

не як топилась, а труїла як.

Тож свідок мовив трохи не до діла.

Тут треба чітко провести межу.

— То я ж не бачив, як вона труїла.

А як топилась — бачив. То й кажу.

Тоді Бобренчиха становила інших осіб,

числом сімнадцять,

а з тих сімнадцяти має п'ять,

котрі до присяги годні будуть.

Ну, ті сказали, що Маруся — відьма,

що у Полтаві гіршої нема,

що всі це знають, і по ній це видно,

і що вона ж співала і сама:

«Котра дівчина чорні брови має,

То тая дівчина усі чари знає».

І то ж вона наврочила, півроку,
що покалічив Савку Саврадим.
Уміє перекинутись в сороку,
а то виходить з комина, як дим.

— Панове судді, я прошу прощення,—
сказав Горбань з паперами в руці.—
З'ясую стисло свідкам звинувачення,
щоб не збивали суд на манівці.

Козак Бобренко, на ім'я Григорій,
єдиний син достойної вдови,
котра зараз у такому горі,
що не схилить не можна голови,—
чотири годи бувши у походах,
ні в чім нагани жодної не мав.
Був на Пиляві, і на Жовтих Водах,
і скрізь, де полк Полтавський воював.

А це улітку повернувся додому,
в хазяйство, підупале за війну,
і, як годиться хлопцю молодому,
хотів ввести у дім собі жону.

Отож нагледів дівку, собі рівну,
дізнавши, певно, що і він їй люб, -
Грицько посватав Галю Вишняківну,
повзявши намір брати з нею шлюб.

Чурай Маруся, що його любила,
любила, справді, вірно і давно,
тоді його із ревнюців убила,
підсипавши отруту у вино.
Чи це свідомо, чи під впливом хвилі,
як те було, а ревнюці — це сказ.

Так стався злочин. Хлопець у могилі.
І от стоїть убивниця пред нас.

Страшна, панове, приточилась справа.
Хай стане совість на сторожі права!

Порадившись, звеліли ми пред вряд
поставити Грицькову наречену.
Тож Галя Вишняківна підійшла,

була про все розпитана дискретно
і лагідно, як молода особа,
з уникненням подробиць, що могли б
ще більше їй розвередити душу.

І теж вона признала під сумлінням,
що так було, любилися ми з Грицем,
побратись мали... мови не стає...
Що він ходив до тої чарівниці,
панове суд, то істина не є.
Вона у нього розум відіймила,
але було це не тепер, колись.
А як вона була йому немила,
то хто ж його присилує: женись!
Вона ж, дурна, чогось була топилась,
по тому ще й заслабла і злягла.
А я кажу: чого ти причепилась?
Чи ти його у власність набула?
А він такий, що він брехать не буде.
Грицько був чесний, не якийсь бабій.
Він сам казав, що вже її забуде.
У домі в нас він був уже, як свій.
Оце увосень мали ми побратись.
Помщаючись, пропала ж і сама.
Вже тато наш і на весілля втратились,
а Гриць умер... а Гриця вже нема...

— В такому разі будемо відверті,—
сказав суддя,— бо тут не до прикрас.
Чого ж тоді він в ніч своєї смерті
таки у неї був, а не у вас?

Тоді Вишняк, жалосний за такую
тяжку зневагу дому свого,
просив дочку не спитувати більше.

І Галю спочутливо одвели
баби в бабинець, сплакану,
поневаж
при кождім ділі
свій бабинець є.

Суддя поглянув на підсудну лаву:
— Що скаже нам убивниця на се?

Вона ні слова не сказала праву.
Стоїть. Мовчить. І дивиться. І все.

Тривають суперечки щодо провини Марусі Чурай. Горбань висловив думку, що, можливо, це було лише приворотне зілля, але суддя зауважив, що в результаті сталося вбивство. Бобренчиха продовжує доводити, що Маруся — відьма. Семен Капканчик сказав, що Гриця важко охарактеризувати певно, бо він обріс чутками, та й взагалі чужа душа — то темний ліс. Мати Марусі просить людей не плювати в душу дочки, не кидати в неї словами, як багном.

Яким Шибиліст посвідчив, що Маруся кохала Гриця. Запорожець із Січі, який привіз полковнику Мартину Пушкарю наказ кошового допомогти у боротьбі з ворогом, висловив пропозицію розглядати справу не як вбивство, а як зраду. Наступного дня суд запропонував Марусі виставити свідків на свій захист, але вона відмовилася. Суд надав можливість кожному висловити свою думку. На захист Марусі Чурай як відомої піснетворки виступив закоханий у неї полковий обозний Іван Іскра. Суддя виносить вирок:

Суддя сказав:

— Законн судочинства

вагатися не дозволяють нам.
Запобігавши, щоб такі злочинства
не множились промезду християн,
ми мусим вбивцю засудить до страти,
як нам велить і право, і статут.
І тільки спосіб — як її карати —
предметом спору може бути тут.
Що скажуть райці, лавники і возний?
Як це здається, пане войте, вам? —
Підвівся Іскра, полковий обозний,
син Остриниці Якова, Іван.

(Загине теж, в бою заживши слави,
в недовгім часі після Пушкаря,
вертаючи до попелу Полтави
з посольства до московського царя.)

Увесь блідий, аж під очима чорно.
— Я прошу, люди, вислухать мене.
Багато слів страшних тут наговорено.
Ніхто не говорив про головне.

Я, може, божевільним тут здаюся.
Ми з вами люди різного коша.

Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа.

Коли в похід виходила батава,—
її піснями плакала Полтава.

Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні.

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.
Вона ж була як голос України,
що клекотів у наших корогвах!

А ви тепер шукаєте її кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти!

Важкий закон. І я його не зрушу.
До цього болю що іще додам?
Вона піснями виспівала душу.
Вона пісні ці залишає нам.

Ще тільки вирок — і скінчиться справа.
І славний рід скінчиться — Чураї.
А як тоді співатиме Полтава?
Чи сльози не душитимуть її?

Запала тиша, як в страшному сні.
Горбань сказав:
— При чому тут пісні?
Вона ж на суд за інше зовсім ставлена.
І потім, бачте, чутка є, ги-ги,
що свідок цей — особа зацікавлена.
Його слова не мають тут ваги.

Тоді ми, вряд, з пристойними особами
дали сказати слово їй останнє,—
чи має серця внутрішню гризоту
і чи пред тим, як вирок наш почути,
зронити хоче хоч сльозу покути?

Підсудна слізьми очі не зросила.
І милосердя в права не просила.

З тих тоді рацій все дорозумівши
і між собою радившись не раз,
кодницями права посполитого
тоді такий ми винайшли наказ:

*Ми, вряд, зіпершись на свідоцтва голі,
в такий-то спосіб справа була рішена,
що має бути карана на горлі,
на шибениці, значиться, обвішена.*

Про що людей поштивих звідомляєм
і на потомні вписуєм віки.
Декрет печаттю нашою змоцняєм
і підписом судейської руки.

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК ВИХОДИТЬ НА ЗОРІ

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Із приголошеної таким вироком Полтави козацький полк виступає на боротьбу з ворогом.

СПОВІДЬ

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

...Пройшло життя. Не варт було і труду,
Лише образи наберешся вщерть.
Останні дні вже якось перебуду
Та вже й кінець. Переночую в смерть.

А що в житті потрібно ще мені?

Одбути всі ці клопоти земні.
Оці останні клопоти одбуть,
іти туди, куди мене ведуть,—
аби одбути, все уже одбути,—
і щоб не бути, щоб уже не бути!

Три дні дали на розмисли мені.
А нащо вже тим смертникам три дні?

Чи їх уже тримає що на світі?
Це наче привид взяти на ланцюг.
Щось наче там вовтузиться в лахмітті...
Це ж скільки тут сиділо волоцюг,

злодіїв різних. Теж чекали страти.
Мабуть, їм не хотілося вмирати.

Що ж, ви вже відбули своє, щасливіці.
Хто б не були, а ви вже відбули.
Це ж, певно, тут сиділи і убивці,
збудована ж в'язниця ще коли.

Аж ось де прихилию я свою втому
за стільки днів, за стільки довгих літ!
Чи тут змінили хоч оцю солому?
Чи кинули хоч свіжий околіт?

А втім, яка мені уже різниця?
Я теж убивця. Я убила Гриця.

Оце ж за те мені й заплата —
із кам'яних мурів кам'яная' хата.
Старий кожух... солома... постелюсь...
Хоч таку полежу- в пійтму подивлюсь...

...А я заснула. Господи, заснула!
Солодким сном уперше за всі дні.
Та так заснула, наче потонула.
Ще щось хороше й снилося мені...

Прокинулась, ніяк не розберуся —
чого я тут,

хто вбивця,
хто Маруся?

Сама від себе ще така далека,
немов оце приніс мене лелека
та й опустил у мальвах і жоржинах
на тих ранкових росяних стежинах.
І я ще, як малесеньке дівчатко,
щоранку починаюся спочатку.

Солодка млість... блідесенький промінчик...
як добре жити... думати про інше...

А сон минув, розтанув. І натомість
раптовим болем обпекла свідомість.
Єдине слово виникло: не в ж е ? !
Душа болить, і тіло як чуже.

Навпомацки з підлоги підвелася.
Не розчесавши коси, заплелася.
Все так, як є. Приречена. Одна.
Стіна. Стіна. І грати. І стіна,

...А вже світає. Сумно, сумно, сумно
благословляється на світ.

Десь коні ржуть і глухо грають сурми.
Полтавський полк виходить у похід.

Десь грають сурми. В добрий час їм грати.
В литаври б'ють, так само, як колись.
Душа рвонулась — і застряла в ґратах,
прозорі руки з ґратами сплелись.

Далекий гомін сповнює в'язницю.
Десь вітер гонить куряву руду.
Це вперше, Грицю, це уперше, Грицю,
що я тебе в похід не проведу!

Ой, ллються сльози материнські, ллються!
Свята печаль, печаль без гіркоти.
Загинуть хлопці, то хоча б по-людськи.
А як загинув, як загинув ти?!

Що кожен їде,— і вогню, і грому,
всього там буде в клекоті доріг.
А ти лежиш на цвинтарі старому,
де ще ніхто з козацтва не поліг.

Останні зорі в небі догорають.
Оце уперше за багато літ —
і коні ржуть, і сурми, Грицю, грають,
а полк без тебе вийде у похід.

...Уже, мабуть, молебень відслужили,
бо затужили дзвони, затужили!
І заридали дзвони, загули! —
це ж там за браму хлопців провели.

Це ж полк виходить — за далекі гони.
Комусь тополя стане в головах.
І дзвонять дзвони,

дзвонять, дзвонять дзвони
по всій Полтаві, по усіх церквах!

Затисну вуха, чую крізь долоні
і ту церковцю прямо в бастіоні,
і той соборний величезний дзвін,—
все заридало хлопцям навздогін.

І навіть ця, ні-ні, а й ця озветься,
тюремна церква, і тюремна теж!
Вона в Полтаві гарно так зоветься:
«Усіх Скорблящих Радості». Авжеж.

Маруся, яка чує відхід полку, сумує, що її Гриць так безглуздо загинув, бо це вперше полк вирушає в похід без нього. Настала друга ніч. Маруся згадує своє дитинство, батька...

...Я не забуду, тату, вас ніколи.
Хоч як було, і голод, і зима,—
спасибі вам, дали мене до школи,
де дяк учив і грамоти, й письма.

Козацька школа, крита очеретом,
благенькі стіни, плетені з лози,
на піввікна заплющена заметом,
три лави, стіл, псалтир і образи.

Аз-буки-віди... Що тоді я відала?
Не осягла й глибокості письма.
Ішла додому — снігом пообідала.
Аз-буки-віди... Голод і зима.

Одвірок за ніч намерзає в сінях.
Стоять в кутку забуті рогачі.
Перелузали зиму, як насіння,
удвох одні на тій-таки печі.

...Про батька звістки не було з півгоду,
уже й Кузьма з Дем'яном розминувсь.
Бо у Полтаву із того походу
ніхто живий тоді ще не вернувсь.

Чутки ходили, що Павлюк не виждав,
що ті Кумейки — то кривавий сніг.
Що хто там здався, тільки той і вижив.
А батько ж наш, він здатися не міг.

Він гордий був, Гордієм він і звався.
Він лицар був, дарма що постолои.

Сговяв на смерть, Ніколю не здавався.
Йому скрутили руки і здали.

Що з Павлюка, живого, шкіру здерли.
Що з ним взяли ще четверо старшин.
Що проти того, як вони умерли,
і Суд Страшний не здасться вже страшним!

А потім їхні голови на палях
повиставляли в полкових містах.
Людей зганяли. Мати моя впала,
і крик замерз у неї на вустах.

А смерть кружляє, кружляє, кружляє,
кружляє навколо палі.
Наносить білого снігу
у очі його запалі.
А я нічого не бачу...
якась в очах крутаннина...
Кружляє, кружляє, кружляє
ота страшна хуртовина!

Танцює, хижа і п'яна,
льодистими сережками трясе.
Як голову криваву Іоанна,
над білим світом Іроду несе...

А через рік, і через два, і три
сумні у нас були свят-вечори.
Усе печаль, все тїнь його незрима.
Колядники співають під дверима:
«Ой чи є, чи нема
пан-господар вдома?»

А пам'ять про нього на покуті
головою на руки впала.

Маруся порівнює свого батька і Гриця.

Чурай, той так: побачив свою долю,—
ось ти, ось я, тепер нас буде двоє.

А що у мене стіни голі,—
повісім костю саджені пістолі
та килим з дїрком. І у курені
з тобою буде солодко мені.

А Гриць не так. То розум десь не татків:
— З'єднаєм що, нестатки до нестатків?
Багатому і діти чорт колише,
а бідному і янгол не рідня.
А як землі нам мати не одпише?
А ще ж стягтися треба й на коня.
Подбати мушу про якусь копійку.
Весілля мушу справити, ая.
То ж був один, тепер нас буде двійко.

Аж мати раз не втерпіла моя:

— Що ти все:

мушу, мушу, мушу, мушу?!

Земля, земля... А небо твоє де?

Як будеш так розношувати душу,
вона, гляди, із совісті спаде.

А він прийшов тоді з-під Берестечка.
Страшна поразка душі всім пекла.
Дражливий став. Ледь що, вже й суперечка.
Гіркі думки не сходили з чола.

Приходив рідко, лагідний не дуже;
Все курить, курить, люлька на губі.
Такий зробивсь, не прозирнеш у душу.
Якийсь чужий,— мені чи вже й собі?

А якось каже: — Щастя треба красти.
Хоч добре, не заключулось дитя.
Весілля знову мусимо відкласти.
Що зробиш: мила, як таке життя?

Погане літо, не було врожаю.
Та ще ж тягтись на чоботи й кожух.
А я такий, я матір поважаю.
Я вперек їй слова не скажу.

Бобренчиха все губи затискала,
нікуди з дому Гриця не пускала.

Зустріла матір десь біля криниці.
Про дощ, про грім, про курку, про бичка.
Що добрий гетьман був із Остриниці
і що хазяїн добрий з Вишняка.

Що час летить, а треба якось жити.
Любов любов'ю, а життя важке.
Що вже дітей пора б і одружити.
Насамкінець промовила таке:

— Якби ти добре в Бога попросила,
то мали б ми ще й радість на віку:
твоя пішла б за гетьманського сина,
а мій хазяйську сватав би дочку.

А мати — й слова. Тільки почала
чогось про мене дбати, як про хвору.
Дивлюсь: і в церкву старістю пішла
дорогою кружною через гору.

Питаю: — Мамо, хто це вам допик,
що ви уже не ходите тудою?
— Я,— каже,— й стежку обмину в їх бік
і закроплю свяченою водою!

— Чого ви, мамо, не злюбили Гриця?
Яка вас думка все не полиша?
— Не служать очі на таке дивиться,
щоб так двоїлась хлопцеві душа!

— Не вірте, мамо! Гриць такий хороший.
Він клявся, мамо, що навіки мій.
— Ой доню, доню, в їх до смутку грошей.
То ж Вишняки, то ж Галя, зрозумій.

— Але то ж — Гриць. І я. То ж ми із Грицем.
Та він же в світі отакий один.
Він, мамо, гордий. Він козак. Він лицар.
І що для нього гроші, мамо? Дим.
Хіба наш батько ласий був на гроші?
Хоч таляр він у вузлик зав'язав?
Хіба ж не ви були в Золотоноші
єдине золото, яке він там узяв?

— Ох, не рівняй! Роти в людей, як верші.
Ти кажеш — батька, а життя біжить.
Наш батько — з тих, що умирали перші.
А Гриць Бобренко — з тих, що хочуть жить.

А я чуток не дочувала,
втішала матір попервах.
Але й сама вже відчувала:
щось правди є в її словах.

Кого діждалась? Парубка чи воїна?
Чому не йде? Здавалося в ті дні —
моя любов, прогрікла й перестояна,
вже скоро душу випалить мені.

Я ж так боялась підлості і бруду!
Гули думки, сколошкані, як рій.
Сама нічого, якось перебуду.
А що скажу я матері старій?!

А мати знала. Мати все вже знала.
Снує чутки нещастя, як павук.
Не дорікала, не випоминала,
а тільки все їй падало із рук.

А раз сказала з розпачу гіркого:
— Є ж лицарі у нашому краю!
О Боже мій, на кого ж ти, на кого
збагнітувала молодість свою?!

...Мені немов полегшало відгоді.
Зболілася. Відмучилася. Годі.
Спинити Гриця не зробила й спроби.
Ходжу, хитаюсь, як після хвороби.
І хоч би злість яка чи ворожнеча,—
нема нічого. Пустка. Порожнеча.

Усе жаліла я його чомусь.
Або до Галі мислями звернусь:
— А може, хтозна, може, так і треба.
Бо хто я, Галю, проти тебе?

Ти Вишняківна, Рід у вас гучний.
Таких родів не густо у Полтаві.
Твій батько, Галю, чоловік значний.
У нього жінка ходить в златоглаві.

Він не якийсь. Він сам собі Вишняк.
У нього скроні в срібній папороті.
Буває так, що слава на дурняк,
а в нього слава за великі гроші.

Йому добро саме іде у двір.
І сад рясний, і нива хлібодарна.
Він не який визискувач чи, звір,
він просто вміє взяти заповідарма.

Він посідає греблі і поля,
у церкву ходить майже щосуботи.
Хто — за Богдана, хто — за короля.
А він — за тих, которії не проти.

Як він уміє красно говорить!
Які у нього займища і луки!
Вся Україна полум'ям горить,
він і на цьому теж нагріє руки.

Де треба, вчасно притамує гнів.
Де треба, скаже правди половину.
Щасливий дар. Мій батько так не вмів.
Він знав одне — боротись до загибну.

А цей примружить плетиво повік,
все розміркує, зважить, не погребус.
Твій батько, Галю, мудрий чоловік.
А може, хтозна, може, так і треба —
у всіх оцих скорботах і печалях,
у всіх оцих одвічних колотнечах —
і чураївські голови на палях,
і вишняківські голови на плечах.

Вишняк ішов угору все та вгору.
Вишнячка йшла ушир усе та вишир.
А Галя дбала в скриню та в комору.
А Бог на небі долю нам вершив.

...Вони жили далеко, за Розкатом.
Од нас іти проз Задихальний Яр.
У них криниця під дашком лускатим
і добра хата вікнами в базар.

Дощі наллють під хатою калюжу,—
стоять хороми при мілкій воді.
А в тій калюжі плавають проз ружі
роменські гуси, наче лебеді.

А господиня пишна і огрядна.
А Галя трусить килими та рядна.

Одна статура в матері і в доньки —
обидві круглі, наче карахоньки.

Такі пухкі у Галі рученята,
коса білява, куца і товста.
Як реп'яшки, зелені оченята
і пишно закопилені вуста.
Глуха до пісні, завжди щось спотворить.
Все вишиває прошви подушок.
Ще як мовчить,— нічого. Заговорить,—
гостренькі зуби — чисто ховрашок.

Ото як вийде, як заграє брівками,
очима стрельне і туди, й сюди,
у чобітках із мідними підківками,
зелений верх, козлові переди.

І сниться хлопцям — придане горою,
комори, скрині, лантухи, вози!
А понавколо свахи ходять росем,
а зверху Галя котить гарбузи...

А може, я несправедлива до неї?
А може, саме таку дружину треба козакові,—
до печі і до городу, до коней і до свиней, і
до ради, і до поради, і вночі до любові?
Таку м'якеньку і теплу, як перестиглу грушу,
щоб тільки дивилася в очі і ні про що не питалась.
Приніс чоловік додому свою потовчену душу,
а жінка, як подорожник, до всіх виразок приклалась.
Що в неї й хата не хата, а так — прикалабок раю.
У неї — на двох глупоти, у нього — розум на двох.
У цьому твердому світі він, може, ніякий скраю,
зате як прийде додому — для жінки він цар і бог.
На неї можна нагримать, і можна її побити.
Вона простить, приголубить, розсолу тобі внесе.
Ти, може, від мене втомився. Мене потрібно любити.
А там треба тільки женитись. Ото женився — і все.

Так дай же вам, Боже, щастя. Прибийте собі підкову.
Нічим не журися, Грицю. Усе, як я, промине.
Але ні навмисно, Грицю, ні просто так, випадково,
ні словом лихим, ні добрим ніколи не згадуй мене.

У Марусі болить душа, вона згадує, як хотіла втопитися з горя, але її врятував Іван Іскра. Вона порівнює життя двох родин. Бобренчиха підкорила своїй волі колишнього чоловіка, він випадково провалився в річку, і вона залишилася вдовою. Гриць у боях був хороброю людиною, але в суперечках з матір'ю підкоряється їй. Він не кохає Галю, але змушений побратися саме з нею.

...

...Остатній день.

Прийшов священник.

— Отче!

Зніміть з душі цей безнемірний біль! —

Йому людина дивиться у очі,
а він її під цю епітрахіль.

— Покайся,— каже.— Стежкою гордині
тебе ведуть соблазни суєти.

Од Бога так положено людині
долиною смирення іти.

Покаялась. Прощення попрохала
за те, що дуже грішною була:
одного разу матері збрехала,
одній сусідці сіль не віддала.

А що скажу?!

Свою пригаслу душу
чи донесу, як свічку на Страль?
Бог знає все. А батюшці байдуже.
Хіба він правду Богу передасть?

Пошепотів, як знахарка над раною,
молитвою вуста поворошив.
І власттю, од Бога йому даною,
спасибі, одпустив і розгрішив.

Скрегоче засув кованих дверей.
Пішов собі достойний ієрей.

...Десь тихо жаби кумкають з болота.
Лягла на мур вечірня позолота.
Прощальний промінь блиснув на стіні.
І сонце, сонце — як жива істота,
єдина, що всміхається мені!

Я завтра, сонце, буду умирати.
Я перейшла вже смертницьку межу.
Спасибі, сонце, ти прийшло крізь грати.
Я лиш тобі всю правду розкажу.

Не помста це була, не божевілля.
Людина спроста ближнього не вб'є.
Я не труїла. Те прокляте зілля
він випив сам. Воно було моє.

Я ту отруту з розпачу зібрала.
Я змалку знаю, де яке зело.
Мені це ще од баби перейшло,—
її вважала відьмою Полтава.

У неї котик був, як чортеня,
і чорна доля з чорними очима.
Цілюще зілля, отруї, дання —
все знала баба. І мене навчила.

Я наварила м'яти, драголюбу.
Не пособило. Наварила ще.
Вже скоро день, що їм іти до шлюбу,
мене ж пече всередині, пече!

«Болить моя головонька від самого чола:
не бачила миленького ні тепер, ні вчора»,—
отак собі заспіваю, наче й не журюся.
«А як вийду за ворота, од вітру валюся».

«Любилися ж, кохалися, як голубів пара!
Не дай Боже, розійтися,
як чорная хмара...»

А найстрашніше, що пече, як жога,
перевертає душу від жалю:
невірного, брехливого, чужого,
огидного,— а я ж його люблю!

«У неділю рано зілля копала...
А у понеділок переполоскала...»
Порятуй від болю, смертонько ласкава!

А вже Бобренки з тим усім не крились.
Не встигла їм душа й почервоніть.

Я зроду не співала на два криласи,
мені було це важко зрозуміть.

Якісь у нього появились друзі,
Семен Капканчик і Ромашко Струк.
Один хоч був десь у Великім Лузі,
а другий зброї і не брав до рук.

Десь перебув, десь нишком пересидів
на пасіці чи, може, в лободі.
Ніхто його в походах і не видів,
оце аж зараз виліз на суді.

Було, ідуть,— Ромашко зарегоче
Капканчик шапку зіб'є набакир.
Мовляв, чого там, діло парубоче,
усі дівчата на один копил.

Уже й мене зустріти не боялись,
ішли туди, проз Задихальний Яр.
Який жених, такі його й бояри.
Бодай би вік не бачить цих бояр.

...Вже й воду брала з іншої криниці,
а вже й не знала, де себе подіть.
Дівчата потягли на вечорниці,
то я й пішла, щоб дома не сидіть.
Вони собі жартують з парубками,
а я сиджу, самотня, при стіні.
Пряду куделю. Не зберусь думками.
В мені умерли всі мої пісні.
Вони ж співають про якусь кирею,
про те, що хтось когось занапастив.
Я оступіла: Гриць прийшов із нею.
Мене побачив — очі опустил.

Враз поповзли по вилицях рум'янці.
Очима більше не стрічались ми.
Він танцював із Галею, і в танці
мов щось топтав і нищив чобітьми.
Воно було на танець і не схоже,
ті корчі мук у синім кунтуші.
Аж хтось тоді сказав:

— А не дай Боже,
так танцювать навиворіт душі!

Мінилися тіні на чолі блідому.
Кресав гопак вогонь з-під підошов.
Я тихо вийшла. І пішла додому.
Не бачив Гриць. Навприсядки пішов.

...Мені всю ніч в очах це маячіло.
А після тих проклятих вечорниць
пройшло два дні, вже добре спочіло,
аж, Боже мій! — заходить в хату Гриць.

Якийсь чудний, запалені повіки,
пригаслі очі, під очима бриж.
— Марусю! — каже, — Я прийшов навіки.
Я на коліна стану, ти простиш?

— Я найдорожчі сплакала літа.
Чого вернувся до моєї хати?
Ми ж розлучились... Матінко свята!
Чи я ж тебе примушую кохати?!

Коли своїм коханням поступився
заради грошей і багацьких нив,
чи ти тоді од мене одступився,
чи сам себе навіки обманив?

— Себе, Марусю. Не дивись вороже.
Мені ті дні повік не одболять.
Тут двоє матерів, твоя і Божа.
Хай нас на шлюб вони благословлять.

Людей накликаем, зробим перепросини,
щоб знали всі, хто чеше язиком.
Марусю, чуєш, зараз, ще до осені,
поберемось та й вступимо в закон.

А мати — з дому. Плачуть, затинаються
і говорить не хочуть ні про що.
А мати кажуть: — Руки не здіймаються.
Іди туди, ізвідки ти прийшов!

— Я зрадив, так.
Але це біль чи злочин?

Скажу всю правду, ми тепер одні.
Кому з нас гірше? Я одвожу очі,
а ти у вічі дивишся мені.

Я мучуся. Я сам собі шуліка.
Є щось в мені так наче не моє.
Немов живе в мені два чоловіка,
і хтось когось в мені не впізнає.

І що найтяжче: мука ж моя марна,
бо зрада — діло темне і брудне.
А ти — це ти.

Ти і в стражданні гарна.
Ти можеш навіть пожаліть мене.

Або сказати: що хотів, те й маєш
Мене вже, віриш, кидає вві сні.
Тобі то добре, ти цього не ізнаєш.
У тебе й мука піде у пісні.

Тобі дано і вірити, й кохати.
А що мені? Які такі куші?!
Нелегко, кажуть, жити на дві хати.
А ще нелегше — жити на дві душі!

Відступник я. Нікчемний я і ниций.
Але ти любиш і тому прости.
Життя — така велика ковзаниця.
Кому вдалось, не падавши, пройти?

Він говорив, і відбувалось диво.
Він зраду якось так перетворив,
так говорив беззахисно й правдиво,
неначе він про подвиг говорив.

А я стояла як'сліпа від сліз.
Душа марніла, як зів'яле клечання.
Хоч би мені хто

жменьку землі

з могили його приніс...
натертися проти серця... може б, трохи полегшало...

Він взяв мене за плечі, звав єдиною.
Щось говорив про долю, про борги.
Що там, під Дубно, він ще був людиною,

а тут він сам з собою вороги.
Що Галя — гуска, що й по ній це видно.
І все. І годі,— Я од неї втік.
А може, й правду кажуть, що ти відьма,
приворожила — і пропав навек.
Бо що б мене інакше так палило,
чого ж я так страждаю і борюсь?
Куди б мене в житті не прихилило,
а все одно до тебе я вернусь.

Ти ж ніч моя і світло моє денне!
Вже тут брехать,— який мені хосен?
Прости за все, воно таке буденне.
А я ж не можу без твоїх пісень!

Коли я там і говорив, і клявся,
я знав одне: збрешу — не помилюсь.
Як хочеш знати,— так, я їм продався,
але в душі на тебе я молюсь!

Тоді я двері відчинила в ніч.
Він ще й не встиг збагнути, в чому річ,
як я сказала:

— Йди собі, іди! —

А він сказав:

-т- Мені ж нема куди.

— Іди до неї. Будеш між панами.

А я за тебе, Грицю, не піду.

Це ж цілий вік стоятиме між нами.

А з чого ж, Грицю, пісню я складу?!

...Лежала тінь від столу і до печі.
Лампадка тріпотіла в божнику.
А він сидів, зіщуливши ті плечі
і звівши ту голову тяжку.

«Як не хочеш, моє серце,
Дружиною бути,
То дай мені таке зілля,
Щоб тебе забути.

Буду пити через силу,
Краплі не упушу.

Тоді я тебе забуду,
Як очі заплющу...»

Торкнувся шклянки білими вустами.
Повільно пив. І випив. І погас.
Ой сонце, сонце, промінь твій останній!
Оце і є вся правдонька про нас.

А потім в суд щодня мене водили.
А судді були добрі й недурні.
Вони мене по совісті судили,
найлегшу кару вибрали мені.

Чого було так довго мудрувати
і вивертать параграфи статтям?
Було б одразу присудить до страти.
Найтяжча кара звалася життям.

Ведіть, карайте, вішайте злочинну!
То я хоч там, хоч там уже спочину.

Хоч там уже дихну на повні груди,
побачу зблизька Господа хоч раз.
Так буде краще. Важко було, люди,
і вам зі мною, і мені між вас.

— Куди ти хочеш, в пекло чи у рай?
— Туди, де батько, де Чурай.

...Тюремник вніс у вузлику одержу,
щоб я назавтра в чисте одяглась.
Яке намисто гарне,— хоч подержу,
це ще од баби пам'ять збереглась.
Воно, либонь, якесь чи не турецьке.
Таке червоне — аж на мене жаль.
Чаклунське кажуть: інесм береться,
коли людину укидає в жар.

Могла б я одягти і сирячину
Під зашморгом усе вже до лица.
А мати вклала білу сорочину
і чоботи, узяті від шевця.
Черчату плахту, ще й якісь прикраси.

Червону крайку в смужки золоті..^
Аякже, смерть усе-таки це празник,
який буває тільки раз в житті.

ГІНЕЦЬ ДО ГЕТЬМАНА

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Іван Іскра поспішає до Богдана Хмельницького із звісткою про те, що полк вирушив у похід, а також розповідає, що в Полтаві збираються стратити Марусю Чурай. Богдан Хмельницький по тривалих роздумах віддає Іскрі сувій з підписаним наказом.

СТРАТА

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Маруся готується до страти. Її везуть у степ, де встановлено шибеницю. Люди також збираються там. Священик вже читає Євангеліє. Лесько Черкес згадує старий звичай, коли приреченого до страти козака могла врятувати дівчина, погодившись одружитися з ним. Але тут — протилежна ситуація...

Замовкли всі,
ніхто й не ворухнеться.

Лиш дві куми, сусідки Вишняка:
— Диви яка, іде і не споткнеться!
— Іде під зашморг, а диви яка!

На матір схожа, тільки трохи вища.
Ті ж самі очі і така ж коса.
— Ну, от скажіте, людоньки, навіщо
такій убивці та така краса?

— А це як хто. Я маю іншу гадку.
Якась вона не схожа на убивць.
Злочинниця,— а так би й зняв би шапку.
На смерть іде,— а так би й поклонивсь.

— Бо ти такий вже, чоловіче, зроду,
все б тільки очі й витріщав на вроду,—
сказала жінка з усміхом терпким,—
Знімати шапку?! Себто перед ким?

Перед цією? Себто.атакою,
що отруїла власного рукою?
Та щоб над нею обвалилась твердь!
— Побійся Бога, вона йде на смерть!

. ...Вона ішла. А хмари як подергі.
І сизий степ ще звечора в росі.
І з кожним кроком до своєї смерті
була усім видніша звідусіль.

Стояли люди злякані, притихлі.
Вона ішла туди, як до вершин.
Були вже риси мертві і застигли,
і тільки вітер коси ворухив.

І тільки якось страшно, не до речі,
на тлі тих хмар і зашморгу була
ота голівка точена, ті плечі,
той гордий обрис чистого чола.

І в тиші смертній, вже такій, аж дивній,
коли вона цілує образок,—
на тій високій шиї лебединій
того намиста доброго разок.

Аж навіть кат не витримав, зачовгав,
заніс мішок, узявшись за краї,—
чи щоб вона не бачила нічого,
чи так нестерпно бачити її!

А он стоять особи урядові,
щоб тут же й смерть засвідчити судові.

0 Господи, прости нам цю ганьбу!..
І раптом вершник врізався в горбу.

Зметнувся кінь, у піні, дибаластий.
Папером вершник у руці стрясає:

— Спнінься!

Гетьман вас уповноважив
читати вголос цей універсал!

— Іване! Брате! Як ти встиг?! —
кричав Лесько і тряс його за груди.
Суддя стояв ні в сих ні в тих.

І раптом вголос заридали люди.

Ще не вляглося ридання те кругом,
не встиг Іван ще й повід передати,
а Шибиліст вже цьвохнув батогом —
хугчій в Полтаву! — матері сказати.

Горбань помацав гетьманську печать.
Суддя подержав, передав бурмистру.
Кат метушиться, люди щось кричать.
Дивитись страшно на Івана Іскру.

Отаман Гук, ступивши на два кроки,
ревнув з помосту поверх всіх голів:
— Наш гетьман, властію високий,
такий наказ читати повелів!

*«Дійшла до нас, до гетьмана, відомість,
іж у Полтаві скоївся той гріх,
що смертю має бути покараний. Натомість
ми цим писанням ознаймуєм всіх:
В тяжкі часи кривавої сваволі
смертей і кари маємо доволі.
І так чигає смерть вже звідусіль,
і так погребів більше, ніж весіль.
То чи ж воно нам буде до пуття —
пустити прахом ще одне життя?
Чурай Маруся винна ув одному:
вчинила злочин в розпачі страшному.
Вчинивши зло, вона не є злочинна,
бо тільки зрада є тому причина.
Не вільно теж, караючи, при цім
не урахувати також і чеснот,
її пісні — як перло mnogочінне,
як дивен скарб серед земних марнот.
Тим паче зараз, як така розруха.
Тим паче зараз, при такій війні,—
що помагає не вгашати духа,
як не співцями створені пісні?
Про наші битви — на папері голо.
Лише в піснях вогонь отой пашисть.
Таку співачку покарать на горло,—
та це ж не що, а пісню задушисть!»*

Сцена з вистави театру ім. Марії Заньковецької «Маруся Чурай»

Отаман Гук, помовчавши (повіка
йому сіпнуласть), далі прочитав,—
такий потужний голос в чоловіка,
либонь, хватило б і на п'ять Полтаві

*— «За ті пісні, що їх вона складала,
за те страждання, що вона страждала,
за батька, що розп'ятий у Варшаві,
а не схилив пред ворогом чола,—
не вистачало б городу Полтаві,
щоб і вона ще страчена була!*

*Тож відпустити дівчину негайно
і скасувати вирока того.*

*А суддям я таку даю нагану:
щоб наперед без відома мого
не важились на страти самочинні,
передовсім освідчили мене
про кожну страту, по такій причині,
що смерть повсюди, а життя одне».*

Універсал прочитано публічно,
щоб справу тую уморить навічно.

Оскільки ж трохи не дійшло до страти
і смерть свою вона пережила,
то впрод не вільно пересуддя брати,
бо вже вона покарана була.

...Гойдався зашморг, вже він не потрібний.
Юрмились люди, добра новина.
Сміявся тесля, головою срібний,
що не згодиться тут його труна.

Підбіг Іван —

і в розмах свого зросту
збив ту драбинку смертницьку з помосту.

Якісь жінки вже бігли до Марусі.
Чиєсь в юрбі гуцикало дитя.
Вона стояла, мов застигла в русі,—
уже по той бік сонця і життя.

— Такого ще не чувано ніде.

Її пустили, а вона не йде!

— А може, поміщалася? Іване!
Мо', хоч тебе послуха? Підійди! —
...Вона стояла. І над головами
уже пливли осінні холоди.

І не було ні радості, ні чуда.
Лиш тихий розпач: вмерти не дали,
їй говорили, а вона не чула.
І тільки коли матір підвели,
вона відразу наче спам'яталась,
і одхитнулась від того стовпа,
і якось наче здалеку верталась,
чогось вперед руками, як сліпа.

Іще бліда, іще мов крейда біла,
а наче й усміхалась, лебеділа:
— От бачте, мамо, все і обійшлося.—
І цілувала матері волосся.

ПРОЩА

РОЗДІЛ шостий

Маруся Чурай наприкінці літа поховала мати, і пішки вирушила на прощу до Києва. Дорогою вона зустріла дяка, вони пішли удвох. Він розповідає історію краю. Їм трапляються зруйновані безлюдні села після звірств поляків та Яреми Вишневецького. Дяк співає пісню про його діда — Байду Вишневецького. Під Києвом вони заночували на полі, де лежали померлі люди, які намагалися втекти від голоду на Волині. Маруся з дяком увійшли до Києва і побачили, що місто було зруйноване та пограбоване військом литовського гетьмана Януша Радзивілла. У Лаврі Маруся відвідує печери, а дяк розповідає про мощі святих. У розмові дяк згадує про страшний рік, коли було страчено п'ятьох козацьких старшин-мучеників, серед яких був і батько Марусі. Дяк пішов своїм шляхом, а Маруся повертається додому.

ДІДОВА БАЛКА

РОЗДІЛ сьомий

Іван Іскра та Левко Черкес виїхали з Полтави в дозор. Навколишні села спустошені, бо люди ховаються від поляків у місті. Лише старий дід Галерник, який робить дерев'яні ложки та інші посуд, живе на хуторі Дідова Балка. Він питає про долю Марусі Чурай. Козаки відповідають, що вона живе самотньо і цурається людей.

ОБЛОГА ПОЛТАВИ

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

На початку зими військо поляків обложило Полтаву. Непівголодні козаки та мешканці міста на чолі з полковником Пушкарем чотири тижні тримали облогу. Іван Іскра часто згадував про Марусю. На-стало Різдво. Іван навідався до Марусі, але вона так само смутна. Вреїті-реїт поляки не витримали й відступили.

ВЕСНА, І СМЕРТЬ, І СВІТЛЕ ВОСКРЕСІННЯ

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Весна прийшла так якось несподівано!

Зима стояла міцно до пори.
Вітри війнули з півдня. І тоді вона
немов у Вррсклу з'їхала з гори.
Ще сніг ковтала повідь широченна,
і рала ждав іще тужавий лан.
А під горою вишня-наречена
вже до віночка міряє туман.
Подовшав день.

Полегшали ці тіні,
вечірні тіні спогадів і хмар.
І дика груша в білому цвітінні
на ціле поле світить, як ліхтар.

Уже в дітей порожевіли личка.
Уже дощем надихалась рілля.
І скрізь трава, травиченька, травичка!
І сонце сипле квіти, як з бриля.

Вже онде щось і сіють у долині.
Вже. долітає пісня з далини.
Вже горлиця аврукає в бруслині,
стоять в заплавах золоті лини.

Тут коло нас така зелена балочка,
там озеро, не видно йому дна.
Вже прилетіла голуба рибалочка,
ніс в неї довгий, довший, ніж вона.

Вже й дикі гуси в небі пролітали,
вже й лебеді кричали крізь туман.

Вже ходять в болотах біля Полтави
ходуличник, крохаль і турухтан.

Воскресли люди, хоч який хто квелий,
після облоги схожі на примар.
І монастир з цвітіння тих жарделей
пливе у небо, як з рожевих хмар.

О Боже духів і живої плоті!
Я вперше усміхаюся, прости.
Якась галузка в тому живоплоті
І та он пнеться, хоче розцвісти.

Весна прийшла. Скасовано угоду.
Вся Україна знову у вогні.
Цвіте земля, задивлена в свободу.
Аж навіть жити хочеться мені.

Як гарно в хаті, як просторо в сінях!
Як оживають ниви і сади!
А щоб хоч щось лишилось на насіння,
на Пасху їди хліб із лободи.

І знов лелека молиться до зірки.
Клинець городу хоче врожаю.
Є жменя жита, маку є півмірки,
і чорнобривці, й трохи рижю.

Спасибі, земле, за твої щедроти!
За білий цвіт, за те, що довші дні,
Прийшла весна. Сухоти є сухоти.
Все гіршає і гіршає мені.

Уже од кашлю в грудях все зболіло.
То в жар, то в холод кидає. Ну ось,
уже й моє намисто побіліло,
мов памороззю сизою взялось.

Як дивно, жар, але холонуть руки.
А солов'ї чогось як навесні!
Самотнім добре,— жодної розлуки.
Сухотним добре,— гаснуть навесні.

От тільки шкода,— вже не заспіваю.
Город глушіє,— вже не прополю.

Щодня ту ніч, як смерть, перепливаю,
Життя, як промінь сонячний, ловлю.

А дні стоять,— не хочеться тужити!
І кожна пташка хатку собі в'є.
— Скажи, зозуле, скільки мені жити? —
Кус зозуля... Цілий день кусе...

Іван приходив. Так, посидів мовчки.
Устав, пішов, оглянувся з воріт.
Лише весна укинулась в листочки,
підняв їх знову гетьман у похід.

Заграли знову труби до походу,
війнуло громом з Тясьмина-ріки.
Богдан підняв козацтво за свободу,
універсалом обіслав полки.

— І знов земля кипить у боротьбі.
І знову я належу не собі,—
сказав Іван. Дивився, як востанне.
Торкнув мене прощальними вустами.

Не знала я, що сум такий огорне.
Вмирати буду,— пом'яну добром.
Кирея з вильотами чорна
в останній раз майнула за бугром.

І я, котрій давно вже все байдуже,
уже нічим я сльози не впиню.
Прощай, Іване, найвірніший друже,
шляхетна іскро вічного вогню!

Виходить полк. Іван під корогвами.
І я край шляху осторонь стою.
Моя душа здригнулася словами.
Співають пісню. Боже мій, мою!

І «Зелененький барвіночку»,
й «Не плач, не журися,
а за свого миленького Богу помолися».
І про того козаченька, що їхав за Десну.
«Рости, рости, дівчинонько, на другу весну!»
І про воду каламутну, чи не хвиля збила.
І про ту дівчиноньку, що вірно любила.

І про гору високою,
і про ту криницю...

Дівчата вчора берегом ішли
та й заспівали: «Ой не ходи, Грицю».

А я стояла... Що ж мені, кричати?..
Які мені сказати їм слова?..
Дівчаточка, дівчатонька, дівчата!
Цю не співайте, я ж іще жива.

1979

Початковий рівень

1. Коли було опубліковано «Марусю Чурай»?
2. Що означає поняття роман у віршах?

Середній рівень

3. Звідки Л. Костенко могла взяти відомості про Марусю Чурай?
4. Схарактеризуйте історичну основу «Марусі Чурай».

Достатній рівень

5. Як у творі Л. Костенко зображено стосунки митця й оточення?
6. Розкрийте життєві ідеали Марусі Чурай.
7. Як у романі розкрито тему кохання? Чи можливий такий моральний максималізм у наш час? Напишіть про це твір-роздум.

Роман у віршах — великий за обсягом віршований твір, у якому епічний спосіб зображення дійсності поєднується з ліризмом. Формально роман у віршах близький до ліро-епічної поеми. В українській літературі зразком роману у віршах є «Маруся Чурай» Л. Костенко.

ВАСИЛЬ СТУС

(1938-1985)

Василь Семенович Стус народився 6 січня 1938 року в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині в селянській сім'ї. У 1939 році батьки майбутнього поета переселилися до міста Сталіно (нині Донецьк). У 1944—1954 роках Стус навчався в середній школі, після успішного закінчення якої вступив на історико-літературний факультет місцевого педагогічного інституту. У студентські роки був членом літературного об'єднання «Обрій». Одержавши вищу освіту, три місяці вчителював на Кіровоградщині, потім два роки служив в армії на Уралі. Поезією захопився ще за часів навчання, писав вірші в армії. Свої перші твори Стус опублікував у 1959 році в «Літературній газеті».

Після повернення з армії Стус у 1961-1963 роках учителював у Горлівці на Донбасі, потім працював літературним редактором газети «Соціалістичний Донбас». У 1963 році вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, брав активну участь у літературному житті Києва, входив до Клубу творчої молоді. У цей час підготував і здав до видавництва збірку «Круговерть», виступав як літературний критик і перекладач.

У вересні 1965 року під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» Стус разом з І. Дзюбою, В. Чорноволом, Ю. Бадзьо публічно виступив проти арештів української інтелігенції. Влада не вибачила поетові цього вчинку, за участь у протестній акції його відрахуували з аспірантури.

Далі були митарства на тимчасових роботах: поет заробляв на життя, працюючи на шахті, на будівництві, в котельній, на залізниці, в метро. Підготовлена до друку поетична книжка «Круговерть» була відхилена видавництвом через «неблагонадійність» її автора. Відхилили також і другу збірку — «Зимові дерева», вона поширювалась у «самвидаві». У 1970 році поетична книжка Стуса «Веселий цвинтар» була опублікована за кордоном у Брюсселі.

Поет не припиняв своїх виступів на захист переслідуваних владою представників української інтелігенції. Його активна громадянська позиція викликала роздратування радянської влади. У січні 1972 року Стуса було заарештовано й засуджено до п'яти років позбавлення волі та трьох років заслання. Ув'язнення поет відбував у концтаборах Мордовії, а на заслання потрапив до Магаданської області (Росія). Перебуваючи в неволі, Стус відмовився від радянського громадянства. «Мати радянське громадянство є не-

можливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — значить бути рабом...» — писав він.

Відбувши ув'язнення й заслання, у 1979 році поет повернувся до Києва, вступив до правозахисної організації — Української Гельсінської спілки. Заробляв на життя, працюючи робітником на заводі. У 1980 році поета знову заарештували й засудили до десяти років концтаборів та п'яти років заслання.

Ув'язнення Стус відбував у концтаборі в Кучино Пермського краю (Росія). Поетові забороняли побачення з родиною, наглядачі постійно знищували записи його творів. Жахливі умови життя, створені табірною адміністрацією, викликали невдоволення ув'язнених. За виступи проти свавілля наглядачів поета кинули в одиночну камеру, а потім відправили в карцер. На знак протесту він оголосив безстрокове сухе голодування.

Помер Василь Стус в ніч з 3 на 4 вересня 1985 року, його поховали в безіменній могилі поблизу концтабору. У 1989 році поета перепоховали в Києві на Байковому кладовищі.

Уже після смерті за кордоном вийшла його збірка «Палімпсести» (1986). У 1993 році поета посмертно відзначено Державною премією ім. Т. Г. Шевченка за збірку «Дорога болю». У 1999 році було завершено видання творів Стуса в шести томах, до якого увійшли поезія, проза, переклади, драматичні твори, літературно-критичні статті й листи.

«Стус — поет у певному розумінні парадоксальний і дуже Характерний для новітньої української свідомості. З одного боку — класичний прояв традиційно українського «шевченківського» типу поета — подвижника, пророка, мученика з його «караюсь, мучуся, але не каюсь», провісника — універсалізованого як голос і сумління нації. Саме таким передусім увійшов Стус у сьогоднішню масову свідомість.

Та за тим усім стоїть Поет — з його «ненавиджу політиків», з його прагненням у чисті сфери людського духу, до глибин філософського самоусвідомлення, до «розкошування як особистості». Поет, який і в нестерпних умовах несвободи здійснює ці прагнення. Вміє не тільки прагнути, а й бути таким поетом — наперекір усьому, рішуче переступивши через службову роль поезії, не ставши рабом поетичної публіцистики, самим своїм існуванням зат перечеючи колоніальні стереотипи, скинувши з себе кожуха провінційності. Просто поет — не більше й не менше водночас... А вже в такій своїй іпостасі є поетичним голосом України в єдиному контрапункті світової поезії».

М. Коцюбинська

Мені зоря сіяла нині вранці,
устромлена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув нарешті:

ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протятий, мов огнем.
Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі, ніби вічна мати,
вивищена до неба (од землі —
на відстань справедливости), прощас
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмяний клич, але озвався
прихованим бажанням співчуття
та іскрою високої незгоди:
бо жити — то не є долання меж,
наповнення. Лиш мати — вміє жити,
аби світитися, немов зоря.

* * *

Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
зневір. Моя душа, запрагла неба,
в буремнім леті держить путь на стовп
високого вогню, що осіяний
одним твоїм бажанням. Аж туди,
де не ступали ще людські сліди,
з шовба на шовб, аж поза смертні хлані
людських дерзань, за чорну порожнечу,
де вже нема ні щастя, ні біди
і врочить порив: не спинайся, йди!
То — шлях правдивий. Ти — його предтеча.

* * *

Господи, гніву пречистого
прощу — не май за зле.
Де не стоятиму — вистою.
Спасибі за те, що мале
людське життя, хоч надією
довжу його в віки.

Думою тугу розвіюю,
щоб був я завжди такий,
яким мене мати вродила
і благословила в світи,
і добре, що не зуміла
мене од біди вберегти.

* **

0 земле втрачена, явися
1 бодай у зболеному сні,
і лазурово простелися,
пролийся мертвому мені!
І поверни у дні забуті,
росою згадок окропи,
віддай усе благій покуті
і тихо вимов: лихо, спи!..
Сонця хлюпочуться в озерах,
спадають гуси до води,
в далеких пожиттєвих ерах
мої розтанули сліди.
Де сиві ниви, в сум поійняті,
де чорне вороння лісів?
Світання тіні пелехаті
над райдугою голосів,
ранкові нашепти молільниць,
де плескіт крил і хлюпінг хвиль,
і солодавий запах винниць,
як гріх, як спогад і як біль?

Де дня розгойдані тарілі?
Мосянжний переїуд джмелів,
твої пшеничні руки білі
над безберегістю полів,
де чорні коси на світанні
і жаром спечені уста,
троянди пуп'янки духмяні
і ти — і грішна, і свята,
де та западиста долина,
той приярок і те кубло,
де тріпалася лебединя,
туге ламаючи крило?
Де голубів вільготні леги
і бризки райдуги в крилі?
Минуле, озовися, де ти?
Забуті радощі, жалі.
0 земле втрачена, явися
бодай у зболеному сні,
1 лазурово простелися,
і душу порятуї мені.

* **

Як добре те, що смерті не боюсь я —
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.

Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденим і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.

Початковий рівень

1. За що В. Стуса було заарештовано?
2. Як і коли загинув поет?

Середній рівень

3. Які духовні стани переживає ліричний герой твору «Мені зоря сіяла нині вранці...»?
4. Яку роль відіграє спогад у вірші «О земле втрачена, яви-ся...»? Яким постає у цьому творі образ України?
5. Як сприймає свою долю ліричний герой вірша «Господи, гніву пречистого...»?

Достатній рівень

6. Розкрийте трагічне світовідчуття ліричного героя поезії «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...».
7. Схарактеризуйте життєву позицію ліричного героя твору «Як добре те, що смерті не боюсь я...».

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

(1918-1995)

Олесь Терентійович Гончар народився 3 квітня 1918 року в селі Ломівка неподалік Катеринослава. Після смерті матері, коли хлопцеві було три роки, його забрали на виховання до бабусі в слободу Суху на Полтавщині. Закінчивши середню школу, він навчався в технікумі журналістики, працював у газетах, захопився літературною творчістю.

У 1938 році Гончар вступив на філологічний факультет Харківського університету. Однак у навчанні довелося зробити кількарічну перерву: у 1941 році він іде добровольцем на фронт у складі студентського батальйону. На війні був старшиною мінометної батареї, був двічі поранений. На фронті писав вірші, які публікувалися в дивізійній газеті. Після війни у 1946 році закінчив Дніпропетровський університет. Три перші повоснні роки працював над трилогією «Прапороносці», яка принесла йому успіх і визнання після публікації в 1946-1948 роках (роман видавався по частинах). За цей твір Гончар одержав дві Сталінські премії. Розвиваючи досягнутий успіх, письменник у 50-х роках виступає з оповіданнями, новелами, повістями, романами. Важливим у творчому житті прозаїка став роман «Людина і зброя» (1960), за яку автор одержав Державну премію УРСР ім. Т. Шевченка. У цьому творі на основі особистих вражень Гончар розповів про долю студентського батальйону в часи війни. За наступний роман «Тронка» (1963) прозаїк був удостоєний Ленінської премії СРСР.

Важливою творчою віхою став для Гончара роман «Собор» (1968), уякому письменник порушив важливі проблеми духовності народу, збереження історичної пам'яті, пам'яток минулого. За це автор був підданий несправедливій критиці, а сам твір майже на двадцять років вилучили з літературного життя.

У 70-80-х роках вийшли нові романи Гончара: «Циклон» (1970), «Берег любові» (1976), «Твоя зоря» (1980), з'явилися численні повісті та новели.

Літературно-критичні статті прозаїка було зібрано в книжках «Про наше письменство» (1972), «Письменицькі роздуми» (1980), «Чим живемо» (1991).

Помер Олесь Гончар 14 липня 1995 року, похований у Києві на Байковому кладовищі.

«О. Гончар вийшов на новий творчий рубіж у 50-60-х роках, опублікувавши «Людину і зброю» та одну з найглибших новел на тему минулої війни «За мить щастя» (1964), а також оповідання з проблеми сучасності

«Кресафт» (1963), «На косі» (1966), «Птахи над Бродщиною» (1967), роман «Тронка» (1963). В останньому письменник зробив спробу осмислити поліфонізм зв'язків раціональної епохи НТР з життєвим еством людини, де сплелися в один часовий вузол усі категорії історичного буття: минуле, сучасне і майбутнє. Як виявилось, у тих зв'язках більше суперечностей, ніж гармонії. Осмислюючи ці суперечності й контрасти, письменник разом з героями твору (старий чабан Горпищенко, його донька Тоня, голова робіткому Лукія Рясна, її син Віталій, капітан далекого плавання Дорошенко, начальник полігону Уралов та ін.) з тривогою «нагадує» читачеві, що подальша доля людська ніяк не складатиметься без кардинальних змін у моральних орієнтирах життя, без пошуку нових шляхів до світової гармонії, без плекання в душах людських добра і справедливості.

У «Тронці» «пульсуючий» характер життя й сюжету відбивають дванадцять композиційно завершених новел. Новелістичність роману дала змогу авторові досягти бажаного лаконізму в мисленні і водночас значно розширити спектр підтекстових узагальнень твору».

М. Наєнко

ЗА МИТЬ ЩАСТЯ

У тропічному місті Рангуні¹, де молоді смаглочолі солдати стоять з автоматами на постах у своїй джунгліній зеленавій одежі, в місті золотих пагод-храмів, що підносяться в небо стогами жовтогарячого живн'яного блиску, в місті, де рано ніч настає і в присмерках палацу, мовби вихопленого з казок Шехерезади, майне раптом обличчя з прекрасним профілем камеї, а на сцені, відданій східним розкошам пластики, співають руки танцівниць, тчуть пісню кохання під звуки дивного інструмента (назва якого так і зосталась тобі невідома!),— в той жагучий, по-тропічному паркий рангунський вечір з фантастикою музики, краси і мрій піднебесних згадалася чомусь ця давня історія, історія інших широт...

Літо було, перше повоєнне літо, виноградники зеленіли, і перші снопи виблискували в полях.

Сліпучий день, коли світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні тюпають. Тільки не гармату тягнуть за собою, не в артилерію впряжені, а в звичайну бочку-водовозку. Високо на ній в пілотці набакиреній, в медалях на всі груди сидить Діденко Сашко, артилерист. Про демобілізацію думає хлопець, не інакше. Бо всі ми в ці дні тільки тим і живемо, що скоро додому, а там кожного з нас жде любов. Того

¹ Р а н г у н — столиця Бірми (Соціалістична Республіка Бірманський Союз).

своя, того своя, а кого просто невідома, туманна. Насвистує, наспівує бравий водовоз, недбало пустивши через чоло пасмо пшеничного чуба. Дунайське небо шовками-блаватами переливається, літо горить, пашіє, хмелить хлопця.

Яке роздолля навкруги! Під час війни, коли випадало опинитися в горах скелястих уночі, у хвищу, в завірюху, не раз кортіло йому крикнути, гукнути, гогокнути так, щоб луна покотилася по всіх Карпатах. Але тоді не можна було. Тоді люди жили нишком, потайки, покрадьки. Передній край галасу не любить. Зате зараз Діденко, виїхавши за межі табору, має волю гогокати на всю душу:

— Го-го-го-го-о-о!

— Співаєш? — сміючись питає зустрічний водовоз із сусіднього полку.

— А що — погано?

— Ні, не погано. Так і вовк у степу співає.

— Давай удвох!

— Давай!

І вже у дві горлянки:

— Го-го-го-го! Го-го-о-о!

Лунає, розкочується навкруги, аж поки вони й роз'їдуться, а найдальші жінці, випроставшись, весело поглядають на шлях.

Ніхто не відгукується на Діденкове гогокання.

А хміль сонця нуртує душу, і в голову лізе всяке таке, що чув про любові фронтів, про знайомства в медсанбаті, а то й з місцевими грішницями,— таланить же іншим! А йому — що йому випало? Гармату тільки й знав у житті, з нею пройшов півсвіту, перемісив багноки! Понад хмарами з нею був, плацдарми тримав,— за гарматним боєм ніколи й на дівчат було озирнутись. І ось тепер в'їжджає в палаюче літо на своїй водовозці, спраглий, самотній.

Стерня, свіже литво полукіпків, снопи і снопи — все виблискує золотом, все бризкає жнив'яним сонцем.

А один полукіпок ще не вивершений, ще без корони. І щось — як живе полум'я! — яскраво майнуло й зникло за тією золотою спорудою. І ось уже видно руки загорілі, що довершують свою снопасту працю, ставлять шапкою на полукіпок останнього снопа,— і він так весело, задержувато вгору стирчить!

А жниця із-за полукіпка і, ще й звідси поправляючи снопа, позиркує на шлях до солдата завабливим оком, так принаймні йому здається. Кофтина палахкотить на ній. Червона як жар. Волосся темніє, вільно спадаючи на плечі. Ноги загорілі блищать. Ось уже глек у неї в руці, і жниця, відкинувшись, нахильці з того глека п'є; і навіть

п'ючи, вона, здається, одним оком весело зорить на шлях. Опустивши глек, вона сміливо всміхається до шляху, ніби під'юджує, припорошує тим усміхом табірного водовоза: «Іди, напою й тебе...»

І ще дві чи три молоді жниці з'являються біля її полукіпка і давай жартувати, давай піддражнювати солдата. Регочуть, на мигах щось показують, спокушають натяками...

Але тих він мов і не бачить, поглядом впився в оту одну, що стоїть поміж ними, хоча й не бере участі в їхніх безсоромних вихилясах, в ту, що своєю усмішкою покликала його перша.

Насмішниці шаленіють, аж вищать, мелькають пеленами,— що ж ти, мовляв, за герой, що боїшся й позалицятися?

— Тпру!

Кидас віжки, зістрибує, і вже тріщить цупка стерня під чобітьми, жниці шугають хто куди навтьоки, розлітаються зі сміхом, з лукавим переляком, тільки вона одна зостається стояти — незворушно стоїть під своїм тугим золотим снопом.

І хоч це ж вона перша посилала усмішку йому на шлях, і солдат біг сюди теж настроений на веселощі, на пустощі, але зараз сміху не було на її устах, не було жарту в її погляді. Щось інше було. Щось інше світилося з глибини аж присмучених, карим сонцем налятих очей... Ах, ці очі, що в них затаєна безодня жаги й Ніжності, ця кофтина червона, благоденька, що вже аж розлазиться на смаглому тілі, ці зрошені жнив'яним потом, напіввідкриті, напівголені перса... Ніщо не боялось його, все ніби ждало цієї миті, цієї зустрічі з ним, ніби навіть довгожданим.

Вказала на глечик між снопами,— напийся, мовляв. Діденко подякував, але до глечика не торкнувся.

— Звати як тебе? Марічка? Юлічка?

Віями на мить затулилась від нього:

—і Лорі. Ла-ри-са.

Золоту соломинку знічев'я крутила в руках. Діденко обережно взяв у неї ту соломинку,— віддала, не опираючись, лише спаленіла щоками, зашарілася густо, Відчуваючи, як дух йому перехоплює ніжністю, взяв руку її, маленьку, тверду, у свою — велику, грубу. Вона не висмикнула й руки, не відпручувалась, а широко відкритими очима, їх налятою яснотою мовби дякувала, що він з нею такий ласкавий.

— Лариса... Лариса...— стиха повторював він.

А вона дивилась на нього так спрагло, ніби все життя ждала саме його.

У чорній хвилі волосся, що розсипалось по плечах, помітив срібну ниточку, і це вразило: що так рано її посріблило? Яке горе, які

смуток? І сповнився ще гарячішим почуттям до неї, бажанням оберегти, прихистити її.

Були сказані якісь слова,— він сказав їх по-своєму, вона по-своєму,— і хоч це було як мова птахів, і говорилося не для того, щоб зрозуміти, однак й це щасливе лепетання ще більше зближувало їх.

Десь косу лунко клепає косар, і перепел профуркотів у повітрі, ніби важкий осколок, а біля неї сонцем пахли снопи, і вона йому теж пахла сонцем і снопами. Руку її все життя не хотілось би випускати зі своєї, безодня очей заваблювала, густовишневі губи були Так довірливо близько.

Солдат припав до них.

Вона ніби тільки й ждала цього пориву, шпарко охопила хлопця руками і, відхилена на снопи, віддарювала його жаркими поцілунками спраглості, вдячності й відваги. Це таки було живе полум'я, що опалило його, обняло, засліпило. Снопи розлазились, розтікались під ними, як золота вода, п'янили обох, вона лежала горілиць — жарка, незнайома! — і очі її були повні щасливого п'яного сонця.

Ще не випустив він її з обіймів, як раптом вона шарпнулась, нажахано скрикнула щось йому в засторогу, і солдат, озирнувшись, угледів, як смерть до них наближається у вигляді незнайомого, чорного, в жилетці, з блискучим серпом у руці. Догадався: чоловік! Бо тільки чоловік міг наближатись з почуттям такої несамовитої правоти. Біг просто на Діденка, важко дихаючи, з чорним обличчям, з божевільною каламуттю в очах...

«Смерть!» — промайнуло Діденкові. Ще промайнуло в одну мить те, що сам бачив недавно: боєць лежить на винограднику затоптаний, поглумлений, з перерізаним горлом... Почуваючи за собою зіщулену жіночу постать, артилерист ривком вихопив з кобури свій важкий трофейний пістолет...

Пролунав постріл.

Того ж дня Діденко вже сидів на гауптвахті.

Гауптвахта на узліссі стоїть.

У минулому ліс цей був власністю якогось графа, а тепер його ніби відкупило за скількись тисяч пенго наше командування, щоб улаштувати в цьому лісі табори. Тут ми живемо. В глибині лісу — вже наша солдатська цивілізація: послані пісочком алеї — лінійки, грибки, червоні кутки, цілі квартали чепурних офіцерських та солдатських землянок. І ясна річ, що для землянки гауптвахти (чи «губвахти», чи просто «губи») тут не місце: її винесено осторонь, геть аж на узлісся. Споруджена нашвидкуруч, вона, однак, міцно сидить у землі, ледь

стирчить гребенем, присадкувата, темна, лобата, нагадуючи суворість давніх своїх пращурів — один із тих сторожових куренів, що їх колись ставили запорожці де-небудь на Базавлуку або на Вовчих Водах. Двері важкі, з дубових неструганих обаполів. Засув на дверях і плomba, наче тут склад з вибухівкою. І ніякого віконечка, лише вузенька над дверима щілина-прорізь, на амбразуру схожа, щоб миска з пісною кашею раз у день крізь ту амбразуру пролізла.

Той перший, що прийшов допитувати Діденка, був певен, що причина всьому — вино. Винних льохів у містечку багато, зараз господарі саме допивають торішнє, звільняють тару під молоде. Трапляється, що й бійці десь пересидять у льоху, в прохолоді, найпекучішу спеку.

— Краще не крути, Діденко: в підвалах перед тим побував? — І скалками примружених очиць дрібнозубий допитувач проймає Діденка, вважаючи, видно, що бачить його наскрізь,— Відомо, що вони навмисне споюють наших... Кажі: хміль винуватий?

— Хміль, та не той, що ви думаєте,— відказував солдат.

— А який? Який? Ну? і

— Не нукайте, бо не поїдете,— спокійно відповідав Діденко і не бажав більше нічого для його протоколів розповідати. Хоч як той сікався, а цей сидів насупившись, а часом навіть починав мугикати пісеньку про Лизавету з кінофільму.

Перед землянкою гауптвахти плац, тобто витирлувана бура толока, де відбуваються військові наші учби, стоять спортивні пристрої, різні там «кобили» та «козли», через які солдат мусить стрибати; ще далі за толокою, скільки зглянеш, тропічно зеленіють виноградники — то вже не наша зона.

Доки ми муштруємось на плацу, доки, впріваючи під нещадним сонцем, вицибуємо, мов гусаки, сюди-туди, в'язень з гауптвахти невідривно стежить за нами. Скільки не тривають заняття, все виглядає з прорізи над дверима білий Діденків чуб. Іноді навіть чуємо його підбадьорливі вигуки:

— Давай, давай, гвардійці!

Чи варто й говорити, що симпатії солдатські цілком на боці ув'язненого. Сашко, це ж наш Сашко, наш славний безстрашний друг артилерист попав на «губу»! Має від нас він передачі, має цигарки і ковток із баклагі, бо що з того, що він під замком, а ти вартуєш його,— хіба ж так просто забути пережите, адже ж разом було скуштовано і чужих рік, і карпатських туманів, і плацдармів палаючих, де трималися до останнього, розстрілюючи фашистські танки в лоб... Якби воля хлопцям, вони б, напевне, й дня не тримали Сашка Ді-

денка в цьому арештантському курені. Бо чи таке воно й страшне, що він накоїв,— один постріл, а перед тим мільйони, мільярди пострілів було зроблено по людині! Не крав, не грабував, з табору самовільно не відлучався, а що тому ревнивцеві, якого десь чорти під руку підняли... то не в зуби ж було йому дивитись!

Ларисою звати її — це єдине, що знали ми, Діденкові друзі, про його любов. А він, хоч теж тільки один-однісінький раз бачив Ларису, міг розповідати про неї до ранку. Яка то насолода була, стовпившись коло землянки, припавши до амбразури, слухати й слухати крізь ту амбразуру його спраглі, закохані розповіді про неї, про свою Ларисочку. Нам аж дух перехоплювало, коли йшлося про оті снопи золоті, полум'я кофтини, палаючі вуста... А очі! Її очі ясновологі, карим сонцем наляті... Тільки чому в них були ще й смуток, згорьованість? І вже спільно витворювалось легенду її життя: за нелюба віддано. Бо ж, напевне, безприданниця, вроду тільки й мала, ось і дісталася дукачеві, жмикрутові старому, що світ їй, молодій, зав'язав... Буйними барвами солдатська уява малювала, як безрадісно жилося за нелюбом молодій жінці і як потім збурунилась їй душа, коли побачила оцього білявого артилериста, що шляхом на водовозці проїжджав... Побачила й з першого погляду: він! Той, що його мені доля послала!

— Оце жєнщина! Ось за кого варто в огонь і в воду! — так говорилося про неї коло гауптвахти. Спалахнула, мов полум'я, зневажила всі умовності, безоглядно віддала солдатові свою любов. Він переможець, а вона хіба ж не рівня йому? Хіба не здобула перемогу над своїм рабством сімейним, над плітками, забобонами, хіба не довела, збунтувавшись, що свобода й любов для неї понад усе?!

— Не кожному таке випадає,— казали Діденкові друзі.— Це тобі нагорода за все!

— Орден вічного щастя,— жартував котрийсь, а Сашко усміхався.

Чули раніше хлопці, що любов змінює, що в коханні душа людська розквітає, а тут це диво звершувалось на їхніх очах. Був, як усі, їхній друг і ось враз із звичайного став незвичайним, став щедрим, багатим, багатшим за царів, королів! І це був їхній Сашко Діденко! Наче напоєний чарами, тільки й жив він тепер своїми золотими видіннями, отими снопами, її красою, тільки й ждав, коли вийде з гауптвахти та знов гайне до своєї циганочки (так він свою малярочку називав)...

— Головне, щоб водовозку мені знов повернули,— казав він до вартових,— Одразу ж на галопі до неї! Сідай, моя мила! Сядемо поруч на водовозці і гайда через усе місто: дивіться — це наше весілля, це вже ми з нею муж і жона.

Вартових тривожила його безоглядність.

— Закон цього не дозволяє,— стиха заперечували йому.

— Який закон? — дивувався артилерист, наче з місяця звалився.

— Не сміємо брати шлюб з іноземками... Такий закон.

— Проти любові закон? Не може бути такого закону! Який дурень вигадав? Побачите, я свого доб'юсь...

Зауважимо, до речі, що Сашко Діденко виявився в цьому провідцем: відмінено було цей закон. Але сталося це далеко пізніше.

Поки що ж, неголений, без ременя, походжає у своєму курені невгамовний Ларисин коханець, а розводящий на зміну одним вартовим приводить інших, щодалі суворіших. Декотрі, особливо з свіжого поповнення, стоять на варті строго статутно, з в'язнем не братаються, сказано їм, що вартують важливого злочинця,— яке тут може бути панібратство? Грудка каші, кухоль води — оце тобі належиться, і не більше. І їм аж дивно чути, що він після цього ще й мугикає, ніщо його не страшить, сподівається, видно, що скоро випустять з гауптвахти...

Діденко й справді жив у ці дні незвичайно: оті снопи золоті, вони і вночі, у темряві землянки, йому сяяли,— не підозрював хлопець, які хмари збираються над ним.

Той трагічний випадок, що скінчився смертю ревнивця в лікарні, незабаром набув широкого розголосу в країні, про нього зчинила страшений галас преса на Заході. Бачите, мовляв, який розбій чинять окупаційні війська, серед білого дня на жнивовищі вбивають чесних католиків, гвалтують їхніх дружин. До командування, яке й не заперечувало, що вчинок сам по собі непрощений, ішли депутації, вимагали винуватцеві найтяжчої кари.

Усе складалося не на користь Діденкові... Країна ішла назустріч своїм першим післявоєнним виборам, боротьба партій загострювалась, і всюди на розбурханих передвиборних мітингах вчинок солдата знову був притчею во язицех, про нього галасували до хрипоті. Даремно на Одному з таких Мітингів на містечковім майдані, де різні партії схрестили свої мечі, сама Лариса гукала у вічі лідерам: «Лицеміри ви, брехуни! Це мій гріх, а не його!» Її не слухали, а розлючені родичі та родички чоловікові ледве коси на ній не обірвали. І обірвали б, якби не заступився старий священник, душпастир їхній, якому вона перед тим сповідалась.

— Omnia vincit amor!¹ — гукнув він до розлютованого натовпу, і хоч його й не зрозуміли, але це подіяло, як закляття, врятувавши Ларису від самосуду.

¹ Любов перемагає все! (Лат.)

В такій атмосфері, гарячій, щодень роздмухуваній, коли в дію непередбачено вступили нові сили, коли життя Діденкове вже, як соломину, закрутило бурями інших пристрастей,— справу його розглядав військовий трибунал.

За те, що він вчинив, Діденка було засуджено до найвищої міри покарання — розстрілу.

Тепер тільки одна людина в державі могла помилувати його.

Справа пішла до Москви.

Доки ждали відповіді, Діденка тримали все в тій же землянці на узліссі.

Здається, й зараз засуджений ще не до кінця збагнув, що його жде. Вся ця історія з убивством, судом і вироком стосувалася ніби не його, все сприймалось як тяжке, моторошне непорозуміння, що має ось-ось розвіятись.

І хоч тепер безтурботного мугикання його більше не чули, проте й духом гвардієць не падав, тримався з спокійною гідністю, тільки, видно, сон втратив, бо з самого рання, коли ще й заняття на плацу не було, він уже — як штик: стоїть і невідривно дивиться крізь свою бійницю на плац, на виноградники.

Що ж, був хміль, а тепер — похмілля.

Одного ранку, коли зазоріло на сході, а хаші виноградників ще темніли у сивих росах, вибрела з тих виноградних джунглів... вона. З'явилась, мовби силою його уяви викликана, але не уявна — справдішня виринула з туману, з росяної виноградної гущавини. Не пломєніла тільки на ній кофтина, як тоді, була темно вбрана* боса, зарошена, і волосся на голові кучмилося недбало. Опинившись на безлюднім плацу, озирнулася і, наче знала давно вже, куди їй треба, попрямувала швидкою скрадливою ходою мавки просто до бліндажа гауптвахти.

Вартовий, новачок із числа поповненців, днями лише присланий у полки, був не з тих, щоб підпустити незнайомку до об'єкта.

— Стій!

Розпатлана, задичавлена, вона зіщулилась і ще більше прискорила ходу.

— Стій! Стрілятиму!

Клацнув затвором, і бровенята його так нахмурились, що не можна було не зупинитись. Певне, хлопчина-вартувий догадався, хто вона, став проганяти і, хоч як жінка благала, заламувала руки, він таки відігнав її геть назад, за табірну зону. Проте й там нещасній жінці, мабуть, чути було, як гатить у двері її в'язень, як аж здригається землянка від його несамовитої грюкотняви, від зливи проклять, що вилітають з амбразури.

Цілий день відганяли її вартові, але що відженуть в одному місці, вона виринає в іншому, шастає, никає, мов приبلуда, мов незнищимий дух цих розбуялих і ніби вічнозелених виноградників.

Надвечір варту посилили, проте саме тепер, коли в наряді випало бути артилеристам, найщирішим друзям Діденковим, вони, взявши перед розводящим гріх на душу, дозволили закоханим побачення.

Мов з хреста знята — така була вона, коли під поглядами вартових наближалася до гауптвахти. Для них Лариса не видалася красунею, просто змучена, перестраждана жінка з темним проваллям очей, що горять, як у хворої, а ось йому, Діденкові, була вона зовсім інакша, бо, припавши до амбразури, бідолаха аж заплакав — заплакав од щастя бачити її.

Лариса простягла йому крізь амбразуру свої руки, темні, буденні руки, що, видно, бачили всяку роботу, і він, вхопивши разом обидві, нестямно став обцілювати їх. Вартові з делікатності повідвертались, але все одно чули то голос її, що лебедів щось ніжне, то голос його, повен жаги і пристрасті, аж не вірилось, що це ті ж самі уста, які щойно лайку вивергали, тяжкі прокляття шпурляли всьому світові, тепер гарячим шепотом тануть, захлинаються ласкавістю солов'їною:

— Зірньоко моя! Циганочко! Ясонько! Оченя моє каре, щастячко рідне моє!..

— Де й бралися в нього, грубого артилериста, ці слова-пестоці, ці ласкаві співи душі, співи до неї, єдиної, що й справді мовби зробила його щасливим, піднесла своєю любов'ю на якісь досі не знані верхогір'я... Що знав він досі, що бачив, чим жив? Вирви, та бруд, та сморід війни, снаряди тільки й умів фугувати, смерть одну тільки й бачив, а вона, ця любов несподівана, з'явилась, мов з неба, і сонячним духом снопів — подихом самого життя — тебе обдала, сп'янила навіки...

Вартові через якийсь час стали нагадувати Ларисі, що вже годі, пора, мовляв, але вона й не чула, аж навшпиньки пнула, тягнувшись усім тілом до амбразури, втопивши в ній своє худе, обвите кудлами лице... Що вона бачила там? Сині краплини очей, та крутий солдатський лоб, тепер уже пострижений, та широкі вилиці посірілі — це й усе, що могла там побачити, а надивитися все не могла, бо, може, це й було саме оте її найдорожче — один тільки раз відпущене їй на землі.

Запустивши руку у віконце, долонями гладила Діденкові його посіріле в сутінках обличчя, велике, міцне, одне з тих облич, що їх переводять у граніт. Трепетно голубила обома долонями щоки йому,

аж нестерпно було дивитися вартовим на ці розчуленості, дивитись, як, зблизившись лице в лице, уже плачуть вони обос — і він, і вона.

Наче передчували те, що вже насувалось.

Вночі було одержано відповідь: вирок залишається в силі. Підлягає негайному виконанню — на очах військ і цивільних.

Тепер врятувати Діденка могло тільки чудо.

Дошило, і передосінні хмари облягло небо, коли батальйони похмуро шикувалися — не на плацу, а на іншому глухому узліссі, над яром, щоб разом з цивільними, родичами загиблого, взяти участь у цьому останньому ритуалі. Представники місцевої влади теж прибули сюди — всі у чорному, мовби на знак жалоби.

В старих арміях (чи десь ще й тепер) перед стратою до засудженого заходить піп або па'стор на останню розмову. Тут цього не було, і тягар такої місії ліг на комбата Шадуру, колишнього Діденкового командира. Старий артилерист,, що відміряв, як і Діденко, півсвіту разом із своїми гарматами, де на стволах уже й зірки не вмщались, зайшов до землянки понурий, з опущеними вусами. Не знаючи, як вести себе, покашляв і, втягнувши голову в кістляво підняті плечі, присів скраю на холодному земляному лежку. Не знав комбат, з чого почати, як відпускати гріхи цьому клятому Діденкові, якого він навіть любив, адже добрий, надійний був з нього солдат. А тепер ось так обернулось — згорбившись, стоїть його артилерист без ремня, в безмедальній, негідгерезаній гімнастерці — гімнастерці смертника. Невже це прощальна розмова? Комбатові якось і самому не вірилось у реальну доконечність і неминучість того суворого присуду. Але ж доручено. Врешті-решт мусив щось казати... Що їм, смертникам, кажуть у такий час?

Понурився Шадура-комбат. Вийняв кисет з тютюном, взяв собі пучку й Діденкові подав, і вони мовчки закурили, як наче десь на вогневій між двома боями.

— Ну от, Діденко. Воювали ми з тобою не один день, воювали на совість, ніхто не дорікне. Я пам'ятаю, як отам під дотами... І під Верблюжкою... І під Бартом, під Естергемом — усе пам'ятаю. Геройський був солдат. Там куля минула, а тут... Що ж це виходить? На смерть за Батьківщину йшов, а тепер сам заплямував її? — Він глянув на Діденка, ждучи заперечень, але той мовчки горбився під накатом землянки, тріщав цигаркою.— Що ж ти мовчиш?

— А що казати!

— Тисячу разів життям ризикував ти за неї в боях, тисячу разів міг за неї головою накласти. То хіба ж тепер злякаєшся? Якщо справді заплямував і кров'ю тільки й можна ту пляму змити — хіба не змиєш?

І знову ждав Діденкової відповіді. Засуджений мовчав, понурившись.

— Ця жінка... Хто хоч вона? Чи то у вас аж так серйозно?

Діденко спрагло, раз за разом затягуючись, дотяг цигарку до вогню.

— Я люблю її.

Комбат зітхнув, кашлянув, і знову вони помовчали.

— Треба ж було їй підвернутись тобі,— з досадою сказав комбат.

— А я не шкодую.

— Тепер уже однаково — шкодуєш не шкодуєш...

Шандура глянув на годинник.

— Ви ж мене знаєте, товаришу комбат,— Діденко раптом розхвилювався.— Вігчизну, те, що є найсвятіше в людині... Хіба ж я хотів зганьбити?! Та коли вже так виходить... Коли виходить, що тільки смертю й можна ту Пляму змити... То що ж, я готовий.

За півгодини по цьому засуджений стояв перед військами над яром, і темні хмари пливли над ним. Дочитувалися в суворій тиші останні слова, коли зненацька пронизливий, як постріл, жіночий скрик вихопився десь над виноградниками й розпанахав ту тишу до хмар.

Що після цього додати до цієї історії? Як чудо сталося? Як здригнулись серця від її зойку — зойку безоглядної туги й любові, і як опустилися дула гвинтівок, і всміхнулись полегшено ті, що прийшли сюди бути свідками страти? І як він, помилуваний, ступив від своєї смертної ями назустріч товаришам, друзям, командирам, назустріч їй, своїй безмірно коханій, що, розкинувши руки для обіймів, сяюча, бігла-летіла в щасливих сльозах до нього? І як цілу ніч після цього разом веселились війська, й виноградне містечко, й найщасливіші в світі — він і вона?

Та тільки чуда не сталося. Скрик був, і хвилиenne замішання, і жіноча в лахмітті постать справді була вихопилась з виноградників, майнула перед ошелешеними військами — та тільки на мить. Порушений лад скоро було відновлено.

Хмари над яром пливли, як і пливли. Сталося все, що мусило статись.

1964,

Рангун—Київ

Початковий рівень

1. Що таке новела?
2. Де й коли відбуваються події новели «За мить щастя»?

Середній рівень

3. Поясніть значення назви твору.
4. Яку роль у новелі «За мить щастя» відіграють образи природи?

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образи головних героїв новели «За мить щастя».

ЗАЛІЗНИЙ. ОСТРІВ

(з роману «Тронка»)

Блакитніє море. Дитячим щебетом починається ранок на одному з мальовничих півостровів, що по-тутешньому зветься просто кут. На куті великий старовинний парк, один з тих парків, що їх колись насаджували та поливали в таврійських мастках заробітчани та місцеві степовики, ті, чиї внуки та правнуки зараз ціле літо шебечуть у затінках цього парку та смаглявіють біля моря до мулатної смаглості. «Комуна» зветься цей кут і цей парк, тому що тут ще в двадцяті роки справді була комуна демобілізованих червонофлотців, і хоч комуни давно нема, але ймення від неї ще й досі засталося. Восени та навесні, доки діти у школі, в Комуні проводяться наради районного масштабу, форуми чабанів або кукурудзоводів, сюди ж їдуть відзначати й Цершотравень, а потім на ціле літо — рясносопячне, степове,— влада тут переходить до рук піонерії, хлопчаків та дівчаток, що їх з усіх усюд звозять сюди, і їхнім житлом стають цупкі профспілкові намети, а єдиним начальством — виховательки та вожаті.

І хоч тут здебільшого все люди веселі, але й серед них своїми вигадками та голосом, що як веселий дзвіночок, виділяється Тоня Горпищенко. Коли не глянеш, вона в оточенні дітлашні, і хоч нікому Тоня не потурає, як і їй самій батько не потурав, всякого вміє приструнчити, все ж, незважаючи на це, малюки чомусь линуть до неї найбільше, їм з нею весело, Тоню вони по-справжньому люблять, її енергії вистачає і на танці, і на співи, і на різні ігрища, а дітям, що прибули сюди аж з обласного центру, ніхто так цікаво, як Тоня, не розповість про різні трави та про комах, про муравок та степових птахів, вона тобі й цикаду, і ящірку сама зловить, щоб зблизька її з дітьми роздивитись. Але якщо ти звичками розгуба-роззява і, скупавшись, там і забувася біля моря щось із своєї одежі, щоб хтось за тебе підбирав, то не сподівайся, що Тоня-вожата це так тобі пропустить. З її легкої руки на табірному подвір'ї з'являється така собі «Дошка

юних забудьків», на якій висять на гвіздочку чийсь забуті труси, чийсь балетки, чийсь картуз...

Люблять з нею діти ходити в походи, а оскільки дивитись тут особливо нема чого, все степ та степ, де тільки й побачиш давній, може, ще сарматський курган або сліди капонірів-захисників, де під час війни стояли обкопані літаки,— то найчастіше Тоня йде з дітьми по дузі затоки аж до того місця, де над самим морем, край рудої суші соковито зеленіють кущики очерету.

— Вгадайте, звідки цей очерет? Чому ніде більше нема, а тут зеленіє?

І буває, що декотрий з дітлашні і вгадає:

— Мабуть, тут є солодка вода.

В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу: криниця чистої джерельної води! Не дуже й глибока вона, сонце її просвічує аж до дна, а саме дно, мов у каменоломні, золотиться уламками абияк накиданого каменю-черепашника. Дітям — розкіш: обляжуть криницю з усіх боків, набирають воду в пригорщі й смаковите п'ють, а понапивавшись, пустують, бризкають один одному в обличчя, ляцять, аж поки знову прищухнуть, дивлячись, як вода в криниці встаюється і сонячне проміння, злама-не в ній, перестане гойдатись. Ось тоді й дізнаються вони від Тонівожатої, що це криниця не проста, що про неї ходить легенда, нібито в ній дно подвійне, і коли Довго дивитись отак, то можна помітити, як на дні, між отим сторчма накиданим камінням, зблисне уламок шаблі козацької. Легенду цю знає вся степова округа, і, звичайно ж, у неділю жодна п'яна компанія не мине криниці, щоб не повстромляти в неї свої п'яні пики — їм ввижається там і шабля, і кинджал, і що завгодно... Буває, що пробують дістати той скарб, бо ніби ж зовсім близько бачить хтось шаблю і держак інкрустований, але тільки сягне рукою у воду, як дна вже й нема — немає ні дна, ні скарбу. Лежать малюки і дивляться у воду так пильно, що котромусь із них справді вже ввижається ніж гострий, як промінь, і сама вожата їхня, що теж розпласталася між ними над криницею, ніби вже бачить щось блискуче між камінням, чи, може, то тільки сонячний промінь грає? Та бачить вона тут, у цій чистій криниці, і те, чого її малята при найбуйнішій фантазії побачити неспроможні — неспроможні заглядіти, як десь із самого дна крізь хаші наламаного проміння всміхається до їхньої вожатої якийсь хлопчина, той, чиє зображення отак проблискувало їй із води, налітої в гумове колесо в степу для чайок...

Буває, що набреде тут на їхню екскурсію табірний баяніст, в якого на голові ціла кучма густої вовни, аж дивно, чому його не стри-

жуть у таку спеку, баяніст починає .приставати до вожатої з різними жартиками, називає її смаглявочкою, а вона просто в вічі баяністові каже, що як йому не соромно тут байди бити поміж дітьми, коли міг би зерно на токах вантажити в цей час.

— Треба ж комусь на баяні грати,— регоче витівник, а Тоня йому знов на це:

— В мене он п'ятикласник Петько Шамрай сам на баяні вмів не гірше за вас... А то позивкали гроші розтринькувати робіткомівські. В декотрих піонертборах кажуть, до того дійшло, що не тільки баяністів, а й сурмачів наймають, щоб піонерів уранці будили...

А коли рушають до табору, то баяніст, гукнувши дітям: «Ідіть, ідіть!» — на хвилинку ще затримує Тоню-вожату в очереті, і тоді дітлашня, нашорошена, як зайченята, знову чус:

— Ех ти ж, смаглявочка!

І вслід за цим дзвінкий виляск і схвильовані слова їхньої вожатої:

— Піди спершу тричі вмийся!

Тричі вмийся, себто перед тим, як лізти цілуватись...

І навіть малюкам ця формула їхньої вожатої до вподоби.

А що ближче до кінця тижня, то більше Тоню обіймає якась хвилювання, в суботу з самого рання вона вже сама не своя, бурхливо-радісна, нестримно кидається з обіймами на товаришок-вожатих, і вони знають, в чім річ, вони дружно просять начальника табору, щоб відпустив Тоню на вихідний додому.

Її проводжають надвечір вожаті й дітлахи, і навіть ті, чії труси та картузи вона вивішувала на дошку роззяв, стають трохи сумні, що Тоні завтра з ними не буде.

До радгоспу звідси далеко, лежить туди курявна степова дорога, але Тоня, щоб скоротити свою путь, вирішує брести через лиман навпростець,— так вона зріже кут, дістанеться того берега набагато швидше, а там уже рукою подати до одного з їхніх відділків... Затока тут не схожа на ту, що біля їхнього радгоспного степу, ця ще мілкіша, і її справді можна перейти вброд. Помахавши на розвітання рукою дітям та вожатим, що вийшли на берег її проводжати, Тоня підбирає платтячко вище колін, і вже її тугі смагляві ноги сміливо забродять в це тропічне море, де нагріта за день вода тепла, як молоко, і гаряче, йодисто пахнуть водорості. Густо збиті хвилею, вони непорушно киснуть у воді, і по них так м'яко ступати. Далі від берега море стає прозоре та чисте, дно видніє кожною своєю піщинкою, а потім знову з'являються водорості; вони ростуть по дну якісь мережані, гіллясті — фантастична, неземна рослинність. В тій затоці, що біля радгоспу, водоростей зовсім нема, а тут їх цілий ліс під водою. Сонце просвітлює

воду, і їх видно виразно, до кожного стебельця, наче в акваріумі, а там, де Тоня бреде, вони самі розхилиються перед нею, наче дають їй дорогу, наче знають, куди Тоня спішить. А вона таки спішить, і все їй сміється в грудях, і серце палає жагою зустрічі. Не те що такий лиман, що його курка перебреде, а, здається, і ціле море перемайнула б вона, щоб тільки швидше бути там, де хлопчина, з усіх найгарніший, жде її на побачення. Скільки разів, то вранці, то вечорами, коли табір уже спить після відбою, вона припадала вухом до приймача, вслухалась, чи не озветься часом до неї Віталік, чи не скаже хоч одне слово, може, просто назве її ім'я. Адже поки не був радистом в радгоспі, то радіохуліганив, міг через ефір розшукати її в стєну, покликати, а тепер, коли йому доручили весь радіовузол, тепер він сам не дозволяє собі такі коники викидати. Та вона й не сердиться на нього за це. Не сердиться, що мусить сама зараз бігти до нього на побачення, адже він сьогодні на чергуванні і йому не можна відлучатись — це не те, що їй. В усьому вона ставила його вище за себе, в його вмінні, в роботі, в здібностях, і якщо тільки чим вона могла не поступатись перед ним чи й перевершувати його, то це, мабуть, своєю любов'ю. Брела, дедалі вище підбираючи платтячко, то наспівувала, то голосно сміялась, що вона вільна, що попереду вечір побачення і що цілуватиме її той, хто їй любий.

Затока виявилась ширшою, ніж видавалась з берега, вже й сонце вишнево пірнуло за степовим берегом, а Тоні, нажаленій медузами, ще далеко було добуватись до берега. Море не лякало її своєю глибиною, бо вона знала, що комунівські жінки, які працюють по той бік на птахофермі, щоранку перебродять його, отак підібравши спідниці.. Жінкам з птахоферми тутешні броди, видно, були краще відомі/а Тоню це забите водоростями Саргасове море піймало так, що насилу виплуталась, а в другому місці зненацька шугнула на глибоке — опинилась у воді по шию. Проте й це не вибило її з радісного настрою, тим паче, що далі море знову мілкішало, ставало під руки, стало по пояс, і Тоня побрела швидше. Жахало її тільки, коли медузи раз у раз торкались у воді її голого тіла, жалили ноги, тіло від них щеміло, мов від кропиви, але не так самого жаління Тоня боялась,— просто були їй нестерпні слизькі доторки цих морських потвор.

Місяць-молодик, гострий такий, що врізатись можна, блискотів на чистому небі, і вечірня зірка вже поколихувалась на воді перед Тонею, і самотній чабан з Далекого берега, схилившись на гирлигу, дививсь, як шалапутна ота дівчина море перебродить.

...Радгосп уже спав міцним трудовим сном, коли, прослизнувши мимо сторожів попід парком, перемайнувши вулицю, дівоча постать

нечутно шаснула до Лукії в садок, шаснула і з затасним подихом стала над Віталіковою розкладайкою, у мокрій, що аж тіло облипала, одежі. Здається, дівчина зовсім не дихала якусь мить. А тоді ледь-ледь торкнула хлопця за вухо, тільки торкнула, і він одразу кинувся, підхопився, наче й не спав.

— Це ти?

— Я.

— Мокра вся,— він потягнув її до себе,— під яким це дощем була?

— Через лимани, через усе Чорне море до тебе брела! — беззвучно сміялася Тоня,— Акули на мене кидались, спрути, восьминоги...

І Лукія, що спала на веранді, прокинулася, їй вчувся підозрілий шерхіт у садку, чиясь стороння присутність, їй навіть почулося, ніби хтось цілується поблизу.

— Хто там?

Ніхто їй не відповів, і хоч вранці син на всі її допитки тільки жартами відбувався, казав, що таке може й приснитись, але вона була певна, що вночі хтось був у садку, не тільк же то після її окрику, пирснувши, вишурхнула із садка.

В цей день кращі робітники відділків на двох п'ятитонках з прапорами вирушили в сусідній радгосп перевіряти угоду на соцзмагання. Лукія Назарівна очолювала цю поїздку.

Лукія на грузовику — в один край, а син на мотоциклі — в другий.

На мотоциклі в нього Тоня, вона сидить за спиною в хлопця, віє на вітрі волоссям, сміється. В руці авоська з бутербродами, які вони з'їдять, добре накупавшись у морі; вони виберуть собі пустинний берег, де будуть тільки удвох, купатимуться й розважатимуться цілий день, а надвечір Віталіків мотоцикл доставить Тоню прямісінько в табір, до самого її намету.

Мотоцикл летить, аж підстрибом іде. Степ в усі боки рівний-рівнісінький — під колесом тверджа вікова. Маючи під собою таку твердь, відштовхнувшись від неї вогняними ракетними бурями, могли б звідси набирати розгін міжпланетні кораблі, а поки що дикий типчак тут свистить та хеворощ сріблиться, вона аж вилягає од вітру там, де мчить Віталіків мотоцикл по своїй степовій орбіті. Все незмінне, лінії обрію сталі, один він летючо рухається серед цих устояних просторів, тільки він своїм іучним деркотанням порушує цю безмежну, затоплену сонцем степову тишу. Шуліка зорить на нього з-під неба здивованим хижим оком: хто ти є, що не засць і не сайгак, а мчиш прудкіше за них? На скаженій швидкості мотоцикл перескакує солончаки та видолінки, аж поки, опинившись серед зарослих молочаями та будяками піщаних кучугур, починає там чхати,

кашляти, буксувати. Вибравшись на твердіше, він знову переможно деркоче, мчить вперед так, наче хоче злетіти в повітря, відірватись од цих в'язких піщаних кучугурищ. Хлопець упевнено віражує по бездоріжжю, шукає, де менше піску, де він не такий сипучий, а пісок дедалі сипучіший, і мотоцикл з льоту раз у раз шугає в нього, заривається, трясеться на місці, і тоді хлопець озирається до своєї супутниці трохи винувато й захоплено:

— О, дає! Як на вібростенді!

Тоня сміється:

— Я не пробувала вібростенда.

— Та й я не пробував. А тепер уявляю!

Оце життя! Щодуху мчать — їм весело, буксують — їм весело теж, і доки мотоцикл натужно гребеться в піску, доки моторчик уперто пирхас, Тоня нахилиється до хлопця, зазирає йому в вічі, очі її повні звабливих блисків, вони горять, тануть волого, вони аж п'яні, осоловілі від спеки та приливу дівочої ніжності... Ось уже й мотоцикл лежить боком, судорожно здригається в піску, а вони стоять над ним, замлівають в обіймах.

Море десь уже близько, але його їм не видно з-поміж кучугур. Зі степу було видно, а тепер синява морська зникла за сипучими барханами, з молочайми та будяками, що тільки й ростуть в цих пустинних місцях. Сліпучими скалками іскриться пісок, жовтіє молочай, величезний будяк гіллясто розкинувся на кучугурі, мов колючий кактус десь на межі мексиканської пустелі. Мотоцикл доводиться брати й перетягувати через кучугури саморуч. Віталій веде, Тоня підпихас, і як тільки хлопець знову заводить мотор, Тоня вже вихоплюється на своє місце, розпущене волосся знов розвівається на вітрі, і Тоні знову смішно від того, що, тільки рушиш, вітер раз у раз заголює тобі коліна, облоскочує, смішно навіть з того, що бачить вона весь час перед собою тонку, ще зовсім хлоп'ячу Віталікову шию з глибокою ямкою, що буває тільки в брехунів. Він і не з брехливих, а ямка на потилиці наче гніздечко, хоч перепелине яйце клади. Але ж веде — такого мотоцикліста пошукати! Вперше зазнає Тоня такої швидкості, такої бурхливої їзди з перешкодами, але їй ніскільки не боязко, бо ніякого ж нещастя не може бути, коли такий водій сидить за кермом!

Ніби підохочений нею, Віталік бере ще один піщаний бар'єр, дає швидкість, щоб віраж був на славу, і віраж такий є, і тоді ще міцніше обіймають його з-за спини ласкаві дівочі руки, і він, щасливо хмеліючи, відчуває всім тілом доторк її пругких груденят.

Ривок — стрибок — віраж через останню кучугуру, і ось вам море, ось вам його синява, тиха, безмежна...

Один-однісінький серед морської рівнини бовванів крейсера вдалині, і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка. Надбережжя теж пустинне, безлюдне. Тоня вперше тут, серед цих кучугур. Бувала на морі не раз, але там, де воно ближче підходить до радгоспу, а не в цих баранах, куди й батькові отари не часто, мабуть, забродять.

Лінивий плюскіт хвиль... Суха морська трава чорніє, шелестить під ногами; де-не-де риба в ній смердить, порозбухавши. Навіть і Віталік трохи торопіє: ні живої душі ніде. Сліплячі, остекленілі простори. Дрімота у всьому. Ген-ген по берегу біліє самотня рибальська хатина, де кочує рибальська бригада в сезон лову, але зараз і там нікого не видно. Навіть дядько Сухомлин, що тижнями байбакує тут, стежить рибальську оселю, зараз не вийшов назустріч у своїм зім'ятім капелюсі та в брижуватих штанах з одною засуваною холошею, не вийшов, не став придивлятися, хто це прибув, хто порушив цю благодатну тишу та спокій... Хіба ж не дивна ця їхня планета Земля, на якій є десь і міста мільйоннолюдні з університетами, з хмарочосами, з підземними палацами метро і спортивними аренами, де шаленіють зараз десятки тисяч болільників, і водночас є таке тихе узбережжя, де дрімас собі під козирком черепаці одна рибальська хатина, та первісне простори моря синіють, та чайка сидить, куняє коло води, біла, непорушна, мов з алебастру.

А втім, є ще одне тут живе створіння: Сухомлинова корова-ялівка червоноостепової породи, забрівши далеко від берега, непорушне стоїть серед чистої морської синяви. Спека, мабуть, загнала її туди, і вона стоїть собі, прохолоджується у воді по череву, стоїть, як індійське божество, тільки хвостом час від часу обмахується — обмахується зовсім по-нашому!

Корова зацікавлено дивиться з моря на новоприбулих.

— Вона ніби хоче щось нам сказати, Віталіку!

— Цілком можливо. Що ти нам хочеш сказати, о добра корово? Ага! Що море тут пречудове! Просто як у тропіках. Тільки нема коралових рифів у ньому! Ось що вона каже!

— І ще що?

— І що дядько Сухомлин подався на неділю в Рибальське. І що ми тут з тобою одні! Можемо виробляти, що хочеш! Свистіти, співати!

І хлопець затує на всю горлянку: «Степ і степ, один без краю, аж до моря берегів!...»

Тоня заливається сміхом, їй дуже подобається, коли він починає отак витівати що-небудь.

— Ця корова так дивиться, ніби й справді впізнала тебе!

— Аякже! Індійська священна твар, вона одразу догадалася, хто перед нею! Перед нею — йог! Той, що вміє на руках і на голові! Вельмишановна корово! Прошу вашої уваги!

І вже хлопець стоїть на голові, уже на руках дигає берегом,— п'ятами в небо, розчервонілим обличчям вниз,— а Тоня, сміючись, повільно ступає слідом по м'якій морській траві, веде в руках мотоцикл.

— Годі, годі! — нарешті змилосердившись,— каже вона, і тільки після цього юний йог, пружно перекинувшись, стає на ноги, з густо приливою до обличчя кров'ю.

— Купасмося! — каже Тоня й перша починає роздягатись.

— Я зараз! — скочивши на мотоцикл, Віталік гайнув по берегу до рибальської хати.

І незабаром Тоня бачила вже, як він по-хазяйськи ходить по двору, обстежує Сухомлинове кочовище. Став потім спихати на воду одного з баркасіків, що чорніли, витягнуті на берег.

До неї Віталік підплив уже тим баркасіком. Підпливши, глянув на Тоню і отетерів. Ніколи він ще не бачив її роздягнутою. В одному купальнику стояла, красуючись на весь берег відкритим дівочим тілом, струнким, засмаглим. Аж лячно хлопцеві стало, що вона така гарна. Невже це він, шкет, цілував ось її? Перед ним стояла, усміхаючись, ніби незнайома, зовсім доросла дівчина, а він перед нею шулився на човні у своїх трусенятах, як хлопчак, зникновівши, знітившись перед блиском її оголених плечей, оголених ніг, стрункого дівочого стану. Присоромлений, він безладно веслував, крутився човном на місці, а Тоня, навпаки, почувала себе зовсім вільно, стояла й закручувала перед купанням волосся вузлом, радісно оглядала це синє роздолля.

— Ось куди б піонертабір!

І, кінчивши закручувати волосся, кинулась у воду, сягнуто побігла по ній далі від берега, на глибше. Віталій галаснув і, стрибнувши з човна, теж побіг за нею, наздогнав, і вони стали бризкатись, борюкатись. Тоня, ввіймавши його, надавила, стала нагинати у воду, як хлопчака, що не хоче купатись, а він, випручавшись, намагався побороти її, натопити, але тут було ще мілко, і вони кинулись навперегінки бігти далі в море, і Віталій, підстрибуючи, іукав:

— Глибини! Глибини! О море, дай нам глибини! А по якомусь часі обоє лежать уже горілиць на воді заспокоєні, Тоня бризкає водою вгору, і звідти, з синього неба, білосніжні перла летять, справжнісінькі перла, блискучі, осяйні, оті, що їх добувають хлопчаки в тропічних водах з морського дна... Хотів би і він Тоні таке що-небудь добути,

і щоб вразити її, щоб вона аж ахнула в'їд захоплення. Тільки що ж він їй тут добуде?

— Тоню, хочеш... мідій?

— А де ти їх дістанеш?

— В мене в човні є...

Незабаром вони вже біля човна. Постукуючи, мов горіхами, хлопець насипає з банки перед Тонею мідій, що він прихопив їх, видно, в Сухомлиновій хаті, сам їх розлушує і подає дівчині, подає трохи аж недбало, щоб вона не зазнавалась, не подумала, що він так уже біля неї упадає та прислуговує. А Тоня й сама вміє розлушувати і яку розлушить, то одразу подає Віталікові, їй подобається ця жіноча роль — готувати й подавати.

— А корова, глянь; Віталіку, очей з нас не зводить... Чи вона теж зголоділа?

— Хай пасеться, море велике.

— Та буває таке, що паші хоч у морі шукай.

— А знаєш, скільки пропадає в морі харчу такого, що худоба аж облизувалась би... Про філофору чула? Це оті червоні водорості, що їх повно в лиманах... Доведено, що борошно філофори підвищує удої.

— Дядько Сухомлин своєю ялівкою довів?

— Наука довела.

— Що ж, треба буде цього добра й на наших фермах спробувати... Та тільки, хто хоче пити молоко, фуражу залишав би,— сказала Тоня, і в голосі її з'явилась батькова різкість,— а то влітку весь фураж під мігду виметуть, а навесні, коли худоба дохне, знову давай його назад, ■ із станції тягачами по багнищі тягнуть...

Мідії мідіями, а бутерброди, видно, краще: Тоня й Віталій заодно беруться й за них, а потім пливуть оглянути Сухомлинів причал та рибальську хату-пустку, де восени рибалки ночують, ховаються від негоди, а зараз на їхніх нарах пилюки на палець. Купою в кутку драпі рибальські сітки, на столі Сухомлинові об'їдки, все навстіж, все відкрите, і Віталій тут почуває себе, як господар, бо дядько Сухомлин йому далекий родич по батьковій лінії, і хлопець давно підтримує з ним контакти. Навесні він допомагав дядькові тут смолити човни, трудився, вигладжував по них смолу паяльною лампою, за що й має дозвіл користуватись Сухомлиновим флотом.

— Цікаво, скільки буде від нас до того дредноута? — запитує Тоня, задивившись на судно, що бовваніє в затоці. Віталій тамусе по-смішку зверхності. Для Тоні то загадка, тайна, а він уже побував там, одним з перших ходив на судно рубати свинець та добувати різні радіодрібнички.

— Хочеш, Тоню, махнем туди. Ми вже з хлопцями бували там...

Тоню це, видно, зацікавило.

— Але ж туди, мабуть, далеко? Скільки буде кілометрів?

— На кілометр не знаю, а на милі... миль десять буде.

Дівчина вагається, але по всьому видно, що їй дуже кортить глянути на те дивовисько зблизька.

— Так Сухомлин за човна ж ляатиме,— каже вона невпевнено, коли вони вже бредуть до човна, що легко лежить на воді, іскриться смолою.

— За це не турбуйсь,— заспокоює Віталій.— «Мой дядя самых честных правил...» Він зараз далеко звідси і, з усього видно, повернеться не скоро... А до того ж у нас із ним уже як при комунізмі: твоє — моє, моє — твоє... Бачила б ти цю посудину навесні... Не човен, а кістяк мертвий лежав у кучугурах, дірками світив, розсохся зовсім, а ми з хлопцями взяли, вдихнули в нього живу душу, і, бачиш, який фрегат! Вузлів сім дає!

І хоч Тоня уявлення не має, що то за вузли, однак це її чомусь переконує остаточно, і вона каже з рішучістю:

— Згода. Пливе! І ось вони в човні.

— Покидаємо берег планети,— беручись за весла, каже Віталік, і ці жартома кинуті слова довго бринять Тоні, що невідривно дивиться, як віддаляється берег від них.

— А як же, Віталіку, мотоцикл?

— Я його там прикрив у комірчині старими сітками. Сто літ лежатиме!

Віталій працює щиро, аж ребра ходять здухвинами, кочети ритмічно поскрипують, а Тоня сидить на носі, обсихає, підставивши сонцю свої засмаглявлені плавко стікаючі плечі. Берег щодалі більше можна охопити оком. Що далі вони в море, то ширше відкривається їм надбережжя своїми безлюдними кучугурами, чабанськими пасовищами, радгоспними далекосяглими землями. Ніде ні деревця. Центральної садиби не видно, лише рибальська обшпугована вітрами хата блищить, черепиця на ній тече в мареві, горби кучугур облягають її, ніби алігатори, ніби створіння якісь палеозойські, що, дримаючи, гріють на сонці свої жовтаво-бурі спини. А священна Сухомлинова корова ще й досі стоїть у воді, тільки вона вже стала маленькою і де далі стає ще меншою, втрачає свою червоностепову масть... Віталій дивиться вперед, не спускає ока з далекого, ледь мріючого судна, щоб тримати курс просто на нього. Він уже обливається потом, тернеться щогою об плече і знов гребе, Тоню аж жаль бере, що він так старається, а його ще й ченчики жалять, і вона пробує відганяти їх, бо ці !

ченчики та сірі степові мухи з чабанських кошар теж пливуть разом з ними, зі степів — у блакитніючу безвість.

— Може, тебе змінити, Віталику?

— Сиди,— відказує він,— Я вгощаю.

Тоню захоплює оця таємничість, оця, сказати б, поезія таємничості, в яку вони поринають. Велика вода, суцільна голубінь вже оточує їх. Ніжно-блакитна шовковість небес і густо насичена синню, аж чорна просторінь, моря — такий їхній світ, серед якого їм чути тільки хлюпання хвилі та ритмічне поскрипування кочетів.

Море, що спершу прозоро просвічувало аж до дна і зверху було веселим, синім, щодалі мовби темнішає, важчає, воно стає і справді чорним, можна зрозуміти, чому його так назвали. І хвилі, всюди хвилі, хвилі... Біля берега їх майже не було, а тут ними все море вилискує, перевертається, і лише де-не-де над їхньою темною синню чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов, зникне, як і не було його. Берег віддаляється. Уже ледь біліє черепицею рибальська хата, їхній береговий орієнтир. Хата ніби вгрузла в землю — її черепиця тепер лежить просто на самій поверхні моря, на самій смузі обрїю. Аж трохи страшнувато стає Тоні, що їх уже віддаляє від берега така відстань. А судно ніби й не наближається. Важка його непорушність, як і раніш, далеко темніє серед густої сапфірної синяви.

— Моторкою ми до нього швидко добирались,— каже Віталій, ніби виправдуючись.

Зрушився вітерець. Віталій склав весла, взяв на дні човна шмат якоїсь замазученої брезентини, розіпнув, і та брезентина... враз стала вітрильцем!

— Дми, дмухай, товаришу бриз! — примовляє Віталій, направляючи парус куди слід.

Певне, і йому трохи не по собі, що вони так далеко зайшли в море, але він старається нічим не виявляти цього, і його самовладання заспокоює Тоню.

— З берега здавалось, ніби зовсім близько,— каже вона,— а тут ось плывемо, мабуть, більше години, а судно ще Де.

Хлопець киває на вітрильце:

— З цим ми швидко до нього добіжимо. Солом'яна чуприна спадає хлопцеві на лоба, а очі з-під неї зірко примружені весь час вперед, щоб не збитися з курсу, не відхилитись від судна вбік.

Степ уже ледве мріє. Вітрильце їхнє таке маленьке, що навіть якби хто й був у цей час на узбережжі, то навряд чи помітив би їх звідти.

— Назад нам, Віталіку, доведеться проти вітру?

— За це не турбуйсь. Моряка парус додому сам несе!

Він жартує, але без посмішки. Невже і йому трішки-трішки лячно, тривожно? Ще б пак, така темна, лиснюча стихія стелеться навкруги. Мабуть, небо в космосі отаке ж темне, непривітне і має в собі щось затасно-грізне. Темна морська просторінь навкруг, і тільки сонце високе, zenітове смажить їх і тут, ллється на плечі дівчині, на голі Віталікові реберця, на густу темно-синю гладінь.

Судно, однак, таки ближче. Сіре залізне громаддя його низько, розлого сидить на воді, осівши майже по ватерлінії. В небі мережкою щогла прозорчата, похилена набік, наче після урагану. З висоти щогли спадає якийсь обірваний трос, теліпається в повітрі.

Вже й Віталій, і Тоня не зводять з судна очей. Для Тоні воно повне таємничості. Все воно — недоступність і заборона. Ось на борту на брудно-сірому тлі видніє білий знак, якісь літери і цифра 18... І це як шифр, як таємниця нерозгадана, відома небагатьом. Вже підпливши майже до борту, вони зненацька почули шум крил, птаха звідкись сполохнули. Гава! Самотня чорна гава замахала в повітрі крильми, кілька разів крикнула голосом бюрократа, кружляючи над своїм залізним гніздовищем. І де вона взялася тут?

Віталій і Тоня, поодягавшись, примовклі, внутрішньо напружені, йшли вже понад бортом судна. Почуття незаконності, незадоволеності свого вчинку весь час не покидало їх. Все грізне, похмуре, від усього віє запустінням.

Облуплена, облущена фарба бортів. Іржа... Ілюмінатори засновані павутинням.

В одному місці Віталій, впритул приставши до борту і взявши це машинище на абордаж, звелів Тоні хапатися й лізти вгору, на палубу. Вона мить роздумувала, потім міцно вхопилась рукою за гарячий, напечений сонцем ілюмінатор,— цей теж був заснований павутинням! — а далі допомогло їй якесь іржаве, нестерпно розпечене скоб'я, і не встиг Віталік дати їй пораду, як вона була вже на палубі.

Залізо палуби вогнем опекло їй босі ноги — вона мусила аж пританцьовувати.

— Пече, ой пече! — гукнула вона вниз Віталієві, що вовтузився там, складаючи парус і примуцьовуючи човна.— Кинь мені босоніжки! Ой, мерщій! Бо я тут як на сковороді!

У відповідь на її слова полетів на палубу один босоніжок, потім другий, а невдовзі з'явилася із-за борту і солома Віталієвого чубчика та худенькі плечі в самій майці,— з його появою Тоні стало веселіше. Почуття гостре, нервово-лоскотне охопило її. Хотілось сміятись, кри-

чати, галасувати так, щоб всі почули! Їхній крейсер. Двоє їх, двоє закоханих, на великому військовому судні. Ніколи, звичайно ж, не було на цьому військовому судні закоханої пари, щоб отак — він і вона. Лунали тут суворі команди, накази, радіопозивні, номери, шифри — все службове, суворе, владне. А тепер їм скорилося це тисячотонне сталеве громаддя, на сталевій арені могутніх рудо-іржавих палуб владарює сміх, їхня любов!

— Подумати тільки, куди ми з тобою забрались,— сказала Тоня радісно-тремтячим голосом.— На справжньому крейсері!

— Навіть якщо на есмінець,— посміхнувся Віталік,— то й тоді ти не повинна розчаровуватися... Таки гора. Залізний Арарат серед моря.

Вода була десь далеко внизу, і човник їхній там поколихувався, такий малюсінкий, а судно здіймається над морем справді мов залізна гора, сталева скеля, їхній сталевий острів.

— Яке ж велике!

Тоня сама не своя від хвилювання, її охоплює лихоманкове збудження, проймає дроз, трепет, що це вони з Віталіком аж куди добулися, одні-однісінькі опинились на цьому островку, як робінзони, де їх оточує химерне залізне бескеття... І Віталік теж помітно схвилюваний, голос його аж трохи зривається, коли він що-небудь пояснює Тоні.

Тріщить під ногами серед іржі щось біле, блискуче.

— Дивись, Віталіку,— кидається на блискітки Тоня,— скляна вовна якась!

— Не вовна це.

— А що?

— Скловата. Ізоляційний матеріал. Бачиш, з розпоротих обшивок вилазить.

— Яке ж біле та гарне.

Вона бере пучок цього дивного матеріалу в руки, але Віталік застерігає:

— Не бери!

— Чому?

— Руки потім довго щемітимуть... Воно в тіло в'їдається. А зате ізоляція з нього... Скловата ця і в огні не горить.

— Ні, трошки я обов'язково візьму, в таборі моїм дітлахам покажу,— і Тоня, як пір'я з подушки, жваво висмикує із розпоротої обшивки скловату зовсім чистої, білої, як перший сніг.

Де-не-де палуба повидималась якимись пухлинами, видно на ній якись пробойни, рвані дірки, люки, зяючі в прірву... Біліє розсипане вапно, крихти цементу...

— Що це за дірка, Віталіку?

— Та це так...

Він чогось мнеться, щось не доказує. Бере крихту цементу й нюхає навіщось. Потім каже жартома:

— Полігоном пахне.

Тримаючи одне одного за руки, вони зазирають у пробойни, в моторошну глибінь темних трюмів, де, вода блищить маслянисте, почувається, що важка вона там, застоюна, з нафтою чи соляркою.

— А рейки для чого тут?

— Мабуть, по них підвозили торпеди на вагонетках. Бачиш, он рами на кормі? Не інакше — торпеди з них запускали... Ну, це ось лебідка... Брашпиль... А це ось круг для гармати.— Вони, все ще тримаючись за руки, розглядають круг масивний, металевий,— Гармата, видно, могла повертатись в гнізді на триста шістдесят градусів, в усі кінці неба,— пояснює Віталік, і вони мимоволі обоє глянули в небо, де вже гава не каркає, а тільки ясніє чиста голубінь зеніту та сліпуче палає якесь незвичайне, майже космічне сонце.

Йдуть, неквапом оглядають кубрики, ці гарячі металеві клітки, в яких жили колись люди, жили, як у сейфах. Залізо й залізо. Покарьжені труби, обрізані проводи, залізний хаос. Віталій пускається в цей хаос попереду, де по трапах, а де й без трапів перелазить дедалі вище з однієї палуби на другу, а Тоня невідлучно пробирається за ним, стараючись, мов слухняна альпіністка, точно повторювати кожен його рух. Хлопець час від часу застерігає, бо тут обачність понад усе, тут легко зірватись...

— Як ми вже високо! — Голос дівчини аж трепеще.— Глянь, де вода!

— Ого-го! Далеченько.

Рубка радиста: де були жмуття проводів — одні корінці стирчать, хтось пообрізував чепурно.

— Це і я тут поживився,— всміхається Віталій.

Тоня вже студить на руки, вони справді починають щеміти від цього ізоляційного скла, що й тут по палубі всюди валяється купами, а в салоні аж за шню сиплеться блискучими скалками із прорваної обшивки. Це ж тут, в салоні, сиділи командири, бесідували, щось вирішували... Все порвано, порубано, обдерто.

Тоня й досі не може як слід збагнути, що сталося з цим судном, чому воно, власне, тут? Сіло на міліну? Але ж тут глибінь! Привели моряки його, кинули в затоці й пішли собі, розпаливши апетити степових шукачів пригод. Не тільки такі, як Віталік, тамували тут пригодницьку свою жагу, а й серйозні дядьки — голови колгоспів —

брали участь в роздяганні цього сталевого велетня, тягли звідси різне обладнання, труби, а декому нібито дістались навіть цілком справні електромотори... Зараз тягти вже нічого, дух запустілості панує всюди, павуки переснували все судно — і де їх стільки набралось, як залетіли вони з степів аж сюди на тонких своїх павутинках?

Суднові, здається, не буде краю. Не з берега, тільки тут, зблизька, можна впевнитись, яке це воно величезне. Ідеш крізь його залізні буреломи, спускаєшся то нижче, то вище («то знову гарматні відсіки... а то шлюп-балки!»), потрапляєш у якісь глухі закутки, залізні закапелки, в напівтемряву, то знову перед тобою грає сонцем іржава сталева стіна, який-небудь камбуз, або клюз, або відсік, серед яких Віталік тільки й може зорієнтуватись. Тут треба оглядатись добре, щоб не оступитись та не зірватися сторч головою вниз, в оте залізне провалля, де в глибині безодня, в плямах нафти чи солярки мертво лисніє застоюна брудна вода. Залізні колодязі — мертві, непорушні, а за бортом море мерехтить неспокійно хвилями, хлюп та хлюп... Знов лабіринт якийсь, рвана бляха (видно, вирізав хтось лист алюмінію), і раптом з напівтемряви напис:

«...затопление открывать только при фактическом пожаре». Що це означає? Як це розуміти? Таємниче, мов ієрогліфи! А хтось це ж писав, когось це стосувалось, для когось цей напис, може, важив безмежно багато... А це що таке: «Боевой четыре...» Вся вона, ця іржава сталева гора, повна загадок, таємниць, умовних знаків, яких навіть Віталікові не розгадати.

— Чи буде кінець йому коли-небудь? — питає Тоня, натрапляючі знов на неводи павутиння, обминаючи в півтемряві якесь заліззяччя.

— А ми ще ж і половини не пройшли,— каже Віталій і виводить Тоню з темного закутка на світло, показує вгору на щоглу: — Оце антенка. Оця б ловила, еге ж?

Самим своїм виглядом ця корабельна щогла здатна викликати в душі хвилювання. Приковує зір, надить простором океанів, гуде бурями далеких широт... З щогли звисають обривки тросів, проводів, що їх, видно, ніхто не міг дістати, а ще вище...

— Віталіку, то що за шпаківня, аж-аж там угорі?

— Там стояв сигналіст. Впередсмотрящий...

— Це ж забратись туди... просто не уявляю.

— А ти уяви...

Не встигла Тоня схаменутись, як Віталій уже чіпко подряпався вгору і вгору по стрімкій щоглі, по обламках трапа на ній. В Тоні аж серце холонуло, щоб він не зірвався, а він, по-мавпячому деручкий,

забирався дедалі вище, аж поки, досягши свого, випростався на щоглі, на тій недосяжній для Тоні височині — десь аж у небі! Вітер гойдав уже нижче нього обривок сталевого троса, а хлопець стояв усміхнений — усміхався звідти Тоні: ось, мовляв, де я, твій Впередсмотрящий...

І раптом Віталій застиг, закам'янів, задивлений кудись у море, і Тоні здалося, що він зблід, що на обличчі йому відбився жах. Тоня теж глянула в той бік і серед темряви непокійливих хвиль побачила... маленький чорний каючок!.. Хтось пливе! Хтось підпливає до них! Вона навіть хотіла гукнути Віталікові: «Хто то пливе до нас?» — але в каюку не було нікого, він був... порожній!!! Мов у недоброму сні, якимось навіть недоречним видався він — без нікого! без живої душі! — серед безмежжя хвиль!.. Чорна блискавка вдарила в мозок, приголомшила Тоню страшною догадкою... Вже помилки бути не могло: та маленька смоляно-чорна посудинка, що її в першу мить Тоня й не впізнала без вітрильця, то ж їхній був човник, їхній баркасик, що його тепер вітер тихо, ледь помітно, але безповоротно відгонив у море. Далі й далі від них — у відкрите море!..

Звечоріло, зірки проступили на небі, а десь у степу теж, мов зірки, спалахнули крізь імлу вогники: то їхня Центральна, що вдень її звідси було майже зовсім не видно, зазоріла вечірніми вогнями. Тепер стало ще відчутніше, як далеко вони від степу, яка непереходима далеч води й темряви відділяє їх від берега, від усього попереднього життя. Ледь-ледь блискотять із імли степові їхні зорі...

А вони сидять, мов сироти, позицуювались в затишку бойової рубки, їм холодно — залізо судна після денної спеки дивовижно швидко нахолонуло. Тоня, наплакавшись, схилилась Віталікові головою на коліна і, здається, заснула, змучена переживаннями, а Віталій не зводить очей з берега, намагається розібратись в усьому, що сталось. Він, він винен в усьому! І нема тобі виправдань, не шукай їх. Підбив, заманив Тоню, яка з своєю любов'ю так довірливо пішла за тобою, а ти... Куди ти її завів? В пастку, в смертельну пастку завів, не сказавши дівчині всієї правди, не застерігши, що її тут жде. А жде її тут не тільки голод і спрага. Звичайно, він готовий ради Тоні на подвиг, на самопожертву, але за цих обставин навіть це не потрібно — кому потрібна твоя самопожертва? Твоя провина перед нею безмежна, і хоч Тоня це розуміє, але з уст її не зірвалося жодного слова докору, і вона й зараз тулиться до тебе в довірі з своєю любов'ю, сльозами, ніжністю. А ти, який мусив би бути дужчим за неї, виявити ось тепер мужність та винахідливість, нічого не спроможний зробити. Може, таки треба було плигати за борт і кинутись

вплав за човном уздогін? А коли він, мало не зірвавшись, в одну мить скотився зі щогли й ринувся був до борту, сама ж Тоня схопила його за руку:

— Не смій! Не доженеш! Утонеш! І таки ж правда: тут і майстер-розрядник з плавби навряд чи б догнав. Згодом лише якось жалібно запитала:

— Як же це ти, Віталіку? Чому ж ти не прив'язав?

Він щось белькотів їй, що ніби ж прив'язував, ніби ж накинув кінець вірówki петлею на якийсь гак, не сказав Тоні лише того, що, коли проробляв це, увагу його відволікли саме її босоніжки, що їх треба було кинути на палубу...

Рятівний каючок, власноруч просмолений з допомогою паяльної лампи, пішов і пішов тепер на морські простори, гуляє десь, як просмолена запорізька байда. Може, десь аж в Дарданеллах переймуть малу твою байду, переймуть, а вона порожня, в ній нікого, тільки хлоп'яча сорочка чиясь та авоська з недоїдками бутербродів, загорнутих у райгазету «Вільний степ»...

Дивно, але в нього таке враження, ніби якась зла фатальна сила штовхала його сюди і ніби все його попереднє життя було тільки готуванням до того, щоб зробити цей жахливий крок... Буває ж так, що людину тягне, настійливо тягне кудись,— ось так і його тягнуло з тої миті, як тільки він побачив із степу це бойове судно, що, мов сама його мрія, силуетне застигло на обрії... Кажуть, що є люди, яким важко перебороти в собі бажання кинутись з висоти — безодня їх втягує, заманує, кличе, щоб кинутись, щоб спробувати ніколи не пробуваного... І хто знає, чи не зринає часом подібний потяг, подібний порух свідомості в того, хто має доступ до тієї найстрашнішої кнопки, про яку має звичай розбалакувати Гриня Мамайчук. Хто дослідив той хаос підсвідомості, ті первісно-темні глибочезні надра, де, можливо, якраз і зароджуються вулкани людських вчинків? Чи так уже далекий від істини той же Гриня, який твердить, що вади людської природи вічні, що ми справді гріховні від народження й несемо печать гріха на собі? Колись, на світанку життя, гріховна спокуса нібито погубила легендарних Адама і Єву; хай це вигадка, хай Віталій у все це не вірить, але знову ж таки — хіба тільки пустощами, легковажним своїм хлоп'яцтвом Пояснить він і свій сьогоднішній вчинок? Хіба ж Тоня, його розумна, твереза, практична Тоня, сіла б із ним в каючок, якби і її не штовхало оте чортеня зваби, спокуси, жадання торкнутися чогось заборонного, звідати незвіданого? Чи, може, в цьому якраз і є сила людини, її дар, може, без цього не знала б вона отого виходу в океан і ніколи нічого не відкрила б?

Тоня здригається нервово в дрімоті, ніби її ще й зараз стріпує внутрішній не виплаканий плач. . і

Поменшало вогнів на Центральній,— певне, спати вже потроху вкладається радгоспна столиця, бо рано почне завтра свій трудовий день.

Майнуло над степом віяло світляне, переміщаючись у просторі,— чи кінопересувка помчала з відділка після сеансу, чи, може, з «Чабана» після перевірки соцзмагання повертається мати з робітниками додому? При самій згадці про матір душа Віталікова наливається болем. Прийде вона додому, а сина нема, і завтра не буде, і, може, не буде й ніколи! Як він непрошенне завинив перед нею! Виплаче очі за сином. Уява малює її розбитою горем, зістареною, самотньою... Ось як вчинив з нею він, її надія, її опора. Будуть розшуки, буде тривога, але хто догадається шукати їх тут, на цьому іржавому обдертому судні, що бовваніє серед моря уже тільки як льотчицька мішень!

Ніч зоряна, видна, в такі ночі співає степ. Десь і зараз далеко з берега ніби чується пісня — ні, тільки вчувається. Коники сюрко-чуть — ні, тільки обман слуху... Тінь від судна темніє на воді, а море темним полиском мерехтить безкрайньо, як мерехтіло воно колись Магелланові і Васко да Гамі... Простори океанів відкривались і тобі, але твоє судно ніколи звідси не попливе, на мертвому якорі воно! А океан, живий, вічний океан, хлюпає в борти, б'є в підніжжя цієї сталеві безжиттєвої скелі, наганяє думи про владу сліпих сил, про неминучість удару, про неможливість відвернути його... Ні, так можна дійти до божевілля! Невже все? Отак безглуздо? Світлий, чистий океан життя стелився перед ними, а тепер що: океан тьми і хаосу? Кінець? Всьому кінець? Оце повне життя, молодості, повне краси й любові дівоче тіло буде повільно зсушене голодом-спрагою? Треба шукати виходу. Будь-що знайти вихід. Треба боротись. Боротись — цього вчила його мати, вчили в школі, це чув він безліч разів, про це стільки читав... Боротись, але як? З чим? З безглуздям самого становища, самого випадку? Коли батько боровся на фронті, він знав, що йому треба вбити ворога,— з ним борись... А тут хто твій ворог? Море? Небо? Ота зоряна дорога, що над морем, над степами пролягла? Все, що є, що вчора ще було радістю, красою, життям, зараз мовби готує тобі муку і смерть.

Двигуни! Може, десь там в глибині судна збереглись двигуни? Може, їх якось можна запустити, зрушити ними всю цю махину з місця? Вдень він спуститься й туди, в машинне відділення, все обстежить, обнишпорить. А поки що тільки й б'ються на цьому сталевому гіганті оці їхні двоє невтомних, стукотливих у грудях сердець...

Було свого часу й тут, на цьому судні, життя, ходив на ньому по морю цілий колектив людей, цілий світ пристрастей, думок, мрій носило по хвилях це судно, одягнуте у важку непробійну сталь. Вдень і вночі вистоювали вахту молоді хлопці по своїх місцях, чергували біля гармат бойові обслуги, а вечорами, може, якраз тут, на бакові, лунала гармошка, задумливі лилися матроські пісні. Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи, щоб з цього металу народилися трактори, комбайни, різні розумні й гарні машини... Деякі радіодірибнички ще й він, Віталій, встиг добути з корабельної радіорубки, і вони йому були дуже до речі, коли збирав свій любительський передавач. Сюди б йому той передавач, що ото на друзки тоді розлетівся, запоганений Яцубою... Пізніше сам Яцуба звернувся до нього уже як представник ДТСААФу, запропонував зареєструватись в гуртку радіоаматорів, бо тобою, каже, і в області зацікавились після того, як ми тебе запеленгували... Десь там, по той бік рокової межі, zostались його запеленговані пустощі, улюблена робота, коли він, уже повноправно надівши на радіовузлі навушники радиста, поринав у гомін ефіру, zostалась і спрагла матерна любов, і чиста Сашкова дружба... Одним необдуманим кроком він відділив себе від усього того, саме щастя своє поставив під такий удар... День починався сміхом, летом, поцілунками, все попереду віщувало тільки удачу, обом заваблювали душу світлі простори, сонце, синє роздолля...

А лихо сталося. Мовби змужнілим поглядом Віталій оглядає зараз себе, обдумує знову і знову, як це скоїлось і як закінчиться. Невже це і все, що він встиг у житті? Невже це похмуре, як привид минувшини, судно стане залізним саркофагом для них? По суті, нічого ще не зроблено в житті, хіба що примус кому полагодив та керогаз, а всі оті будовані і незбудовані твої кораблі, вони всі попереду, вони помандрують в майбутнє без тебе, а ти, хлопче, куди ти звідси помандруєш? Помандруєте, помандруєте,— ніби нашіптував йому злий якийсь голос,— і ти, й твоя Тоня, і ніколи не відродитесь, не повернетесь до ваших степів сонячних, до магістральних каналів, що їх там будують, до виноградників, що там зеленіють... Будуть атомні ери, міжпланетні польоти, дива-чудеса з'являтимуться на землі, але то все буде уже без вас, без вас... Про людину кажуть, що вона велетень, бог, гігант. І хіба ж не так? Володітиме небом, матиме владу над грозами, над стихіями, все небо буде їй підвладне,— з блискавицями, з дощами, з нуртуванням хмар! Всі могутні сили природи будуть послухні людській волі, рухові людської руки. А ти ось тут не можеш зрушити з місця купу залізного брухту, не можеш викресати іскру вогню, не

владен відвести від своєї Тоні удар... Він чує, як вона дихає, як поворухнулася.

— Зоряно як.— Тоня підвелася, сіла, підібгавши ноги,— Я довго спала? Мабуть, уже пізно? А руки як щемлять від того скла... Чого ти мовчиш?

— Після того, що сталося, Тоню, ти повинна б мене... зненавидіти.

— Що ти вигадуєш? — Тоня взяла його руку.— За що? Це я дурна, що тебе не втримала, сама піддалась... Тобі холодно?

Відчувши, що хлопець дрижить у своїй майці, вона притулилась до нього, пригорнула, щоб зігріти:

— Тулись до мене, тулись.

— Я вже думав плота зв'язати, якого-небудь «кон-тікі»,— глухо сказав Віталій.— Але ж ніякого дерева тут, сама сталь.

— Якби хоч вода була,— мовила Тоня згодом.— А то й ніч холодна, а пити... просто сушить всередині. Це правда, Віталіку, що людина довше може витримати без їжі, ніж без води?

— Ми питимемо морську.

— Її не можна ж. Наші тато, як розвеселяться, все люблять про того чумака розказувати, що вперше біля моря опинився та хотів воли напоїти. Води багато, розпріг, пустив круторогих напувати, а вони не п'ють. «Он ти яке! — вигукнув чумака до моря.— Тому тебе багато й є, що тебе ніхто не п'є!»

— А ми питимем. Один французький лікар довів, що й морську можна.

. — Ну, в них, кажуть, і жабенят можна ковтати,— мовила на це Тоня.— А пригадуєш, Віталіку, яку ми воду в Каховці пили? З кубинцями біля джерела?

Віталік тільки зітхнув. Ще б пак, не пригадати ті ключі-джерельця на березі Дніпра, де було колись село Ключове і де їх ще й зараз сотні б'є з відкритого берега, з-під коріння верб та платанів. Села Ключового нема вже, є натомість місто Нова Каховка, а ключі zostалися, живуть, виструмовують всюди: чи з тріщин берега, чи з-під кореня, а то й просто — тільки гребни землю рукою, там уже й ворухнуться пісок, явориться водичка! Холодна скаламучена вона, але каламуть швидко осідає, і вже ти п'єш воду таку свіжу, прозору та чисту, що недаром про неї кажуть: як сльоза. Височать тут платани могутні, що кора на них — неначе атлас, і з-під коріння їхнього теж пробиваються джерельця, а один струмінчик витікає просто з Дупла старої верби при землі і весело дзюркоче по камінчиках у Дніпро... З нього, з цього струмочка, вони й пили разом з молодими кубинцями — студентами Каховського технікуму механізації сільського господарства... Хлоп-

ці віку майже Віталікового, вони жили і вчилися у Каховці, правда, спершу незвичні були до нашого клімату, все мерзли, а потім звикли, тільки в Дніпрі мало хто з них купався — Дніпро для них був і влітку холодний. В той день вони вже прийшли були прощатися з Дніпром перед поверненням на батьківщину. Тоня не втерпіла, зачепила їхнє товариство:

— Україна подобається?

— О! — Вигук захоплення був їй у відповідь. Це вже вони поїхали додому, повезли аж на Кубу добуту науку і спомин про Дніпро, про вікові платани каховські, з-під яких десь там і зараз всюди б'ють, яворяться джерела і стікають прозоро в Дніпро...

Немовби то було десь на іншій планеті — і випускний вечір з врученням атестатів, і кримська подорож, і квітуюча рожами дорога на Каховку. Був той світ широкий, розливистий, повен надій, повен життя, а тепер ось кинуло їх на цей острів смутку й розпуки, ніби на галеру прикувало, залізну, непорушну. А могло ж все бути інакше, могло їх і не занести сюди, та й саме це судно-брухт давно могло бути розпиляне на шматки десь у Кримській бухті. Бачили ж вони там під час екскурсії величезний крейсер, що його газорізальники краяли на окремі брили, на великі, а тоді ще на менші, на такі, щоб їх можна було вкинути в домну. Податливо, мов шматок мила, краялась на їхніх очах грубезна корабельна сталь. Потужні крани підхоплювали багатотонний, щойно відбатований брухт, перекидали його на берег, там була його вже ціла заваль, а газорізальники в захисних окулярах всюди висіли по бортах та робили своє, струмені світла від них так і бризкали, і борти переставали бути бортами, і ватерлінія горіла під струменями палаючого кисню!..

— Ляж, Віталічику, та поспи,— з ласкою в голосі мовила Тоня, пригриваючи свого невдачу морехода,— Може, хоч уві сні що-небудь надумась.

Таке в ній ніжне, голубляче почуття з'явилося до нього, як буває, мабуть, у матері до дитини, бо такий він був зараз маленький, беззахисний, у самій майці. Скрутився клубочком, зіщулився, схилився їй на руки, і ласка до нього росте, і це почуття до нього гріє і її саму. Якби ж можна отак, щоб приколихати його, а прокинеться — вже ночі нема, і заліза цього нема, і замість моря, що оточує їх, вже степ навкруги, сповнений краси і вільготи... Шукатимуть їх — це напевне, на весь радгосп здіймуть веремію, але шукатимуть де завгодно, тільки не тут. А може, хто й догадається? Ох, перепаде їй гирлиги від батька — він її висвятить, як найде! Батіг би йому зараз такий, щоб аж звідти дістав баламутну свою доню по жижках! Тато, мабуть, зараз

з вівцями в степу, десь веде отару попаски, може, навіть і поглядає в цей бік на окутане зоряною темрявою море, але й не догадується, куди занесло його дзигу, баламутку, його куйовдю. Закричати, заволати б оце звідси туди, до нього... Аж теплою хвилиєю обдало Тоню при згадці про батька, про його запальність та гостру, гоноровиту вдачу. Який він безстрашний та веселий стає, коли вип'є чарку, як усіх критикує, не супереч тоді йому, все викаже після довгої чабанської мовчанки... А в душі його є щось поетичне. Згадуються їй і пісні його напідпитку, і посаджені зіркою тополі, і ота його чудернацька звичка надівати Петриків льотчицький кашкет, щоб красуватися в ньому цілу ніч біля отари. «Тіло зсихається, а дух бунтує»,— так сказала якомсь Демидиха про нього, і такий він і є, її тато. Невже вона більше ні з ним не побачиться, ні з мамою, ні з братом та сестрою? Невже не бути їй більше біля вогника в піонертаборі, де вона залишила стільки розваг і веселощів? Через море брела, спішила, забейкана прибігла в садок на побачення, і, виходить, спішила на своє безголів'я... Уявляє, як Лукія Назарівна, ця сувора й справедлива жінка, примчить до них на кошару, накинеться на батька: «Де дочка? Це вона мого сина занастила!» А він теж розкричиться у відповідь, бо він не з тих, щоб терпіти, коли посягають на його чи доччину честь.

Буде, буде й там горя... Поїхали купатись і втонули — ось що про них подумують у радгоспі. Згадалось Тоні, як позаторік на Свято врожаю поїхали колективно з Центральної до моря купатись,— на Третій відділок поїхали, там найкращий пляж, і один молодий комбайнер, далеко запливши, втонув. Шукали його до ночі, так і не знайшли. Через кілька днів труп його вже у відкритому морі прикордонницький катер підібрав — обличчя нема, очей нема — чайки повикльовували, тільки по татуюванню на руці і впізнали. «Щурко»,^ було витатуйовано там..

А Віталік спить після втоми та виснаги, спить в неї на колінах. Хай відпочине, тоді він, може, й справді що-небудь придумав, вона в нього вірить і зараз не менше, як тоді, коли сідала в каючок. Мабуть, з цієї віри в нього, в його здібності й зародилось ще в школі її почуття до Віталіка. Для неї, яка з трійок не вилазила, було просто дивовижно, як він швидко все схоплював, який розум у нього чіпкий та бистрий, в трудні хвилини на виручку цілому класові приходила його догадливість, блиск його думки, його тямущість. Вона була певна, що в майбутньому його жде щось незвичайне, це ж із таких скромняг виростають ті, що стають потім відомими, роблять великі відкриття, а вона ось його не вберегла. Зараз в цій скруті він став ще дорожчий для неї, ніжність до нього росла, гаряче почуття вихоплю-

валось з душі через край... Як вона хотіла б зберегти його для днів завтрашніх, для всього того, що він міг би здійснити, винайти, відкрити! В своїх мріях бачила вона його то в далеких океанах, то в отих зоряних космічних просторах, де Віталік у скафандрі вже прокладав дороги до інших планет...

Тоня не може пробачити собі, що так мучила його різними витівками, комизливістю, вдачею джиджуристою... Ревнощі оті, що спалювали хлопця не раз,— диму ж без вогню не буває!.. Сержант з полігона таки двічі проводжав її додому і навіть трішки подобався їй. Смішний! Прощаючись, він щоразу весело казав:

— Іду служити!

І вчитель фізкультури теж їй подобався трішки, і льотчик Сіробаба, особливо його чорні розкішні вуса... Але ж тільки трішки, зовсім не так вони їй подобались, як Віталік. Мабуть, з часом і він сам це зрозумів, бо говорив про сержанта без злості і насмішкувато, радив Тоні, щоб вона нарвала своєму колишньому кавалерові стручків із сафори-дерева в парку,— тими стручками хай тільки терне, мовляв, по чоботях, то вони аж горітимуть, ніяка сукнина такого блиску не дасть...

Котра зараз година? Чи скоро почне світати? Зоряний степ розкинувся угорі. Великий Віз повернувся, завис. Гроном Волосожар стоїть незвично високо і незвично блискучий — чи то йому ніч степова яскравості додає? А через усе небо, просто над судном, проліг зоряний Чумацький Шлях. Все бачив, що було, і все бачитиме, що буде... А ген-ген над степом блищить ще одна зірка, навіть не схожа на зірку, така яскрава. Ніколи Тоня не бачила зірки такої величини... Може, то Сіріус? Чи планета Венера? Чи інша яка планета? Десь у західній частині неба, здається, літак гуде. Тоня прислухалась: так, справді гуде. Видно, йде на дуже великій висоті, бо ледь чути його десь аж між зірками Чумацького Шляху... Дужче та дужче стугонить небо, і вся ніч, і море мовби прислухаються до того далекого стугоніння, де летить людина, володар всього. Образ брата Петра та дружна компанія його друзів льотчиків, з якими він заїздив, спливають на думку Тоні: може, то якраз вони йдуть кудись по своєму завданню, упевнено, дужо, стугонливе йдуть на великих, підзоряних висотах...

Розбуджений гуркотом літака, схопився на ноги Віталій і, ще не прочманівши зі сну, шарпнув Тоню:

— Ховайсь!

Він штовхнув її в якусь будку, в залізу темряву, звідки тільки й видно було круглий зоряний клаптик неба в ілюмінатор... Тоня не розуміла, що його так наполохало спросоння.

— Чого ти, Віталіку?

Він мовчав. Чути було, як він схвильовано дихає в темряві. Тоня подумала, що це йому стало ніяково за свій переполох, а Віталій не почував ніяковості, він був зараз сповнений тривоги, бо знав більше, ніж Тоня, припавши до ілюмінатора, напружено дослухався до неба, а в голову стукала й стукала думка: «Ми — ціль! Ми — мішень! Нас летять бомбити! Нас бомбитимуть!»

Небо — все небо стугонить рівно, владно, величаво. Піднявшись десь із далеких аеродромів, на рівні зірок ідуть моїутні машини, гіганти стратегічної авіації.

Можливо, на полігон, а можливо, скинути свій вантаж якраз над затокою, бо й сама ця затока є тільки часткою полігона, його водяною дільницею, а судно це для того й залишено тут, щоб його бомбили, щоб по ньому влучати. Вже бомбили, і ще бомбитимуть — бомбитимуть, доки не розбомблять, доки не буде виконана вся військова програма!..

— Де ж він?

Тоня, притулившись до Віталіка, теж визирає в ілюмінатор. Стугоніння — гуркіт даленіє, тана у високості. Тихе стає небо.

Наелектризовані обоє, вони вибираються із своєї схованки і знову бачать над собою вгорі величезний зоряний степ. Вже ледве чути бринить їм той невидимий літак чи ціла армада літаків, що пішли й пішли, даленіючи в зоряній куряві Чумацького Шляху.

Через деякий час почули гуркіт над полігоном. І ще гуркіт. І ще. Потім все вщухло, виповнилась тишею ніч.

Але хлопець уже не міг тепер не дослухатись до неба, до його зоряних глибин. Час від часу вчувалось йому, що небо із заходу починає загрозливо стугоніти. «І це так триватиме весь час? Це ми весь час так житимем тут, на цьому іржавому ковчезі?» — з тривогою думав він, поглядаючи на Тоню, теж присмучену якимись догадками. А Тоні чомусь згадалися в цей час братові слова про те, що важко бомбити море в зоряну ніч... Та ще згадалась розповідь Петрового друга про війну, про те, як гинули льотчики фронтові: полетять — і нема, не вертаються, і наче й досі вони десь там, у зоряних висотах, живуть...

Решта ночі минула спокійно.

Притулившись одне до одного, вони мовчки дивились, як над світом поступово виднішає, зірки тануть в попелястому небі. Це був той ранній час, коли в степу так гарно, коли чабани випускають овець із кошар і зорюють, тобто ведуть їх попаски степом ще при світлі зорі; це найкращий час для чабана — вести отару, доки ще не жарко, по прохолодних випасах і слухати, як в тихих ранковім повітрі по-

дзвонює тронка... Так лунко-лунко навкруги, за цілі кілометри чути, як десь проторохтить гарба із ферми в степ і як десь там уже перегукуються люди, накладаючи сіно в гарбу. Там спокій, лад, ще один трудовий день починається. Чабани; зійшовшись, спокійно будуть перемовлятися про нічну роботу льотчиків, що мов громовержці гуркотіли над полігоном.

Схід розжеврюється, море світлішає, ось-ось сонце зійде... Серед вічно живих мерехтливих хвиль моря тільки судно їхнє з покривленими щоглами стійгне в непорушності. В глибині степу, десь аж під небосхилом, ледь темніє цяткою Центральна. Ні парку, ні фронтону школи, ні вітродвигуна за його пропелером, ні навутинок телевізійних антен — нічого не розрізниш, усе так злилось, як у мареві, так далеко.

— Віталику, скільки, по-твоєму, буде туди?

— Та стільки ж, як і вчора було...

Він усміхається скупо, краєм рота, а глянувши на неї, аж трохи ніяковіє і одразу якомось гарнішає з лиця. Ще в школі дівчата помічали, що він гарнішає, коли дивиться на Тоню.

В задумі вже схилився хлопець на поруччя борту, і йому снуються в голові різні проекти, згадується капітан Дорошенко — як би він в такій ситуації повіся? Є ж люди, що не занепадають духом, не втрачають самовладання за будь-яких обставин! Шукати, думати, боротись — в цьому тепер ти весь. Полізе шукати двигунів, спробує викресати вогню, добуде для Тоні забортової води...

— Глянь, Віталику, птиця якась сіла на воду.

— То галагас.

Наблизившись до борту, вони стежать за тим птахом, а він, сівши оддалік між хвилями, вільно і ніби аж з насолодою погойдується на воді. Вода і птах мовби заспокоювали. Не хотілося думати в ці хвилини про жажіття невідомості, ні про свою безвихідь, ні про те нічне стугоніння неба, бо зараз навкруги така тиша, такий простір, така краса.

Від довгого стояння, від того, що сонце, пригріваючи вже, їх п'янило, здалося їм, що судно пливе. Але то тільки хвилі плили, обтікали, омиваючи його борти, і котились далі, а судно стояло на місці. Рухалась планета, рухалось сонце в небі, рухались води своїми вічними валами, а воно стояло між хвиль іржаво, тупо, непорушне.

Так уявно пливтиме це судно цілий день, коли сонце ще дужче п'янитиме їх, і палуба знов розпечеться, і вся ця залізна гора пашітиме на них своїм іржавим вогнем. Потім знову зайде ніч, десь за тисячі верст льотчики надіватимуть шоломофони та парашути, рушатимуть

до своїх бомбардувальників, і розмов буде між ними про те, що зоряне море бомбити важко... А ці двійко, що на судні, забравшись на бак, сидітимуть на своєму залізному острові, ждучи нічного удару, сидітимуть, мовчазно зіщулені, мов останні діти землі, мов сироти людства.

1963

Початковий рівень

1. До якого твору входить новела «Залізний острів»?
2. Назвіть персонажів новели «Залізний острів».

Середній рівень

3. Що таке роман у новелах? Хто був попередником О. Гончара в цьому жанрі?
4. Поясніть значення назви «Залізний острів».

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образи Тоні й Віталіка. Як вони поведуться у критичній ситуації?
6. Як у новелі «Залізний острів» розкрито тему кохання?

Новела — малий прозовий жанр, за обсягом подібний до оповідання, однак відмінний від нього змістовою парадоксальністю, драматизмом та наявністю незвичайної, нерідко непередбачуваної кінцівки. Літературна новела зародилася в епоху Відродження в Італії («Декамерон» Дж. Бокаччо), розвивалась у Франції, Англії, Іспанії. Новела широко використовувалась у романтизмі (Е. Т. А. Гофман, П. Меріме, Е. По). Особливої популярності жанр новели набув наприкінці XIX — на початку XX століття як важлива форма вираження модерного світобачення. Новела продовжувала розвиватися в літературі XX століття.

Роман — великий і складний за своєю будовою епічний твір, у якому змальовано життя багатьох персонажів, а саму дійсність представлено масштабно й різнобічно. Існує декілька різновидів роману. Одним із них є роман у новелах — жанрова форма, що складається з окремих новел, які разом становлять ідейно-художню єдність. В українській літературі XX століття до різновиду роману в новелах зверталися Ю. Яновський («Вершники»), О. Гончар («Тронка»).

ГРИГІР ТЮТЮННИК

(1931-1980)

Григір (справжнє ім'я Григорій) Михайлович Тютюнник народився 5 грудня 1931 року в селі Шилівці на Полтавщині в селянській сім'ї. У 1937 році батька майбутнього письменника заарештували й відправили на заслання, де він і загинув (пізніше був реабілітований). Малого Григора забрали до себе родичі на Донбас. Під час війни, рятуючись від голоду, хлопець повернувся до матері на Полтавщину. У повоєнні роки Тютюнник закінчив Зінківське ремісничє училище, працював у Харкові робітником на заводі. Захворівши, повернувся до рідної Шилівки. За «втечу» із заводу (мусив відпрацювати три роки) був засуджений і чотири місяці відбув у колонії. Звільнившись, виїхав на Донбас, працював на різних роботах. Звідти був призваний до війська, служив на флоті на Далекому Сході. Тоді ж почав писати літературні твори. Після демобілізації закінчив вечірню школу і в 1957 році вступив на філологічний факультет Харківського університету.

У 1961 році в журналі «Крестьянка» побачило світ перше оповідання Тютюнника, воно було написане російською мовою. Автор невдовзі переклав свій твір на українську й відтоді писав лише рідною мовою.

Після завершення навчання в університеті Тютюнник виїхав на Донбас, учителював у вечірній школі. У 1963 році письменник перебрався до Києва, працював у редакції газети «Літературна Україна», в сценарній майстерні Київської кіностудії ім. О. Довженка, у видавництвах «Радянський письменник», «Молодь», «Дніпро», «Веселка».

У 1966 році вийшла перша книжка прози Тютюнника «Зав'язь». Пізніше побачили світ збірники новел «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1978), книжки для дітей «Ласочка» (1970), «Степова казка» (1973), повісті «Климко» (1976) та «Вогник далеко в степу» (1978).

За книжки «Климко» і «Вогник далеко в степу» Тютюнник у 1980 році був удостоєний літературної премії ім. Лесі Українки в галузі дитячої літератури.

Помер Григір Тютюнник 6 березня 1980 року, покінчивши життя самогубством. За свою творчість письменник у 1989 році був посмертно відзначений Державною премією ім. Т. Г. Шевченка.

«Увібравши в себе найкращі риси вітчизняної класики, реалізм Григора Тютюнника є водночас реалізмом сучасним...

Правдивість зображуваних людських характерів, художня майстерність у відтворенні їхніх вчинків, емоцій — це те, чим найбільше приваблюють читача твори Григора Тютюнника, надаючи його слову цінності тривалої, неперехідної. Той, кого він зображує, правдивий кожним своїм жестом, психологічною деталлю, найкоротшою реплікою, поглядом, виразом обличчя. Діалоги Тютюнникових героїв вражають саме природністю, влучністю, бездоганною достовірністю. І внутрішнє життя їхнє викликає нашу довіру теж саме цими незрівнянними для художника якостями — правдивістю й природністю розвитку думки, повного відповідністю почуття тій чи іншій життєвій ситуації.

Живописець правди — так можна визначити і творчі принципи письменника, і весь лад його душі, а відтак і його стиль, позначений справді яскравою індивідуальністю».

О. Гончар

ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ

Новела

Любові всевишній присвячується

Я виходжу з-за клубу в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці. І перше, що бачу,— хата Карпа Яркового. А перед нею — рівними рядочками на жовтому піску молоденькі сосни. На ганку Карпової хати стоїть Марфа Яркова і веде мене очима. Вона стоїть без хустки, сива, пишноволоса,— колись її коси сяяли проти сонця золотом, тепер не сяють. Видно, думаю собі, волосся умирає раніше, ніж людина... Підходжу ближче, вклоняюся Марфі й кажу Через молоденькі сосни:

— Драстуйте, тітко.

Марфа ворухить губами і проводжає мене далі, аж доки я не увійду в сосни «великі»,— у нас їх називають ще: «ті, що твій тато садив».

Дома мене стрічає мама, радіє, плаче і підставляє для поцілунку сині губи.

Мамо,— питаю після того, як розказано куці студентські новини (сесію здав, костюм ось купив),— а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?

Мама довго мовчить, потім зітхає і каже:

— Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...

Марфа (тоді її у селі за маленький зріст звали «маленькою Марфою») серцем чула, коли від тата приходив лист. Вона чула його,

мабуть, ще здалеку, той лист; мабуть, ще з півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку — тонесенька, тендітна, у блаженській вишиваній сорочині й рясній спідничці над босими ногами,— і сидить, сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки: втекла од молотарки, або косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують.

Сидить на поріжку і обриває пелюстки на ромашці, шепочучи «Є — нема, є — нема, є».

Коли з пошти виходив наш поштар, одорукий дядько Левко,— височенний, худюший, як сама худорба, із брезентовою поштарською сумою через гостро підняте вгору плече,— Марфа підхоплювалась йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі:

— Дядечку Левку, а од Мишка є письомце?

— Нема,— одказував Левко, блукаючи очима поверх золотого Марфиного волосся, що вибилося з-під чорної хустки.

— Не брешить, дядечку. Є...

— Ну — є! Є... так не тобі, а Софії.

— Дядечку Левку! Дайте, я його хоч у руках подержу...

— Нельзя. Чужі п'сьма нікому давати не можна. Заборонено.

— Я тільки в руках подержу, дядечку, і оддам.

Сині Марфині очі запливають слізьми і сяють угору на дядька Левка — ще синіш.

Левко озираться довкола, немічно зітхає худими грудьми і манить Марфу за пошту. Там він дістає із суми трикутник і простягає Марфі.

— На. Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це виженуть мене.

— Ні-ні-ні, дядечку! — аж похлинається від щирості Марфа.— Ось вам хрест святий!

Вона хапає з Левкових пучок листа — слізи рясно котяться їй по щоках,— пригортає його до грудей, цілує у зворотну адресу.

— Чорнила слізьми не розмаж,— каже Левко й одвертається: жде.

Марфа, якщо поблизу не видно людей, нескоро віддає йому листа, мліючи з ним на грудях, і шепоче, шепоче:

— Ну от бачите, нічого я йому і не зробила... Тепер несить Софії. Я ж нічого йому не зробила... Спасибі, дядечку, рідненький... Натє вам осьь, вип'єте за його здоров'я.

Вона дістає з-за пазухи пожмаканого карбованця і вкладає Левкові у долоню.

— Хіба що за його здоров'я,— бурмотить Левко,— а так зроду не взяв би...

І чимчикує в село, наставивши вгору гостре плече з порожньою майже сумою.

А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати до вечора свої шість кіп, і вітер сушить — не висушить сльози у її очах.

— ...А хто вам про це розказував, мамо? Дядько Левко?

— Ні. Він мовчав. Сама бачила й чула. Я бо теж за нею слідком з роботи тікала. Отуди ярком, ярком — і до пошти. Дивлючись, а вона вже на поріжку сидить, жде... Вона щораз перша вгадувала, коли тато обізветься.

— І ви на неї сердилися?

— У горі, сину, ні на кого серця немає. Саме горе.

— А як же то — вона вгадувала, а ви — ні?

— Хтозна, сину. Серце в усіх людей не однакове. В неї таке, бач, а в мене таке... Вона за тата набагато молодша була. Йому тридцять три, а їй дев'ятнадцять. Два годочки прожила з Карпом своїм і нажилася за сто. Тато ж... він якось і не старів, однаковий залишався і у двадцять, і в тридцять годочків... Сокіл був, ставний такий, смуглий, очі так і печуть, чорнючі. Гляне, було,— просто гляне і все, а в грудях так і потерпне. Може, тому, що він рідко піднімав очі. Більше долонею їх прикриє і думає про щось. А востаннє, як бачила його (ходила аж у Ромни, їх туди повезли), то вже не пекли, а тільки голубили — такі сумні. Дивиться ними — як з туману.

Вони до нас на посиденьки ходили. Карпо і Марфа. Щовечора. І гомонимо, бувало, втрьох або співаємо потихеньку. Тато баритонем, а я другим йому допомагаю, а Марфа першу веде. Голосок у неї тоді такий був, як і сама вона, ось наче переломиться, ну й ловкий. А Карпа хоч викинь. Сидить, у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в один, то в другий,— розпушує. То я йому — галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки — їж, Карпе! І тьопас, як за себе кидає. Ми співаємо, а він вусами пару з миски ловить та сопе так, що каганець на столі як не погасне. «Я,— каже,— картоплю в галушках люблю. Картоплі треба більше кидать у галушки». Товстопикий був, товстоногий. І рудий — матінко ти моя... Як стара солома. Марфа проти нього — перепілочка. Ото гляне, було, як він над галушками катується, зітхне посеред пісні й одвернеться, а сльози в очах — наче дві свічечки голубі. До тата... Я то бачу. А він затулить надбрів'я долонею і співає. Або до тебе в колиску всміхнеться та приколисує легенько.

«Ти, Михайле,— кажу,— хоч би разочок на неї глянув. Бачиш, як вона до тебе світиться».

А він:

«Навіщо людину мучити, як вона і так мучиться».

Очі мамині сухі, голос ні здригнеться, і я чую за ним: спогади її не щемлять їй і не болять — вони закам'яніли.

Останній лист від тата

«Софіє! Соню!

Учора дав мені товариш скалку од дзеркальця, я глянув на себе і не впізнав. Не тільки голова вся, а й брови посивіли. Зразу подумав: може, то іній (це надворі було), тернув долонею — ні, не іній...

Більше не дивитимусь.

Часто сниться мені моя робота. Наче роблю вікна, двері фільончасті, столи, ослони. І так мені руки потім засверблять, що, буває, ложки хлопцям ріжу на дозвіллі... А руки як не свої...

Ти питаєш, як нас годують, як одягають на зиму. Годують такою смачною юшкою, що навіть Карпо Ярковий п'ятнадцять мисок умолотив би, ще й добавки попросив! Вдягачка звичайна, селянам до неї не звикати.

Сю ніч снилася мені моя сосна. Це вона вже досі в коліно, а може, й вища. Сосна — а за нею річки синє крило... Ні ти, ні синок, мій колосок, чогось давно не снитесь, тільки привиджуєтеся.

Сусіда мій по землянці молиться уві сні, а Бога не називає. До кого молиться?..

Соню!

Не суди мене гірко. Але я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна. Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу.

(«Сибір неісходиму» було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: «Сибір неісходиму».)

Сходи, моя єдина у світі Соню! Може, вона покличе свою душу назад, і тоді до мене хоч на хвилику прийде забуття.

Обіймаю тебе і несу на руках колицку з сином, доки й житиму...»

Коли се було... А я досі думаю:

«Як вони чули одне одного — Марфа і тато? Як?..»

А ще думаю:

«Чому вони не одружилися, отак одне одного чуючи?»

«Тоді не було б тебе...» — шумить велика «татова сосна».

Початковий рівець

1. Коли відбуваються події твору «Три зозулі з поклоном»?
2. Яку присвяту додав автор до свого твору?

Середній рівень

3. Дайте визначення новели. Які риси новели можна виділити у творі Тютюнника?
4. Чи наявний у новелі Тютюнника автобіографічний елемент?

Достатній рівень

5. Поясніть значення назви «Три зозулі з поклоном»?
6. У чому полягає своєрідність розкриття теми кохання у творі Тютюнника «Три зозулі з поклоном»?

Художня деталь — подробиця пейзажу, інтер'єру, портрета або психологічної характеристики персонажа, виділена письменником із метою підкреслення її особливого виражального значення. Художня деталь несе значне смислове й ідейно-емоційне навантаження, набагато більше, ніж інші подробиці у творі. В українській літературі ХХ століття особливою майстерністю використання художньої деталі відзначається творчість Григора Тютюнника.

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

(НАР. 1939 Р.)

Валерій Олександрович Шевчук народився 20 серпня 1939 року в Житомирі в сім'ї шевця. Закінчивши середню школу, вступив на історико-філософський факультет Київського університету. Одержавши вищу освіту, працював журналістом у житомирській газеті «Молода гвардія». Відбув строкову службу в армії. Після демобілізації у 1965 році працював у методичному відділі музеєзнавства при історичному музеї Києво-Печерської лаври.

Перші твори Шевчук опублікував на сторінках літературної періодици ще в студентські роки. У другій половині 60-х років його прозові твори почали виходити окремими виданнями: «Серед тижня» (1967), «Середхрестя» (1968), «Набережна 12» (1968). Автор цих творів зазнав гострої критики і майже на десять років мусив писати «в шухляду». Почасти це зумовило зосередження на науковій діяльності: письменник підготував і видав низку творів давньої літератури в перекладах на сучасну українську мову, серед них спадщина І. Вишенського, Г. Сковороди.

На початку 80-х років побачила світ нова проза Шевчука: «На полі смиренному» (1982), «Дім на горі» (1982), «Три листки за вікном» (1986) та ін. Цими творами письменник завоював широке читацьке визнання. За роман «Три листки за вікном» він був удостоєний Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка.

Наприкінці 90-х — у 2000-х роках вийшли книжки письменника «Жінка-змія» (1998), «Юнаки з вогненної печі» (1999), «Біс плоті» (1999), «Срібне молоко» (2002), «Тіні зникомі» (2002), «Темна музика сосон» (2003), «Компанія з пивниці біля Чуднівського мосту» (2006) та ін.

Одним із найбільш відомих творів Шевчука є роман-балада «Дім на горі», що складається з двох частин. У першій («Дім на горі. Повість-преамбула») розповідається про життя чотирьох поколінь, у долі яких простежується низка загадкових послідовностей. Друга частина роману — «Голос трави», складається з тринадцяти новел притчового характеру, що об'єднані підзаголовком «Оповідання, написані козопасом Іваном Шевчуком і приладжені до літературного вжитку його правнуком у перших». У цьому романі автор творчо використав народну демонологію, літературні традиції бароко й романтизму.

«Роман складається з двох частин однакового розміру. Перша — це рамкова розповідь (у підзаголовку автор назвав її «повістю-преамбулою»).

Другу частину творять тринадцять майстерних новел; про обставини їхнього виникнення розповідає перша частина.

Перша частина розкриває долю чотирьох генерацій, пов'язаних з домом на горі впродовж періоду 1911-1963 років. Роман починається нібито реалістично...

Але поступово виявляється, що... реалістично зображені елементи життя вкладаються в зовсім не реалістичну загальну схему. Зв'язок між подіями підлягає не ланцюгові причин і наслідків, а правилам циклу вічного повторення, в якому вирішальну роль відіграють надприродні сили...

Отже, не диво, що автор у підзаголовку жанрово визначив свій твір як «роман-балада»: до центральних мотивів європейської романтичної балади належить кохання між жінкою і демонічним еством у чоловічій подобі. Але в той час, як балада захоплюється жахом і трагічністю неприродного зближення двох світів, «Дім на горі» зацікавлений наслідками таких демонічних зачатъ та їхнім символічним потенціалом...

Все тут близьке світобаченню й образності романтиків: єдність і гармонійність світобудови, тотожність світу й душі людини, мотив взаємопроникнення чотирьох алхімічних елементів (землі, повітря, вогню, води), органічність зв'язку між усім живим, символіка плинності та світла...

Його [Шевчука] проза великою мірою поетична. Це не означає, що вона зануджує «ліризмом» задиханої сентиментальності або зайвими фігурами й тропами, плодами гарячкового намагання будь-що-будь красиво писати, як це буває в багатьох сучасників Шевчука. Поетичність «Дому на горі» проявляється в тому, що читач, сприймаючи слова й речення, свідомий їхнього навантаження значеннями й асоціаціями. Витворюється враження, що кожна річ чи явище є не тільки собою, а також символом; що кожний образ має своє місце в обдуманій загальній системі».

М. Павлишин

ДІМ НА ГОРІ

Повість-преамбула

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

СПОКІЙ

Хай буря в серці пана могого втихне!
Хай заспокоїться бог, якого не знаю...

З вавилонської: молитов

1

«Тихий і незвичний спокій!» — подумав Володимир. Не був то спокій, що знав його досі: тиша квартири, моторошна тиша перед початком бою, тиша лісу, коли лежав у польовому шпиталі й дивився,

як хитаються над головою і порипують величезні сосни. Тут відчував тишу' первозданну, бо не була глуха; можливо, відчувалася так об'ємно, бо звуки гучали напрочуд владжено, світ раптом поширив і спроторів для Володимира, тихе світло розлилося по ньому.

Ішов уздовж вулички, брук — тільки в нікчемних залишках, інколи розливалася на дорозі брунатна калюжа, скраю галасливо хлюпалися горобці: сонце впало на плесо, і калюжа раптом заграла й запромінилася гострими голубими спалахами. Горобці з шурхотом злетіли, покинувши в поросі мокрі гнізда; від найближчої хати долинув дзвін посуду, з іншого боку закудкудакала курка й загорлав півень. Ліниво звивався з димарів літніх печей струмчастий дим, і Володимир аж розвернувся, роздивляючись усе те.

У хвiртці виросла раптом молодиця з порожніми відрами, і він не зміг не задивитися і на цю молодицю: мала темні й величезні очі. Володимир поспішив, накульгуючи, далі, бо йому аж у голові запаморочилося — від незнайомки наче золотими хвилями заструмувало. Йому здалося, що ця вулиця — не просто шлях, який так собі кладеться, весь простір наповнювався тими золотистими хвилями, і чи від блимливих калюж серед дороги, чи від повітря видалося йому, що шлях, яким ішов, дивно запрозорів. Зрештою, попереду й справді заголубіло — лежала між городів та дерев тонка та звинна річка. Там далі витиналися горби, і вони раптом застрибали йому у визорі, аж мусив спинитися: запаморочилося — спадок по тому житті, яке лишалося за спиною.

2

Школа тяглася до косогору, знижуючись у цоколі; у крайньому її кінці, де були двері з великим навісним замком, цоколь пропадав; двір — утопаний, трава обрамляла його тільки під стінами та парканом, паркан протрухлий, з численними шербами; зразу за школою — стрімка, кам'яниста, густо засипана жорствою гора, вище росли густі дерева, аз правої руки, трохи поодаль, витиналася важка, потріскана скеля.

Володимир обійшов двір, злякавши курку під каштаном, курка загаласувала й кинулася навтьоки, і чи був покликаний тією куркою, чи, може, з неба впав — виріс перед Володимиром широкоплечий бородатий дід. Володимир побачив його малі сині очі, і хоч дивилися вони насторожено, йому стало погідно від тих очей, бо цей колір невідступно супроводжував його сьогодні. В руці дід тримав кийка, мабуть, не задля підпори; Володимир усміхнувся до старого, виклавши

в тій усмішці всю ту радість, якої зажив на цій вулиці, але це не розтопило замерзлі й такі насторожені очі, спалахнув тільки там блакитний полиск.

— Нема тут уборної! — вуркотів дід, загороджуючи Володимирові дорогу, хоч у кутку двору таки стояла розтріскана й розхитана споруда, у призначенні якої годі помилитися.

Володимир уже не міг стриматися й мусив засміятися до тих настовбурчених і тому смішних очей. Мусив сказати, що прийшов сюди на роботу і що отепер, розвів він рукою, все — володіння його, ба навіть і сам дід. Тоді дід почав танути на очах: ослабла рука, що стискала кийка, обличчя розм'якло і стало добродушно-нетямкувате, а очі зробилися тим, чим повинні бути: яскравим відбитком саява, що текло сьогодні щедро на землю.

Володимир показав дідові свої папери, щоб той зовсім йому повірив, а коли озирнувся, побачив, що з-за паркану сусіднього двору вистромилося із п'ятеро дитячих голів. Усміхнувся, хоч ті й не подумали відповісти на привітання, відтак аж голову закинув — обійняло його раптом щастя!

Дід усе ще ворухив губами, читаючи його папери, і доки перечитав, Володимир устиг обдивитись і гору поза скелею. На скелі стояв високий худий хлопчак, схилившись, став через те химерно схожий на знак питання; над головою у Володимира зашелестів каштан, а під ноги впало кілька їжачкуватих плодів. Він побачив угорі за скелею майже потонулий у зелені дім,— хлопчак уже йшов туди по крутій кам'янистій стежці. Внизу, у жовтому піщаному ложі, лежала річка, і по піску ганяло двоє голих золотистих, як і пісок, дітей.

3

Галині руки топились по лікті в білій піні, і вона мимохідь подумала, що кілька років тому прала ще в дідівський спосіб, мочачи білизну в розчині попелу. Коло неї ріс великий каштан, а в ногах валялося кілька їжачкастих плодів. Над головою стелилося небо, яке вона найбільше любила,— купчасті хмари із білими химеруватими головами, а між них такий щедрий розлив, що тіло саме від себе наливається юною бадьорістю. Руки її звично ходили в піні й терли об дошку-терку; на порозі сиділа, скоююрбившись, баба — дивилася майже безтямним поглядом і ворухила вустами. Помічала онуку серед двору, й поступово лагіднів та осмислювався її погляд, була Галя в ясно-синьому платті, а коли оберталася до старої, світила усмішкою: молоде її обличчя сяяло.

— Погідний випав сьогодні день,— сказала стара.— Набридли ці дощі!

Галя розпрямилася біля балії, відчуваючи, як солодко ние в неї спина, і задивилася туди, де звивалася в глибокій долині річка. Там стелився засипаний рідкими деревами узвіз і стовбичило, як завше, кілька парочок. Притислися плечем до плеча й дивилися на далекі прирічкові красвиди; там нижче корячкувато завмер підбитий ще у війну танк, і по ньому, як мурашва, лазили діти. Трохи далі витяглась, обведена щербатим парканом, школа, а на подвір'ї стояло двос чоловіків.

.— Куди це задивилася? — сумирно спитала від порога стара.

— Степан із кимсь біля школи.

— Пити хочеться,— сказала стара.— Чи б не подала ти мені, Галюню, води?

Відвела погляд від того щоденного краєвиду, щось зазвучало в ній: мелодія якась призабута чи жаль. Підійшла до старої, і та поснулася, щоб пропустити її.

— Таке маю враження,— сказала баба,— наче тепер і не літо...

Пила воду маленькими ковтками, раз у раз прикладаючи кварту до рота, й дивилася невідривно в далечінь, начебто й справді бачила там тіні осені.

Хлопець рипнув хврткою і несміливо став на стежці.

— Я ластівку ледве не зловив,— сказав він.— Гарна така була ластівка!

Кварта в руках у старої затремтіла. Галя вже прала, і піна знову піднялася їй до ліктів.

— Чуєш, мамо! — сказав уже сміливіше хлопець.— Я ледве ту ластівку не зловив! Гарна була ластівка.

Баба відтрутила од себе кварту, і кілька крапель упало їй на кофту. Галя повернулася до сина і згукнула вражено: хлопець був з голови до ніг вимазаний у глину.

— Де це ти так убрався?!

— Я ж тобі кажу: ластівку ловив.

— Ну, і де ж та ластівка?

— Полетіла, мамо. Але я теж полетів...

Стояв на стежці весь глиняний, розвів глиняні руки, і з глиняної голови поблискували тільки очі. Глиняним пальцем утер носа і хотів поправити глиняного чуба.

Галя пирснула, бо несила їй було дивитися на цього глиняного чоловічка. Затулилася рукою, вкритою білою піною, і хлопцеві стало любо на неї дивитися. Була така гарна й молода під тим сонцем!

Зрадів, що мати така невимірно гарна, а ще більше, що покарання вдасться уникнути. Через те засміявся й сам, і ще яскравіше заіскрилися на глиняному обличчі його очі — блиснули в них сльози.

— Смійся, смійся! — озвалася з ганку баба.— Коли він шию собі зверне, не так іще засмієшся.

4

Володимир став на порозі свого нового мешкання. В потилицю йому дихав дід, і вони обдивлялися кімнату, наче бозна-яке диво побачили.

— Дошки звідси я заберу,— сказав сторож.— Вчительки тут, поки директора не було, кладовку зробили.

Володимир присвиснув.

— Сарай нікому було звести,— сказав винувато сторож.— Ці партия також заберу.

— Стіл хай лишиться,— сказав Володимир, протискуючись боком у кімнату. В кутку стояло старе іржаве ліжко, саме до нього Володимир і добирався. Боляче нила йому нога, і він сів, полегшено випроставшись.

Сторож потяг дошку, здійнявши хмару куряви.

— А речі ваші де, звиняйте? — спитав уже з дошкою на плечі.

— Отут! — Володимир плеснув по речовому мішку.

Старий подивився на нього вражено.

— Я зараз допоможу,— сказав Володимир.

— А з ногою у вас що? — спитав дід, тягнучи до себе вже другу дошку.

— Нема в мене ноги.

— Значиться, на протезі? — Старий поклав дошку на плече й озирнувся.— А хоч ковдра у вас є?

— Ковдра зі мною,— засміявся Володимир, плескаючи по кинутій на ліжко шинелі.

Встав, але зарізно, і йому заболіло. Одне вікно було завішене чорним папером, а друге так закіптюжилося, що краєвид за ним пливав у сірому тумані. Володимир скинув гачка і торсанув раму. Затріщала струхлявіла обклейка, чути стало, як десь у дворі дід кинув дошку і вона ляско плеснула. У вікно повіяло духом землі й недалекої річки. В хаті навпроти зарипіли двері, і в прочілі виросла висока постать. Жінка була така худа, що він аж зажмурився.

— Ви б посиділи,— сказав від порога Степан.— Я вже сам справлюся... З далекої, мабуть, дороги?

— З далекої,— обізвався Володимир і відійшов од вікна, бо та висока й худа з неймовірною цікавістю задивилася на нього.

— Давайте повиносимо парти! — сказав він старому.

Вони витягли парту; жінка за цей час встигла вийти з двору й рушила через вулицю. Ступила в хвіртку, і очі її запалали гнівом.

— Що це за перетрубація, Степане? — спитала таким тоном, що вони нараз спинилися, як хлопчак, і винувато опустили руки.

— Та це, Олександро Панасівно, тес-то... директор,— сказав Степан сумирно і втер з чола піт.

Жінка спинила на Володимирові погляд, і він змушений був подивитися на каштан, безсилий витримати той блискучий потік.

— Він, Олександро Панасівно, й документа мені показав,— запобігливо сказав Степан.— Я хотів був до вас зайти, та пішли-от квартиру дивитися...

— Треба було зайти спершу до мене! — відрізала жінка.

Пройшла повз них, начебто й справді були вони в чомусь винуваті, і зайшла до директорського приміщення. Чоловіки тюпали покірно слідом, керовані незрозумілою силою, що струміла від неї.

— Чого стали? — роздратовано повернулася вона.— Виносьте швидше цей хлам, і я тут прибору...

5

Високий сивогривий чоловік ішов неквапно берегом, спираючись на розкладний стілець. Перед ним поважно ступало з десяток кіз, Володимир побачив зі свого вікна розумне й шляхетне обличчя старого — і він, і кози немов пливли над зрізаним берегом. Чоловік був задуманий, і, здавалося, не він вів отих кіз, а вони його. Вряди-годи мекали, повертаючи писки до господаря, а що він не зважав, ішли далі, покиваючи. Здуті їхні вим'я були повні молока; велике густожовте сонце спинилося над найвищою горою, більшало й наливалося червінню. Кривава барва розтеклася по річці, і та раптом затріпотіла, замигтіла й заграла. Зрушена тією зміною, виривалася з води й підстрибувала притьма вгору риба — ковтала чудове і хмільне вино... П'яна й запаморочена, падала назад у воду і гуляла, крутилася й витанцьовувала риб'ячі свої танці. Кози йшли та йшли і чим ближче підходили до свого дому, тим млосніше й важче ставало їм нести розбухлі вим'я, зорки від того розпливались у їхніх очах і заповнювали очниці. Мекіт їхній під той час ставав також інакший, солодкий та прохальний, бо вже марилося їм та хвилина, коли до них доторкнуться ласкаві руки — віддадуть тоді набрану за день білу кров трави

й листя. Червоний захід запалив у їхніх очах ще й по дві іскри, і доки догоряли, доти йшли вони, ведучи за собою задуманого і наче сліпого сиваня...

Темні ворота біля урізаного в косогір будинку стояли розчинені, і бовваніла в них кругла, сива й напрочуд ласкава бабуся. Спиралася на ціпок, а на ногах у неї були червоні туфлі. Дивилася лагідно й тепло, бо той чоловік, що підіймався кам'яною стежкою, був у цьому вечірньому світлі як король із забутих казок. Кози мекали, поспішаючи до тої теплої й затишної постаті — саме про неї вони думали, спалюючи в своїх очах золоті іскри заходу, і саме її рук сподівалися, щоб позбутися солодкого тягаря...

Оточили її звідусіль, наче великі білі коти, і червоні їхні язики вискакували водночас з червоних ротів — лащилися вони до старої і раділи. Вона, однак, чекала, поки ступить у двір отой сивий король, котрий відстав і важко боров ядуху,— біле волосся спало йому на плечі, а палиця-стілець подавалася вперед — спирався він на неї важко.

— Доброго вечора! — сказав він, проходячи у ворота,— Чи у тебе, Маріє, все тут гаразд?

— Все гаразд, Іване,— озвалася стара,— А в тебе?

Він зачинив ворота, і ті з рипінням відрізали їх від того краєвиду, що лягав перед очі з гори. Сонце сиділо вже в недалекому клені і наче розчісувало гілляччям своє золоте волосся.

— Я, Маріє, чогось більше задихатися став,— сказав тепло сивань і задивився кудись туди, до горбів і до західного сонця.

6

Поки доїлися кози, він сидів на веранді, густо заплетеній крученими паничами, і щось писав у великій бухгалтерській книзі. Літери впливали з-під олівця химерні й кострубаті, заповнюючи листок від краю і до краю; Іван дивився на них через накладені на очі окуляри і чи від того, що навколо пахли квіти, чи, може, мав він такі окуляри, бачив між тих корячкуватих знаків зелену траву й струмок, чув шелест листя і спів невідомого птаха. Дивився на вигадливі лінії, які сплітали на землі світлотіні, і не міг надивуватися з їхньої гри та руху.

Марія в цей час доїла кіз. Сиділа посередині зарослого шпорішем дворика, і біле пахке молоко прискало в емальовану каструлю. Шумувало в ній та пінилося, начебто сік той із трави й листя, що його випили тварини за день, ще й досі нуртував. Кози позирали вряди-

годи на господиню й чекали черги, а коли Марія відпускала видосну, до неї притьма прискакувала друга. Старий позирав на них з-за окулярів, відриваючись на мить од писання: двір, наповнений білими тілами, зелена, аж соком прискала, трава, навдивовижу знайома й рідна жінка і сухий прискіт падучого молока — все це відбивалось у його окулярах, і, може, від того нового зображення, що випукло завмерло на його скельцях, бачив старий вже інше. Бачив землю, залиту зеленню й таким-от молоком,— витворювала білий сік і перетворювала його в молоко. Називав подумки знайомі трави, дерева та бур'яни, і ті приходили до нього. Кілька загулялих бджіл пили мед з кручених паничів, якими обросла веранда,— бачив незвично побільшені тіла цих бджіл і стежив, як у їхніх прозорих тілах працюють ледь видні насосики. Пульсували й ходили, наче важелі й шруби невідомої машини, бачив, як збирається в їхніх тілах мед, начебто народжувався це плід. «Ось воно, їхнє молоко»,— думав він, а там, серед двору, все ще обступали господиню нетерплячі кози, зводили вгору писки й благали, запалюючи червоні вогники язиків. Каstrуля доливалася — все це було залито вечірнім саявом у малинових півтонах; заспокоєні кози лягали серед двору і опускали втомлені голови. Старий на веранді розумів їхню втому — в їхніх очах довмирали останні іскри величнього заходу: сонце вже розчинилося, мов пігулка, і розтеклося по цілому небі, запаливши його, як велетенське горнило.

Старий дописував останні слова, які народилися в ньому сьогодні, він писав про спокій вечірнього неба і про тишу, яка наливалась вечорами у людські душі. Здавалося, він сам пасся цілий день, як і його кози, і набралася в нього того ж таки соку, яким багате все живе біля широкого вогнища заходу; може, тому, коли відкинувся на спинку лозового крісла, тихий жаль поплив йому із серця. Шкодував, що плід його такий блідий та мізерний, що він тільки йому доступний і промовляє. Олівець випав із його стомлених пальців. Сидів коло столу, заплющившись і змізернівши, зовсім так само, як звільнені від тягаря його кози. Марія зупинилася на вступі до веранди, несучи каstrулю, повну зшумованого молока; вона побачила зовсім знесиленого дідуся, який сидів із заплющеними очима і з блідим, як те ж таки молоко, обличчям,— вмирали на ньому останні відблиски вечірньої заграви.

— Іване! — покликкала тихенько. — Чусш, Іва-а!..

Він розплющився, і вона зрозуміла, за що любить цього не зовсім збагненного чоловіка: очі його були зовсім такі, які бачила у першокласників, коли вперше сідали вони за парти і вперше засвічували погляд до вчительки, яка переступала класний поріг.

Володимир був ще й досі ошелешений від вихору, який несподівано залетів до його нового помешкання. Той вихор утілювався у високу й дивовижно худу жінку, яка, наче птах, прилетіла сюди бозназвідки. Був це, можливо, й справді Вітер, котрий гуляв по полях та лісах, набравшись духу земного й сили небесної. Часом йому хотілося отак пожартувати: прийти й спантеличити когось, ставши жінкою чи ж чоловіком, а тоді дивні речі кояться там, де він спустився: рух там і сновидьга, заповзяття і неспокої.

Зараз Володимир сидить серед свого напрочуд просвітлілого мешкання, навколо починають плестися сутінки; Вітер прийшов був сюди із щіткою, із горням, повним білої глини, миттю обмахав по-чорнілі стіни й стелю, потім вимів сміття і вимив підлогу, ще потім настелив на стола стареньку церату, обтер ліжко, і за мить те ліжко освітілося латаною, але дивовижно чистою білизною. Через кілька хвилин скло на вікнах стало ясне й прозоре — Володимир тільки й міг, що розвести руками.

— Чим же я могу віддячитися? — спитав він.

— А тим, що не будете нам на голові сидіть, як директор,— сказала трохи загостро Олександра Панасівна і так гримнула за собою дверима, що Володимир остаточно повірив: гостював тут, у нього, справді Вітер, чарівний навійло-характерник. Йому стало тепло на серці, і відчував він те тепло потім ще не одну годину, сидячи серед казково омолодженого приміщення на єдиному розхитаному стільці. Крізь вікно вливалися пахощі вечірніх квітів; захід уже пригасав, а він не міг одвести погляду від тендітного й мерехкого світла — блідло воно на очах й покривалося синюватою млою. Червоне в тій імлі густо малиновіло, але й це тривало недовго: вже тільки невелика бордова смужка лежала впоперек неба, наче загублена Вітром червона хустка.

Олександра Панасівна погукала дітей, і Володимир здригнувся. Голос був різкий, трохи гортанний, і називав він одне, друге й п'яте ймення. Володимир мимохіть підійшов до вікна і побачив у срібних сутінках високу й худу постать — до неї збігалися звідусіль діти: одне, друге, п'яте. Оточили матір і закричали, замахали руками. Олександра Панасівна обійняла за плечі старших і повела їх до хати, решта посунула за нею, а найменше, п'ятирічне, спинилось у дверях, озирнулося на світ, від якого ховалися, й заплеснуло за собою двері.

Дивився на той дім, так густо заселений дітьми, були в ньому відчинені вікна, і в них мигали дитячі голівки і вилітали раз по раз високі, дзвінкі голоси.

Не витримав свого затворництва,- вийняв з речового мішка кілька банок тушковини, загорнув у газету й вийшов надвір. Зустрів його тут тихий легіт, заворушив каштановим листям, і впав під ноги недозрілий каштан. Так само впав під ноги недозрілий каштан і Галі, яка впорала хатню роботу і мовчки сиділа з бабою та сином на ганку.

— Мені здається, коли я помру,— сказала спокійно стара,— буде такий-от вечір й отака тиша стоятиме навдочіл.

— У нас завжди така тиша! — засміялася Галя.— І не треба, мабуть, бабцю, забивати собі голову думками про смерть...

— Сиджу цілими годинами сама,— мовила стара,— Скільки думок налазить у голову!..

— Про що ж ви таке думаєте? — дзвінко запитався Хлопець.

— Я, дитино, думаю про все,— сказала стара й завмерла на мить, погасивши погляд. Сиділа темна й маленька, одне око їй сльозилося, рот трохи відслонився, показуючи пеньки зубів, і Хлопцеві здалося, що вона мусить знати бозна-скільки таємниць, оця його прабаба.

Ходила навколо ворухка і справді нерушена тиша, а в ній сюрчав один тільки цвіркунець. Це засіяло раптом Галину душу печаллю, такою ж чистою, як цей вечір, і голубою, як смужка на овиді. Підняла каштановий плід і почала сколупувати з нього шкурку. В середині були світлі зерна, поклала їх на долоню й задивилася.

— Дай мені! — попросив Хлопець.

Віддала йому зерна, і він підкинув їх угору.

Тоді обізвалося з десятків цвіркунів, начебто й чекали того Хлопцевого сигналу,— засюрчали й заспівали.

— А мені часом здається,— сказала Галя,— що світ кінчається на цих горбах...

Хлопець присвиснув, йому уявилося, що здалеку, з тремкого і ще прозорого сутінку, проступила клубеняста постать в убранні мандрованця. Повернулася до нього й усміхнулася, змахнула палицею й поманула рукою.

Стара мовчала. Була темна й важка, сіра й нерушна. Лице її закам'яніло, а очі погасли. Дивилася морочно, як плететься над рікою сіра пелена смерку, і не бачила, здається, ні смерку того, ні річки. Зорила на темні, порослі ліщиною горби і не бачила їх. Бачила тільки маленький клаптик землі, вщерть засипаний квітами, густо освітлений сонцем і начебто вийнятий із цього простору. Гуляла на тій галявині чарівна дівчинка з білим песиком: песик її наздоганяв, а вона втікала.

Галя зирнула на стару, і темний острах спалахнув у її серці: побачила в її очах непроглядну темінь і відчула подих чорнезного вітру...

Хлопець зістрибнув з ганку й почав шукати закинені в траву каштани. Коли ж звівся, коліна на його штанах були мокрі, а в руках він тримав світлі клубочки...

Володимир переступив поріг і спинився. В кімнаті довкола столу сиділо п'ятеро дітей і височіла серед них висока й неймовірно худа постать.

— Вибачте,— сказав він.— Я оце побачив ваших дітей...— Він знітився й замовк.— Вибачте,— сказав він ще раз і поклав на шафку свій пакунок.— Це маленький гостинець дітям...

Подивився зі страхом на ту худу й високу, бо здалося йому, що вона зірветься й прожене його разом з недоладним його дарунком. Але від столу дивилася на нього Зовсім інша жінка. Великі, добрі й теплі очі привітали його, і він раптом почав пригадувати, що десь їх бачив. Було це дуже давно, іще там, за вогняним рубежем, яким стала для нього і всіх людей війна, побачив себе в цьому-таки місті, тільки на іншій вулиці — ця значно старша за нього жінка була тоді така, як він тепер, несла вона на руках дитину, а поруч ступав широкоплечий, майже чотирикутний чоловік й був коло неї, високої й тонкої, як кремезний гриб. Володимир дивився тоді на цю трохи незвичну пару: Санчо Панса й Дон Кіхот, подумалося йому тоді — жінка ця була негарна на обличчя. Отак і йшли вони тоді по вулиці, зовсім не дбаючи, що треба було йти по хіднику, а він стояв за парканом й очей не міг од них відвести.

— Чи ви не жили на Рудинській? — спитав він тихо.— Щось мені таке пригадується.

, Вона хитнула чи заперечливо, чи ствердно і всміхнулася.

— Сідайте повечеряйте з нами.

Він замахав руками, але все-таки сів, бо раптом побачив на стіні й того широкоплечого, кремезного: стояв у фотокартці й усміхався на повен рот.

— Це ваш чоловік?

Тоді заблищала в неї на оці сльоза, і була вона настільки незвична на лиці цієї високої й худой, в цього Вітра, що поселився в жіночому тілі, що він знову засумнівався: чи та це людина?

Насипала йому картоплі й очистила огірка. Йому стало зовсім легко в цьому товаристві — діти дивилися на нього й очі видивляли, а він відчув справжній голод, адже ріски не мав у роті від ранку

— Знаєте,— сказав він, посилаючи до рота першу ложку.— Там, де я жив, ані хати не лишилося, ні батьків...

...За вікном цвів срібно-синій сутінок. Цей сутінок застав надворі сивоволосого козопаса і його жінку. Вони сиділи за садовим столи-

ком й пили вечірнє молоко. Мовчали, бо така була їхня заведенція, обоє були зморені, він — отим писанням на веранді, обвитій крученими паничами, вона — доїнням. Тепер біля їхніх правиць стояло по білій філіжанці, і оточував їх срібно-синій сутінок — тік на них, як те ж таки молоко. Минулий день стояв за їхніми спинами, як величезна істота, теж випасла й випила свій сік, наслідком чого й став цей вечір, це молоко у філіжанках і ця тиша, що росте навколо, як квіти. Незвідь від чого подумалося Іванові, що це все-таки дивно: ніколи не читав він отого, що пише, цій жінці, котра сидить проти нього, і з якою розділив своє існування,— були вони з нею надто ощадні в словах. Сиділи мовчки, й пили малими ковтками молоко, і були по-справжньому щасливі від того, що це дійство все-таки можливе для них. Кудлате гілля розстелялось у них над головами, і крізь нього старий угледів раптом тріпотливу й ледве видну зірку.

— Знаєш,— сказала Марія, заворушившись.— Я вже починаю турбуватись. Прийде новий директор...

— То й скажеш йому, що тобі хочеться. В твоїх літах...

— Ще з першачками я мала б силу справитися.

— То він і вділить тобі першачків.

— А наступного року?

— Що нам гадати про наступний рік!..

Він раптом подумав, що сказав цю фразу недаремно. Розширилося йому серце і йокнуло легенько, знову зирнув він на ту самотню зірку в небі, а уста його склалися гірко.

— І сама не знаю, чому мене так тягне до першачків.

— Я знаю! — сказав він, і вона побачила той його погляд, що завше її вражав.

— Ти знаєш! — поспішила згодитися вона.

Замовкли й загусли в цьому вечорі. Молоко в їхніх чашках перетворилось у білий лід, перетворились у лід і вони самі. Часом зривались і глухо падали в тиші яблука і замерзали там, між мокрої трави. Ішли в тому сутінку два їжаки, торкнулися холодними рильцями яблук, але були пересичені. Цвіркуні зібрали духовий оркестр на лопушиному листку, й раптом заграла їхня перша скрипка. Мелодію підхопив цілий оркестр, і в темряві задзвеніло фортепіано. «Перший концерт для фортепіано з оркестром»,— подумав старий і згадав той час, коли й гадки не мав, що таке може вчуватися. Усміхнувся своїй мовчазній дружині і зчудувався ще з одного мимовільного відкриття: люди можуть цілий вік прожити побіч одне одного, цілий вік дивитимуться вони одне на одне і ділитимуть Хліб, але й гадки не матимуть, яка дивовижна й несподівана музика звучить часом у їхніх серцях.

Володимир сидів на постелі, поки що позичений, доки не розживеться, скинув протез і розтирав набряклу ногу. Стис зуби, тамуючи біль, і міцно склепив повіки. Крізь червону заслону, яка стояла перед ним, крізь ті ж таки стиснуті повіки побачив він зелену, залиту сонцем вулицю і себе на тій вулиці з шинелею, перекинutoю через руку, і з речовим мішком за плечима... Почув, як ляпають, падаючи одна на одну, дошки, і, хоч вони давно втратили запах лісу, чув він і той тонкий, бадьорий запах. Випливало з пелени бородате обличчя сторожа, коли той спинивсь із дошкою на плечі, повернувшись до нього; побачив, як вилітає з голубого безмежжя Вітер, котрий народився серед полів та сосен, а спершу був і сосною, й стеблом. Великий прямокутний стіл засвітився перед ним, поставлений руба, ясніло з-за нього п'ятеро дитячих облич; пальці його розтирали й розтирали ногу, і біль теж ставав червоний — нагад про той більший, що пережив його в шпиталі. Чорна смуга проклалася перед його заплющеними очима, і в тій смузі смарагдово заграли їжачки каштанових плодів. Жив у ньому попри біль та втому тонкий, радісний настрій — світ почав легенько крутитися перед ним. Ліг, бо так солодко стало відчувати той рух, запахло золотим деревом — світ з червоного ставав блідаво-фіалковий, як той сутінок, в якому повертався він од Олександри Панасівни. Раптом згадав, що бачив Олександрю Панасівну ще раз, здається, на вечірці у старшої сестри Соні, коли стояв він крадькома за дверима і слухав голоси з сестриної кімнати чи стежив за гістьми крізь замкову щілину. І зараз побачив ту щілину, тільки значно більшу, і пливли в тому прорізі людські обличчя, серед яких він таки впізнав Олександрю Панасівну і її майбутнього чоловіка... Знову одмінилася барва — велику піщану пушу побачив він. І біг по тій пуці ще на здорових ногах, зліворуч бив завзято кулетет, поруч бігли його товариші: Микола, Іван і Шурко. Перший упав Микола, за ним і Іван схопився за живіт і зігнувся, наче перерізаний. Вони бігли далі з Шурком, аж доки в тому місці, де був Шурко, з'явилася химерна біла шапка. Рвонуло щосили повітря і землю, знявся чорний і червоний стовп...

Це видіння повторювалось у його снах не раз і не двічі, не раз і не двічі схоплювався він із ліжка й кидався бігти. Кричав і плакав, доки заспокоювали його сестри; зараз він міг кричати вільно, міг плакати й бігти скільки заманеться — ніхто його вже не стримає і ніхто не заспокоїть. І він кричав і лаявся, крик його глушивсь у порожньому будинку, і слухали його хіба що пацюки, які дружно возилися біля

залишеного на столі півбуханця. Стояли коло того півбуханця колом і чекали, доки стихне крик...

Володимир сів на ліжку й важко дихав. Боліла нога, і він знову почав її масажувати. Рипів зубами, і цей рип таки злякав пацюків. Бухали зі столу й тікали, тарабанячи лапками.

Було тихо. Холодний піт умив Володимира, але він ще мав силу прислухатися до тиші, що панувала навколо. Власне, була це не тиша, а спокій: з річки скрекотали жаби, монотонно гавкали собаки, на підвіконня виліз цвіркунець і засюрчав, шкребучи шибку шарудявим крилом. Володимир сидів, і в грудях у нього голосно тахкотіло серце. Був радий, що той сон — тільки сон, був удачний, що все-таки не забував тої піщаної пуші й того бігу по ній, і сумував, що вже ніколи не побіжить поруч своїх вірних друзяк. Було йому тужно, а навколо стояв невимірний спокій, і сплелося все, закрутилося й дало початок новому рухові, тож, лежачи навznak на позиченій постелі, він поминав, наче молитву проказуючи, тих, хто залишився навіки у тій піщаній пуші, чиї обличчя вже майже позатирались у пам'яті, але кого поклявся він не забувати ніколи. Навіть пацюки відчували його напругу і його наїття, нетерпляче шкребли пазурами підлогу, але залишеного хліба не торкали. Рушили до нього вже тоді, коли синя пташка сну спустилася Володимирові на очі і заслонила йому їх широкими голубими крилами. Тоді він удруге побачив, як оновлюється недавно закіптюжена й захламлена кімната — загуляв по ній Вітер, вимітаючи куряву й павутиння, й тонко, чудово запахло білою глиною. Запахло свіжопомитими дошками, і війнули в сонячному повітрі срібні крила простирадел. Володимир усміхнувся крізь сон...

9

Вранці йому здалося, що побачив у дворику навпроти школи не одну Олександру Панасівну, а принаймні шість. Голився біля розчиненого вікна, густо намиливши аж до очей шоки, і побачив одну Олександру Панасівну, яка бігла до колонки по воду, друга в цей час зачісувала дівчаток і в'язала їм банти, третя чистила біля води каструлі, а четверта прала у величезній пінистій балії. Два старші хлопці різали дрова для літньої кухні — були це бозна-де роздобуті трухляві колоди. Володимир знімав бритвою шар піни з темним слідом щегини і був певний, що в хаті було ще принаймні дві Олександри Панасівни: одна стелила постелі, а друга із завзяттям шурувала підлогу. Старша дівчинка допомагала матері прати, ще одна витрушувала подушки, а найменша дмухала в розхилені дверцята літньої печі.

Володимир зирнув туди, де стелився срібний розлив річки, по піску вже й зараз бігали голі хлопчакки. На горі так само мовчазно топи-лась у зелені надто високо занесена хата, і з'явилася раптом біля неї струнка жіноча постать у ясно-синьому платті. Згори по білій стежці мчав, налягаючи на п'яти, хлопчак у самих тільки трусиках; звивався над хатою дим, і Володимир мимохідь позаздрив на ту майже голубу постать під деревом і на те горде й самотнє, наче фортеця, обійстя.

Застелив ліжко і вмився. І, може, від журкоту води, що розбива-лась об його долоні, чи від її свіжого духу відчув він на серці чудову ранкову музику, щось таке, як гра різнобарвної роси. Десь і справді подзенькували дзвіночки, і він побачив учорашнього сиваня, що простував берегом, тримаючи у руці палицю-стілець. Старий був ви-простаний, наче солдат, а біля нього мелодійно подзенькували дзві-ночками кози. Йшли, дружно помабуючи головами, і Володимирові незвідь від чого здалося, що він знав раніше й цього старого, й ту ясно-синю жінку над урвищем. Йому здалося, що саме цей ранок насився йому в одну із найважчих ночей, які пережив, ще лежачи в польовому госпіталі: саме ці обличчя явилися до нього з глибини світу і в дивний спосіб заспокоїли його. «Все це мало статися,— по-думав він, слухаючи мелодійний подзвін,— бо коли б не так, хто зна, чи варто було б і виживати...»

10

Часом на Галю находило: хотілось убраться у найкращу одержу, взяти сина за руку й податись у кіно чи просто пройтись по вулицях; накидала гачок на двері й годину крутилася біля дзеркала, ви-дивляючись на себе. Розбирала сукні, хай і довоєнні, одягала кожну й припасовувала. Хотілося муркотіти й крутитися, хотілося, щоб си-ньо світилося від доброї погоди вікно і щоб падало в її кімнату сонце. Траплялося таке здебільшого вранці, коли стара ще спала, тоді й пра-лося Галі, щоб та спала чимдовше, щоб грали й світилися срібні по-рошинки в сонячних стягах і щоб ставали її очі із темних голубими. Губи її під той час розквітали, як пуп'янки троянди, а тіло починало пахнути ранковими квітами. Хлопець у таку ранню годину також спав, і вона могла насолодитися собою досхочу: ступала навшиньках й поморгувала до свого зображення. Підчорнювала брови й шкодува-ла, що ніс у неї трохи кирпатий. Здавалося, що цей ніс — головна вада її обличчя, тож приплющувала його і пробувала уявити себе із носом - прямим і тоненьким. Але тоді її обличчя гасло, і вона милостиво до-зволяла своєму носикові задиратися, як собі хоче,— з'являлися тоді

на щоках дві розчудові ямки, і вона не могла не всміхатися. «Отака собі Галя!» — казала й тішилася, хотіла ж бо бути отакою собі Галею. В такі хвилини все важке й темне губилося, як згубилася нещодавно ніч, і хоч не була вона короткопам'ятна (взяти б хоча згадки про Анатолія — постійна темна хмарка серед неба), в ті ранки розвітрювалася й була схожа на ясно-синю кульку, якій небагато треба, щоб попливти в широке й роздольне небо. Відчувала відтак і своє тіло: одяга, чулося, ставала шкарубка, терла її й непокоїла — досить було її оступитися, коли блукала по хаті, як дізнавала солодкого спазматичного болю; здавалося їй тоді — впливала до неї через вікно повітряна богиня. Була складена з голубих площин, а вдягнена в сонячне проміння, входила в неї через очі, тоді й очі її голубіли; вони зливалися в одне й жили отак: богиня й вона — їй аж подих забивало від такої зухвалості. Мала почуття, наче стоїть роздягнута, а крізь вікно незмигтно дивляться чоловічі очі. Охала, аж затуляла рота долонею, а другу долоню впускала до лона — нелегко все-таки так довго стовбичити перед дзеркалом молодій жінці із задерикуватим носиком, а ще тій, котра тримає в серці богиню і знає про це.

Галі аж сльози вибилися на очі — стільки недоброго було в її поведінці, така вона невдячна ставала й легковажна. Не їй носити каптур черниці, і не їй напускати на лице холодний туман. Богиня стукотіла в її серці, і вона змушена була до того прислухатися. Більше не соромилась очей у вікні, хоч то були поспіль чужі очі,— на те й цвіте вона тут, перед дзеркалом, щоб на неї дивилися.

Такий її настрій часто кінчався слізьми, бо насправді ніхто досі й не подумав зібратися до них на гору і справді зазирнути в її завше відчинене вікно, але такі настрої все-таки дивно зносили її і по-своєму вивисували. Тоді вона думала, що її богиня таки не вигадка, і могла спокійно виходити в найкращій сукні у місто, де ходила по вулицях і збирала на себе погляди: чоловічі, бо була вона незвичайна жінка, і жіночі, бо була вона знову-таки незвичайна.

Той прохід був черговим виплеском, її розбуднявілої туги, і саме така її незвичайність була для неї заборолом — хто-бо там зважився б зачепити таку виняткову й таку горду. Знову винуватцем була її туга, її трохи кирпатенький ніс і погляд палющих синіх очей — більшість чоловіків все-таки шукають у жінці посередність. Стояла відтак біля вікна й сірла, як сіріє вечір перед зором, і поступово впливала з її очей богиня, покидала її напризволяще й відлітала, і гоїв її тільки оцей сірий вечір або також сірі уважні синові очі. Вдивлявся у неї, як мандрівник у незнайомі хащі, і вона хоч-не-хоч. накидала на обличчя буденну маску. Тим самим начебто наближалася до нього, щоб узяти

за руку і вивести із хащ, бо що могла зробити іще, коли ті сірі очі стали нараз такі насторожені?

Вона зустрічала в цьому домі ще одні очі, мудрі й скаламутнілі, і трохи лякалася їх — бачили більше, ніж признавалися.

Стара і справді бачила богиню в серці в онуки, і в закомарках її пам'яті з'являлось щось таке, в чому вона й признаватися боялася — оця жінка-дівчина, що крутилася перед її очима, була вона сама. Зціплювала корячкуватою пучкою ціпка, на якого незмінно опиралася, і, дивлячись на стоптані капці, що ховали вузлуваті й покорчені її ступні, починала невдоволено бурмотіти, що через Галині походеньки все в домі запущено, що скрізь висить павутина, а підлога вже починає зацвітати. Що не готується вчасно обід і що в комірчині зібралася гора непраної білизни. Зводила очі й задоволено стежила, як поволі спадає з обличчя онуки її краса, як сірішає вона й блідіє і як вилітає їй із серця голуба блискуча богиня.

Галя й справді ставала спокійна й заклопотана. Варила їсти, пра-ла, обслуговувала стару, латала синову одежу. Син тоді спокійно міг підійти до неї для вечірнього поцілунку, а на вустах у старої завітала анемічна квітка вдовolenня. Вночі вони всі троє думали одне про одного і переконували себе, що основне в їхніх стосунках — любов!

11

Мала на собі ясно-синє плаття і вже знала, що сьогодні в неї той-таки настрої; щось хвилювало її вночі, два сні вона побачила сьогодні: один про себе, а другий про незнайомця, який боляче поцілував її в уста. Лежала на лівому боці, і їй заболіло серце, і не могла вона відірвати вуст від тих інших, що пили й випивали її. Сон про неї був простіший: їй приснилося, що вже почався учбовий рік і вона стоїть у гудливому, як вулик, класі.

Стара сьогодні прокинулася удосвіта, і ще тільки Галя надягала на себе ясно-синє плаття, коли в глибині дому пролунав різкий, гортанний, як погук ворони, крик. Галя застигла з розтуленим ротом, і плаття саме сковзнуло їй по тілі. Тихий жаль прокинувся в її серці, адже сиділа вже в ньому богиня, і вона винувато позирнула на своє відображення в дзеркалі. Знову повторився той крик, але Галя все ще не могла вийти із свого оціпеніння, адже на ній лежало її найкраще плаття, а обличчя могло зачарувати будь-кого.

У коридорі заплескали босі ноги, і їй стало печально, що таки не повторить вона свого улюбленого танцю перед дзеркалом і не поплаче потім, зірвавши із себе сукню і цю щасливу маску з обличчя.

Хтось постукав у двері, і Галя почула хрипкий після сну Хлопцевий голос:

— Ходи, баба гукає!..

— Іду, синку, іду! — озвалася вона заклопотано.— Скажи, що зараз одягнуся...

Через весь дім знову пронісся владний і різкий погук, і Галя схопила ватяний тампон, щоб запудрити собі обличчя і загасити на ньому незвичне світло. Але пудра цього разу їй не зарадила, здавалося, краса, яка струмувала від неї, поглинала все, що мало піти на шкоду її обличчю. Галя похитала головою, зітхнула і впорилася.

Пішла, як була, ясно-синя й осяйна, напівзачаровано всміхаючись, граючись блакитною хусточкою, яку тримала в руці. Обвіяла своїм чаром Хлопця, який завмер на порозі своєї кімнати, і Хлопець раптом відчув, який він порівняно з нею малий та нікчемний. Йому захотілося схилитись у поклоні перед цією несподіваною материною величністю, відтак підняти голубий шлейф і піти в супроводі, гордо зводячи й своє підборіддя. Ожили в його сонному мозку всі тисяча і одна казки, що прочитав він їх у цьому домі, порпаючись у занедбаній дідовій книгозбірні,— в цю хвилину він по-справжньому вірив в усю ту тисячу казок, з'явилося-бо коло нього те, чого не розумів. Мати ж і оком на нього не кинула, нещасного й малого, в майці й трусах, отут, у цьому сірому прочілі, тож він гукнув до неї тихенько, ледь розтуляючи уста.

Вона почула його відразу, бо його осліпило раптом — голуба, осяйна постать наблизилася до нього й притисла раптом до себе гарячим порухом.

— Кудись збираєшся? — спитав він просто в той шовковий ясно-синій розлив, у якому опинився.

— Ні,— відповіла вона,— Нікуди не збираюся.

Тоді він раптом зрозумів її. Не було то розуміння, яке вміє оформитися словом,— було то розуміння однієї душі, яка сприймає сигнал другої. Здавалося, побачив він синю богиню в її серці, а поруч з нею і чорну хмарку. Уздрів її тугу, як ту ж таки хмарку, а може, й птаха, котрий летить і летить серед хмар. Був коло цієї жінки чимось випадковим і привнесеним і відчув це напрочуд гостро. Закусив губу й дивився, як вона відходить: не мав сили піти за нею або ж покликати її ще раз...

Галя стала на порозі бабиної кімнати в усій своїй красі. Світло з обох вікон полилося на неї, наче світили це два прожектори, і стара в своєму темному кутку заціпеніла від зачудування. Сяйво від тої постаті в дверях, від тої ясно-синьої тканини і незвичайно гарного

обличчя впало і на неї і розтопило сиві її очі. Розтопило якийсь давній клаптик землі, буйно зарослий травою,— був він круглий, як шапка кульбаби, і в тій затуманеній кулі вона знову-таки впізнала цю ж таки красуню, тільки та мала на собі не ясно-синє, а червоне плаття. Була та сукня й іншого крою, тяглася до землі, було в красуні й світліше волосся — ішла вона і змігала подолом кульбаб'ячі парашутики. Зривала шапки й дмухала легенько, і все застелялося, засніжувалося від безлічі пушинок. Хиталася і пливла, усміхаючись сумовито, а до неї наближався, підіймаючись під гору, високий гарний чоловік. Дуже добре знала обличчя того чоловіка — йшов він, ледь накульгуючи, а очі його палали темним вогнем...

Стара погасила це видіння малим порухом волі, наче зіжмакала й викинула стару вирізку з журналу; зачинялася, як перлівниця, втягувалася, як втягується равлик у хатку, і знову зробилася мала, чорна, закостеніла, схожа радше на старий пеньок, а не людину. Вже не бачила ні того світла, що струмувало від онуки, ні її ясно-синього плаття. Бачила тільки сутінну, закіптюжену кімнату, меблі, що були нові сорок років тому, в око їй упало не раніше проміння, а павутина, що стала наче золотаві дротинки,— заснувала цілу кімнату вигадливою мережкою, і павуком до неї була сама. Стала напружена і стиснута в собі, вже не годна витримувати мовчання, що пролягло між них, готова вже була ковзнути по золотих струнках свого павутиння, щоб таки пустити в того ясно-синього метелика, який тріпотів у прочілі, хоч дрібний струмись отрути.

— Щось хотіла, бабцю? — спитала, не маючи сили стримати радісного усміху, Галя.

— Подай-но мені горщика,— іржаво і хрипко сказала стара.

12

Кози розбрелися, а Іван звів чисто виголене підборіддя, змружив очі — вітер вільно хитав його гривову волосся. Вдивлявся у ранок, молочний і теплий, від річки сходила сива пара, в якій повсюдно проступало каміння. Віддалік трусив верші Старий Пічкур, здавалося, хтось підпалив і річку, і це каміння, і Старого Пічкура з його вершами. Трохи збоку переходила вбхід річку сільська жінка, її біла хустка в серпанку фосфоризувала, а берестяна коробка, почеплена за спиною, робила незвично горбатою.

Іван проходив зі своїми козами повз верби, що розрослися біля води: з вузьких листків скочувалися краплі і глухо падали в пухкий пісок. Вслуховувався у цей химерний концерт крапель, деякі вдарили

об воду, а деякі дзьобали камінь. Неподалець голосно цвірчали горобці, й Іван з'єднав все оце в уяві: звуки, кольори й рухи живих істот. Сільська жінка з коробкою за плечима засвітила в його бік темним, майже брунатним обличчям, а на піску напечатала низку качкуватих слідів. Старий Пічкур перестав трусити верші, став на коліна, і коло нього почали срібно блискати, підстрибуючи, пічкурі й плітки. Спалахував у рибалчиних вустах вогник цигарки, і ловив він руками ті срібні спалахи, наче в гру якусь грався.

Кози бадьоро рихлили пісок ратицями, а Іван ішов і сліду за собою не лишав. Не топтав трави і не вминав піску; здавалося, плив над землею, вряди-годи відштовхуючись від неї і палицею-стільцем. Кутав його ноги туман, і Марії здалося, що так само не торкається він і каміння, коли переходив річку. Вона стояла біля розчинених воріт, і їй, як і сорок років тому, дивно ставало, що так погідно й добре живе зі своїм чоловіком. Подумала, що на стороннє око це й справді незвично: ось уже чотирнадцять років її чоловік тільки й робив, що пас кози. За всі сорок років він ніколи не поцікавився їхнім сімейним бюджетом. їв просту їжу і не загадував лагоминок. Марія подумки проміряла той шлях, що пройшли його разом, тихий смуток заповнив її радість. Озирнулася і начебто побачила зігнуту біля столу на веранді чоловікову постать, почула знайомий рип пера чи шурхіт олівця. Молодшою Марія пробувала зазирнути до тих зошитів, що їх він списував, але не змогла того осягти. Читала якісь гарні слова, натомість чула хрипкий, наче пісок сипався, голос чоловіка.

Взимку Іван сидів біля грубки, дрова різали вони разом, а рубав він, на колінах у нього лежала книжка, і цієї книжки Марія теж не могла збагнути — були то писання Сквороди. Зітхала часом: хай воно буде в нього, оте незбагненне, оте писання і отой Скворода. Це потрібно для його Спокою, а раз так, вона залюбки на те погоджувалася...

Старий підіймався разом зі своїми козами під гору. Бачив квіти, гриби, земляних жаб і чув довкола пташиний спів. Слухав шелест листя, а часом помічав між трави жовтовуху голівку вужа. Не рвав квітів і не збивав неїстівних грибів, не лякав вужа і земляних жаб. Часом брав жабеня в долоню і розглядав. Слухав жайворона, який вливав до складного світу довколишніх звуків і свій спів, і мав від того задоволення. Кози його розсипалися й паслися на волі: йому ж здавалося, що бачить нитки, якими в'яжеться поміж себе земне життя. Сидів на розкладеному стільці й дивився під ноги. Бачив крота, який риє нору, і тисячу корінців, що сплели мережу у горішньому шарі землі. Пили сік земний, і він не міг не уздріти, як той сік тече

через корінь у стебло і розтікається по листках. Кози хапали ті листки, розжовували, і Іван пильно стежив, як справно ходять і мелють їхні зуби. В таку хвилю очі його просвічували тварин, наче рентгеновське проміння: обдивлявся кишки, шлунки, серця, легені — все це ворушилось і працювало. Від міста вряди-годи сигнало авто чи ревів мотор, він здригався й дививсь у той бік. Але й це не руйнувало його гармонії: машини були для нього живими істотами, як кози й дерева. У них усередині теж усе рухалось і пульсувало, тільки лінії їхні були грубі, а кольори важкі...

Марія на протилежнім горбі вже зачинила ворота і пішла по східцях ганку. Раптом вона задихнулася і схопилася за поруччя: боляче задзвеніло в її грудях серце. Стояла, облита холодним потом, й передихала. Коли заспокоїлася, важко зітхнула.) Не могла хворіти, поки живе він, і не мала права вмирати. Піла валер'янку й подумки молилася, щоб не сталося з цього спалаху лиха. Сіла мимохідь у лозове крісло на веранді і поклала руку на згорнений зошит.

13

Обійстя було високо, на верхівні гори, стежка клалася туди кам'яниста й крута, і йому вже в початках тієї дороги почала боліти нога. Добре було б пособляти собі палицею, але Володимир заповзявся обходитися без неї, тому йшов, і піт краплисто обсівав йому чоло. Позирав вряди-годи вгору і мимохить сподівався, що спалахне там ясно-синя сукня, яка привабила його була вранці, але обійстя гордо мовчало, оточене деревами й парканом. Особливо пишнів каштан, і Володимир ішов просто на нього. Спинявся інколи й передихав: зрештою, цей його хід теж нагадував оту найважчу ніч у шпиталі: така сама ввижалася йому гора й кам'яниста стежка. Хтозна-чому пустився під гору, міг би послати з дорученням когось із дітей Олександри Панасівни, але отой його ранковий настрій! Саме він і повів його сюди. Спинявся, передихав і дивився на горбистий краєвид з малою річкою в долині — все аж прискало сонцем: зелень, пісок, сама річка й небо. Над головою задзвонив жайворон, і він здивувався, що польовий птах прилетів сюди, на горби; довкола пряно пахтів полин, і це знову нагадало йому сьогоднішній ранок. Каміння вже встигло нагрітися й промінилося теплом — запах медових трав з гірким присмаком. Шурхали врізнобіч стривожені ящірки, а він ішов і йшов, все важче й важче налягаючи на ногу. Той каштан попереду і той будинок, жайворон і полин, запах гіркого меду і його незрозумілий потяг до того дому — все це складало настрій, що його відчуваєш, проки-

нувшись у залитій сонцем Кімнаті. Торжество і біль, задих і піднесеність — все це наповнювало Володимира, але по-своєму і знесилювало. В голові заройлася трохи безглузда думка про царівну на льодяній горі і витязя, який безнадійно дряпається на ту гору.

Змушений був спинитись і сісти, бо йому від незручного підйому аж іскрами пішло в очах. Сидів на теплому камені і втирався. Поруч цвіркотіли цвіркуни й росла кашка. Медово пахла, і він потягся до квітки. Притис до обличчя медову віть і пив її чудовий аромат. Серце було готове вискочити з грудей, і він з надією зирнув угору: шлях йому треба було подолати ще немалий.

По стежці йшов від будинку хлопчак із білим бідончиком, спускався він по стежці, граючись і вправно балануючи, і Володимир тихо позаздрив на його зграбність та моторність.

— Доброго дня! — обізвався він до Хлопця, — Ти з цього будинку?

— Тут тільки один будинок, як бачите! — сказав Хлопець.

— Я до Галини Іванівни. Чи не твоя це мати?

— Моя! — гордо сказав Хлопець і випнув підборіддя, — А ви хто такий будете?

— Директор школи, — махнув рукою вниз Володимир, — Ти в якому класі?

— Я ходжу в місто, — сказав Хлопець, — А в класі я в четвертому...

— Не подобається тобі ця школа?

— Та ні, — засміявся Хлопець, — Там же мама вчителькою...

— То вона вдома, твоя мама?

— А де ж їй бути?..

Володимир з натугою встав. Ступив кілька кроків і озирнувся. Хлопець дивився йому вслід.

— А чого це ви так чудно під гору деретесь? — спитав він.

Володимир відчув, що його заливає червона барва.

— Ніколи не жив на таких горбах, — сказав він лагідно.

— А чого ви не викликали маму в школу, коли ви директор? Не гора ходить до Магомета, а Магомет до гори.

— Ти знаєш щось про Магомета?

Хлопець присвиснув.

— А чого б то я не знав про Магомета?! — сказав він зарозуміло...

Стежка почала пнутися крутіше, і Володимир забув про Хлопця за спиною. Хотілося йому пострибати на одній нозі, допомагаючи собі й руками. Був певний, однак, що той ще й досі стоїть і дивиться йому вслід, тому намагався менше й кульгати. Озирнувся мигцем: Хлопець уже був далеко внизу. Десь там, між тої зелені, подумалося Володимирові, може стояти й та ясно-синя постать, яка так вразила

його вранці; можливо, вона дивиться на його потуги й нишком підсміюється. Червона барва знову залила Володимирові обличчя, бо йому таки довелося схопитися рукою за кущ полину, щоб підтягтись по крутосхилі. «Лицарі, котрі штурмували льодяну гору,— подумав він,— тим і падали, що не могли лізти рачки». Він все частіше й частіше хавпався руками за бур'ян, з червоного обличчя йому густо котився піт.

Галі, яка й справді стежила за тим чудним сходженням, здалося, що той чоловік іде пританцьовуючи. Ще не минув її ранковий настрій і не покинула її серця голуба богиня. Щось лякало Галю увесь ранок і збуджувало, і ось стоїть вона і здивовано стежить за тим чудним верхолазом. Жаліла його й дивувалася, і стало їй на серці дивовижно тривожно. «Оті бабині розповіді!» — думала несамохить і озирнулася на стару, яка сиділа на ганку й дрімала. Чи то Галин погляд, чи, може, сильніше дмухнув вітерець — стара збудилася й побачила, що внучка її принишкла біля паркана. В її мозку просвітлило голубе озерце, й побачила вона, як робила защораз, ту ж таки картину: вона сама припала до паркана і дивиться, як підіймається до її обійстя чоловік у світлому костюмі і з хвацькими вусами. Стару схвилювало це видіння, вона напружилася й потяглася у бік онуки.

— Когось виглядаєш? — спитала хвилюючись.

Галя аж здригнулася на цей голос.

— Та якийсь чоловік до нас підіймається,— сказала,— І так чудно він підіймається.

— Що за чоловік? — гостро спитала стара і аж руки зціпила.

— Не знаю, бабцю,— зовсім кволо обізвалася Галя.— Вперше його бачу...

Знову тенькнуло в грудях у старої і замлоїло.

— То, може, це він, Галю?

— Хто він?

— Ну, той, що має до тебе прийти!

— Оце почнеш вигадувати! — розсердилася Галя,— Може, він за ділом якимсь...

— Сюди за ділом чоловіки не приходять,— озвалася спроквола стара.— Скільки себе пам'ятаю...

— Як почнеш щось вигадувати, бабцю!

Але стара вже по-справжньому хвилювалася. Сама не знала, що з нею діється, так не хвилювалася бозна-відколи. Може, через це стукнула спересердя палицею і зашипіла обурено:

— Ти мене брехухою не роби! Коли не хочеш його прийняти, сховайся, я сама його відшию... Кажу тобі: так було завжди в цьому домі і так воно буде!..

Галя повернулася до неї здивовано: стара аж палала. Була там, на ганку, як на сцені, тягла до внучки палицю й тремтіла. На мить вони зустрілися очима — стара й молода: молода світилася чаром і спокоєм, а стара позеленіла. В Галі здригнулося серце, на мить повірила в бабину казку, і тривога підступила їй під серце.

— Слухай, бабцю...— сказала, але стара вже зів'яла на ганкові, як квітка. Плечі спустилися, а очі погасли. Ледь-ледь дихала, руки її звисли, а палиця з гуркотом випала з руки. Зелене обличчя старої залякло, і тільки на денцях її очей зажевріло голубе озерце, яке відбило хтозна-яку далеку картину: проситься до їхньої господині чоловік в ошатному костюмі, йому стало спекотно, і він хоче напитись у них води...

14

Володимир стояв білий як стіца, з лоба йому котилися краплі поту, а все тіло побивав зрадливий трем. Очі його були розширені, і, коли повернулася до нього, Галя згукнула тихенько. Мимовільно кинулася йому на поміч, бо і справді захитався, намагався налпатися побіч себе опертя, але стояв серед голого двору, і його руки забалансували. Сиві з червоним кола пішли в його очах, він таки натрапив на якесь опертя, і було воно гаряче і м'яке. Це дало йому встояти на ногах, тож почала поступово вимиватися йому з голови каламуть, розтали кола, веселий та зелений світ плюснув йому у вічі.

Коли розплющив очі, побачив, що сидить на лаві, в руці тримає квартиру з водою, навпроти в ясно-синій сукні стоїть і ніяково всміхається, показуючи чудові ямки на щоках, така жінка, яка може тільки приснитися.

— Вам погано? — допитувалася вона, — Вам погано?

Володимир спробував усміхнутися і покрутив заперечливо головою.

— Спитай, що йому треба? — гукнула, наче ворон каркнув, стара.

— Я давно за вами стежу, — сказала Галя. — Так дивно ви підіймалися...

Володимир не міг не дивитися на це ясно-синє диво. Сонце заливало Галине обличчя, і чи від сонця, чи від пережитого тільки-но запаморочення йому здалося, що вся вона облита голубим світлом. Там, на ганку, сиділа ще одна жінка, стара, як дерево, витяглась у їхній бік і наслухала, аж тремтіла,

— Галю, — сказала вона, — чуєш, Галю!

Але Галя, здається, зовсім забула за неї: чоловік, котрий безпомічно сидів перед нею, подобався їй. Вони дивилися одне на одного й очей розвести не могли.

Не бачив у ній звичайних жіночих принад, пізніше, коли спустився він у долину, не міг сказати, чорні чи сині були в неї очі. Пам'ятав тільки голубу барву, відчуття дивної, запаморочливої краси, а поруч із тим якийсь острах, наче був він метеликом, а вона огнем, і він, сидячи тут, на горі, з квартою в руках і отак по-безглуздому задивляючись на незнайому жінку, раптом повірив, що всі людські казки — це таке ж життя, як і те, що реально бачать наші очі. Йому захотілося, щоб це його вчарування тривало якомога довше, хай довше погуляє він у хвилях такого п'яного гіпнозу — не мав сили не дивитися на неї, хоч не мав уже сили й дивитися.

— Що йому треба? — спитала вже спокійно стара.

Той голос протверезив Володимира. Зірвався на ноги й почервонів до вух: його місія все-таки офіційна.

— Мені Галину Іванівну, — сказав і випростався неприродно.

— То це я і є Галина Іванівна! — всміхнулася Галя.

Стояла, заломивши брови, і сміялася на обидві щоки: він ледве не осліп, дивлячись на неї. Треба було йому набрати поважного вигляду, накласти на обличчя маску, яку завжди накладають перед підлеглими начальники, але так само, як не вдавалося йому це перед Олександрю Панасівною, так не вдалося й тут. Був уже давно підлеглий тій першій жінці як матері і цій, другій, бозна й чому. Тому й голос його став хрипкий і ледве видобувся з його розпечених вуст.

— Я, Галино Іванівно, новий директор школи. Оце ходжу, щоб познайомитись із учителями, бо вже пора було б нам зібратися на нараду.

Уже не дивився на неї, не міг дивитися, щоб не осліпнути до решти. Дивився охочіше на стару: витяглася тривожно в його бік і аж вуха в неї ворушилися, так наслухала.

— Що він хоче, Галю? — спитала в онуки.

— Це новий директор школи, — відгукнулася Галя, — Прийшов знайомитися.

— А чому він не прислав за тобою?

— Чому ви не прислали за мною? — м'яко спитала Галя, як питають дорослі в малих, — У нас тут так заведено...

— Бачите, — розвів руками Володимир, — Я ще ніколи не ходив у директорах...

Вони засміялися водночас, а стара на ганку посутеніла.

— Ви мене дурите, — сказала вона. — Ніякий він не директор. Директори сидять по своїх кабінетах...

— Не зважайте на неї! — шепнула червона, як квітка, Галя. — Вона, моя бабця, дуже й дуже ветха...

— Може, я й справді невчасно,— пробурмотів Володимир.— Я от трохи посиджу...

Відав їй квартиру, яку тримав у руках, і вона крутила її, не знаючи, де діти...

— Чого він сидить, а ти стоїш? — спитала стара.

— Я зараз сяду, зараз! — заметушилася Галя і схопила якогось дуже вже стародавнього услона з вирізаними голівками на спинці. Сіла, війнувши ясно-синьою хвилею шовку, і він знову змушений був зустрітись з нею очима. Вже не була зашаріла, а бліда і спокійна, трохи зморена, очі її розширилися — глибоке море хвилювало в них. Він задихнувся, проковтнув слину, була вона наче морська вода.

— Галино Іванівно! — сказав він тихо й тепло.

Вона давно не чула таких інтонацій із чоловічих вуст, окрім того, його обличчя перестало здаватися незнайомим, зустрічала його й раніше. Через це осмутніла й посерйозніла ще більше, і, хоч так само чарівно світилося її лице, холодна хвиля на мить розділила їх. Він злякався цього раптового відчуження, опустив голову і натрапив очима на власний, озутий у протез, черевик.

— Були поранені? — спитала тихо Галя.

— Протез! — сказав він, рипнувши зубами, і встав.

— Сидіть, сидіть, будь ласка! — перелякалася Галя,— Ви мені не сказали, коли буде та нарада.

Стара сиділа на ганку, наче забутий корч. Змаліла, позеленіла, скоцюрбилася, її пальці прикипіли до палиці, очі перетворились на кругленькі гудзики. Знову побачила синю хмарку перед очима, в ній промалювалися контури гори і замку на ньому, і ступав на подвір'я того замку красень чоловік, якому судилося потім тут жити,— навіки зачарувався він у голубій красуні, яка вийшла подати йому води. Котилися й котились у старої з очей сиві сльози, уздріла вона дочку тої красуні й прищельцеву — крапля від краплі була вона в матір. Вже друга хмарка розквітала в її свідомості, і другий чоловік заходив до їхнього двору прохати напитися. Йшла йому назустріч красуня в червоному, і новий пришелець також не міг не зостановитись й не зачаруватися нею...

Стара розплющилася. Третю красуню вона бачила увіч, так само увіч бачила третього пришельця. Збирався вже відходити, але вона знала, що нікуди звідси він уже не відійде. Цей новий пришелець трохи непокоїв стару, ні-ні, він так само невимірно схожий на тих двох, котрих довелось їй пізнати. Правда, той перший мав хвацькі, чудові вуса... і.

Стара всміхнулася. Розтавала на своєму ганку, меншаючи й меншаючи, а коли озирнулися на неї ті двоє, то ледве помітили її, таку маленьку й таку скорчоватілу: сиділа й лила старечі сльози, яких не зрозуміти їм нівік. <...>

Володимир, новий директор школи, продовжував знайомитись з учителями, ходив до всіх додому. Відвідавши дім на горі, він завітав до Марії Яківни, вже літньої жінки, дружини Івана Шевчука, колишнього бухгалтера, який давно покинув службу. Марія Яківна, незважаючи на свій вік, погодилась ще попрацювати, попросила собі перші класи. Й чоловік, козонас Іван, кілька днів на тиждень щось записував до своїх зошитів. Колись із ним сталася дивна внутрішня метаморфоза, він побачив світ інакше, йому відкрилися приховані від більшості людей речі. Тепер Іван Шевчук вів записи про побачене, це стало його життєвим покликанням.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ДІМ НА ГОРІ

В небі вирізують вони Сильця, кидають на землю.

З сумерійського

1

Десять років тому біля будинку на горі з'явився джигун у лавканих туфлях, сірому костюмі і в легкому солом'яному капелюсі. Звідкіля він узявся, не помітив ніхто; знизу, однак, не підіймався він напевне. З тильного боку обійстя проходу не було, там розташувалися одна й друга лікарні, і відгороджувалися вони від гори міцними й високими парканами. Попід парканами густо позаростало кропивою, і той, хто зважився б пролізти через ці хащі, мав би добряче попектись. Можна було б продертися до дому і з лівого боку, але там були зарості дерези й глинясті урвиська. Відтак створилось у Галі враження, що джигун спустився до них на гору на крилах — костюм у нього' був бездоганно напрасований, а туфлі сяяли, начебто ходив він не по пилястій жорстві, а по асфальту. Джигун приходив посидіти на скелі, часом він проходжувався по кам'янистих стежках, і Галя не могла на нього не дивитися. Були в джигуна маленькі чорні вусики, блискучі, аж світилися, зуби, а коли знімав капелюха, щоб привітати мимохідь трохи цибату і не до кінця ще сформовану дівчину (читай — Галю), то на тій голові виявилось ідеально зачесане на проділ волосся, так ретельно напomadжене і заглажене, що здавалося — це

не волосся було, а перука. Спершу Галя тільки байдужно відзначала появу джигуна на горі, через кілька днів вона вже червоніла, коли він вітався з нею, вночі їй здавалося, що крутиться вона на каруселі, а вранці шкіра в неї на обличчі ставала молочно-бліда. Через тиждень вона вже тайкома стежила за джигом із малинових заростей, і її очі аж палали між зелени. Одного разу джигун, проходячи мимо, спокійно привітав Галю в тому її Сховку, начебто вони зустрілися були на стежці. Спинився й почав люб'язно розпитувати про тутешні місця. В цей мент вийшла на ганок бабця, пильно придивилася до джигуна, зирнула і на внучку, яка стовбичила серед малинника, і владно погукала дівчину додому.

Зустріла Галю в своїй кімнаті, велично вивишаючись у різьбленому кріслі, і коли внучка переступила поріг, побачила, що горять у неї на щоках землисто-малинові рум'янці.

— Що це за чоловік? — спитала насторожено.

Галя здвинула плечима. Не могла дивитися на бабцю, тож стежила за кленовою гілкою у вікні.

. — Він піднявся ізнизу?

— Ні! Власне, я не знаю...

— Що він тобі говорив?

— Розпитував про місця. Як, де що називається...

— Ти повинна його стерегись,— наказала коротко стара.— Він мені не подобається...

— Але це ж просто перехожий чоловік! — здивувалася Галя.

— Добре знаю таких перехожих. Не вступай із ним у розмови...

— Та коли у тебе щось запитують...

— Не вступай із ним у розмови! — повторила бабця і відчула, що приливає їй до голови кров.

Але Галя таки вступила в розмову із джигом. Це сталося вже тоді, коли стара пішла спати. Галя тихенько вийшла надвір і пішла до малинника. Але вона туди не дійшла — коло хвіртки стояв, наче з неба впав, джигун. Сперся грудьми на дошки й білозубо всміхався. Він заговорив до неї так просто й тепло, що Галя не змогла втекти в хату чи грубо відбутися, як це роблять із немилими залицяльниками. Окрім того, звертався до неї старший чоловік, і Галя сама незчулася, як спинилася коло каштана,— вони пробалакали там, розділені хвірткою, цілі три години. Дівчина повернулася додому із ватяною головою, зачуміла, острашена й ошасливлена, не розуміючи, чому в неї тремтять руки, адже вона тільки порозмовляла з якимсь чоловіком, котрий хоч і назвався Анатолем, але був бозна-звідки й бозна-хто. Вона навіть зупинилася на ганку, щоб побачити, як він відходить

з гори в долину, але гора вже була порожнісінька і стелився по ній синій присмерк — світив тоді над землею золотий місяць. Джигун здимів з гори, наче не був живим чоловіком, а тільки духом, що спустився сюди на крилах, а потім розчинився, наче дим,— Галя від того не могла до тьми прийти.

Вночі це їй приснилося. Великий сірий птах у лакованих туфлях і з солом'яним капелюхом на голові кружляв над їхнім обійстям. З туфель витиналися гострі кігті, а замість носа був грубо загнутий дзьоб. Птах каркнув по-воронячому і, склавши крила, притьма шугонув униз, де ховалась у заростях малинника вона. Галя закричала й прокинулася. Прокинулась і стара (тоді вони спали в одній кімнаті) і глухо спитала, що там у неї скоїлося.

— Хіба може щось скоїтися, коли спиш? — невдоволено буркнула Галя і перевернулася на другий бік, аж заспівали пружини її допотопного ліжка.

Вона заснула, і їй уже не снився сірий птах, побачила вона тільки шкільних подруг із 2-ї жіночої школи, з якими вона розпрощалася тільки місяць тому. Вони поклялися не забувати одна одну до кінця днів своїх, їй приснився саме той мент, коли вони клялися.

Прокинулась удруге й довго думала про подруг: жодна з них за цей місяць не навідала її й разу, а з Клавдією вони принаймні мали готуватися разом у педагогічний технікум. Не хотіла думати про джигуна; до речі, він чомусь вважав, що вона ще школярка, так смішно їй від того стало, а вже зовсім вона засміялася, коли він зігнув трикутно брову, дізнавшись, що школу вона вже закінчила.

— Так? — перепитав, наче не повірив,— То я дуже й дуже вас вітаю! Ви тепер сама собі господиня!..

Такою скоромовкою він це сказав, що «сама собі господиня» ледве його почула, а почувши, зачервонілася по кінчики вух, добре хоч, що був тоді вечір. Їй було приємно слухати його голос, трохи воркотливий, але милий; зрештою, розділяв їх паркан: на випадок чого вона встигла б шугнути й до хати — в школі не було кращого за неї бігуна. Але джигун і пальцем не рухнув, щоб відчинити хвіртку, був він такий гречний і такий дорослий, так дивно світилися його очі, що вона аж погляд відводила, щоб не дивитися. Від того розм'якала й губилася; насамкінець вона вже нічого не мала проти, щоб він увійшов у двір, перед тим чемно попитавши дозволу. Але він у двір так і не попросився, натомість запитав, чи не зійтися їм іще й завтра? А коли вона відходила, він зловив її руку і по-старомодному торкнувся кінчиків її пальців лоскітливими вусиками. Вона ж, замість обуритися на цей сміховинний жест, тільки засміялась і вирвала руку.

— Ви такий чудний! — сказала і втекла зі сміхом.

І не бачила вона, що на той сміх джигун зацвів білозубо і став задоволений понікуди. Наступної хвили його вже біля хвіртки не було, а вона тихенько зайшла в дім, покинувши туфлі в коридорі, і ступала так тихо, що чула навіть, як точить будинок шашіль і як шкребеться десь далеко, проїдаючи нору, миша чи пацюк. Чула нерівне дихання старої, і їй так радісно й весело стало — все-таки вона стару провела. Рука її лягла на дверну ручку, великий палець почав повільно тиснути на язичок клямки, і це зробила Галя так управно, що клямка безшумно підняла защібку, і хоч двері й заспівали, але не голосніше, ніж шурхотіли шашіль та миша. Галя промайнула через кімнату, а коли вповзла, не рипнувши й пружиною, в ліжку, побачила, що обличчя бабці нерухомо заціпеніло в місячному світлі. Гострий ніс, незвично бліда шкіра, наче пудрою притрушена,— Галя здригнулася, начебто мерця побачила. Тоді голосно забилося її серце, і ввійшло до нього, як входить до дому заблукана дитина, перше кохання.

2

Бабця сиділа в різьбленому кріслі, облита з обох боків ранковим сонцем, і Галі, прокинувшись, здалося, що втрапила в якусь казку — та стара із німбом сивого волосся над чолом нагадувала королеву. Сиділа нерухома, начебто спала чи ввійшла в задуму, повіки їй приплющилися, а все обличчя повилося смутком.

— Добре себе почуваєш, бабцю? — спитала Галя, принишкнувши в ліжку.

Стара неквапно розплющилась і звела голову.

— Вже прокинулася, ласочко? — спитала лагідно,— Погано я спала цю ніч. Нападав на мене великий сірий птах, і я оце думаю, що це не до добра. Та й ти сьогодні кричала вві сні. Щось погане тобі снилося?

Галя отерпла на мент, бо те, що сказала бабця, трохи злякало її. Але наступної хвили засміялася й сіла в постелі.

— Та мені ж, бабцю, ніякі сні не сняться!

— У щасливому ти ще віці, ласочко,— сумно відказала стара.— А той сірий, з вусиками, не приходив більш?

— Ну, бабцю! — розсердилася онука.

Стара подивилася на неї важко й проникливо, і від неї не сховалися ніжні рум'янци, які зацвіли на Галиних щоках.

— Наш дім трохи незвичайний, ласочко,— сказала бабця після паузи,— Може, вже пора тобі про це розказати... Так от, народжуються

в цьому домі здебільшого дівчата, чоловіки сюди приходять... Вони підіймаються знизу і, як правило, просять напитися води. Той, хто нап'ється з наших рук, переступає цей поріг і залишається в домі назавжди. Так було в моєї бабуні, в моєї матері і в мене. Так було і в матері твоєї, так повинно статись і з тобою... Мені бракує розуму, щоб все це пояснити, але так воно траплялося...

— Ой бабцю! — зіскочила з ліжка Галя.— Таку цікаву казку ти розповідаєш. Тільки наш дім не дуже нагадує замок.

Бабця мовчала. Дивилася на цю веселу, юну й легковажну щебетуху, і теплий смуток обливав її серце.

— То тільки півказки,— сказала стара.— Приходять до нас і інші чоловіки. Принаймні до мене і до моєї бабці. До твоєї матері і до матері моєї. Ці пришельці не підіймаються знизу і не просять напитися води, вони з'являються бозна-звідки...

Онука стояла серед кімнати, залита ранковим сонцем. Була бліда і аж прозора від проміння, і стара раптом побачила, що перед нею стоїть не дівчинка, а дівчина. Прозирнула повітряну істоту серед кімнати й не могла не відчувати — далекі, химерні, зелені хвилі приходять до неї. Заливають кімнату і, як колись, ніжно озвучують кожен промінець. Дивилася на онуку, як на власний далекий спогад, і, як власному спогадові, не могла наказати змінитися. Не могла сказати: будь, моє минуле, таке, яким я хочу тебе тепер бачити, будь, моє минуле, безхмарне. Тому й сумувала вона, бо не дійшли її слова до серця цієї повітряної істоти — не зуміла вона укласти їх дохідніше...

— Такі це казки, такі казки! — сказала Галя, ходячи по кімнаті і через те потрапляючи чи в сонце, чи в тінь,— Це можна сприйняти як легенду, як міф, але, бабцю, хіба може таке бути насправді?

Спинилася проти старої, поглинута тінню і через те наче пригашена. Дивилася легковажно, хоч на дні її серця теж стало неспокійно. Бабця оглядала її, наче промацуючи чи вивідуючи, і Галі від того стало зовсім неприємно.

— Ну от, ти розказувала,— перебила вона мовчанку,— що й до тебе являвся такий, вибач, «птах»... Являвся, ну і що?

— У мене нічоґь, бо я зуміла його відшити, а в інших не виходило так гладко. Тоді народжувались у нашому обійсті хлопчики, доля яких майже завжди була сумна: все вони до чогось рвалися й навіть з дому тікали...

Галя сміялася. Дзвонила дзвіночком, а всередині раптом стала уважна й насторожена. І витворилося під цю хвилю дві Галі: одна — як метелик барвистий та легковажний, а друга — задумана й нахмурена. Нахмурена й задумана сиділа в кріслі й бабця, і вони навіть не помі-

тили, як зникло з кімнати сонце, сірі тіні найшли на них, і вони обосеред них посіріли.

— У нас в роду — сказала бабуся,— прийнято було розповідати цю історію дівчатам, коли їм минало вісімнадцять. Тобі тільки неповні сімнадцять, але я мушу тобі це розказати, бо надто стурбована сьогоднішнім сном...

— Ну, бабуцю! — обірвала її Галя.— Таке чудне тобі приходить до голови!

— Дай боже,— промовила тихо стара,— щоб не прийшло чудне до голови тобі!

3

Була все-таки вражена розповіддю, хоч і вважала її за старечі містифікації. Властива кожній дівчині засторога ожила в її серці, тож вона, вийшовши з дому і спинившись коло каштана, довго їй важко обдумувала почуте. Бачила синьо розстелену в долині річку, золотий пісок, будочки купалень біля хутора зліворуч, з правої руки — острів; видно було, як бігають довкола гігантів хлопці. Все було залите щедрим сонцем: зелень, пісок та камінь, і сонце очистило їй душу, навіявши ясного, як клапті неба між хмар, смутку. Вона наче постаршала, наче вже лягла їй за спиною довга, як річка, життєва дорога, і саме на ту дорогу вона озиралася з отаким світлим жалем: чи повернеться навіки загублене і чи можна буде вибачити самій собі власні переступи? Та вчорашня розмова з Анатолем, подумала вона, і є таким першим її переступом!

Хотілося довше потримати той настрій, відчуваючись уявно досвідченою та тверезою, хотілося навіть вгадати ті нові переступи, в які могла б упасти, але побачила перед собою сіре бабине обличчя і химерний блиск у її очах. Нічого не повторюється двічі, подумала вона, впиваючись смутком та каяттям, все, що є під сонцем, навіки нове, а те, що було чи буде,— навіки неподібне. Кожна людина — щось таке, що ніколи і ніяк не повториться, відтак не повторюються й людські історії.

Не могла оформити цю думку в слова: відчувала її і знала, що має рацію: не завжди-бо старість мудріша юності, в молодості, подумала вона, більше переваг.

І все-таки їй захотілося послухатись бабці, очистити душу від болю, що там загніздився, вигнати із себе непотрібні й зайві думки — хай все буде так, як було. Хай дивиться вона на чудовий краєвид, хай світить їй щедріше сонце і щедріші стають барви. Вона подумки

викляла із серця джигуна у сірому костюмі, в лакованих туфлях і солом'яному капелюсі. Повернулася додому, заплеснула за собою двері і стала перед дзеркалом.

На неї дивилася черниця. Не та, що відійшла від світу, щоб більше не блудити в ньому, а та, на серці якої замок.

4

Такою хотіла вона бути вранці, а ввечері, як тільки запали сутінки, замок на її серці розчинився сам від себе і спав, загубившись, мов камінь, у сірому молоці, що підходило від річки. Утяжене проздовж дня, а тепер звільнене, її серце забилося так швидко, що годі було його втримати. Дівчина пішла в кімнату, де містилась у них бібліотека, зібрана дідом і батьком, сіла у зручний фотель і взяла до рук книжку. Була то одна із найспокійніших книжок — дореволюційний том Нечуя-Левицького, читала неспішливі потоки слів, які грали, наче переливна вода, і це так дисонувало з тим, що робилося в її серці, що вона відклала книжку, взявши до рук томик Кобилянської. Дивилася на рядки, а бачила, як у потемнілому небі з'явилася сіра цятка. Більшала й більшала, і вже видно стало людину-птаха в сірому костюмі, лакованих туфлях і солом'яному капелюсі. Бачила, як повільно кружляв він, спускаючись на гору, ось він торкнувся лакованими туфлями жорстви на стежці й пішов, наче дістав під ноги асфальтовий хідник.

В глибині дому зарипіли двері, і Галя поспішливо перегорнула сторінку. Бабця спинилася у дверях у допотопному пеньюарі, рідке й сиве волосся було розпущене, а очі западали в глибокі тіньові ями.

— Довго збираєшся сидіти? — спитала вона і впустилась і собі в фотель.— Я сьогодні тебе трохи налякала тими розповідями,— стара засміялася коротко і опустила підборіддя на груди.— Може, воно й справді не треба тому вірити?

— Ну, звісно, не треба, бабцю! — дзвінко вигукнула Галя.

— Мене зараз ще одне турбує,— наче не чувши її, вела стара,— Батько твій не прислав за цей місяць грошей...

— Може, в нього якась затримка,— сказала Галя,— На городі в нас є досить картоплі.

— Самою картоплею не проживеш.

— Я, бабцю, піду в педтехнікум. Там дають стипендію.

Стара подивилася на онуку, й погляд її блиснув.

— Подобається тобі сидіти в цій кімнаті? — спитала, міняючи розмову.— Ми, жінки цього дому, майже ніколи не поділяли при-

страсті наших прийшлих чоловіків До книжок. Крім того, тут майже все українські книжки — не зовсім весела лектура для дівчат.

— Тут є Діккенс, Якобсон, Банг і Гамсун.

— Скандинавцями цікавився твій батько, Діккенс — то лектура дідова, він мав смак до англійського,— сказала, наче спросоння, бабця.— Знаєш, я не прочитала звідси жодної книжки...

— То ти нічого не читала? — здивувалася Галя.

— О, читала! — засміялася стара,— Брала книги в своїй приятельки, власниці бібліотеки. То були Тургенев, Жорж Санд і Мопассан...

— І більше нічого, бабцю? — спитала Галя', це її трохи звеселило.

— І більше нічого. Кажучи відверто, і ті книжки мене втомлювали. Я була народжена, певне, не для читання...

Вона різко звелася, і Галя аж горішню губу закусилася, така величаво й недоступно стала бабця. Щось справді королівське було в її поставі, щось особливе — поклик на казки, наче було їй не шістдесят сім років, а принаймні з п'ятсот. Галя навіть злякалася її ветхості, адже тут, у порожньому домі, їм буває зовсім самотньо. Зрештою, могли б продати дім і перебраться у місце людніше, але бабця мала рацію: щось є в них особливе, в жінках цього обійстя. Споковічно жили в ньому жінки, так воно, мабуть, буде й далі: забрати звідси стару — все одно, що пересадити оранжерейну квітку у ґрунт, відкритий вітрам і холоду. Вона вже з іншого тіста зліплена, хоч і в ній також багато від жінок цього дому — оранжерейною квіткою принаймні вона не стане. Її чекає робота й активне життя, бо хтозна, чи той майже нереальний батько, котрий утік звідси після смерті дружини, колись повернеться під цей дах. Прислав сюди щомісяця гроші, наче відкуплювався від них, і на ті гроші вони сяк-так жили. Але прийде момент, думала розважно Галя, і ця ненадійна нитка урветься (той момент таки прийшов: останній чоловік — поселець цього дому — розтанув, як розтає дим, і вони із старою так більше нічого про нього й не почувли; значно пізніше Галя намагатиметься уявити батькове лице, і синій дим вона побачить, зовсім такий самий, як отой, що підіймається ранками від річки).

— Не засиджуйся! — проказала бабця й рушила до дверей.

Галя не відповіла. Провела поглядом старечу, але ще струнку поstatt і спробувала дорівняти теперішній образ бабці до того, що відбився був кількаразово на фотокартках. «Вони всі,— подумала Галя про жінок цього дому,— були гарні якоюсь неприродною красою. Я серед них — бридке качення...»

Кроки глухли і глухли й нарешті завмерли в непорушній тиші дому. І ось вона прийшла, глибока оксамитна й безмежна тиша. Галя роззирилася: лампа почала коптіти, чорна нитка повилася у склі; прикрутила гніт, і її кошлата тінь метнулася по стелажах, якими обставлено стіни цієї кімнати. Неподалік од вікна вона почула хрускіт хмизу — хтось ішов просто сюди. Галя завмерла, притуливши пальці до вуст, а серце її злякано чи схвильовано закалатало. З'явилася на шибці чиясь рука з довгими, як кігті, нігтями і легенько потарабанила. Галя кинулася до вікна, смикнула, кваплячись, гачок. (Це був її другий переступ, думала вона наступного дня після цієї події, було їй і страшно, й болющо-радісно від спогаду про черговий їхній вечір). Побачила його в темряві — був так само в сірому костюмі, лакованих туфлях та в солом'яному капелюсі. Засвітив до неї білими, аж фосфорилися, зубами, зняв капелюха і схилився, показуючи ідеальний проділ з ретельно напomadженим і прилизаним волоссям. Спершу їй захотілося заплеснути перед ним вікно або ж відіслати: годі їм зустрічатись і мати щось спільне. Але наступної хвили вона зустріла його погляд: ті очі не були ні гарні, ні розумні — зорили на неї так дивно, що всі застережні слова раптом вилетіли їй із голови. Руки, які хотіли заплеснути вікно, обм'якли й провисли, наче неживі; вона стояла й не знала, куди подітись, бо ті очі, збагнула вона, розглядають її так, як мав би розглядати принишклу овечку вовк. І на диво самій собі, вона не обурилася на це безцеремонне розглядання; зрештою, й сама не знала: в її подібі бридкого каченяти спалахнуло вже під той час те, що було притаманне всім власницям цього дому; Сірий за вікном зі своїми дивними, гіпнотичними очима вкмітив те відразу й безпомилково. Знову блиснув до неї бездоганними зубами, і ця усмішка засліпила дівчину, наче спалахнула серед неба блискавка. Грому, однак, після тої блискавки не було, натомість почула вона лагідний і схвильований шепіт.

— Добрий вечір, ластівочко. Чи вийдете?

І перш ніж могла вона щось розважити, хитнула поспішно головою і без найменшого розважку ступила на лутку вікна й подала йому в темряву руку.

Дужі руки підхопили її, і на мент була вона приклеєна до сірого костюма. Рвонулася чимдуж, і їй зовсім легко вдалося звільнитися — ті непомірно сильні руки й не гадали чинити їй неприємного, а в тілі з'явився зрадливий трем.

Тим часом навколо неї повзав, наче павук, проникливий і темний джигуновий голос, а вона здивовано прислухалася, як умирає в ній

черниця, на серці в якої замок,— не було вже не тільки замка, а й чорної барви на одежі.

Він вивів її за хвіртку, галантно поступившись і пропустивши вперед, і, коли проходила вона той рубіж, здалося їй, що він там, іззаду, тільки й дивиться на голі її ноги — була ж бо в закороткому домашньому платті. Насторожилася й стала обережна й напружена, тіло її поступово забувало солодкий щем, який пережило. Повернулася різко й побачила темний дім із єдиним світлим вікном, сумний та завмерлий каштан, ганок, що аж сріблився від осяяної місяцем роси; довкола дзвеніли цвіркуни, знизу від річки тягло вільгою; навпроти стояв незнайомий чоловік у солом'яному капелюсі й ошкірювався, показуючи білі й гарні зуби.

— Куди ви мене ведете? — спитала холодно, й зуби поменшали, натомість завітла на тому обличчі чемна і знову-таки гарна всмішка.

— Куди ж мені вас, ластівочко, вести,— сказав чи, власне, проворкотів він,— Хочете, посидимо на скелі, помилуємося красвидом, а не хочете, буде так, як скажете...

Вона отерпла на мить від гордості за владу, якою він її наділяв, тому знову зважилася позирнути йому в очі. Були вони нерухомі, грав у них тоненький промінчик від місяця, а загалом побачила вона там широку й глуху темряву. І знову відчула, як дерев'яніють її ноги, як у тілі з'явився той-таки бридкий трем, згадала і мимовільний доторк, і вогонь, яким не хочачи перейнялася. Не могла витримати напруги і ледве-ледве зібралася на силі, щоб відвести погляд. Опустила голову й пішла по стежці — байдуже, розглядає він її ноги чи ні.

Довкола знову повзав, як павук, проникливий і теплий голос, і сотав він, сотав сіру павутину, обгортуючи й обмотуючи її з ніг до голови. Ще жила в ній іскра тверезого глузду, трималася на споді серця, і він також не забув про ту іскру. Тільки підтримував її гречно під лікоть на крутосхилі чи біля прірви, а тої гречності чи ж могла вона йому відмовити? Інколи озиралася на своє вікно й мимохить шкодувала за жовтою тишею, яку покинула,— перед його приходом саме читала красиві повісті Кобилянської. З другого боку, вона й раділа: та жовта тиша така знайома й безвиглядна!

Ішла отак розполовинена: одна тут, а друга там, одна весела, а друга смутна, одна щаслива, а друга нещасна. Даремно плував і плував її сірий павук — вогонь на споді її серця не гас, та й доброї розмови сьогодні у них не виходило.

Підійшли до скель, і перед ними розгорнувся величавий і широкий красвид. У глибокій долині лежав, як синя дорога, блідий

і спокійний Тетерів, темніло внизу і з боків громаддя дерев, височіли великі й пологі горби, і тьмяно поблискували дальші і ближчі скелі.

— Краса яка! — прошепотів за її спиною Анатоль,— Тим мене й вабить цей куток — дивна й незбагненна краса!

Повернулася повільно до нього й на мент вразилася: в місячному світлі сірий костюм його став чорний, блищали лаковані туфлі, капелюха він зняв, і чорне волосся лежало, наче тушшю підчорнене,— обличчя його під ту хвилю помолодшало й потоншало. Зворушена Галя мимовільно втонула в його очах і вже не могла боронитися перед великою силою його погляду. Ступнула назустріч, а коли обняли її великі й сильні руки, коли уста з'єдналися з його вустами, закинула вона раптом голову й затремтіла на його грудях, як дика, але майже приручена пташка.

6

Відтак стало все в тому вечорі червоне. Небо над головою затремтіло від багрянцю, що кинув на нього місяць, крізь червоне Анатолеве плече побачила вона так само обагрений краєвид та річку; уста її розпалилися й горіли, під ногами стелилася червона трава, і навіть скелі рубіново відливали. Тиха розкіш вливалася їй у груди, віддавала свої уста на поталу іншим, твердим і пекучим, жив у ній страх і радість, так дивно перемішані, що вже й голову тратила. Червоно світилися її руки, що ними впиралась у груди, та й груди ті просвічувалися чорно-червоним. Ноги її стали зовсім дерев'яні, здавалося, стоїть вона підвішена між небом та землею, схопили її кігті величезного червоного птаха й несуть у синю безвість. Там горять численні вогнища й крутяться коло них голі червонясті тіла, навпереміж жіночі й чоловічі; була вона наче витка стеблинка, що її гне й ламає вітер та злива. Задихалася від нового нападу на себе цих гарячих і твердих вуст, і руки, якими все-таки відштовхувалася від тих чорно-червоних грудей, теж подерев'яніли. Величезний сірий птах обпав тонку й тремку берізку і випивав з неї і листя, й сік. Майже померкла на споді її серця застережна іскра, а може, й погасла б вона в тому вечорі остаточно, коли б той Сірий не розпалився дужче, ніж могла вона те витримати, і вкусив легенько їй уста. Галя підскочила з несподіванки й вислизнула з його обіймів, засвітивши до нього перелякано білками величезних очей. Він ледве стримався, щоб не піддатися пориву й не кинутися до неї ще з більшим палом, але вчасно помітив, що вона стоїть наготована до відсічі, зігнулася, готова відстрибнути при нападі набік, і стала наче роздратована кішка. У грудях їй на повну силу запалав

застережний вогонь, що його ледве не загасила, і він раптом покірно схилив перед нею голову, всміхаючись якнайлюб'язніше.

— Вибач,— сказав тепло,— Вибач!

— Я не дозволю, щоб зі мною так поводитись! — вибухнула вона, і її голос мав у собі і сльози, і знесилу, на які він усміхнувся ще гречніше, зловив легенько руку, що злетіла перед ним, і якнайвідданіше поцілував.

Вона заспокоювалася. Сіла на камінь і задивилась у далечину. Він тихо сидів за її спиною, наче й не було його тут,— давав їй утихомиритися.

— Я тебе чимось образив? — спитав, коли вона вже заспокоїлася.

— Зробив мені боляче,— сказала Галя, не відводячи погляду від рудо-синьої в сутінку ріки.

— Вибач! — повторив він,— Це сталося мимовільно. Ти й справді ні з ким іще не цілувалася?

Зирнула на нього здивовано. Схилив до неї усміхнене, гречне обличчя й намагався зазирнути їй в очі.

— З ким би я могла цілуватися? — спитала здивовано.

— Ну, звісно, звісно! — поспішливо заговорив він, а що йому не вдалося зазирнути їй в очі, присунувся ближче й обійняв за плечі.

— Я тобі не робитиму боляче! — шепнув на вухо й потерся об її щоку.

Дозволила притиснути себе щільніше, а коли закидала голову, побачила червоний місяць, який за мить замістився місяцем чорним. Задзвеніли, зіштовхнувшись, їхні зуби, і червоний вогонь знову запалахкотів навколо — з несамовитою пристрасстю цілував її джигун у сірому костюмі, з залізними руками і з не менш залізними вустами.

7

Ішла додому похитуючись. Згойдувалася стежка перед очима, хиталися, дерева, повз які йшла; вуста її полум'яніли — дивну неміч і знесилу відчувала. Анатоль ступав слідом, наче сіра тінь, чатував на кожен її рух, але тримався відстані. Була вона за цей вечір зовсім випита, адже і вдруге вирвалася із обіймів, вдруге зробив він їй боляче, залізши їй за виріз плаття й притисши залізними пальцями їй персо. Галя й пішла від нього після того — не затримував, тільки ступав позаду, світячи всмішкою. Грав на його блискучих зубах тонкий червоний промінець, і Галя, озирнувшись і побачивши той червоний його рот, могла б налякатися. Але не мала сили реагувати на нього, хотіла

чимшвидше дістатися до вікна, не думаючи, як у нього залізе, хотіла зникнути з цього двору й опинитися у затишному, спокійному ліжку, щоб там, закусивши вуста, твердо й тверезо обдумати, що це з нею коїться. Знала про тінь за собою, сіру і в солом'яному капелюсі, чула за собою важкий поступ і дивувалася — крок у нього не хиткий і не зморений: сильний він і досвідчений.

У хвіртці вона зупинилася. Повернулася й мала силу витримати його погляд.

— Іди вже, йди! — сказала і здивувалася, як лагідно прозвучав її голос.

— Прийду завтра в цій порі! — шепнув він, легко торкаючись вустами її попечених і покусаних, — Чекатимеш?

— Іди! — шепнула й вона і наклала на хвіртку защібку. — Ми й так уже задалеко зайшли.

Тоді він засміявся. Тихо й воркітливо.

— Така ти недосвідчена, ластівочко, — сказав. — Зрештою, це мені найбільше в тобі й подобається...

Але вона вже не слухала його. Йшла додому, і він раптом відчув, що втрачає над нею владу. Поринала в себе, в свою розбурханість і ставала від того сумна. Ні, не радість відчувала вона під ту пору! Ішла й думала — хто збагне до решти її неспокій? Думала й дивувалася: що робиться отут, під цим місяцем та небом? Дві сльози викотилися їй на очі, і запашіло їй немилосердно натиснуте персо. Біла печаль сіла їй на плече, як пташка, і вона мовчки понесла її до свого й досі освітленого вікна.

Тут Галя спинилась і озирнулася. Блідий місяць заливав двір, довкола стигло безлюддя, і не було вже на горі ані душі. Тонкий, вимучений усміх ліг їй на вуста: десь у цій ночі летів у темінь надто палкий її коханець. Стало шкода, що все-таки не стоїть він біля хвіртки й не світить до неї чарівницькою всімшкою. Стало жаль, що так швидко йому піддалася: хто зна, до чого воно йдеться? Хотіла, щоб він був, і прагла його позбутися. Біла пташка печалі летіла у червонуватому небі і тужливо посилала в ніч і в тишу своє тихе зітхання.

Вона зітхнула теж. Хотіла виплакати все те сколошкане й незрозуміле, що товклося їй у грудях, тому сіла на траву тут-таки, під розчиненим вікном, і скулилась у клубочок. Росила сльозами траву, і сльози рожево грали й світилися. Весь світ довкола зарошувався від її плачу, а співчував їй місяць. Витворював із тих сліз дорогоцінне каміння, яке перетвориться вранці на воду, але поки це станеться, зачарує воно не одного цвіркуна й нічного птаха. Птахи ковтатимуть ті

камінці, щоб стати безсмертними, а цвіркуни котитимуть їх цвіркункам. Цвіркуни прикрасять ними зелені свої груди і дозволять цвіркунам ославити себе у піснях.

Галя сиділа, скулена, на траві й плакала. Її тіло змінювалось у цю ніч також, наливалось соком, який робить людину дорослою. Галя таки стала доросла в ту ніч, а що немилосердно пекли їй уста й боліло персо, не зрозуміла вона того. Не зрозуміла, що сама земля, до якої тулиться,— її співучасниця й робить з нею чудо. Відчула тільки щось велике в такому з'єднанні — людського чуття й місячного світла, жалю й роси, світлої туги й синьої дороги, що її прослала тиха річка, яка мертво лежить поміж кам'янистих горбів...

Старий козопас Іван теж не спав у ту ніч. Коли заплакала під своїм вікном Галя, коли полетів у небо, віддаляючись, задоволений сірий птах, він подумав, що світ цей, який кладеться йому перед очі, мусить бути вічний і нетлінний. Вічність є там, спогадав він, де думають про народження.

8

Вилізла на вікно, подряпавши коліна, і спустила ноги в кімнату. Лампа, залишена на столі, давно вже коптіла, від того скло почорніло від сажі, а на стелі утворилася кругла чорна пляма. Галя прикрутила гніт, і від темного скла в покої стало зовсім сутінно. Відтак озирнулася й полегшено зітхнула.

В кутку тріснули легенько стелажі, під підлогою завовтузилася миша, на столі бився спазматично метелик з попеченими крильми, а на стелі сиділи зелені нічні комахи. Галя стояла, розтуливши рота, й дослухалася. В глибині дому нерівно дихала й постогнувала вві сні бабця: Галя взяла, захистивши руку платтям, скло лампи і зняла його. Вогник захитався, пожовтів і поблід. Велика Галина тіль лежала на стіні, торкаючись головою чорної плями. Галя витерла скло подолом того ж таки плаття і наставила на лампу. Світла побільшало, і вона ще раз озирнулася. Стіни оперізували стелажі, на столі лежала «Людина» Кобилянської. Вона підійшла до розгорнутої книжки й мимохіть зирнула на сторінки. Побачила заспане зорями небо і темну кострубату тіль у тому небі. Загорнула з ляскотом книгу — повівся від неї сірий пил.

Повільно, дрібними крочками підходила до свічада. Обережно нахилилася і раптом отерпла: перед нею стояла незнайома красуня. Червоні уста палали, прокушена долішня губа темніла ранкою, очі стали величезні й темні.

Всім нутром відчула дівчина: в кімнаті хтось є. Хтось уплив до неї крізь зачинене вікно, хтось голубий, складений увесь із ясно-синіх брил. Впливало те в неї через очі, і очі її заголубіли. Те нове, що входило в неї, наповнювало її тіло вщерть, і Галя раптом сама перелякалася краси, що плюснула на неї від тієї незнайомої жінки в дзеркалі. Здавалося, зараз збудеться та фантазія, що її любили повторювати старі письменники: розчиниться дзеркало і вийде з нього красуня, так дивно схожа на ті фотокарткові зображення, які зберігаються в їхньому сімейному альбомі. Онда вона, з перестрахом подумала Галя,— вічна володарка цього дому, принцеса, якою їй ніколи не стати, адже порушує вона приписи, покладені для порядних дівчат. Вже не підійметься до неї чорнявий красунь, якому вона мала б винести напиться, і не народить вона йому дочки...

Від таких думок мурашки побігли їй по спині, мимовільно впадала вона в тон бабиних оповідок і мимоволі починала в них вірити. Ні, саме він, Анатоль, перетворив її в отаку красуню — це його поцілунки розбудили в ній жіноче ество. Ось вона: горда й прекрасна, з голубою богинею в неспокійному серці, терпить і переживає щось таке виняткове, що й бабчині казки при цьому стають бліді та звичні.

Заплющилася, щоб отямитися, щоб зрозуміти нарешті, що воно коїться насправді. І коли стояла отак заплющена, нечутно вилетіла їй із серця голуба богиня, скромно завмерши в найтемнішому кутку кімнати. Так само тихо вийшла із дзеркала й та небачена красуня, котра так уразила Галю, і безтінно стала у другому кутку.

Галя розплющилась і побачила перед собою бліде, розколошкане дівча з перестрашено розширеними очима, із покусаними вустами і в подертій біля грудей сукні.

9

У той мент закричала в глибині дому стара. Кликкала Галю, і такого голосу в бабці дівчина ніколи не чула: неначе ворона каркала десь далеко — стогін і прохання, жах і відчай почувались у тому крикові. Галя схопила лампу й метнулася у коридор. Загриміла необережно поставленим відром і ледве не випустила лампи. Притьмом відчинила двері і спинилась на вступі. Бабця сиділа в ліжку, сива й розпатлана, виричавши неймовірно очі й дихаючи розтуленим ротом.

— Валер'янки мені, швидше! — прохрипіла вона, і Галя, поставивши лампу, метнулася до домашньої аптечки. З переляку не могла розібратись у пляшечках, нарешті схопила потрібну і помчалась у сіни за водою. Гримнула дверима, за хвилину гримнула ними знову

й піднесла старій розведені ліки. Руки в неї трусилися, як, зрештою, і в бабці — та випила валер'янку одним духом.

— Нога! — сказала стара пошепки.— Мені віднімає ліву ногу!

Галя відкинула ковдру: на простирадлі лежала темна, помережана спухлими венами нога.

, — Розтирай, Галечко, розтирай! — попросила знеможено, і Галя почала масажувати ту ногу. Піт вибився їй на лоба, але вона щосили розтирала шкіру, яка й справді дубла під її пальцями, доки не відчула: все тіло старої знеможено розслабилося. Дівчині стало невимовно страшно від того, що діється під цим самотнім дахом, адже живе їх тут тільки двоє — до найближчих сусідів треба мчати через гору хвилин з десять. Сльози покотилися їй з очей, великі, щедрі, холодний подих смерті вона відчула в цій душній, непровітреній кімнаті.

— Стривай, ласочко, стривай! — знеможено сказала стара.— Мені вже полегшало...

Тоді Галя розпрямилася. Насунулось їй на очі волосся, але не прибирала вона його — все ще плакала. Дивилася на стару, наче впізнавала,— зовсім незнайома, ба навіть чужа їй видалася. Знову дихнуло їй у вічі чорним подихом, і дівчина ще більше затремтіла, мізерна й зовсім дитинна,— зуб на зуб їй не потрапляв.

— Отак ти перелякалася! — тихо й умиростворено сказала бабця.— Заспокойся, мені вже майже добре. А чого це ти не спиш?

— Зачиталася,— сказала вона і стала до старої так, щоб не видно було її прокушеної губи.

— Знову приходив до мене уві сні той Сірій: чи то птах, чи людина. Кинувся до мене, і ось бачиш?.. Лець не зачавив. Це, мабуть, мститься мені.

Говорила вона пошепки, і Галя як струна стала, ловлячи з бабчиних вуст оті незвичайні слова.

— Таке говориш, бабцю! — перелякано сказала вона.

Стара начебто марила. Лежала із заплющеними очима, ніс їй загострився, а очниці перетворились у темні ями. Сотався й сотався з її темних вуст зашерхлий шепіт, і Галя від того знову затремтіла.

— їх двоє приходять на цю гору, ласочко. Не до кожного, але до більшості... Моя бабця піддалася йому, піддалася йому й мати... Народжувалися від того хлопчачи, той мій дід у перших був страшний волоцюга, а мого брата ти знаєш... Дивна сила побиває їхні уми, дівчинко... я сама знала, ласочко, цю історію, бо вчасно була попереджена. До мене він також приходив... і скільки сили мені коштувало, щоб його відшити... Так, дитино моя, я йому не піддалася, як і твоя мати,— може, він і мстить через те тепер?..

Наче запала в глибший сон, груди їй високо здіймалися.

— Бабцю! Бабцю! — кинулася до неї Галя, але стара миттю розплющилася і здивовано позирнула на внучку.

— Ану-но, подивись, чи немає в мене чого на оці? — сказала досить тверезо.

Галя взяла лампу й прихилила до старої. Та розвела темними пальцями з білими нігтями повіки, і Галя зойкнула: око старої було залито кров'ю,

10

Усе це переколошкало Галину душу, бо вже починала губити межі, де в цій історії фантастичне, а де реальне. Знала бабчину здатність надавати всьому неприродного значення, але цей збіг подій, що навалився притьма, був різучий. Їй аж у голові завинулося, особливо після цієї страшної ночі, після того червоного ока, яке вона тоді побачила. Серце важко гупотіло в грудях, холодний вітер гуляв там і вистуджував її. Уже здавалося, що зустріч із Анатолем щось і справді несусвітне, а може, її й не було? Лежала в ліжку й дивилася чорним, збентеженим поглядом у темінь, не про сон тут ішлося — все в ній тріпотіло й колотилося. Зрештою, ніч зробила своє: Галя вперше повірила бабці — над усім цим домом і справді зависла особлива тасмниця, бо й дім цей по-справжньому непростий. Проглядала ту кількакрат повторену історію, наче кіно: йшли і змагалися перед її зором часом притьмарені, а часом зовсім виразні постаті. Бачила й цей дім, повторений кількаразово, начебто притисла око, і від того зображення роздвоїлося: щоразу стояла коло того дому інша дівчина, власне, дівчина була одна, але одягнута в одягу залежно від часу, в якому жила. Знизу підіймалися чоловіки, так само одягнені в різну за часом одягу, але на одне обличчя; поруч з тим побачила вона й кількох сірих птахів-людей, що спускалися, кружляючи, з неба, — в усіх було Анатолеве обличчя. Хотіла збагнути секрет цього збігу — бракувало їй тям. Що вона знала тоді, ще не до кінця сімнадцятилітня, коли дивився ще таким розширеним поглядом на світ і коли так незвичайно б'ється в грудях серце? Вчинила тоді те, що могла: викликала перед себе Анатолів образ й перекреслила його там, в уяві, навек. Вдруге повісила на серце замок і вдруге стала черницею. Лежала в темній кімнаті, вкрита темною ковдрою: очі її були зовсім чорні і зовсім чорно засівалася їй душа. Була холодна й пустельна; навіть ранка, яку дістала в приступі шаленства, замерзла в неї на губі. Анатоль тепер був для неї як сіра гіляма.

Отакою і ввійшла вона в свою першу, майже дорослу ніч, отакою й понесли її в сиву країну снів великокрилі білі птахи з невидимого острова. Лишилася в цій кімнаті тільки стара, якої вже аж ніяк не міг узяти сон. Вона думала, що надто переймається тим, що відбувається в цьому домі, думала й про те, що такого приступу, як у цю ніч, не переживала вона ніколи; кров стигла їй у жилах, коли згадувала, як віднімалась у неї нога; думала, що, врешті, так швидко пролетів її час; думала, що молодість її — це вже затонулий у морі часу корабель; поруч розквітала така ж квітка, якою була колись і сама; думала, що квітувати жінці дано тільки кілька років, решта часу — зів'ядання. Високу печаль пережила стара, відчуваючи на собі нову хвилю такого прив'ядання,— їх проходить, тих хвиль, за життя кілька. Вже вона не літня жінка, а стара,— від тієї думки все в ній і шулилося, й раділо, відчувала страх перед темною прірвою часу, який лежав перед нею, і водночас ту незбагненну силу, що вабила її увійти і в ту прірву. Відчувала, що не спить її онука, і майже напевне знала, що та переживає. Тонка, трохи змучена й мудра усмішка лягла на зморщене її обличчя, і чи від тої усмішки, чи від ночі додалося їй ще кілька зморщок. «Зачини своє серце, моя ласочко,— шепотіла вона, коли онука вже спала,— не пускай у нього гостей непрошених, тобі ще не пора!» Спокійнішала, бо знала — спить її онука з зачиненим серцем, але сама була жінкою і відала: жіноче серце — як переливна вода. Боялася цього, але покладалася на свою силу й мудрість.

Широке, засипане ромашками поле побачила Галя вві сні. Залите воно було щедрим сонцем, і блукав по ньому, чогось свого шукаючи, великий і, їй здалося, сумний черногуз.

11

Вони обоє заспали, але прокинулися водночас і обоє відчулися, наче їх побито камінням. Ранок був сірий, понурий, небо було затягнуте густими хмарами. Вони обоє збагнули, що вночі сталося щось важливе й неприсмне: Галя думала про свою вечірню зустріч, а стара про нічний напад хвороби.

— Вже не спиш, Галочко?

— Як себе почуваш, бабцю? — озвалася й Галя.

— У мої літа,— засміялася трохи штучно бабця, дивлячись у сіре, сумне вікно,— вже недоречно запитувати про здоров'я!

— Як твоє око?

— Прийди подивись.

Галя зіскочила з ліжка й підійшла до старої. Око ще було померезжане червоними жилками, але почистішало.

— Що це в тебе на губі?

— Вдарилась учора об одвірок,— сказала легковажно Галя,— На якесь відро наскочила і ледве голови не звернула.

Вона засміялася, і її дзвінкий сміх трохи провис поміж сірих стін.

— Треба піти купити хліба...

— То я піду.

— Треба й на базар сходити: нема в нас борошна.

— Добре, бабцю,— сказала Галя, і в неї раптом упорхнув малий голубий метелик. Стара завмерла в своєму ліжку: несподівано спалахнула її онука тою красою, що її побачила сама в нічному дзеркалі: начебто зайшов у неї сонячний промінь і освітив...

— Піду сніданок приготую,— сказала Галя, бо відчула й у собі той недоречний спалах.

Хотіла усамітнитись і дослухатися до химерної гри, до того променя, хоч надворі й помину не було сонця — висіли там холодні й драглисті хмари. Хотіла під ту хвилю і в дзеркало зирнути.

Не думала про Анатолія ні про бабцю, якій так не до смаку прийшовся цей Анатоль, не думала ні про нічні бабині оповідини, ні про своє наїття — слухала лише тіло своє й дивувалася, що воно так тепло й чудово заспівало в цей сутінний ранок.

Накинула халата й пішла рвучким, поспішним кроком, залишивши в цій насумреній кімнаті стару, а та тільки й могла, що піддаватися тут на самоті цій сірості й сутінку. Хмара впливла до неї через вікно і лягла їй на обличчя, тихий смерк холодив душу — здавалося їй, що чує далеку й печальну музику. Зрозуміла нагло: від якогось часу вони з онукою почали жити в різних площинах: одна десь там, угорі, а друга — внизу. Важко прокласти їм одна до одної міст чи кладку; чим далі, тим глибше відлітає від неї ця пташка і тим більше простору їй розділяє. Стара обвела поглядом кімнату: сірі стіни з давніми шпалерами, подекуди вони обірвалися й забруднилися, сіра небілена стеля — цього року вона не білила, а внука того ще не вміла. Їй захотілося прикликати Галю, щоб сіла біля її постелі, розповісти їй щось із життя цього дому, щоб дивилася вона на неї захоплено й зачудовано. Навіть рота відкрила, але погук так і не вийшов з її вуст: надто багато в ній зібралось сьогодні сутінку. Важке зітхання вирвалося їй із грудей — у вікно зазирає до неї каштан, посаджений нею в той день, коли виходила заміж. І здалося старій, що то зазирає до неї той чоловік, що заблукав був сюди й попро-

сив води: вони прожили разом добре життя. Побачила вона мокру, сіру хмару над тим каштаном, наче кучеряве волосся, і в тій хмарі, чи від її настрою, чи, може, так треба було, спалахнув раптом малий яскравий клаптик неба.

Стара сіла в постелі й торкнулася ноги — була та холодна й начебто чужа. Тоді не витерпіла і таки закричала, а коли перестрашена Галя примчалася до неї і стала на порозі, то побачила, що сидить бабця на ліжку, ковдра з неї скинута, сорочка підсмикнута, а палець її показує на темні, вкриті синіми смугами вен ноги.

12

Це був частковий правець лівої ноги. За якийсь час бабці відпустило, але відтоді почала вона ходити з палицею. Відніме їй обидві ноги у війну, коли в їхній дім ледве не втрапить снаряд. Він розірветься в малиннику, струснувши будинком: від страшного ляску повивалуються з вікон усі шибки, хоч Галя й наклеювала на них навхрест паперові смужки. Стіна навпроти малинника буде густо посічена осколками, і хоч шкоди вони, крім вікон, не матимуть, стара після того перетвориться в немічну ляльку. Вона буде інколи вередлива й криклива і поганятиме онукою, але це будуть тільки спалахи: здебільшого сидітиме вона, якщо дозволить погода, на ганку і без кінця дивитиметься на далекі прирічкові красвиди. Галя ж залишиться Галею, в ній постійно житиме в серці голубий метелик, а часом поселятиметься й богиня. Хто зна, чи те сердитиме стару, чи, навпаки, успокоюватиме, факт той, що очі її постійно спочиватимуть на стежці, по якій прийшов був колись до неї її вусатий красень. Коли ж вона дочекається того моменту, коли завітає до них на гору Володимир, коли вип'є він з Галиних рук води, вона раптом встане, забувши про свою нерухомість, і зайде до своєї кімнати без сторонньої допомоги. Відчує тоді те, що відчуває королева, коли її царюванню приходить кінець: сумуватиме, а водночас і радітиме. Вона допитуватиметься в онуки, що потрібно тому приходневі, хоч чудово знатиме, чого йому треба. Зрештою, благословить їх і використає ще одну нагоду, щоб внука таки повірила в казку їхнього обійстя. Але станеться це аж через десять років, в той же сутінний ранок Галі довелось притьма бігти за лікарем, а коли він розвів беспорядно руками, давши перед цим старій один і другий укол, відчула, що стала доросла і що відтепер всі клопоти цього дому лягають на її плечі. Лікар щось говорив про лікарню, але стара не прийняла тої пропозиції: боялася, що не повернеться сюди, або ж коли й повернеться, застане тут нечувану

новину. Через це Галі довелося щодня масажувати ногу старій, і так протяглося бозна-скільки часу...

У той день, пообідавши, стара заснула, і зморена Галя вийшла на ганок. Задивилася на чудовий красвид із річкою, горбами, скелею, купальнями й островом, і їй здалося, що все це наче з картону вирізане, як декорація до не зовсім доладної вистави. Як і всі, вистава мала відбутися ввечері, але вона вже на кін не ступить. Вона зморена й по-своєму налякана, хоче заспокоїтись і врівноважитися. Через це й сиділа на ганку така сутінна й сіра, через те і в хустку куталася, хоч надворі й не холодно.

В глибині цього дому спить, злегка похрюпуючи, бабуся, і Галя, прислухаючись, зрозуміла раптом, чого тікав з цього дому далекий її прадід у перших. Не витримував цієї тиші й застиглості, оцього сльозливого й крикливого баб'ячого царства, де чоловіки тільки приходнями і тільки й знали, що достачати кошти для цих жінок, а у вільний час длубатись у своїх книжках. Галя відчула раптом, що і в ній є щось від того прадіда, що їй також хочеться спуститись із цієї гори і перевірити увіч, чи не з картону вирізано всі оці красвиди.

Натомість вона вчинила інше. Обійшла паркани з тильного боку обійстя і без труда знайшла дошку, яка відхилилася. Бур'ян і кропива в цьому місці були притоптані, і їй навіть здалося, що впізнає в прим'ятій траві слід лакованого туфля. Спокійна усмішка розвілья на Галиному лиці. Повільно, не кваплячись, зайшла вона в повітку, знайшла там іржавого молотка, який ледве тримався на розхитаній ручці, взяла кілька грубих, так само іржавих цвяхів і, невміло дзьобуючи тим молотком по цвяхах, забила дірку. Цвяхи, правда, химерно покрутилися й позагиналися під її ударами, а молоток кілька разів спав з ручки, ледве не поранивши її, але дошка все-таки трималась міцно.

Галя поверталася додому із світлим лицем. Жбурнула молоток у повітку й ретельно вимила під умивальником руки. Після того зайшла в хату й почувла, що бабуся не спить.

— Що це ти там стукала? — спитала вона.

— Це я, бабуцю, там у паркані дошку забивала, — спокійно й лагідно озвалася Галя.

Бабуся зробила круглі очі й поспішила опустити погляд, щоб заховати ту радість, що хвилину плеснула на неї: Галя таки починала набиратися її духу. Уявилося старій, як вони обоє тут старішають, гроші їм поки що надходять, то їм і клопоту не було б. Полюбила цю гарну, несподівано подорослілу дівчину, котра стояла оце перед нею, і ладна була все задля неї віддати.

Галя, однак, мала інші думки. Сіла на стілець просто перед бабцею, війнувши широким подолом сукні, й подивилась на стару впритул:

— Треба мені вже, бабцю, документи здавати в технікум.

— І покидатимеш мене саму? — здивовано і злякано спитала стара.

— Ти б зайнялася в'язанням,— трохи немилосердно відказала Галя.— Час би швидше біг!.. Тепер, бабцю,— вона знову подивилася на стару впритул,— людина без спеціальності ніщо...

Було неприємно їй таке слухати, але не перечила. Мала все-таки тверезу голову і теж не довіряла тій нитці, за яку вони тримались: отим щомісячним надходженням від Галиного батька.

13

Того вечора на них обох зійшов мир: стара всілась у своєму вигідному кріслі, поклавши хвору ногу на ослінчик, а Галя примостилася коло лампи із розгорненою «Повісю» Панаса Мирного. Вона читала вголос, пахло перепаленим гасом від лампи, в розчинене вікно вливалися запахи жасмину чи й недалеких лікарняних лип; у вікно проглядавсь трепетний квадрат темно-синього неба з драглистими золотими жуками на ньому. Стара загорнула ноги старим, зовсім витертим пледом, скидала вряди-годи озброєними окулярами очима; світло від лампи робило Галине обличчя контрастним, водночас не зникала з нього і м'яка ніжність. Тихо пливла Галина мова, тихо горів вогник під гнутим склом, тихо повзали золоті жуки, і їм обом раптом здалося, що час зупинився, зупинилися люди, які йшли в цьому вечорі, машини й трамваї. Спинився джигун у сірому костюмі і в лакованих туфлях, спинилася течія ріки і струмків, що спадали в цю ріку. Завмерли, мов замерзли серед неба, нічні птахи й кажани; кілька літаків, що потрапили в цю смугу, згасили мотори. Замовкло радіо, завмер на льоту кіт, який вистрибував із вікна, вкравши перед цим шмат ковбаси, і закостеніла в його зубах та ковбаса. Галя перестала читати і звела погляд на бабцю. Дивну й трохи моторошну тишу вони відчули.

— Слухай, бабцю? — спитала Галя,— А той твій дядько, він нормальний був?

Стара спинила пальці, які кілька хвиль тому ще вчилися плести шарпетку, і вслухалась у нічну тишу.

— Ти мене щось питала? — повернулася вона до онуки.

— Питала про твого дядька.

— Він був блудяга, той мій дядько. Все його кудись несло, все його якісь фантазії мучили. Зрештою, нічого він у житті не досяг. Отак збився з дороги, і ні пуття з нього, ні толку...

— Ну, а потім?

— Що потім? — роздратовано сказала бабця,— Потім пити почав і пропав ні за цапову душу.

Галя була розчарована. Але все-таки непокоїв її той далекий і всіма забутий її предок.

— Не був він жонатий?

— Що ти хочеш? — округлила очі бабця.— Мало того, що собі життя перевів, то щоб жінку й дітей мучив? Ні, тут йому треба віддати належне: як почав блудягою, так блудягою і скінчив. Знайшли його задубілого в багнюці... Чи хоч візьми, оцей мій браток... Гадаєш, у нього всі клепки?

— Дивно,— сказала Галя.— Дід Іван твій рідний брат, а ви-от ніколи й не бачитеся...

— Він не зовсім мій рідний брат. У нас була тільки спільна мати.

— Так дуже не любите одне одного?

— Ми різної крові з ним, Галочко,— сказала гостро стара.— Він крові блудячої, а я справжньої...

Галі стало раптом смутно. Побачила перед собою високочоле, гарне обличчя діда Івана,— ішов він за козами, і вітер кошлатив його сиве волосся...

— А я-от до них забігаю,— сказала Галя.— Така мила та Марія Яківна...

— Я проти неї теж нічого не маю,— озвалася бабця.— Дивно мені тільки, як вона його терпить?

Засміялася сухо, а тоді щільно замкнула вуста. І вразилася Галя з неї під ту хвилю: вуста стали як щілінка, а очі зробилися круглі й нетямкуваті. Горіло в них по іскрі, і Галя ніяк не могла втямити, що втішного для бабці в цій історії.

Отак вмерла зачарована тиша їхньої згоди. Зворухнулися й рушили ті люди, що йшли були в цьому вечорі, поїхали машини й трамваї. Зарухався і джигун у сірому костюмі і в лакованих туфлях, він почіпав забиту дошку в паркані і вражено присвиснув. Подивився з жалем угору: над парканом було протягнуто два ряди колючого дроту. Джигун вийняв із кишеньки біля пояса годинника й подивився на стрілки — вони світилися й показували якраз десятю годину вечора. Джигун зсунув капелюха на очі, піддер носа, розвернувся ледве не по-військовому і пішов назад, ступаючи на власні сліди. Ще спинився, повернувся і роздивився навколо. Тоді раптом розігнався і щосили бухнув плечем об забиту дошку. Дошка рипнула, але не подалась. Джигун зняв із плеча дерев'яну скабку і знову насунув на очі капелюха.

Тим часом у сутіні вже текли звичайним плином річки і струмки, нічні птахи спустилися на дерева, а припізнені денні прилетіли до своїх гнізд і вклали в майже сонні роти пташенят по останньому хробачку. Літаки озвучили небо й полетіли далі, вже відповідаючи на запити із аеродромів. В глибині дому на горі заговорило раптом на повний голос радіо. Кіт догризав украдену ковбасу, а далеко-далеко звідси думав важку думу про долю жінок у домі на горі Галин батько. Від цих думок серце в нього бралось кригою, та й усі зорі в високому й байдужному небі не тільки позамерзали, але й розкришилися.

Галя знову почала читати роман, а бабця раптом побачила крізь стіни джигуна в сірому костюмі і в лакованих туфлях — він швидко йшов геть від їхнього дому. Покинував правицею, а ліву руку засунув у кишеню. Стара дивилася на нього майже байдуже, тільки запалювалися інколи в її очах химерні й трепетні іскри.

14

Галя прожила в тому невластивому собі сумірному настрої тиждень. Здавалося, напилася вона тоді чарівного зілля, бо зовсім забула про своє дивне кохання до джигуна в сірому костюмі, забула про свій неспокій та розколошкані сні. Дивилася на світ умиротворено, тим часом майже щодня сходила вниз до дідового обійстя і годинами балакала там із Марією Яківною. З дідом вона бачилася рідко, той виходив із дому вранці, і вона могла стежити зі своєї гори, як іде він із козами по смарагдовому березі. Кози ступали, дружно покиваючи, а за ними неквапно простував високий, гарний сивань. Знову життя в їхньому домі опростилося, бабця вчилася в'язати, а Галя сновигала по господарству. Часом вони сідали вкупі на ганку й дивилися, як поволі гасне на овиді сонце: майже не розмовляли під той час, бо сковувала їх одна й та ж сумовита музика згасання. Інколи підіймалася до них Марія Яківна, і вони вже сиділи на ганку втрьох: Марія Яківна оповідала вуличні новини, а вони знову-таки мовчали. Перестав блукати по горі й джигун, наче розчарувався через забиту дошку в паркані. Галя тепер думала про нього, як про далекий і надто Чудний сон. Все-таки він снівся їй і зараз: тоді Галя чула сухий шелест сірих крил і бачила, як спускається той птах до них у двір. Ставало їй тоді страшно й радісно, і сама не могла збагнути, що їй хочеться. Взятася тим часом за історію та літературу, готуючись до іспиту в технікум, але бачила між сторінок одне і те ж: величезний сірий птах летить до їхньої гори й озутий той птах

у лаковані туфлі. Дивиться, тужно неймовірними очима й кричить, як ворон, а може, й пугач.

Тихий жаль огортав дівчину, і саме цей синій і тремкий, як вересневе небо, жаль збуджував її і хвилював. Саме він одривав її від підручників і підводив до дзеркала. Дивилася на себе і знову бачила дві дівчини: одну — сіру й пригноблену, повну кострубятих колючок — знання, що їх набирала з підручників, і другу — голубу й майже казкову. Часом, коли жаль переповнював її вщерть, ті двоє в дзеркалі зливалися; Галя тоді остаточно увірувала в бабусину казку, адже була вона з тих зачарованих принцес, краса яких більш відлякує, ніж приваблює. На те скулювалася її душа і тонко-тонко гучав далекий, як бовкання дзвона, звук. Мимоволі чула, як притискаються до її вуха шарудяві Анатолеві вуста і плететься, наче павук павутину снус, його вкрадливий голос.

Поверталася до книжок і здивовано вдивлялась у знайомі, ба навіть рідні риси, що проглядали з-між рядків: він-таки не покидав її. Сумирний настрої розтавав, як розтає на призахідному небі хмарка, Галя спинялася оголена і зняковіла перед тими очима, що майже з'їдали її. Вночі прокидалася, бо він цілував її, як і в той вечір; хапалася за попечені вуста. Ранка вже запеклась, затверділа і відпала, натомість чула вона, що їй болить ліве персо, начебто хтось стис його залізними пальцями. Зустрічалась із ним поглядом і, як у житті реальному, не могла його витримати. Напливало на неї величезне, червоне, кругле, наче колесо, бабчине око — холодний піт. ошпарював її, бо здавалося несамохіть: вона у цій грі, наче м'яч, за який борються два заповзятливі гравці. Чомусь думалося Галі, що той Сірій і її бабця зналися раніше, коли ще була стара в Галиній іностаці,— він незмінний і нетлінний у часі, а бабця вже безнадійно стара. Годі було терпіти те Галі, кидала книжки й виходила надвір. А що було в дворі порожньо, то тільки й робила, що обходила ті місця, де вони здибувалися. Зупинялася і коло забитої дірки, відчуваючи при цьому жаль і зловтіху; такі настрої у внучки передчувала і стара. Виходила на ганок і перешкождала Галиній самотності. Галя аж кипіла тоді супроти бабці, бо та заговорювала до неї роблено-ласкаво, а дівчині хотілося мовчати. Окрім того, відчувала на собі малі, круглі й швидкі оченята, які без упину стежили за кожним її рухом, тоді здавалося Галі, що ходить вона, як кінь у запрягу: двоє віжок і двоє погоничів має за спиною. Так було вдень, а ввечері Галя вже прагла бабчиного товариства. Приносила до спальні книжку, починалося читання й розмови, плелась у старечих руках нитка, а юні руки гортали сторінки. Там, за затуленими фіранками, вже густо синів вечір,

і вони обоє те відчували, ходив там і ходив джигун у сірому костюмі і в лакованих туфлях. Був терплячий і спокійний: роздивлявся на задимлені крайобрази і навіть милувався ними. Сідав на скелю й курив, кидав донизу сірники, бо надто часто гасла його цигарка, і встиг полюбити ці незвичайні, схожі на декорації красвиди. Задумувався, аж забував, чого сюди прийшов, а коли стара засинала за своїм прядивом, тихенько підкрадався до вікна. Дивився пильно й прохально в щілину, що завжди просвічувалася між фіранками, і бачив просто себе чудове, погідне, наче з мармуру тесане, Галине лице. Впивався її красою, і аж стогнати йому хотілося, наскільки далека вона була й недоступна. Вона начебто відчувала той погляд, блідла і блідла, тішилася, що він таки стоїть зачаровано під тим вікном, і водночас проганяла його подумки. Знала, що він прийде завтра й позавтра, а може, саме це наливало її таким спокоєм та впевненістю. Часом рвалась у її серці якась надто тонка жилочка, і воно спалахувало червоним вогнем: а що, як йому набридне отак ходити? Закушувала губу й натужно намагалася розв'язати пекуче завдання: вийти — це волю загубити, а не вийти — загубити кохання.

Зводила гордо носика і йшла вільною, сягнистою ходою стелити постіль бабці й собі. Знала, що за нею стежить несхитний і запалений жадобою погляд, і від того ставала ще привабливіша. Він милувався на ту її кумедну зарозумілість, а бабця, побачивши отаке її обличчя (в цей час Галя будила її, щоб перейшла в постіль), лякалася: чи не проспала вона за цей короткий час чогось важливого.

15

Скорив остаточно Галю дощ. Дріботів монотонно усю ніч, не даючи їй заснути, дріботів монотонно й цілий день. Вночі вона наче на велетенських хвилях коливалася, западаючи в темні ями короткого сну і виносячись на гребені, коли очунювала. Не мала сили змагатися проти такого накоту, а вранці взяла парасолою й занесла документи в технікум. Після того пішла вулицями, завертаючи по дорозі до магазинів. Ішла з сіткою, напхом напханою пакунками, і вітер завіював їй під парасолою краплі. Лице її змгло — на стороннє око здавалося, що вона плаче.

В книгарню Галя заскочила через те, що дощ пустився аж надто густий. Тут вона купила том творів Жорж Санд і Мопассана. Грошей на більше не стало, і вона мимохіть спитала в повної повільної жінки, чи не потрібно магазину продавців. Завідуюча подивилася на неї крізь окуляри і почала розпитувати про її освіту й батьків.

— Освіта — десятирічка,— сказала Галя.— Батько нас покинув, а матері вже нема.

Завідувачка знала те місце, де мешкала Галя: там, у шпиталі, лежав недавно її чоловік.

— Продавця нам треба! — сказала насамкінець завідуюча. Вона чемно розсунула уста, зуби в неї виявилися вставні,— Тим більше, що ви любите книжку, я це одразу помітила.

Ще вона помітила Галине лице, а що воно було аж зовсім небуденне, то, подумала завідуюча, в магазині погустішає відвідувачів і це напевне збільшить виторг. Вона подумала про виторг, як про те колесо, що вивезе магазин з ями: плану вони не виконували.

Галя вийшла на вулицю звеселіла. Завтра вона прийде сюди і стане за прилавок: цього місяця батько їм так нічого й не прислав. Йшла і думала про батька, чоловіка, якого вже уявляє собі ледь-ледь,— він наче за завісу ступив.

Дощ перестав, і Галя склала парасольку. Раптом вона здригнулася: назустріч ішов, обережно обходячи калюжі, чоловік у сірому костюмі і лакованих туфлях. Він скинув солом'яного капелюха і вклонився. Галя отетеріла: Анатоль не мав на костюмі жодної крапки з дощу, а туфлі його сяяли, наче навколо зовсім не було багна...

— Мені довелося на кілька день виїхати у відрядження,— сказав він тепло й буденно.— І я не зміг був прийти. Вибач!

Дивилася на нього широко розплющеними очима.

— Уявляєш, місця собі не міг знайти,— шепнув Анатоль,— Думав: турбуєшся, що це воно сталося?..

Над головою в них раптом розірвалися хмари, і жмут променів провис над вулицею.

— Біжу оце на роботу,— всміхнувся Анатоль, сяйнувши блискучими зубами.— Але ввечері буду. Коли твоя бабця лягає?

— О десятій,— сказала мимовільно Галя, і все в ній раптом завіталося і заспівало.

— Ну, я побіг,— сказав Анатоль,— Чекай о пів на одинадцятку...

Він знову скинув капелюха, вклонився, і в Галі з очей раптом сипнули віялами сльози. «Боже мій,— подумала вона,— чи лі я його люблю?»

Ввечері вони сиділи з бабцею на ганку і дивилися, як заходить сонце. Небо було фіолетове, з багряними смугами і з блакитними криницями, які світилися сьогодні по-особливому яскраво. Трохи ви-

ще лежали дві розкуйовджені, як дві безголові танцюристки, хмари, які повільно змішувалися, зливаючись в обіймах,— був то найнеквалітвіший танок у світі.

— Батько твій нас зовсім забув,— спроквола сказала стара, незмигно дивлячись на небокрай.

— Я напнтала собі роботу. В книгарні,— сказала так само спокійно Галя.

— В книгарні непогана робота. А технікум?

— Можна вчитись і працювати.

— Я б не хотіла відпускати тебе від себе...

— Сама ж кажеш, що таких перерв у посилках не було.

— Таки-так,— протягла стара, а на її обличчя лягли багрянні тіні.—

Був щодо того пунктуальний.

— Може, з ним щось сталося?

— Може, щось і сталося,— тим-таки тоном протягла стара,—

З кожним може щось статися...

Одна із танцюристок там, на заході, торкнулася голубого колодязя і раптом побагровіла. Запалювалася все густіше й сильніше, в той час як подруга її набиралася фіолету і повільно розтавала в небі.

— Може, написати йому листа? — спитала Галя.

Бабця мовчала. В очах у неї від тих блакитних криниць на заході запалав вогник.

— Він був пунктуальний,— сказала вона з натиском.— Коли зможе, обов'язково пришле.

— А як не пришле?

— Тоді житимемо, як є. Масмо город, на зиму нам стане й картоплі, й огірків. На хліб ти заробиш, а від вибаганок можемо відмовитись.

Галя дивилася на стару трохи здивовано. Вражав і спокій її, і незворушність.

— Чому він покинув нас, бабцю?

— Я тобі вже казала чому,— озвалася стара, і її обличчя під цю хвилю залилося землистим фіолетом,— Вони, чоловіки цього обійстя, всі такі. Приходять бозна-звідки і господарями тут себе не відчують. Мають почуття обов'язку, але тільки тоді щось значать, коли тримаються за жіночу спідницю...

— Міг би нас навідати!

Стара все ще дивилася на захід. Там уже зникли блакитні колодязі, фіолетове змішалось із багряним і проклялося кілька густо-малинових смужок. Безголові танцюристки зникли, тільки одна із них, та, що згоріла, покинула шматок свого прозорого вбрання — було воно яскраво-біле.

— Бачиш, ласочко,— сказала бабця задумано,— Я прожила чимало в цьому світі і дещо в ньому тямлю. У нас завжди так виходило, що чоловіки, ті прийшляки, вмирали раніше своїх жінок. Певне, щось порушилося там, у небі, коли в твоїх батьків сталося інакше. Ми, жінки цього дому, живемо довго після них, хоч годі сказати, що не віддаємо їм свого серця. Ми, ласочко, наче охоронці їхніх душ і думок їхніх, хоч нам непотрібно знати, про що вони таке собі думають. Твоя мати вибилась із цього кругообігу, а батько твій, ласочко, добре пізнав закони цієї гори...

Стара говорила це трохи піднесено, здавалося, наповнювалася вона не до кінця збагненою урочистістю. Чи то так впливало на неї західне небо, чи так наладноувала себе, зрозуміла раптом Галя: оця стара, яка сидить так велично й поважно на порозі, й справді гідна королівської корони. Але вона мрійниця, яка ніколи не бачила світу таким, яким він є насправді. Їй, як і жінкам цього обійстя, котрі жили тут раніше, світ вигаданий був куди реальніший від справжнього. Збиралися й ліпилися одна до одної всілякі випадковості, береглися й видозмінювалися в умах тих, хто звук і мусив терпіти самоту, вечори при лампі і без неї, довгі дні й ночі без чоловіків,— ось звідки почалася легенда, подумала собі в той вечір Галя. Вона теж несла в собі ті ж таки гени, тому й любила цю спокійну й таку величну стару, любила цей дім і всі речі в ньому, світло його кімнат і запахи. Любила цей каштан серед двору, посаджений у день бабчиного весілля, і дерева інші, посажені в день весіль інших дівчат, вона любила і всіх тих уже неіснуючих у світі сутньому, перед якими все-таки носить певні зобов'язання.

З долини підіймалася вервечка білих кіз, за ними ступав високий чоловік із сивою головою. Він наче розчинивсь у прирічковому серпанку чи, може, отак народжувався з нього. Галя подумала, що завше, коли повертається отак додому, дивиться старий на їхній дім і щось має відчувати, бо це і його дім. Мимовільно переймалася пошаною до того майже чужого свого діда. Так бувало завжди, коли бачила його, хоч думала про нього мало. Так само мало думала про брата й стара, ось і зараз дивиться вона на нього, уста в неї — щілина, а очі змружені. Хто зна, що розділяє в житті цих двох, мало б бути навпаки, адже вони найрідніші поміж себе.

І все-таки було дивно Галі, що в неї і в того величавого старого тече чимало спільної крові; зрештою, коли обважувати нашу кров, він більше належить до цього дому, ніж вона... Дивилася незмигну на оте чудо, оте народження з туману, таємничий і хвилюючий акт — здобула раптом особливу силу бачити: велике, розумне і шляхетне обличчя

постало перед нею. Було трохи несусвітнє, але вона полюбила в той вечір і його — бувають такі високі й дивні моменти, коли починаєш любити цілий світ.

Сіра скеля з того боку річки й куші раптом обіллялись жовтим світлом: востаннє випірнуло із хмар сонце і раптом покрило сьйвом той клаптик землі. Запалали відтак оранжево й кози, і той сивань — втрапили у ту стягу і яскраво позначилися. «Ось воно, справжнє народження!»— подумала мимохіть Галя і переповнилася трепетом і благоговінням перед цим великим та широким світом. Дивне бажання зачалось у її серці в цьому вечері, яке увібрало в себе все: і ту оранжеву стягу, і того майже незнайомого родича, і цю завмерлу біля неї на грудку бабусю. Галина душа стала широка, розійшовшись на весь цей край, який вона взяла в серце,— все, що потрапило під ту хвилю в її зір, позначилося святою печаткою її любові.

Відчули це два чоловіки в тому околі. Один високий та сивий, який дивився-таки на дім на горі й на дві смутні, похилені жіночі постаті на ганку: надто юну і надто стару. Він зрозумів секрет їхньої задуми, та й не було тут багато чого розуміти: одна закінчувала, а друга починала жити. Весну й зиму побачив Іван на тому ганку і зрозумів просту й неперехідну істину: весна не тільки заперечує зиму, але є її дитям.

Другий, хто сприйняв Галине вивищення, був сірий птах, що летів по примарному небі і тільки й чекав моменту, коли зможе спуститися до того дому на горі. Ще було не пора, тож він спустився до широкого прискалка, якого не бачила з ганку стара, сів на камінь, зняв капелюх і задивився здивований. Його трохи стурбувало те оранжеве світло, яким палав шматок берега, тож єдине, що він міг учинити,— це вийняти мале люстерко і уважно вивчити надзвичайно охайно укладену на голові зачіску. Позирнув на свої лаковані туфлі, чи не сів де на них порох, а тоді струснув двома відведеними пальцями полу піджака. Цього стало досить, щоб знову здобути самоповагу. Сірий обдивився світ маленькими, круглими і напрочуд чіпкими оченятами.

Пішов по стежці вздовж лікарняного паркану там, де були зарості бур'янів та кропиви, намагаючись обійти їх, а коли те не вдавалося, злітав на сірих крилах. Так само перескакував і глиняні урвища, що пообвалювалися аж до парканів; можна було б сказати: він прилетів і спустився перед хврткою, а може, перейшов через лікарняний паркан, як ходить дехто по стелі та стінах. Певно тільки, що

не підіймався він знизу, а дошка, забита Галею, лишилася неторкана. Галя в той вечір пильно стежила за підйомом на гору, може, й навмисне: хотіла заспокоїти цим бабцю, а може, й саму себе — прийде він ізнизу і стане ще одним персонажем їхньої домашньої легенди. Вона винесе йому води, і він прийме ту воду з її рук. Тим буде виконано химерний обряд, і хай ітиме все далі, як було...

— Ну, що, ластівочко,— сказав він, спираючись на хвіртку,— чекаєш уже на мене?

Галя здригнулася. Схопилася з ганку і завмерла, трошки й злякавшись. Він задоволено засміявся.

— Ну от, я тебе і злякав. Виходь, будь ласка...

І вона покірно пішла. Джигун стояв коло хвіртки, зійшов уже місяць, і той місяць можна було уздріти на його лакованих туфлях.

— Щось не примітила, звідки ви надійшли? — сказала Галя, а в її тіло повернувся той трем, який відчувала й того разу.

— Чи має це значення? — засміявся Анатоль.— Головне, що я прийшов.

Вона мимохіть відчула його погляд і вже не могла вирватись із того полону. Дерев'яніли їй ноги й руки, здавалося, ще мить — і стане вона тут деревом, як оцей каштан. Але не хотіла так просто піддатися, тому опустила очі.

— Ви аж упріли! — сказала вона, не маючи сили називати його, як домовилися того вечора, на «ти». — Може, напитися винести?

Але він не через те упрів. Аж пив пожадливо незвичайну красу, що почала розквітати перед ним. Особлива, ба навіть екзотична квітка ясніла перед ним. Стояли, розділені парканом, але вже небагато було треба, щоб той паркан зник.

— Що ж мені можеш подати напитися? — солодко проказав він.

— Води або що? — озвалася Галя.

— Навіщо мені вода? — засміявся він,— Хочеться мені чогось солодшого за воду...

Галя озирнулася здивовано. Власне, їй треба було зирнути на двері й вікна: чи все там спокійно.

— А що є солодше за воду? — спитала повільно й тихо.

— Ти, моя ластівочко! — сказав чи проспівав він і просунув руку, щоб скинути із хвіртки зацібку.

їй стало тепло від тих слів, і звільнилася вона від непотрібного та гнітючого тягаря, від застоги, яка так важко змучувала, адже що значить засторога, коли так їдять тебе й неволять очі коханого.

— Пішли звідси! — сказала хрипкою скоромовкою і погасила погляд, щоб не розчинитись у тих його неймовірно вабних очах.

Вони вийшли за хвіртку, але не пройшли багато. Анатоль притис її до паркану й побачив, що в неї в одному і в другому оці горить по малому запаленому місяцеві. Був і справді спраглий і хотів якнайшвидше напитися, а що вона не сподівалася такого нагального нападу, то зів'яла, як квітка...

18

Лежала тут-таки, неподалець од хвіртки, у зімнутому й потолоченому бур'яні, зімнута й потолочена сама, лежала, розкинувши ноги, в порваній одежі, закривавлена і знищена. Сперлась шиєю об паркан і тихо плакала — спливали і спливали по її щоках сльози. Місяць лискуче грав у тих патьоках так само, як грав він на величезній росі, що розсипалася навдоділ від її плачу,— великі сльози лила вона на землю, бо мала за чим жалкувати. Так жалкують зламаний колос і зірваний листок, розтоптана квітка і здичавілий мак, так жаліє ніч, коли вбиває її ранок, і день, коли заливається кров'ю від вечора. Червона кров пливла у Цей вечір, сльози також вигравали рубіновими вилицями, вся роса відсвічувала червоним — така вже видалася для неї ніч.

Сірий птах уже давно полетів з цієї гори, знявся прямовисно і зник невідомо куди; Галя зрозуміла раптом велику правду всіх людських обмежень і засторог. Не оборонялася б, коли б вийшла з дому бабця й почала б гамселити її палицею. Сльози текли й текли, і під той час тільки місяць міг їй поспівчувати. Але й він сховав обличчя в кучерявій хмарі, хто зна, може, й прикликав її для того. Густа темінь покрила дівчину, і саме ця темінь допомогла їй отямитися. Не бачила ні рук своїх, відкинутих у траві, ні закривавлених ніг — зникли вони десь у ночі і у цій пітьмі; забула вона й про час і про те, що треба було б повернутись їй у дім; хиталась і хиталася в розпачі. Тоді не витерпіло й небо, почало насувати на себе хмари, за якийсь час стало вже розколошкане й низьке й почало крапати на неї гострими краплями. Спершу дощ був кволий і несміливий — це теж був її плач, його особливе відбиття там, угорі. Дощ омивав з неї кров і сльози, дощ був цієї ночі солоний на смак. Солоний дощ змочив землю, і від того рослини раптом забуяли, наче повернулася весна, дов'язалися квіти, що перецвіли, і зацвіли квіти нові.

Цю метаморфозу помітило теж тільки два чоловіки: один сидів на веранді, обвитій крученими паничами,— був він схвильований сьогодні і не міг заснути. Другий був схвильований не менше, це був Галин ровесник, який і гадки не мав, що існує на світі така собі Галя. Він зустрінеться з нею рівно через десять років, дуже важко йому буде подолати ту гору, і там він прийме з її рук горня з водою. У що ж

ніч його збудила якась невідідома тривога. Він вийшов надвір, стояв і пив солоний дощ, так само, як пив його сивоголовий, котрий опинився біля воріт і задивився у ніч неспокійним поглядом. Вранці він пошле на гору свою Марію, і вона вперше занесе старій та Галі глечик козиного молока. Марії досить буде одного погляду, щоб зрозуміти, що там у них сталося,— її приймуть увічливо і з подякою. Вона не скаже й слова про те своєму чоловікові, але той прочитає все, що йому потрібно, з виразу її очей.

Той другий не перейматиметься так своїми відчуттями, він не знатиме, як давати лад передчуттям, отож, спробувавши солоного дощу, повернеться у хату і спокійнісінько засне. Вранці він скаже матері і старшій сестрі про солоний дощ, вони посміються з того і матимуть резон...

Дощ перестав раптово. Закінчилася Галина безголоса піста, і небо знову засвітилося місяцем та зорями. Галя підтяглася й сіла, оправивши плаття. Сперлася об паркан — перед нею, далеко в глибині ночі, густо залита сяйвом, синіла дорога. Обличчя Галине було скостеніле, а очі дивилися надумір уважно. Було щось старече в тому її погляді, бо тільки так можна було побачити Дорогу в десять літ, що лежала перед нею. Побачила вона обличчя сина, який народиться через дев'ять місяців після цієї ночі, і відчула в очах, руках, у спині та в плечах утому від усієї тієї роботи, яку їй доведеться зробити, щоб утримати родину: стару, себе й сина. В ту ніч вона не злякалася того тягаря, який мав звалитися їй на плечі. Так, вона вчитиметься й працюватиме, водночас прийме на себе долю жінок цього дому, чоловіки в яких тільки гості. Прийме самотність і порожні вечори, безсонні ночі — єдиною їй втіхою будуть години тиші в батьківській бібліотеці. Стара почне відтоді занепадати на силі, хоч доглядатиме Хлопця перш за все вона. Часом зриватиметься, ставатиме вередлива й занозиста — Галя перетерпить і це. Дві дитини вона плекатиме і не покладатиме при цьому рук. Перепливе з ними через хвилі й завії, переступить важкий рубіж війни, аж доки дочекається — таки ступить на їхнє обійстя чоловіча нога.

Ішла вона отак по синій дорозі, і її очі були вже сухі. Повільно перебирала ногами і чим далі йшла, тим більше гарнішала. Ставала справжньою красунею, але її краса більше відстрашувала чоловіків, ніж вабила,— такою вона буде й через десять років. Тільки один раз пошкодує за свою красу, коли доведеться їй ховатися в льохах власного будинку, щоб не забрали її в Німеччину.

Анатоль так ніколи й не побачить її перетворення — він-бо в казки, здається, не вірив. Можливо, він Житиме просто й бездумно і ніколи не пошкодує за зло, яке приніс Галі.

Зовсім схожий на нього чоловік ітиме, відступаючи, в тому самому загоні, в якому йшов і швець Микола Ващук. Вони, як земляки, триматимуться плече в плече і в час відпочинку згадуватимуть одні й ті ж місця в Житомирі. Того чоловіка зватимуть, правда, Віталієм, і, може, він був тільки рідним братом Анатолія,— у скрутні хвилини допомагатимуть собі навзаєм. Вони схуднуть і потемніють, а коли перестрінуть їх кулеметні черги, першим упаде Віталій. Микола спробує його нести, але це вже буде зайве. Волею долі, може, проясниться в Анатолія, чи б то Віталія, розум, і він згадає всіх своїх покинутих та покривджених. Згадає серед них і Галю і побачить її раптом не дівчатком-качням, а тою дивовижною жінкою, якою вона стане. Захоче її співчуття й ласки й, може, поклянеться, що, коли вибереться з цієї халепи, обов'язково підніметься на гору і вип'є з її рук води. Можливо також, що в його уяві з'явиться якийсь інший образ з довгої низки спокушених та покинутих, і співчуття він попрохає в тої іншої...

Усе це побачила Галя на далекій синій дорозі, що слалася перед нею в ту пропам'ятну ніч. Навіть пожаліла Анатолія і, коли б він справді вирвався з тієї халепи, може, вона й подала б йому води. Але він з халепи не вирвався — летів і летів у небі сірим птахом, а може, й справді залишився нерушно лежати на болотяному полі, де його потім знайдуть місцеві селяни і тихцем поховують, видобавши могилу в торфі. Він лежатиме в тій, могилі не сам. Лежатимуть у ній і інші бійці, що полягли на тому місці, і лежатимуть вони плече в плече...

Синя дорога текла й текла в просторінь. Ішли по ній невиразні, наче в туман закутані, тіні; довкола, як зорі, пливали людські лиця, а попереду ясніло, випромінюючи гостре світло, велике прозоре тіло. До нього й простували всі ті тіні, що їх побачила Галя, летів туди й великий сірий птах у сірому костюмі, лакованих туфлях і в солом'яному капелюсі. Галя мовчки благословила їх і мала на те право, адже матір'ю вона ставала, творителькою життя і його охоронницею. <...>

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ПТАХ ПЕРЕЛІТНИЙ

Після одруження Галі з Володимиром Хлопець, якому виповнилося сімнадцять, залишив дім на горі. Він повернувся додому лише через десять років. На той час його прадід Іван Шевчук уже помер. Не стало й Володимира. Сестра Оксана (дочка Галі й Володимира) не впізнала Хлопця, Галя зраділа поверненню сина. Ще перед своєю мандрівкою Хлопець закохався в дочку вчительки Олександри Опанасівни Неоніду. Після тривалої розлуки Хлопець і Неоніла знову зустрілися, їх почуття не згасли, вони збираються одружитись. Хлопець зацікавився

записами свого прадіда Івана Шевчука, він днями просиджував, читаючи книжки в бібліотеці дому на горі. Хлопця захопила справа родича, навіть Марія Яківна помітила, наскільки він схожий на Івана Шевчука. З дочкою Галі Оксаною стався незвичайний випадок, що вплинуло на її долю.

13

О тій порі і з'явився на горі стрункий, одягнений в ошатний костюм джанджурик. Мав на голові височезну, чорну й кучеряву копицю волосся, на ногах у нього були лискучі туфлі, а на мізинному пальці витинався здоровенний срібний перстень. Джанджурик пройшовся по горі і сів на скелі помилуватися на розлогі довколишні краєвиди. Він побачив Оксану, котра підіймалася під гору, гречно всміхнувся до неї і спитав, як зветься ця річка і чи дуже вона глибока. Оксана подивилася на нього ясними холодними очима і буркнула під ніс назву річки, а про її глибину не сказала нічого. Джанджурик, однак, не відстав і спитав, чи не знає вона, де здаються на цьому кутку квартири. Він би хотів оселитися тут на деякий час, бо йому страшенно сподобалися ці місця. Він подивився на їхній дім і, показавши на нього пальцем, спчвістив, що охоче найняв би кімнату тут.

Оксана аж спинилася від обурення. Подивилася на джанджурика, наче хотіла вбити його, але натомість нашттовхнулася на такий погляд, що їй аж мурашки по спині пройшли. Відчула, що, коли не збереться на силі, обов'язково розслабне і ще, чого доброго, вступить із тим прилипайлом у розмову. Вона звела погордливо носика і, дивлячись кудись повз джанджурика, сповістила, що тут ніяких квартир не здають і ніколи не здаватимуть. Знову пішла, але джанджурик був не в міру причіпливий і поволікся слідом. Йому дуже шкода, сказав він, невимірно шкода! Тут такі чудові краєвиди; може б, він зайшов і поговорив з її матір'ю?

Оксана знову спинилася. Його улесливий, солодкий голосок пролазив у неї й по-своєму бентежив. Але відчула більше омерзіння й погорду, ніж симпатію: коли ж він уразив її самолюбство, уста її стали тонкі й безкровні.

— Такі речі я можу вирішувати сама! — сказала вона з притиском. — І можу вас твердо запевнити, що квартира тут не здають.

Тільки скоса ковзнула поглядом по його обличчю, але й цього було досить, щоб уразитися. Джанджурик не дивився на неї, а наче випивав. Знову заговорив якнайчемніше, а що вона підійшла вже до хвіртки, зупинився.

У дворі Галя прала білизну. Вона побачила джэнджурика, і раптом щось гостре врізалось їй у серце.

Оксана плеснула перед джэнджуриком хвірткою, а він, побачивши Галю, позадкував, хоч сам тільки-но просив завести його до неї.

— Що це за один? — спитала Галя поблідлими вустами.

— Та прив'язався якийсь,— смикнула плечиком Оксана.— Квартиру шукає, чи що... Сподобався, бач, йому наш дім.

— А що ти йому?

— Що я могла йому сказати? — Оксана гнівно заворушила ніздрями.— Сказала, хай забирається, бо ми не здаємо ніяких квартир.

— Звісно, звісно! — пробурмотіла Галя.— А він прийшов на гору знизу?

— Звідки мені це знати? — роздратовано сказала Оксана.— Я його застала на скелі. Сидів і лупився на ті краєвиди. А взагалі, чого це ти так розхвилювалася?

— Мені здалося, що він проводить тебе додому.

Оксана розсміялася.

— Причепився, як шевська смола. А які в нього очі, мамо! Як у гадюки...

— Очі, кажеш? — зморщилася Галя.

— Ну, так, очі. Ледве мене, бідолаху, не з'їв.

Вона підтисла уста, задерла носика й пішла в дім, а Галя аж руки опустила. Глухо гупало в неї серце, кров прилила до обличчя,— вона присіла на лавочку. В домі безтурботно заспівала Оксана, з Хлопцевого вікна випливав дим; як і завжди, Хлопець від ранку до вечора топив себе в тому димі і в книгах. Їй захотілося прийти до нього і все розповісти. Про сірого птаха, очі якого обезвольють та засівають у кров невідомі досі бажання. Але розповісти Хлопцеві про те — розповісти йому таємницю його народження.

Оксана вийшла в цей час на ганок. Встигла переодягтись, а на устах блукала в неї всмішка.

— Твій синок свистить, димить і гримить! — Вона витягла патетично долоні перед собою, тоді спустила руки і нервово сплела пальці.— Слухай, мамо, він у нас скоро місяць живе. А чи не час би йому вже влаштуватися на роботу?

14

Але Галя не піддалася на ці доччині шпильки. Сиділа на лавочці й слухала, як шумує їй у голові кров.

— Щось мені недобре,— сказала вона дочці.— Може, допереш?

— Ну, звичайно, мамо. Піду тільки гляну, чи пішов той прилипайло.

— Не ходи! — скочила нервово Галя, — Я тебе прошу: не ходи!

Оксана холодно і здивовано озирала матір.

— ІДо з тобою, мамо?

— Е, це довго розказувати, — сказала Галя, — Зрештою, о цій порі... Ні, мені варто було б тобі розказати... Бачиш, це не зовсім правдоподібна історія...

— То чого на це зважати?

— У свій час я теж так думала, — сказала Галя, — Але з роками... З роками ми стаємо м'якші й поступливіші навіть щодо забобонів. Можливо, це звичайна самоосторога... Фу, мені бракує слів.

— Це тому, що ти хочеш дуже великорозумно висловитися. Кажі простіше: яка ж та історія?

Галя розповіла ту історію, дивлячись у землю. Було їй ніяково повторювати те, що довгі роки вважала як виплід химерної фантазії своєї бабці. Розповідала про чоловіків, які навідують їхній дім, що приходять вони сюди двох Гатунків. Перші відвідують дім, коли дівчата починають ледь-ледь наливатися, другі, коли вони зрілі красуні. Не було в цьому домі, сказала Галя, негарних дівчат. Оксана може в тому пересвідчитися, погортавши їхній альбом, але неоднакова доля їх чекала. Ті, хто не міг устояти в ранньому віці, народжували хлопчиків, а від тих других приходнів народжувалися дівчата. Дівчата залишались у домі, а хлопців мучив дух неупокорений — ставали вони блудягами й забродами, п'яницями або ж диваками, як той Оксанин прадід Іван. Може, воно й справді схоже на казку, сказала Галя, але таке й справді кілька разів повторювалося. У кількох так трапилося, що вони не могли встояти в ранньому віці, і їм зірвано було вінок, чоловіки другого гатунку лишаються в цьому домі й тут живуть. Вона не хоче переконувати, що це не простий збіг випадковостей, сказала Галя, але викласти перед нею ці факти вона зобов'язана.

Оксана стояла проти матері так само з задертим носиком, і зневажлива усмішка пливала по її обличчі. Галя не бачила тої усмішки, бо коли б побачила, не змогла б розказати тої історії до кінця.

— Не всі дівчата піддаються тому першому, — казала вона, — але ті, що піддаються, стають нещасні. Важке життя на них чекає і велика гризота через синів, яких вони народжують. Ти вже велика дівчина, — доказала Галя, — вже на той рік і школу закінчиш. Уваж і розваж!

Галя звела нарешті очі й побачила ту глумливо-зневажливу доччину усмішку.

— Тепер мені ясно,— сказала та не без погорди,— де взявся твій улюблений синок.

— Всі ми з одного тіста,— мовила Галя.

— Овва! — пхкнула Оксана.— Гадаєш, мене можна звести?

— Я не хотіла б, щоб ти гралася з вогнем.

— Мені той вогонь ні до чого,— відповіла Оксана.— Але я не збираюся ховатись і в куші.

У неї затремтіли ніздрі, і знову засвітилася вона тією несусвітською красою, яку побачила в ній Галя вперше при приїзді Хлопця. Сумно й тепло стало Галі, дивлячись на цю розтривожену й таку самовпевнену красуню.

— Віриш, дочко,— сказала вона, взявши дівчину за руку.— Може, воно й смішно, але колись давно подібна розмова відбулася у мене з твоєю прабабою. Знаєш, що найкумедніше в цій ситуації?

— Ну? — звела брови Оксана.

— Я тоді вела себе зовсім так, як оце ти.

Вона сказала це так скрушно й сумно, що в Оксани затремтіло серце і гаряча барва залила їй щоки. Вона сіла поруч з матір'ю і сказала серйозно та розважно:

— Та ти не хвилюйся, мамо. Чоловіки в мене поки що не викликають добрих почуттів.

Їх сколихнуло від цієї взаємної відвертості: Оксану через те, що мати говорить отак по-дорослому з нею, а Галю через оту доччину наївну й трохи смішну серйозність.

Не знали вони, що чув усю ту розмову крізь відчинене вікно й Хлопець. Він вийняв із рота люльку, поклав на стілець, розгорнула книжка лягла йому на груди, а на обличчі з'явилася розгублена всмішка. В серці йому загіздилася туга, і вперше за весь час перебування тут йому захотілося знову покинути рідний дім.

15

Вночі Галі приснився сірий птах у людській подобі. Мав чоловічу голову, хоч замість волосся в нього було пір'я. Пір'ям обросло і все його тіло, замість рук були в нього крила, але ноги мав людські, взуті в лискучі черевики. Птах кружляв над їхнім обійстям, а вона лежала серед двору в ліжку й тривожно стежила, як сіре величезне тіло стрімко ріже повітря. Горловий крик вирвався в людини-птаха, він склав крила й раптом пірнув униз. Галя встигла прикритися ковдрою, і птах упав на ту ковдру. Схопив її пазурами, що витиналися з лискучих туфель, і зринув угору. Вона злякано залякла: лежала під

відкритим небом у самій сорочці. Розстелена в повітрі ковдра летіла наче килим-літак, здіймаючись вище й вище, де цвів і палахкотів серед неба місяць. Птах знову склав крила і знову шугонув долі. Цього разу він зірвав із неї сорочку, роздерши її пазурами, і вдарив дзьобом їй під серце. Кривава рана зачервоніла їй під персом, а біле полотно сорочки знялося вгору і, хилитаючись вільно краями, подалося також до місяця. Птах полетів за тою ковдрою й сорочкою, меншав і меншав, доки зник, а вона лежала внизу на ліжку із розтерзаним серцем і не могла й пальцем кивнути.

Прокинулась у холодному поті, стало важко їй дихати. Боліло серце, і нестерпно стукотіло в голові. Здалося їй, що ось-ось трісне їй мізок, через це покликкала хрипко Оксану. Оксана, однак, міцно спала, розділяла їх стіна. Галя звела руку й затарабанила в ту стіну. Щось завовтузилось у глибині дому, й почувися важкі кроки: збудила вона Хлопця. Він відчинив двері й зазирнув до неї. Вона покликкала його слабким голосом, обома руками стискаючи голову, яка й досі немов розпадалася.

— Мені погано,— сказала вона.— Розбуди Оксану. Або ні, дай мені гірчичника. Отут, на полиці.

Він засвітив світло й намочив гірчичника, бризнувши водою з графина. Приклав матері до шиї.

— Таблетку валідолу,— сказала Галя,— Теж на полиці.

Він подав таблетку, і вона поклала її під язик. В шию почало гріти, кров помалу відпливала від голови.

— Давно це в тебе?

— Хіба мало було хвилювань? — шепеляючи через таблетку, відповіла Галя.

— Лежи. Я посиджу коло тебе.

Він сів коло неї заспаний, обважнілий, і тільки тепер помітила Галя, що він значно старший своїх літ. Побачила вона його важкі, спрацьовані руки, почувла гострий дух його тіла й пожаліла раптом: не одне митарювання випало і на його віку. Він, правда, сам того хотів, але тепер у нього несвіже обличчя і якась глибока втома ховається в очах.

їй полегшало, таблетка під язиком розтала, і ніякова всмішка освітила її обличчя.

— Завдала тобі клопоту. Коли в мене таке починається, спить у цій кімнаті Оксана. Здебільшого, це трапляється весною, але ось бачиш...

— Тобі не треба хвилюватися,— сказав Хлопець.— І більше відпочивай.

— Зараз я і відпочиваю. Це з осені не до гульні.

Вона приплющилася, на щоках їй заграли нездорові рум'янци. Хлопець звівся.

— Може, розбудити Оксану? Хай переселиться...

— Вже не треба,— розплющилася Галя.— До речі, все забуваю тобі, сказати: питала за тебе кілька разів Марія Яківна. Не заходив до неї?

— Ще ні.

— Зайди обов'язково. Дуже хоче тебе бачити.

16

Вони сиділи з Марією Яківною в саду, стояв незвичайно сонячний серпень, зовсім такий самий, як той, коли доживав своє старий Іван. Марія Яківна подумала про це мимохідь, розглядаючи Хлопця: був він чимось схожий на Івана, тільки той худий, а цей огрядний. Сонце світило на них, роблячи голову Марії Яківни сріблито-осяяною, а чорне Хлопцеве волосся ще чорнішим. Марія Яківна втомилася, розповідаючи йому про старого,— давно вже не випадало їй стільки говорити. Грали на сонці викладені у вазу яблука, груші та сливи, літали над ними жовтогарячі оси, і стара вряди-годи помахувала рукою, зганяючи їх з плодів.

— Знуджую тебе старечим базіканням,— сказала Марія Яківна.— Дуже хотілося мені тебе побачити. Ну а побачила, то й на спогади потягло.

Хлопець зирнув на неї майже прозорими від сонця очима.

— Коли я був далеко звідси,— сказав він повільно,— часто згадував вас, Маріє Яківно, і діда Івана. Все мені здавалося, що маю повернутися, щоб прочитати ті зошити, що їх він списав.

— Це я тобі дозволю,— засміялася Марія Яківна,— Хто зна, що в тих зошитах: мене бракує, щоб розібрати ті ієрогліфи. Для мене вони просто ясна пам'ять про чоловіка, і я їх через те бережу.

— Мені завжди здавалося,— правив своєї Хлопець,— що там неабищо. До речі, все, що стосується діда, для мене також неабищо. Кожен чоловік шукає в житті відповідностей та віддзеркалювання себе в інших. Часом він сам віддзеркалює, але зв'язок від того не порушується. Те, що говорить про спорідненість душ,— не марниця. Я довго над цим міркував: спорідненість душ — одна з найдійовіших форм боротьби людини із самотністю.

— Кажеш складні для мене речі,— мовила Марія Яківна.— Але що таке самотність, я пізнала добре. В перші роки після дідової смерті я, здавалося, втратила зовсім смак до життя. А вгадаєш, що

мене рятувало? Вечірнє небо. Дивилася на нього й мимохить заспокоювалася... Знаєш, я все-таки пробувала читати ті зошити, що тебе цікавлять,— може, хотіла якось долучитися до нього, але не по мені та робота. Ми жили довго й гарно,— голос Марії Яківни повільно плив,— але спілкувалися, видно, не всією душею. Тобто я віддавалася йому повністю, але йому треба було ще жити у сферах, недоступних мені. Уяви собі, він виявляв дивовижну делікатність при цьому, не відчувала я із ним ніколи себе упослідженою...

— Я багато сподіваюся знайти в тих зошитах,— сказав Хлопець.

— Ой, не поспішай! — відповіла Марія Яківна.— Можеш розчаруватися. Але все одно спадкоємцем їх станеш ти. І знаєш, що я в тебе попрошу? Ти, звісно, мірятимеш їх мірками правильними, пристосовуючи ті писання чи до мистецтва, чи до чого там іще. Але коли не зможеш знайти тому писанню застосування, не знайдеш там нічого для себе цінного, не викидай його і не упосліджуй. Хай лежить собі в тебе у тихому куточку, їсти воно не просить. Зітри раз на півроку з тих зошитів куряву і поклади знову. І передай, будь ласка, це побажання своїм дітям...

— Чи не зарані ви, Маріє Яківно, заповіти складаєте?

— Ох, не зарані, хлопчику, не зарані. Серце в мене — як зіпсутий мотор у машині. Вже так зіпсутий, що його не полагодиш.

Марія Яківна зирнула на нього крізь кришталіки сліз і на уста в неї лягла добра й гарна всмішка. Вона встала, важко спираючись на палицю, й кивнула, щоб він ішов за нею. Ледь рухала ногами, налягаючи на ціпок.

— Бачиш, я ледве вже соваюсь. Найтяжче мені з тими сходами.

На сходах він узяв її під руку, і вона сперлася на Нього. Рука її була дивовижно холодна.

— А ти надовго приїхав до матері? — спитала тихо, коли підіймалися вони сходами.

— Гадаю, назавжди.

— Казала мені Галя про тебе й Неонілу. Це правда?

— За тиждень ми розписуємося.

— Вітаю тебе. То славно дівчина. Вона до мене частенько забігає і, спасибі їй, допомагає. Причепурить мені хату, що й на серці веселіше. Твоя мати й сестра теж мені допомагають. Таку маєш славну сестру!

Хлопець згадав піддертого носика й гордовито стиснуті уста. Було йому трохи дивно.

— Я рада, що ти зійшовся з Неонілою,— сказала стара, віддихуючись на веранді.

Так само стояв тут стіл, і так само ллелися кручені паничі. Біля столу стояло лозове крісло. Дивне бажання охопило раптом Хлопця: повабило його до того столу й крісла незборним потягом. Внизу стелилися дахи й подвір'я.

— Отут він любив сидіти,— перехопила його погляд стара,— Я нічого тут не порушую...

Вони зайшли в кімнату. Була вона й справді напрочуд чистенька, пофарбована підлога лискотіла, доріжки на ній були рівні й наче випрасувані, на вікнах світлили білісінькі гардини.

— Підлогу фарбувала твоя сестра. Рік тому. Таке воно невгомоне, те дівча!..

— Мені здалося, вона трохи занозиста,— не витерпів Хлопець.

— Що ти кажеш? — щиро здивувалася Марія Яківна,— Я того за нею не помітила.

Вона підійшла до шафи, відчинила й вийняла звідти загорнутий у повощений папір пакунок.

— Так менше курявою припадають,— сказала розгортаючи.

Папір сухо й легко шарудів, а Хлопець аж очима прикипів до тих зошитів: Були вони грубі, оправлені в шкіру, пожовтілі на зрізах, на одному із них красувалася велика зіркаста клякса. П'ять зшитків, покладених один на одний, лежали перед ним, наче сокровенний скарб.

— Оце те,— сказала Марія Яківна,— на що поклав він своє життя.

17

Джэнджурик ходив по горі туди й сюди, тліла в його вустах сигарета, синій димок вивсь угору, і джэнджурик примружував від диму ліве око. Його наваксовані туфлі аж сяяли, сірий костюм сидів бездоганно, погляд пострілював навсібіч, аж доки уздрів Оксану. Підіймалась угору із набитою пакунками авоською, і він миттю опинився біля неї, простягнувши руку.

— Чи не дозволите пособити?

Але Оксана не звернула на нього уваги. Йшла холодна й спокійна, а він заскакував до неї чи з одного, чи з другого боку. Говорив про чудові місця, в яких вона живе, про те, що його знову привабило сюди, й просив, щоб вона не проганяла його звідсіля. Сказав, що снилася вона йому сьогодні і що дивну тугу відчув він, коли прокинувся,— Оксана йшла нерухома й спокійна, на джэнджурика вона й оком не кинула, хоч той аж зі шкіри ліз, аби, зазирнути їй у вічі. Зрештою, на самій горі він зробив паузу, щоб передихнути. Оксана

повернула до нього піддертого носика і спитала крізь щільно стиснені губи:

— Ви сказали все?

— Ні, ні,— заквапився дженджурик.— Можете, звісно, трактувати мене за нахабу, але мені так хочеться, щоб ви поставилися до мене прихильніше. Ваш холод убиває мене, і мені так прикро стає на серці! Коли дозволите,— сказав дженджурик,— прийміть від мене оце, і я більше ніколи вам не з'явлюсь на очі.

Дивно змахнув руками, як фокусник, і в пальцях його виросла розкішна червона троянда, така свіжа, що краплинки роси ніжно тремтіли на її пелюстках.

Оксана подивилася на цю троянду, і в її очах на мент загорівся теплий промінець. Але вона не взяла троянди.

— Подаруйте її якійсь своїй ровесниці,— сказала зимно й рушила далі.

Він протяг до неї руки з трояндою, але вона не побачила того молитовного жесту. Знову прискочив до неї і, забігаючи чи з того, чи з того боку, засипав її улесливими й лагідними словами. Ті слова вже починали крапати в Оксанину душу, як гарячі іскри, і вона знову змушена була зібратися на силі, щоб не піддатися тому шаленому чару. Носик її так само гордо стримів доверху, а уста були стиснуті. Вона grimнула перед носом у дженджурика хвірткою так, що ледве не розтросила йому лоба. Він запосміхався там, за хвірткою, їй у спину, і було в тій усмішці більше смутку, ніж кохання. В руці обвисла вже зовсім обстрьопана троянда, а блискучо-чорні туфлі покрилися легеньким нальотом куряви. Дженджурик подивився на ту куряву з жахом, вихопив із кишені носовичка і почав обмахувати ним взуття. В цей момент озирнулася Оксана, і глумлива посмішка розцвіла в неї на устах; пальцями вона зробила вушка й помахала ними. Дженджурик там, за хвірткою, почервонів, як п'юн, очі його стали зовсім крихітні, й Оксана відчула, як уколов її той погляд, наче голки. Але була вона від дженджурика далеко, тому склала їubi дудочкою й несподівано для себе засвистіла ту мелодію, якою так сильно надочував їй брат.

Цю мелодію почув через відчинене вікно і Хлопець. Він визирнув, випустивши широчезний клубень диму, і був у тому димі як чорнокнижник, що чаклує.

— У тебе непоганий слух, сестро! — гукнув він і послав їй повітряний поцілунок.

Оксана розсердилася на себе за те невдатне своє мавпування, розсердилася й на брата, що так недотепно це підкреслив, а ще більше

розсердилася вона на джанджурика, йкий і досі стояв за хвірткою і погляд якого палав непогамованою печаллю.

18

У той вечір, коли Хлопець дістав до рук заповітні зошити, він не пішов до Неоніли, бігцем попередивши її про те, і вона знайшла на-решті час на хвилику заскочити до Марії Яківни.

— Так давно у вас не була,— сказала ніяково, заходячи у хвіртку,— вже й сором мене пече.

Марія Яківна сиділа на приступці ганку, підмостивши під себе витерту козину шкуру.

— Вітаю тебе, дитино,— сказала вона якнайтепліше.— Мабуть, дуже була зайнята?

— Ой, дуже, Маріє Яківно! — заплум'яніла Неоніла,— Воно на мене як сніг звалилося.

— Чи ж ти щаслива?

Неоніла спинилася серед подвір'я й зацвіла промовисто всмішкою.

— Ну й чудово, дитино,— сказала стара.— Я тут не була покину-та, можеш не турбуватися. Через день приходила Оксана, і ми чудово вправлялися...

— Я зараз у вас приберу,— кинулася Неоніла.

— Та нічого, дитино, й прибирати,— засміялася Марія Яківна.— Та Оксана така невсипуща!.. Але добре, що прийшла. Візьми он там, у сінях, стільця і сядь. Бачиш онде — небо пала!

Неоніла озирнулася: величезна заграва розкинулася над проти-лежною горою, небо блимотіло й мінилося. І, дивлячись на те небо, мимохіть перейнялася Неоніла спокоєм, яким дихало обличчя Марії Яківни.

— Мій покійний Іван, царство йому небесне, не пропускав жод-ного такого заходу. Знаєш, вони ніколи не бувають однакові!

Неоніла сіла на стільця півобертом до Марії Яківни, а півобертом до того палахкого неба.

— Сьогодні був у мене Твій,— сказала тим-таки притишено-теплим голосом Марія Яківна.— Так він мене схвилював: не бачила його десять років. Вони всі якісь дивно однакові, ці Шевчуки, і це по-справжньому вража. Багато маєш вільного часу? \;

— Цілий вечір,— сказала дзвінко Неоніла.— Прибіг такий захека-ний: буде сьогодні страх як зайнятий!

— Це я йому Іванові зошити дала,— вона замовкла і якийсь мент пильно дивилася на Неонілу,— Добре, що ти завітала до мене,—

повторила,— маю тут до вас одне діло... Хотіла вивістити йому, але якось язик не повернувся, дуже був він зацікавлений тими зошитами...

Небо навпроти них грало. Малинові смужки вливались у бузкові, які розчинялись у густо-червоному, натомість бриніли навдокіл оранжеві стяги. Кілька білих хмар вбирало в себе багрянець, наче губка воду, й раптом стали роздутло-червоними рибами. Марія Яківна дивилася на те небо і наче забула, про що хотіла тільки-но повісти.

— Ви про якийсь діло казали,— нагадала легенько Неоніла.

— Та те діло невелике. По одруженні ви де житимете?

Неоніла зирнула на стару зніжковіло:

— Та повірите, Маріє Яківно...

— У вас не було про це й розмови,— засміялася Марія Яківна, але відразу змовкла,— Якимось і тобі це незручно казати...

— Та господь з вами, Маріє Яківно!

— Ну, добре! Я маю цей дім і сад. І маю я родичів тільки Галю та її дітей. Ну, вже й тебе. Я хотіла б відписати цей дім вам, але щоб ви в ньому жили. Чи не збирається Твій знову в мандри?

— Та начебто не збирається. Але, Маріє Яківно...

— Незручності це мені не справить,— сказала стара.— Тягти мені лишилося недовго: доглядите якось. Я не вередлива і вірю і в тебе, і в нього... Я зараз, дитино, як те небо, що гасне...

Небо і справді гасло. Зникало з нього червоне й фіолетове, лишився самий тільки багрянець. Вже повужчав його розлив, помалу з'їдав його ледь помітний серпанок, що вже наповзав на землю.

— Може, я недоречно влажу до вашого життя, але хто зна,,— Марія Яківна замовкла,— Буде мені любо насамкінець утішитися вашим молодим щастям.

Вночі до обійстя прилетів великий сірий птах. Черкнувся підшвами лискучих тувель стежки і звільна пішов по ній до самотнього будинку на горі. Небо сьогодні було заспане величезними зорями, інколи одна із них зривалася й креслила білу риску. Птах ішов по стежці й помалу втрачав пташину подобу: пір'я на його голові стало кучугурою кучерявого волосся, крила руками, і поклався йому на плечі той-таки неодмінно сірий костюм. У такій подобі спинився він біля хвіртки, поклав руки на штахеття й недовго задивився на подвір'я. Було там порожньо, тільки білів емальований умивальник, а на столі стояла велика миска з жовтими падалищами.

Джанджурик, нечутко ступаючи, підійшов до вмивальника. Тут висів забутий звечора рушник, він зняв його й притис до обличчя. Три запахи він розрізнув: різкий чоловічий, від якого йому аж у нідздрях закрутило, і два м'які: один звичайний, а другий такий, що очі його засвітилися жаринами. Цей третій був найсильніший, бо останньою вмивалася на ніч Оксана, і джанджурик запхав собі рушника до кишені. Край його з китичками замаєв у нього біля ноги, коли він пішов далі, а пішов джанджурик до миски з падалицями. Вибрав найжовтіше яблуко, сів на приступку ганку і вкусив. Сік цвірконув на обидва боки, в цей час знову злетіла зірка,— беручка печаль стисла йому серце. З'їв яблуко, а недогризок поклав у миску між падалиці. Знову пішов, метиляючи білим хвостом рушника,— ступав уже під вікнами. З розкритої квартирки долинало сипке дихання: пахло звідти запахом м'яким, але звичайним. Друге вікно ще горіло, джанджурик підкрався до нього і, підтягнувшись на руках, зазирнув. В сивих клубнях диму ходив по покою кремезний патлатий молодик — очі його гарячково палали. Джанджурик перелякався несамовитого виразу, що його мало обличчя молодика, і тихо зсунувся додолу. Порачкував від вікна і сів під стіною, щоб заспокоїтися.

Сидів довго, чекаючи, щоб погасло, нарешті, те навісне вікно. Павучок спустився в цей час до нього з гілки й обшував його обличчя павутиною. Він стер ту павутину тільки тоді, коли вікно таки згасло. Зорі над головою побільшали, але вже й поблідли. Джанджурик устав і прислухався. З розчиненого вікна випливав запах тютюнового дйму, але долітало вже й могутнє хропіння. Джанджурик сплюнув і посував далі.

Коло третього вікна він спинився, став навшпиньки й потяг носом. Запах, яким віяло з кімнати, його обворожив. Стояв і ловив його трепетними нідздрями, а з очей його котилися сльози. Світло зір кришилося в тих сльозах, і став джанджурик у ту мить гарний, як янгол. Він підтягся на руках і тихенько постукав' у ту шибку. Глуха тиша відповіла на цей постук, і джанджурик важко зітхнув. Озирнувся навдокіл: внизу, наче синя дорога, завмерла річка. Літали біля нього нічні метелики й комарі, снували нитки павуки — рух і життя множинних тіл відчув у цьому світі джанджурик. Довго стояв під глухим вікном і безнадійно чекав. І тільки коли затремтіло над головою небо, коли зорі пішли раптом угору, віддаляючись од землі все далі й далі, а над головою пропливли перші подмухи надранкового леготу, тільки тоді джанджурик отямився. Був звідусіль облутаний павутиною, тож мусив вилізти з неї, як з одєжі. Став проти вікна, що так його чарувало, змахнув руками, як чародій, і в його долонях виріс букет

найчудовіших і найсвіжіших троянд. Дивився на ті квіти й обливався гіркою печаллю. Солодкий біль пік його, він махнув рукою, і букет вільно пролетів у відчинену квартиру. Впав на підлогу біля ліжка, де спала Оксана, і відразу ж розсипався сотнею пелюсток.

Джанджурик за вікном змерз і замахав руками, щоб зігрітися. Від того руху знову почав заростати пір'ям, руки його перетворювались у крила, у туфлях проростали гострі пазури. Він хитнув крильми і на мить притулився обличчям до скла. В півтемрявній кімнаті, осяяна блідим, мерехким світанням, спала красуня. Обличчя її полум'яніло й світилося, а уста щось неспокійно шепотіли.

Птах ударив із розпачем крильми об шибки і на мить притемнив оте чудовне видово. Розвернувся й повільно поплив над сонним обійстям, меншаючи й меншаючи, аж доки став ледь помітною крапкою. Тоді освітило його перше світло, і він умер раптом, загуснувши серед безмежного простору на ще одну з мільярдів зорю, котрі швидко й нестримно віддалялися од землі.

20

Оксана прокинулася у той ранок раніше. Снівся їй джанджурик, вона тікала від нього, а він здоганяв. Снилось, що стала вона птахом, знялася й летіла, а джанджурик біг за нею слідом і тяг угору руки. Обличчя його було спотворене від розпачу, і в її грудях через той розпач солодко грало серце. Приснівся їй і брат, котрий вискочив із хати й кинувся бити джанджурика. На мент їй стало жаль і джанджурика, і брата, захотілося кинутися поміж них і розборонити. Вона йшла по якійсь синій дорозі, біля неї поруч стунав, накульгуючи, батько, і йшли вони до крихітного будиночка, на порозі якого сиділа стара як світ бабуся. В небі пливали великі сферичні тіла, і в тих сферах проглядали людські подобенства: витягнуті й зміщені, наче у кривих дзеркалах. Їй стало страшно на тій дорозі, хоч вона добре знала, що то за шлях — світ колишніх людей та відлетіле життя. Ішла з наповненим жалем серцем, кришилися, наче піщані яблука, під ногами зорі, і їй раптом здалося, що душа її ширшає і стає необмежена, що вона проростає в увесь цей світ, над усі ті постаті, котрі сомнамбулічно блукають довкола. Тоді дівчина раптом злякалася свого розросту й цієї дороги — помчалася чимдуж, розбиваючи п'ятами крихкі тіла зір. Сірий птах з обличчям джанджурика летів коло неї і щось їй казав, але не почула вона його слів. Рвонула геть із дороги і дивне диво побачила: довкола світилися вікна і порядкували за ними зовсім звичайні люди. Вона заплющилася й почала падати. Побачила під со-

бою ясне кругле тіло землі з чітко прозначеними материками. Летіла в глухій темряві назустріч цьому світлу й цій землі., Любила те світло й ту землю — ясностінний дім побачила вона й раптом закричала від щастя, що наповнило її ущерть.

Оксана прокинулася і раптом побачила, що вся підлога встелена червоним пелюстям. Тут-таки валялося цурпалля, з якого те пелюстя осипалося: дівчина здивовано сіла й опустила ноги на підлогу. їй стало ніжно-лоскітно від того пелюстя, вона впала навколішки й набрала його повні долоні. Світилося в її руках, як чарівне, тож мимохіть занурила в нього обличчя. Тихий щасливий сміх вирвався з тих притиснених до лица червоних долонь, повільно осипалося з них пелюстя, наче язички полум'я; дівчина струснула головою, закидаючи за спину важке волосся, а на вустах її заграла переможна всмішка.

Вона встала, підняла колюче цурпалля й викинула у квартиру. Тоді зашнула вікно шторою, скинула сорочку і згорда зирнула на себе в дзеркало. Стояла там уже цілком зріла дівчина, а підлога навколо неї трепетно палала.

Оксана змружила очі, задерла носика і міцно стисла гарячі, як жар, уста.

21

26 серпня 1963 року Хлопець поставив свій підпис на акті громадського стану, що стверджував його шлюб із Неонілою Вашук, 27 років. Неоніла поставила на тому акті підпис і свій, і вони вислухали дерев'яне привітання, яким обдарувала їх виблідла й пересушена дамочка. Свідчили їм Оксана і старший син Олександри Панасівни, який випадково завітав на цей час у Житомир. Мавши доручення від жінок купити те і се, він залишив молодоженців біля загсу, і вони подалися додому в супроводі мовчущого божества з задертим носиком.

Вдома Хлопець забрав свій майже порожній чемодан і в супроводі матері й сестри спустився донизу. Тут його зустріли дружина й теща. Олександра Панасівна поцілувала Хлопця в лоб, а особливо сердечно обнялася з Галею. Оксана стояла збоку із незворушним виразом й позирала на все спогорда. Хлопець передав свій напівпорожній чемодан Неонілі, натомість узяв у руки дві її валізи, кожна вагою понад два пуди. Потяг ті валізи під гору, за ним пішла, помахуючи майже порожнім чемоданом, Неоніла, за нею матері з набитими їжею сумками, а ззаду ступала дивовижно спокійна і на позір байдужа Оксана із сумкою, в якій лежали подарунки молодим від неї й матері.

Марія Яківна стояла біля широко розчинених воріт, спираючись на палицю. Одягла вона при тому світле плаття, але найясніше світилася її голова. Вона всміхалася назустріч й помахувала легенько біля голови рукою.

Оскільки перший підійшов Хлопець, вона обняла його, потім почала обіймати всіх по черзі, і всі жінки, крім Оксани, пустили при тому замиловану сльозу. Оксана дивилася на все примруженими очима, й обличчя її при цьому було погідно незворушене.

Жінки пішли гомінкою юрбою в хату, а Хлопець, затягши валізи на веранду, спустився зі сходів у сад. Великі яблука густо утяжували гілки, зеленіли груші й синіли сливи. Вздовж доріжки було щедро насаджено квітів: флокси, жоржини, нічні красуні й троянди. Він пішов тою доріжкою до краю саду, під ногами в нього ніжно порипував пісок.

За садом починався город, що сягав прямовисної скелі, яка переходила в кручу. Хлопець різко повернувся і пішов назад.

Жінки клопоталися на кухні, а він обережно підступав до столу на веранді. Відсунув лозове крісло й сів. Крісло затріщало під ним всіма прутиками, а на його обличчя лягла м'яка задума.

Перед ним лежало море дахів їхньої вулиці, тож він сидів, поклавши руки на стіл, і дивився. Там удалині побачив він розлогий двір п'ятого номера. Біля будинку стояли півколом сараї, один із них відчиняла немолода вже жінка в чоловічому піджаку. Побачив він і горбатого чоловіка, що сидів на порозі, зібгавшись у грудку, і пильно й презирливо оглядав світ. Побіч нього, спершись плечем об одвірок і гарно вигнувши стан, стояла його сестра, а син тої жінки, що відчиняла сарай, плівся по вулиці, запускаючи вряди-годи руку до кишені й кидаючи до рота насіння. Прогуркотів моторчик — повз чоловіка з насінням протрюхикав на мопеді один з сусідів — Ювпак. Біля хати на горбі з'явилася висока, суха чоловіча постать, спинилася, розставивши ноги, а біля нього стала, так само розставивши ноги, корова. Ряба Катька сиділа на камені і аж шию витягла, так пильно кудись дивилася, а з машини знімав тільки-но привезену пральну машину Йонта. Поклав її на плечі і став героєм науково-фантастичного фільму: біля нього з поважною міною крокувало його подобенство — син. Широка, в три обхвати, жінка стояла в дверях, заступаючи весь прочіл, і обдаровувала Йонту золотою усмішкою. Ішла від двору до воріт, грізно похитуючись, Гармашиха, а у ворота в цей час гулькнув її маленький плюгавенький зять. В дворі Старого Пічкура хлопці збивали з дощок плота, сам Старий Пічкур сидів на камені біля хати і спокійно посмоктував цигарку. По вулиці їхав допотопний ка-

бріолет, за кермом сидів круглолиций, схожий на kota, старий, а в глибині ховалася жінка з худим, жовтим обличчям і довгообразий юнак. Юнак висунувся з вікна і задивився на пару: дівчину опідруч із довгоногим курсантом. З воріт дванадцятого номера вийшов швець і зупинився, наче вирішував, куди йти. Його проминув, вертаючись додому з вудочками, бухгалтер, і вони вклонилися вітаючись. Мадам Цукрова вийшла на вулицю, сіла на лаві й задивилася на світ круглими оченятами.

Хлопець сидів, обійнятий м'якою радістю: широкий світ клався йому перед очі. Здалося йому, що вийшло з-за хмари сонце, і він побачив себе загорненим у хмару вогненного світла. Озирнувся, бо подумав, що жінки перестаралися там, на кухні, і запалили дім, але палала вже ціла вулиця і весь краєвид перед очима. Тоді він зрозумів, що світло горить у ньому самому. Мозок його освітила миттєва блискавка — чудове сяйво увійшло в його душу, запліднивши навіки його життя. В серце впала іскра блаженства, залишивши в ньому назавжди відчуття неба. Звів очі й пізнав раптом космос, повний нескінченного простору, густо заповнений круглими темними та ясними тілами. Погідний ритм упізнав він у всьому — там, у небі, і тут, на землі: рух планет, соку й крові, рух живих та мертвих тіл. Він збагнув раптом: не мертвий світ лежить навколо нього, а жива тремтлива матерія, що виповнює небо, землю і все, що є. Живу присутність він пізнав у всьому, і це наповнило його справжнім щастям. Зрозумів: весь світ дивовижно улажено і все діє співмірно до добра кожному, а основним принципом світу є все-таки любов. За кілька секунд побачив і пізнав більше, ніж за всі десять років своїх мандрів. Від цього затремтіли в нього ніздрі, а очі пролляли туди, на вулицю, яку нещодавно так пильно озирали, всю його любов, тугу, знепокоєння та біль. Рука його мимохіть потяглася, щоб натрапити на олівця чи ручку, але завмерла в повітрі.

— Тільки не поспішати,— прошепотів він.— Тільки не поспішать!

1982

Початковий рівень

1. Коли вийшов роман «Дім на горі»?
2. Чому твір В. Шевчука має підзаголовок «Повість^ преембула»?
3. Коли відбуваються основні події першої частини роману «Дім на горі»?

Середній рівень

4. Чому «Дім на горі» визначають як роман-баладу?

5. Схарактеризуйте образ Івана Шевчука. Яким бачить він своє призначення?
6. Розкрийте символічне значення назви «Дім на горі».

Достатній рівень

7. У чому полягають романтичні й барокові риси роману В. Шевчука?
8. Схарактеризуйте образи жінок, що мешкають у домі на горі.
9. Яку роль у романі відіграють містичні елементи?

Романтизм — літературний напрям, який зародився наприкінці XVIII століття в Англії й Німеччині та невдовзі поширився на всю Європу. Романтизму можна дати таке загальне визначення — це літературний напрям, у світоглядній основі якого лежить розбіжність між дійсністю та мрією. Романтизм відзеркалює розчарування людини у щоденних проявах дійсності й розбудовує сферу фантазії і мрії. У романтизмі особливої цінності набуває людська особистість. Розкриваються її багатогранність і глибина, не лише світлі, а й темні особистісні прояви. Балада — один із найбільш поширених жанрів у романтичній літературі, оскільки він передбачає залучення чогось незвичайного, загадкового.

Роман-балада — великий епічний твір, у якому використано так званий баладний сюжет, тобто драматичний і напружений, з елементами фантастики, загадки.

Бароко (італ. *Bagosso* — дивний, примхливий) — панівний літературний напрям кінця XVI — першої половини XVIII століття, для якого властиві ідея мінливості, непостійності світу, суперечливе сприйняття дійсності, декоративна пишність. Бароко виражає внутрішньо суперечливе сприйняття дійсності, здатність погоджувати непокладане, скажімо, наївну простоту й ускладненість. Барокове мистецтво передає ідею марнотності й непостійності світу, у сфері образності допускає зіткнення фантастики й реальності, античної міфології з християнською символікою. Для нього властиве поєднання релігійних і світських елементів, тяжіння до контрастності, ускладненої метафоричності та алегоризму.

ПАВЛО ЗАГРЕБЄЛЬНИЙ

(1924-2009)

Павло Архипович Загребельний народився 25 серпня 1924 року в селі Солошиному на Полтавщині. Закінчивши в 1941 році середню школу, пішов добровольцем до війська. Спочатку навчався в Київському артилерійському училищі, брав участь в обороні Києва, був двічі поранений. Після тяжкого поранення в 1942 році потрапив до німецького полону, до лютого 1945 року перебував у нацистських концтаборах. Після звільнення працював у радянській воєнній місії в Західній Німеччині. Після демобілізації в 1946 році вступив на філологічний факультет Дніпропетровського університету. Одержавши вищу освіту, майже півтора десятиліття працював журналістом (в обласній дніпропетровській газеті, у журналі «Вітчизна»). У цей час активно займався літературною працею. Став відомим після виходу книжки «Дума про невмирущого» (1957), значною мірою заснованої на власних спогадах воєнного лихоліття. У 1961-1963 роках Загребельний був редактором «Літературної газети» (пізніше — «Літературна Україна»), у 1979-1986 роках очолював Спільку письменників України.

У 90-х роках письменник відійшов від активного громадського життя, зосередившись на літературній діяльності. У 2004 році він був нагороджений званням Героя України.

Помер Павло Загребельний 3 лютого 2009 року.

Письменник відомий своїми прозовими творами: «Європа 45» (1959), «Європа. Захід» (1960), «Спека» (1960), «День для прийдешнього» (1964), «Добрий диявол» (1967), «Диво» (1968), «З погляду вічності» (1970), «Розгін» (1980), «Євпраксія» (1975), «Роксолана» (1980), «Ангельська плоть» (1992), «Попіл снів» (1995), «Юлія, або Запрошення до самовбивства» (1994), «Стовпотворіння» (2004) та ін. Найбільшу популярність у читачів Загребельний завоював своїми творами на історичну тематику «Диво», «Первоміст», «Смерть у Києві», «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан».

У романі «Диво» поєдналися образи різних епох, далеке минуле і близьке авторові ХХ століття з його проблемами. У центрі твору — образ Софійського собору в Києві, що виступає символом народного духу, втілює безперервність української культурної традиції.

«Багатий ідейно-психологічний зміст роману [«Диво»], різні розгалуження основної його проблематики зосереджуються, звичайно, не лише в образах Сивоока і Ярослава. Дід Родим, молодий стрілець Лучук, підступний

медовар Ситник — суцільне втілення зла, щирий Сивооків товариш грузин Гюргій, майстер, позбавлений мужності, яку дає справжній талант, пристосованець з одинадцятого століття Міцило (це про нього Сивоок вигукує: «Бійся посередності, о княже!») і чимало інших, зокрема майстерно виписані, не схожі між собою жінки — острів'янка Ісса, лісовичка Шуйця-Забава, Ягода з Радогості, дочка Шуйці Ярослава — багатоліке велелюддя, що разом з рясним історико-суспільним глом створюють і своєрідний образ епохи.

Серед помітних героїв роману — і наші сучасники: вчені Гордій Отава та його син Борис (історик Гордій Отава під час війни рятує фрески Софії від вивезення до Німеччини, хоча при цьому й гине; Борис Отава досліджує історію знаменитого собору, продовжує справу батька). Це все розвиток тої ж теми мистецтва — і як «дива», і як боротьби проти несвободи й зла, і як співця всього життєтворчого».

В.Дончик

ДИВО

Роман

(Скорочено)

1965 РІК. ПРОВЕСІНЬ. НАДМОР'Я

Молодий професор Борис Отава в санаторії познайомився з московською художницею Таєю.

РІК 992. ВЕЛИКИЙ СОНЦЕСТІЙ. ПУЩА

...во оны дни и услышать глусии слова книжная и ясн будет язык гугнивых,

Літопис Нестора

Того дня, як прийшов він на світ, повсюди лежали неторканно-білі сніги, і сонце яро горіло над ними — велике низьке сонце над подніпрянськими пущами, і чаїлася тиша в полях і лісах, і небо було чисте й гарне, як очі його матері. Чи бачив він ті очі і небо в них і чи чув ту першу тишу свого життя? Мати спородила його серед мовчазних снігів, і він мершій подав голос. Старий дідуган мороз люто вдарив йому в уста, силуючись погамувати перший крик новородка, але Добрі боги повеліли морозові йти геть, і перший крик пролунав так, як і належалося,— пронизливо, невтримно, радісно: «Живу!»

Та пам'ять життя дасться людині не з першим її криком, а згодом, вона виникає в тобі, мов струс, наче вибух, і своє буття на землі ти відлічуєш з тої хвили.

Для нього світ починався пільмою. Глуха чорнота заливала все ; довкола, і він борсався на самому дні її важководдя і плакав у відчаї

й безнадії. Був посеред нескінченного, моторошно чужого шляху, всуціль накритого темрявою. Нічого не знав і не бачив. Ноги самі вгадували напрямом, ноги несли його далі й далі шляхом, глибше й глибше в темряву, і йому ставало дедалі страшніше й страшніше, і він плакав гірко-прегірко. Питьма затягувала його в себе, поглинала його, і він слухняно йшов у її всюдисущість і тільки й умів, що плакати.

Так і понесе спогад через усе життя. Чи то був він, чи приснилося?

Опісля був дід Родим. Власне, й не сам дід, а його руки, дві безмежно широкі теплі лопати, які вигорнули маля з чорноти безнадійного шляху, а потім дивно торкалися хлопцевої голови, до настобурченого, жорстокого, мов на спині у вовка, волосся, і від того незвичного доторку плач перейшов у схлипування, а там і зовсім ущух і зник.

Велетенський чоловік з побитим крутою сивизною диким заростом на голові й на обличчі, прикритий спереду шкурою тура, зачепленою грубим ремнем за схожу на стовбур старого дуба шию, чаклував над полум'ям. Червоне, жовте, сизе, а то зненацька шугне звідти чорне і злякано сховається за миготливу червоність, бузкова каламуть розчиняється в ніжній синяві,— барви народжувалися, вигравали, мінилися, барви жили буйним, веселим життям спершу в горні, потім на обличчі, на широких дідових руках, на всій його могутній постаті, а відтак пливли на Сивоока, проходили крізь нього, і він відчував, що починає жити цими барвами, оцими вогняними спалахами в задимленій хижі, а ще він жив відвагою такою самою, як та, що була в дідових руках, коли вони без страху занурювалися в нуртовисько полум'я і діставали звідти заціловані вогнем дивні речі, що світилися барвами, ще несподіванішими й яснішими, ніж бачив хлопець на землі й на небі.

Дід був — Родим, а він — Сивоок. Це сприймалося як даність, це починалося ще з непам'яті так само, як полум'я, як дідові руки, як податлива глина в тих руках, як веселковість барв, серед якої виростав малий.

Дід Родим завжди мовчав. Не було людей довкола, мовби спервовіку жив він на пустельному уділлі край шляху, що вів невідомо куди, знав Родим тільки глину та звированість полум'я в горні, мовчки ліпив свої посудини, кидав на них химерну звивистість барви, обпалював у горні й складав під очеретяним накриттям.

Нащо слова?

Замішував круто глину, кидав добрий вальок на дерев'яний вичоганий круг, перед тим розкрутивши його (пристрій для розкручування круга ногою був для Сивоока найнезбагненнішою річчю

з усього, що діялося), обережно наближав до шматка глини свої широкі долоні, і глина тяглася вгору, вивищувалася, оживала, з веселою покірливістю йшла за долонями. Слова тут були марні.

А вже згодом вступали в дію дідові пальці, мовби вигравали на гнучкій податливості глини, і з тої мовчазної музики народжувалися то гарне горнятко, то високий глек, то місткий збан, то химерна посудина на тонкому стоянці. І все без слова й без мови.

Іноді брався Родим до іншої роботи. Не крутився тоді круг, глина тужавими брусками лежала на широкій липовій дошці і ждала доторку пальців, найбільше ж — вологості барв, що дримали до часу в надпиляних турячих рогах, розташованих на поставці саме так, щоб до них можна було дотягтися без зусиль рукою. В такі дні Родим пересувався по хижі з не властивою для його великого тіла обережністю, його рухи набували урочистої скованості, він мовби творив мовчазну молитву давнім богам, успадкованим від діда-прадіда, і таки справді з полум'я Родимойого горна виходили на світ давні слов'янські боги, несли в притемненість старої хижі співучу багатоманітність барв, і кожна барва мала свій голос і свою мову, так що зайвими видавалися б тут звичайні слова з їхньою буденною посполитістю.

Родим не казав Сивоокові ніколи нічого, не пояснював, що діється в полум'ї і на глині, на яку крізь соломинки, вставлені в турячі роги з краскою, краплювалися співучі барви. Не почув з його уст малий назви жодного бога, але незабаром знав уже всіх, вловивши то раз, то вдруге з уст заброд-купців, які торгувалися з Родимом за його посуд і за його богів, і вже знав, що отой чотирилиций, скупчений у мудрості своїх чотирьох ликів, повернутих на всі чотири сторони світу,— Світовид, а той гнілий, іскряно-жовтий — то бог блискавиць Перун, а зелений, мов причаєність лісових гущавин,— пастуший покровитель Велес, а той надутий, мов купка, широконіздрий, з жадібними очима — то Сварог, верховний бог неба і світу; найліпший же для Сивоока видавався Ярило, господар всього плодючого й родючого, щедрий, всемогутній мідяноголий бог, заквітчений таким веселим зелом, яке нікому й не снилося. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче до серця йому саме цей бог, і тільки згодом, якимсь випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає богові своє поліччя!

В цьому Сивоок не вбачив нічого дивного, бо вже давно запримітив спільність між богами і дідом Родимом. Мовчали боги, мовчав і Родим. Тільки вже як починали занадто докучати з своїм торгуванням йому купці, то відбуркував їм глухим басюрою: «Так» або «Ні», «Мало» або «Хай».

Родим уявлявся Сивоокові найдужчою силою на світі, але одного разу малий спостеріг, як дід мовчки молився коло джерела дерев'яному, невідомо ким поставленому Світовиду, і зрозумів: бог ще дужчий за Родима. Відтоді бог уявлявся йому всім, що дужче за нього. Ще зрозумів він, що є бог чужий і є — мій. Домовлятися з богами важко. Вони завжди мовчать, не знаєш, чують тебе чи ні, догодив ти їм чи ні. Мабуть, боги дають силу. Хто мене перемагає, у того дужчий бог. У Родима був бог найдужчий, бо дід нікого не боявся. Він роздавав своїх полив'яних богів, не шкодував на них найясніших барв, а сам вдовольнявся давезним, зсірілим від часу й негоди дерев'яним Світовидом, бо був певний його нездоланності.

Купці, скільки їх бачив Сивоок, мало чим різнилися від діда. Були дужі, грізні на вигляд, добре озброєні, мали голоси такі гучні, що хотілося затуляти вуха. Однак вони відразу бачили, що на Родима їхні голоси не діють, тому переходили від крику до погроз, хапалися за мечі, кликали слуг, і ті пхалися до хижі а чи під очеретяне накриття. Наставляли на старого довгі списи. Кінець завжди був той самий. Родим непомітно для ока порухом сягав до стовпа, який підпирав покрівлю, і ось уже в його важкій руці коротко заблискував неймовірно широкий і довгий меч, і обрубані одним ударом списи сипалися до ніг старого, а легенькі купецькі мечі з дзенькотом падали слідом. Мечі були порозвішувані в Родима на всіх стовпах, однаково широкі, з чорними рукояттями, без піхов, він ніколи не гострив їх, але нічого гострішого Сивоок не бачив; ніколи не чищені, вони не тьмяніли, не іржавіли, в них можна було зазирати, як у тиху прозорінь води. Якось Родим забув знову повісити меч після особливо палкого зіткнення з купцями-грабіжниками, він просто приставив його до стовпа і взявся до своєї роботи, і тоді Сивоок тихцем спробував підняти зброю, вхопився обіруч за чорну рукоять, похилив тяжке залізо на себе, смикнув догори і впав, накритий безжальним тягарем.

Родим мовчки зняв з нього меч, повісив на стовпі, а Сивоока легенько штовхнув під бік, як штовхав його щоранку, щоб він прокидався й уставав снідати.

їли вони рибу, смажену, в'ялену й солену, м'ясо, копчене й свіжину, хліб, здебільшого просяний, рідше житній, а пили воду й мед, старий, вистояний. І хліб, і меду — все це мали вони серед готовизни, що її запасав Родим від купців, у маленькій хижці, без вікон, де були ще хутра вивірок, куниць, бобрячі й соболині, шкури вовчі й ведмежі, звої срібного дроту й заморські монети, нарубки коштовних металів і дорогі грийни — цілий скарб, цінності якого Сивоок ще не міг знати.

Рибу добували з річки, а м'ясо на ловах у пуші, куди Родим брав Сивоока чи не від найпершого дня, як той задомовився в нього, вилонений з каламутної п'яної ночі, і, може, саме під час тих виснажливих мандрів серед лісового безмежжя найбільше набирався Сивоок міці, що колись мала зрівняти з Родимовою силою. <...>

За ті кілька щасливих літ, що він прожив з Родимом, Сивоок перейняв від старого саме тільки добро, навчився корисного, знав лише почуття, що підносить людину над світом, не відав принижень, неправди, лукавства, заздрощів, переляк бачив лише в тих, хто пробував нападати на Родима, сам же старий жодного разу не виявив бодай крихти страху, навіть під час літніх розклекотаних гроз, коли Перун кидав на землю вогненні блискавиці, навіть коли заскакували їх у пуші несамовиті бурі і гуділи бори й діброви і ламалися, мов тріски, столітні дерева, завалюючи їм дорогу, погрожуючи смертю.

Та ось прийшла ніч, коли Сивоок мав побачити острах на суворому Родимовому обличчі, хоч була то тиха ніч, без грози, без бурі, хоч були вони не в далекій дорозі, а в своїй хижі, в захистку від усього злого, з своїми добрими богами.

Родим злякався темної валки, що над'їхала по шляху й зупинилася коло обійстя. Кілька повозів, кілька вершників, може, навіть озброєних, як то водилося у купців, що не наважувалися пускати-ся в небезпечні мандри без надійної охорони. Вже скільки таких купецьких валок пам'ятав Сивоок, а старий Родим знав їх за своє довге життя в тисячу разів більше, то чому ж він так стривожився, чому мерщій заштовхав малого до хижі, сам ускочив за ним, ухопив його на руки, підсадив до сітки, що прикривала димовий отвір над горном, трохи підважив її і пошепки звелів: «Сховайсь і мовкни!»

Сивоок прилаштувався коло самого краю сітки, щоб бачити все, що відбуватиметься внизу; не послухати Родима він не міг, бо вперше бачив того мовби зляканим і вперше той вимовив відразу аж два слова надто ж тоді, коли, здавалося, не було потреби в словах, дитяча душа передчувала щось незвичайне, мабуть, цікаве для малого все, що відбувається навколо, завжди є передовсім видовищем, якщо не зачіпають його самого і не затягують у колотнечу подій, тепер же він і поготів перетворювався на спостерігача, а дідова знервованість підказувала хлопцеві, що матиме він неабияку розвагу.

Мав трохи холодку в серці через Родимову занепокоєність і через його стурбовані слова, але намагався відсунути той холодок якомога далі, розтопити його гарячою хвилею дитячої цікавості.

Однак холодок залив йому всі груди і підступився до горла, як тільки вступив до хижі невідомий прибулець.

Глиняний каганець з двома гнотиками світив так, що видно було самі двері і невеликий простір коло них, а решта хижі тонула в п'їтмї. Родим до часу ховався в темряві, він завжди так робив, щоб ошелешити прихїдця, вивїрити, хто він і що, бажаний чи незваний, простий мандрївник чи забїяка. Але сьогодні темрява, в якїй ховався Родим, нїби переполовинилася, одна її частина лишалася на звичайному місці, а друга, важко гойднувшись, залила півколо, освїтлюване каганцем. Спершу Сивоок не мїг збагнути, що сталося, лише за мить зрозумїв: темрява, яка оповивала Родима, так само надїйно лежить навколо нього, а та інша темрява, що виникла коло дверей, вповзла до хижї разом з величезною постаттю чужинця. Він був темний у всьому. Стемніле, мов старе дерево, обличчя, довге чорне волосся, що спускалося патлами на плечї, вибиваючись з-під химерної шапки, схожої на чорний пень, одягнений заброда був у довжезну, аж тяглася по землі, іїїроку, не видану Сивооком одїж, теж нерозглядно темну. Єдина свїтла пляма було не зловїско-темнїй постатї, і до тої плями прикипіли несамохїть очї малого, бо впїзнав він у тому тьмавому полиску сяяння срібла і немало подивувався тому, що незнайомий таким незвичним робом прилаштував свїй наявний скарб. Купці-бо носили срібло на шїї, похваляючись хитро зробленими гривнами-чепами, що мали то вигляд заморських гадїв, то пардусїв з неправдиво видовженими тїлами, то звабливих оголених жїнок з тїлами, виткими, мов хмїль. Ще носили персні з печатками і розмаїті наруччя коло зап'ястя — це все, щоб похвалитися багатством, показати, як багатство переходить у красу. Для заплати мали завжди срібло в шкїрянних кисетах — в одних просто нарубки рїзних розмїрів, в інших — монети вугластї й круглї, з якимись таємничими знаками і поличчями чужих володарїв. А цей узяв два грубї шматки срібла, зробив з них перехрестя і завїсив його на грудях посеред чорноти свого дивного й незручного одягу. Чому й навїщо?

Шойно ввїйшовши до хижї і ще, мабуть, нїчого не розгледївши в нїй, незнайомий мерщїй вїйнув широченним рукавом, вхопив кїстлявою рукою своє срібне хрестовиння, високо зніс його перед собою, махнув туди й сюди, а Сивоок лише тепер змїг запримїтити, що срібне перехрестя почеплене було в чужинця за шию на довгїм тонкїм, теж, певно, срібним ретязї.

— Не ховайся в темнотї, пїдїйди пїд хрест Божий і удостойся,— звертаючись до Родима, промовив незнайомий гучним урочистим голосом і знову помахав свїїм срібним знаряддям: і Сивоок уперше в свєому життї почув слово «хрест» і зв'язав його звучання

з зображенням. За спиною в темного з'явилося кілька озброєних дужих людей. Ставали один до одного, мовчали, не висовувалися наперед.

І Родим теж не виступав їм назустріч, не мовив нічого, не обзивався, не видавав себе бодай порухом.

— Відомо тобі добре, що найсвітліший князь наш привів народ руський до справжнього Бога нашого — Ісуса Христа,— вів далі той, що з хрестом, і Сивоок вельми здивувався, що Бога свого він теж називає тим самим словом, що й склепані неперехрест дві срібні пластинки.— Ти ж, недостойний, сам не відаючи, що твориш, розмножуєш поганських ідолів, чим вносиш сум'яття і смуту в душі християнські.

— То наші боги,— зненацька пролунав з темряви Родимів голос, і Сивоок мало не випав зі свого сховку. Родим відповідав, Родим устрявав у суперечку!

— Не суть то боги,— терпляче правив своє чорний з хрестом,— но глина, скудель; нині є, а на утро розсиплеться на порошок. Не їдять-бо, не п'ють, не мовлять, но суть зроблені руками в глині, а Бог єсть єдиний, йому ж служать і поклоняються і за морем і по нашій землі, він-бо сотворив небо, і землю, і місяць, і сонце, і чоловіка і дав йому життя на землі. А сії боги що створили?

І рукою, вільною від хреста, він показав у той куток, де, складені на дерев'яних лавках і полицях, лежали таки справді глиняні, але ж які прекрасні від Родимового вмільства стрибоби, перуни, ярили, світовиди, боги небес, вод, зелених трав і буйних лісів, єдині боги, яких знав допоки Сивоок, добрі, лагідні боги, які не потребували собі отаких чорних та страшних мовців, підтримуваних понурою сторожею.

— Сказав-бо Христос: «Ідіте і навчаєте всі народи!» — вигукнув чорний.— І знищено буде все, що противиться...

Як той чорний крук, визирав у темряві, де лежали Родимові боги. Чи наділений був од свого Хреста даром, чи мав надзвичайно вигострене око на все, що недбало лежить, а чи просто хтось заздалегідь намовив його, підказав?

Хоч як воно там було, а тільки понурий заброда, вигукнувши свої слова про нищення, спрямувався одразу до кутка, де зберігалося дороге Родимові його праЦею, вмінням, надто ж — вірою, успадкованою від предків, які ще й з могил керували всіма живущими, направляли їхні дії і душі. Чорний плутався в довгій своїй киреї, поки він зумів ступнути раз, його поплічники, певно, вже набувши попередньо відповідного вміння, миттю сипнули з двох боків, завирували по хижі, ламали все, трощили, нищили.

— Не руш! — страшним голосом гукнув Родим і з нелюдським стогоном похилився на чорного, заносючи свій широкий меч, заносючи не нагально, як тоді, коли боронився від настирливих зайд-купців, а мовби намірюючись тільки відлякати напасників, примусити їх схаменутися, відступити, поки не пізно. Але згубним виявився Родимів намір. Ще не встигла рука його підняти меча догори, ще повільно рухалася вона, описуючи велику дугу, як раптом позаду, не примічений ні Родимом, ні навіть Сивооком, який, здавалося, не випускав з ока нічого, що діялося внизу, меч блиснув коротко і зловісно, і Сивоок з жахом побачив, як Родимова правиця, мов у кошмарному видінні, відокремилася від тіла і разом з мечем зів'яло впала на землю. Тоді набігло ще кілька заду й з боків, зблиснули мечі, сталася колотнеча, а коли все розскочилася, Родима не було, тільки темніло щось на долівці, велике й нерухоме.

Більше Сивоок не бачив нічого, не став дивитися. Він кинувся в найдальший куток горища, здичавіло рвав покрівлю, поки пробився назовні, не вагаючись, зістрибнув на землю і подався уділлям туди, де темно вивищувалася збавча пуша.

Продирався крізь кущі, біг повз високі дерева, проскакував через галявини, не знав втоми, забув про спочинок, утікав, сам не віддаючи куди, тільки билося в ньому одне-єдине слово: «Родим, Родим, Родим», та ще виривалися іноді сухими схлипуваннями відчайдушні ридання, які роздирали його груди. Він біг так аж до ранку, не міг стишити бігу, не міг затриматися, не було на світі сили, яка могла б його зупинити, і ось так вискочив на узлісся, і в обличчя йому вдарило духом гнилизни, і зрадливо зелені грузовиська глянули йому в очі, а з самого краю прогноїв, з-поміж жирної болотяної трави вишкірилися до хлопця великі жовтаві зуби. Він став з повного розбігу, аж схитнувся наперед туди, звідки насмішкувато видивлялася на нього чорними пустими очодолами крейдяно-бліда коняча голова і шкірила зуби, мов сама смерть.

Він упізнав те місце, вмить упізнав і згадав усе, як було, згадав оленя і передсмертний постріб коня, згадав діда Родима, як він боровся за коневе життя, а потім змахнув мечем... змахнув мечем... змахнув мечем...

Круто повернувшись, Сивоок побіг назад. Від смерті до смерті. В колі безвиході.

Після багатоденного блукання по лісу Сивоок потрапив до медовара Ситника. Він покохав його дочку Величку. Не знісши уярмленого життя у Ситника, хлопець втік у пущу, де познайомився з однолітком Лучуком, який майстерно стріляв із лука. Разом вони вирушили в мандри.

1941 РІК. ОСІНЬ. КИЇВ

Професор Гордій Отава не встиг евакуюватися з Києва, оскільки до останньої миті намагався врятувати Софійський собор. Він потрапив до концентраційного табору для військовополонених, де його, виявляється, наполегливо розшукує колишній колега-науковець, а тепер штурмбанфюрер Адальберт Шнурре. Полонені не видають професора. Несподівано побачивши за колючим дротом власного сина Бориса, Гордій Отава називає себе.

РІК 1004. ВЕСНА. КИЇВ

Сивоок і Лучук потрапили до Києва, де Сивоока вразила краса християнських храмів. Хлопці опинилися на галасливому київському торзі, де побачили багато чого дивного для себе та й себе показали так, що запросив їх до себе служити охоронцями зухвалий і спритний купець Какора.

1941 РІК. ОСІНЬ. КИЇВ

Повернувшись додому за допомогою Шнурре, професор Гордій Отава міркує над долею своєї землі, згадує репресії колег у 1930-ті рр. І вже тут, удома, знов ледве не втратив сина, у відчаї звернувшись до Шнурре.

РІК 1004. ЛІТО. РАДОГОСТЬ

Під час подорожі з товаром Сивооку та Лучуку стало відомо про таємну змову прислужників проти Какори. Хлопці намагалися попередити купця, але Какора випадково вбив Лучука. Сивоок потрапив разом із валкою купця до древлянського язичницького міста Радогость і залишився. Він закохався в красиву місцеву дівчину Ягоду та почав учитись в язичницької жриці Звенислави малювати, розуміти красу і мову фарб.

Через деякий час Какора привів до Радогості дружину князя Володимира, яка після відмови мешканців визнати владу князя та прийняти нову віру знищила Радогость. На місці давньої святині, красою якої захоплювався Сивоок, було поставлено християнську церкву. Сам Сивоок був схоплений князем.

1941 РІК. ОСІНЬ. КИЇВ

Гордію Отаві довелося погодитися на пропозицію продовжити свою наукову роботу. Повернувшись із гестапо та передчуваючи неминучу загибель, Отава починає розповідати синові Борису про Сивоока.

РІК 1015. ПЕРЕДЗИМОК. НОВГОРОД

Молодий князь Ярослав живе в Новгороді. Він з дитинства від матері багато чого знав про свого батька Володимира і ненавидів його.

Він готується до війни з батьком за київський престол. Якось під час полювання Ярослав випадково зустрів і покохав доньку княжого ловчого Забаву.

РІК 1014. ЛІТО. БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО

Князь віддав Сивоока Какорі. Хлопець кілька разів намагався втекти. Одного разу йому це вдалося, і він після тривалих мандрів потрапив до одного з болгарських християнських монастирів, де прийняв християнство та нове ім'я Божидар. У монастирі він вивчає грамоту і мови. У цей час триває запекла війна між болгарами та візантійцями (ромеями). Сивоок із групою монахів вирішили піти на допомогу болгарському царю Самуїлу, який героїчно стримував наступ ромеїв у Каледонській ущелині, але запізнилися, оскільки болгарські воїни зазнали поразки. На честь своєї перемоги візантійський імператор Василій вирішив привести до Константинополя і там прилюдно осліпити тисячу полонених болгарських воїнів. До них, назвавшись болгариним, потрапив і русявий Сивоок.

1965 РІК. ВЕСНА. КИЇВ

На виставці московських художників у Києві Борис Отава побачив цікаву картину Таї Зикової. Але наступного дня картина зникла, оскільки оргкомітет виставки заборонив її виставляти. Неєдовзі Борис знову зустрівся з Тасю.

РІК 1014. ОСІНЬ. КОНСТАНТИНОПЛЬ

Разом із полоненими болгарами Сивоок потрапив до Константинополя, де йому вже доводилося бувати, мандруючи з Какорою. Під час осліплення, коли кат уже наблизився до Сивоока, раптом не витримало серце ката і він помер. Натовпи вимагав помилування, й імператор помилував русявого хлопця, відправив його працювати на конюшню. Та коні злякалися Сивоока. І тоді імператор на прохання відпустити Сивоока запропонував викупити його. Це зробив славетний майстер Агапіт, що будував церкви й монастирі. Так Сивоок потрапив до нього в навчання. Там він зустрів свого земляка Міцила. В Агапіта Сивоок перейняв науку оздоблення храмів.

' 1942 РІК. ЗИМА. КИЇВ

Штурмбанфюрер Шнурре наказав наглядати за Гордієм Отавою своєму ад'ютанту єфрейтору Оссендорферу. Професор після довгих умовлянь прийняв рішення: погодився «допомогти» вивезти фрески Софійського собору, але змушений був працювати з німецькими солдатами, яких йому дали у поміч як «досвідчених реставраторів».

РІК 1015. СЕРЕДЛІТТЯ. НОВГОРОД

Ярослав наказав побудувати серед лісу таємний терем із церквою для Забави. Під час зустрічі з нею князь раптово дізнався, що у дівчини немає однієї руки, тому він почав звати її Шуйцею, тобто Однорукою. Але зустрічі між Ярославом і дівчиною тривали недовго. Розпочалася боротьба за київський престол спочатку проти батька — Володимира, потім — після смерті того — проти брата Святополка. Ярослава не підтримав брат — князь Гліб, і боротьба мала бути жорстокою. Щоб заручитися підтримкою варягів, Ярославу довелося одружитися з гордою та свавільною скандинавською красунею Інгігердою. Відданий Ярославу новгородський посадник Коснятин вислав загін варягів, які наздогнали і вбили князя Гліба. У цей час Святополк також підступно вбив їхнього молодшого брата Бориса. Ярослав вирішив продовжувати боротьбу за престол.

1966 РІК. ВЕСНА. КИЇВ

Борис разом із Таєю гуляють Києвом. Він розповідає, як батько тягнув час, не кваплячись із реставраційними роботами, про те, як батька розстріляли... Між ними зав'язується щось більше за симпатію. Борис каже, що через два дні мусить їхати до Німеччини. Він із закордонної публікації, автором якої є професор Оссендорфер (під час війни — ад'ютант Шнурре, який вбив батька Бориса), довідався, що в розпорядженні того є давній пергамент про будівничого Софії, імовірно, викрадений фашистами у його батька. Борис прагне дізнатися правду, довести злочинність Оссендорфера, відібрати в нього історичний документ.

РІК 1026. ЛІТО. КОНСТАНТИНОПОЛЬ

Сивоок працює разом із помічниками Агапіта (яких той називає «антропосами» — від грецьк. людина, чоловік) на будівництві храмів і вчить їх мистецтва архітектури. Якось Агапіт, розлютившись через негідний, з його погляду, тинок Сивоока, відправив його споруджувати храм у монастирі на віддаленому острові Пелагос. Там Сивоок зустрів дівчину-сироту, яка вміла вимовляти лише одне слово «Іс-са». Згодом Агапіт відправив Сивоока разом з іншими «антропосами» будувати новий храм у Києві. Старшим він призначив Міщила. Незважаючи на обурення «антропосів», Сивоок взяв із собою Іссу, назвавши її своєю дружиною.

РІК 1026. ПАДОЛИСТ КИЇВ

Князю Ярославу в Києві все більше доводиться замислюватися над державними проблемами та своїми взаєминами з Богом. Боротьба за владу не вищує, і він може довіряти лише Ситнику, який дуже своєчасно вбивши дикого вепра, врятував князеві життя. За це був

призначений боярином. Від Ситника довідався, що Шуйця прийняла постриг, а в своєму теремі заснувала монастир, де стала ігуменею. За деякими чутками, у неї народилася дочка, але сама вона це заперечувала. Ситник наказав вислати і посадити в поруб (в'язницю) колишнього помічника князя, новгородського посадника Коснятина. За наказом Ситника також кинули до порубу мандрівного волхва, котрого багато хто вважав святою людиною, а хлопчика-поводиря віддали до навчання в монастир. Іншою людиною, розумною, начитаною, з якою Ярослав міг обговорювати духовні проблеми, є пресвітер Ларивон.

1966 РІК. ПЕРЕД ВАКАЦІЯМИ. ЗАХІДНА НІМЕЧЧИНА

Борис Отава приїхав до Західної Німеччини, щоб побачитися з Оссендорфером — професором Марбурзького університету. Але державний радник з питань відшкодування Вассеркампф тягнув час пустопорожніми балачками, не бажаючи швидко організувати зустріч Отави з Оссендорфером.

РІК 1028. ТЕПЛІНЬ. КИЇВ

Під час зустрічі візантійських майстрів із князем Сивоок усіма силами протистояв спробам Міщила нав'язати князеві проект невеличкої церкви суто візантійського стилю. Сам він мріяв про величний храм, який би уславив рідний край і був зорієнтований на місцеві традиції. Разом із іверійцем (грузином) Гюргієм йому вдалося переконати князя в тому, що необхідно будувати великий собор. Князь підтримав нарешті Сивоока й призначив його будівничим собору, допомагатиме йому Гюргій. Та Міщило помстився Сивоокові, його прибічники довели до смерті Іссу — найдорожчий скарб Сивоока.

1966 РІК. ВАКАЦІЇ. ЗАХІДНА НІМЕЧЧИНА

Справа розшуку Оссендорфера Борисом Отавою закінчилася нічим через небажання німецької сторони співпрацювати. Борисові довелося повернутися до Києва. Проте позитивним у цій поїздки стало те, що Борис ідентифікував особу Оссендорфера — нині професора, а під час окупації Києва денищика, а також асистента штурмбанфюрера — професора Шнурре. Але сама поїздка Отави вже викликала широкий міжнародний резонанс.

РІК 1032. КИЇВ

Сивоок нарешті збудував гармонійний і величний храм, хоча весь час йому доводилося сперечатися з митрополитом через канонічні обмеження. Митрополит Феопемпт відчував, що Сивоок втілює язичницькі уявлення про красу та велич людини, і всліяко намагався цьому запобігти, щоб не віддати храм «в руки поганином». Антропоси почали розписувати храм. Сивоок наполіг на тому, щоб внутрішнє

оздоблення орієнтувалося не на ромейські зразки, а на місцеву культурну традицію. Він у свої фрески, якими розписував собор, вклав і дитячі спогади про богів діда Родима, і спогади про чудовий храм Радогості, і весь досвід свого наступного життя. Сивоок пропонував розписати храм ще й ззовні, але ніхто не погодився із таким запереченням церковних канонів. Поступово у фрески ніби входила душа Сивоока.

За наказом Ярослава писці записують усі важливі події. Одним із найобдарованіших писців став отрок Пантелій.

1966 РІК. ЛІТО. КИЇВ

Повернувшись із Німеччини, Борис поїхав до Москви, щоб зустрітися з Таєю, домовився по телефону зустрітися з нею, але прийшовши на місце зустрічі, він побачив, як Тая пішла з іншим. Пізніше вона надіслала листа, в якому повідомила про розрив стосунків, бо вважає, що Борис — людина однієї-єдиної ідеї в житті і цікавиться тільки собором. Біль пронизував душу, але він і сам зрозумів, що справа збереження святині стала головною в його житті.

РІК 1037. ОСТАННІЙ СОНЦЕВОРОТ. КИЇВ

...святей Софї, юже созда сам...

Літопис Нестора

Було в Сивоока відчуття, неначе вмирає невпинно й нестримно кожною часточкою свого тіла, кожною жилкою, умирає думкою, прагненнями, надіями. Собор здіймався вище і вище, виростав із землі велетенською рожевою квіткою, позбавленою стебла, збунтованою проти всіх відомих сил і стихій природи, проти людей, проти самого будівничого, і Сивоок ніяк не міг позбутися жахного враження, ніби оті камені й плінфи, ніби ота рожева цем'янка, якою скріплювано стіни,— то частки його власного єства, ніби перевертлюється він у цю споруду, сам зникаючи непомітно, поступово, неухильно.

Коли ж стало будівництво готове посеред київських снігів і звідусіль заквапився люд, щоб поглянути на те диво, ще й не докінчене, тоді раптом знову мовби ожив Сивоок для нового діла, довгі роки неймовірного напруження вмить відлетіли геть, їх неначе й не було, і отого виснажливого вмирання душі й тіла теж не було — народилися в ньому нові сили, нова потуга, так, певно, буває з тим сміливим і птахом, який, розмахавшись, вганяється в найвищу височину і в найкрутішому зльоті Лякається, що не стачить йому снаги, і летить що вище, то важче й важче, ось-ось упаде каменем донизу, але потім, досягнувши все ж найвищої точки, несподівано для самого себе відкриває в собі безмежні запаси легкої летючості і нестримано ширяє в блакиті, пронизаний сонцем.

Така пташина летючість з'явилася в душі Сивоокові, коли забрався він на височезні риштування в головній бані храму і почав викладати найбільші софійські мозаїки.

Байдуже йому було до всіх суперечок поміж пресвітером Ларивоном і митрополитом Феопемптом, найменше дбав про думку князеву тепер, коли їм із Гюргієм удалося стати на своєму і збудувати церкву не ромейського кшталту, а саме таку, як привиділася вона Сивоокові в години його першої зустрічі з рідною землею по довгій розлуці. Тепер зродилося в ньому щось ніби рослинне; мов рослини — квітками й листями, він тепер жив і промовляв до людей тільки барвами, і все для нього вкладалося в мову барви, він знову почав своє вмирання в творенні, спливав крізь кінці пальців на свої мозаїки небаченими кольорами, він хотів би упіймати в барві й показати людям усе на світі: дівочий спів, пташиний політ, блимання зірок з чистого неба і сонце, сонце. Сонце було скрізь, воно рухалося в соборі, собор повертався слідом за ним, мозаїки мовби виступали з своїх заглиблень, вони ставали вільно між стіною і людьми, які дивилися на них знизу, вони рухалися по колу, оберталися слідом за сонцем, і все оберталося разом із ними в урочистій тиші й нелюдській красі. Для нього тепер головне полягало не в тому, що мав зображувати, а як. Саме мистецтво важливе, а не постаті, які воно передає. Постаті змінюються, одним подобаються такі, другим — ще якісь, а малярство, якщо воно є, застається навіки.

Не важило, як називатимуться ті чи ті мозаїки. Пантократор, Оранта, Євхаристія з двічі намальованим Христом і апостолами, які бігли до Бога за його тілом і кров'ю,— так уявляли здоблення собору самі попи. А для Сивоока там було тільки сонце в тисячних розблисках смальти золотої, синьої, зеленої; зелене сонце деревлянських лісів, жовте сонце ранків його дитинства, біле в розпеченості болгарських планин і свинцеве сонце в емволах константинопольської Меси перед тим, як його мали осліпити, і тихе золото сонця над вечірніми садами, і співучість променів на жіночій волоссі... <...>

Наставало тепер те найголовніше, задля чого, на думку Сивоокову, принесено всі жертви й зусилля: розпочиналося таємниче й незбагненне навіть для того, хто стояв коло джерел і початків. З нічого ти твориш ще одну річ для світу, додаєш до нього те, чого світ не знав і ніколи б не спромігся витворити сам у своїй байдужняві й безладді. Ти вносиш високу гармонію в склужбаченість речей, ти — творець, ти — вищий за Бога!

Міщило викладав мозаїку на стіні під хорами — на прославляння засновника храму князя Ярослава. Працював повільно, ретельно,

припасовував кубик до кубика з такою старанністю, що готова мозаїчна поверхня зливалася в суцільний блиск, той блиск засліплював, несила було розібрати, що там зображено,— тільки сяяння, блиск, щоб знав кожен, хто підіймає очі, перед очима в нього Бог, Богородиця і князь, а все — всуціль світило, яріння, вогневість.

Князь пробував у соборі, і йому сподобалося, як Міщило викладає смальту, відчувалася рука майстра вправного, добре навченого, лихо тільки, що працював Міщило занадто повільно, надто ж коли порівнювати з Сивооком.

Той сидів у своєму підхмар'ї, помічники носили йому заправу для накладки на стіну, заправу теж роблено за вказівками Сивоока, до вапна додавано товченої цегли і тонкого вугільного порошку, і в оту сірувато-рожеву накладку русявий велетень, якимось мовби не думаючи, навкиддя, втуляв кубики смальти й різнобарвних каменів, не дбав за пригладженість, не вилизував, як Міщило, квапився, ніби гнали його в шню, різнобарвні кубики стирчали з накладки і так і сяк, здавалося, ніякого ладу немає в отих нагромадженнях смальти й камінців... <...>

Йшла остання весна, мали ще літо для довершення своїх робіт — князь заповідав після повернення з Новгороду освячення храму, йому залежало передовсім на якнайшвидшій відкритті церкви, пов'язував, мабуть, з цим якісь свої заміри, але про те знати належало самому князеві — на долю майстрів випадало лиш одне: поквпав.

Зроблено в Софії силу-силенну роботи мистецької. Окрім мусійного убору, рівного якому важко було й пошукати ще десь у світі, написано фресок многоличних двадцять і п'ять, на них же постатей сто п'ятдесят і чотири майже в повний людський зріст, фресок одноличних на весь зріст написано двіста і двадцять, а поясних — сто і вісімнадцять. Викладено в усьому соборі підлоги теж мусією з різнобарвного каменю, прикрашено опріч того всю серединність церкви візерунком мусійним і писаним, приліпами мистецькими, горорізьбою по червоному шиферу овруцькому. Тепер антропоси тулили ще своїх ромейських святих зокола собору, вибираючи для того всі виступи й площини, які надавалися до малювання. Сивоок звелів, щоб не чіпали стін обабіч головного входу до церкви, бо мав намір по завершенню розпису своїх веж розмахнутися поїд отими пісноокими святими безмежжям слов'янського сонцевороту. Він змалює з одного боку осінній сонцеворот у пишності золотистих лісів, в щедрості ланів, у буйнощах людської плоти. Хай костеніють у заздрощах висхлі християнські святі над цим вічно триваючим святом великого

народу. Бо хіба ж відають вони про великі радощі весни, освяченої проростанням трав, струмуванням березових і кленових соків, пробудженням городів, сіл, цілого люду, коли всі городи розбентежаться і села сколотяться, мужі й жони вийдуть в луки й болота, в пустині й діброви, починаються нічні хороводи, безчинний гомін іде понад усією землею, пісні лунають, голоси сопілкові і струни гудуть, б'ють у бубни, вигинисто походжають у колі молоді дівчата, знадливо покивують досвідчені жони, наосліп блукають руки, витупцьовують ноги, гарячі доторки, темні поцілунки в мимойдучій ночі. А осінь... Хіба вернуться тепер давні осені з їхнім багатством, достатком і спокійними радощами, в червіні, золоті й прозорості? Новий бог ніс за собою бідність, голод, чвари, тісняву. Читав колись Сивоок гіркі нарікання святого отця-пустельника на безлад, що запанує повсюди, де піднято над землею хрест: «Почнуть люди надаремними бідами рятуватися, і повсюдно за такії гріхи почнуть бути голод і мор часто, і многі всякі труси, й потопи, і міжусобні війни, і всяко стануть гинути в світі городи, і тіснява настане, і см'ятіння в царствах будуть великі, і жахи, і, ніким не гнані, стануть зникати люди з сіл і волостей, і почне люд християнський всяко убувати, і земля почне просторішою бути, а людей буде менше, і тим позostalим людям буде на просторій землі жити ніде».

Голодранці завжди міцніші в своїй вірі, бо в них не лишається нічого. Не дай народові розбагатіти — матимеш отару слухняних овець, сліпих у своїй покірливості. На цьому стояло християнство.

А Сивоок хотів показати свій народ у багатстві, серед щедрот його рідної землі, які належали колись йому без остачі та й належати мають завжди і вічно! Осінній сонцеворот. Ввижався він йому пишнішим за всі багатства й пишноти Візантії і легенд про царства минулі й навіть неіснуючі. Йшов до змалювання сонцевороту через терпіння й великий труд над мозайками, через спочинок душевний під присадистими склепіннями веж, готувався поволі до ще одного свого вичину на рідній землі, яку хотів висловити найвище. Та чи судилося йому доконати задумане?

Київ приймав церкву Софії дивуванням і захопленням. Ішли поглянути на диво свої люди — багаті й бідні, тупоголові й вразливі душою, приходили, приїздили, приповзали немічні в сподіванні зцілення, були тут удови, сироти, жебраки, сліпці й хромці, завязі каліки перехожі в своїй скруті калічій. Не всі діставалися досередини, багато хто дивився на церкву зокола, та й того було досить, щоб розносити вість по всіх землях про київське диво.

На київських торжищах схід сходився з заходом, північні землі зустрічалися з південними, тут були булгари волзькі з хутрами, німці

з бурштином, і красними сукнами, та світлими шоломами латинськими, угри з скакунами та іноходцями, степовики з скотом і кожами, сурожани з сіллю і легкими тканинами, прянощами, винами і травами духмяними, греки візантійські з багатими паволоками, дорогим одягом, килимами і сап'яном, посудом срібним і золотим, ладаном і красками, були тут і купці руські: новгородці, полочани, псковичі, смолянни, суздальці — і кожен з них теж ішов подивитися на храм, і котилася хвала по всіх землях.

Серед того людського юрмовища непоміреною, мабуть, зосталася б дівчина, яка прийшла до Софії одного весняного дня, але не зникла та дівчина, як решта відвідувачів, приходила знову й знову, ставала завжди на тому самому місці, дивилася завжди на те саме, здавалося, не помічала в соборі більше нічого, окрім Оранти, так ніби хотіла надовго заховати в очах її розблиск.

Хто ж то знав, що вразило дівчину в постаті Богоматері? Чи її маєстатична велич, завдяки якій панувала тут над усім? Чи, може, глибока синява, яка йшла від неї? Чи пасувала їй урочиста дикість очей, переляканих пишними шатами? Може, для тої дівчини, що прийшла, мабуть, з далекої пущі або з степу, Оранта була не Богородицею-заступницею, а босоногою красунею з степового роздолля, пригніченою візантійськими знаками влади і пихи?

Ніхто не знав того.

Ніхто не зазірав дівчині до очей, а якби зазірнув, то відзначив би, що в них дикості ще більше, ніж у очах Оранти, тільки дикість та нескорена, нелякана, сизо-весела.

Сивоок познайомився з дівчиною. Вона була з Новгороду і звали її князівським іменем — Ярослава. Вони покохали одне одного.

Літо минало, а сонцевороту на стінах собору так і не було. Митрополит міг тільки радуватися, що цей незбагнений слов'янин, якого давно про себе прозвав не украшателем, а сквернителем храму, нарешті втомився в своїх нестримних вигадках, облишив свої витівки, зникав на цілі тижні не тільки з Софії, але й з Києва,— так було ліпше для слави Господньої.

А ті двоє, зраділі, що знайшли одне одного в людському вирівніні, безжурно блукали по Києву, ходили в пущі,-плавали за Дніпро і за Десну, збирали ягоди в лісах, слухали пташиний щебет; Сивоок знаходив небачені сині квітки і дарував Ярославі, давня його пристрасть до втеч зродилася знов у крові, ладен був утекти від усього, аби лиш належали йому оці нестерпно сірі до сизості очі, оці розхилені уста, оця ніжність, од якої заходилося його серце.

А літо минало. Князь Ярослав повертався з Новгороду, ішов з дружиною по Дніпру, доходив до Києва, а за князем ішов товар: повози з припасом, з шатрами-повстанцями, з одягом, килимами, зброєю, хутрами, казною, вели коней підмінних, гнали скот. Поверталися княжі прислужники, сторожа, бояри, восводи, блазні, розважальники, пісельники й дударі. Йшли попи й ченці, везли книги, куплені князем у купців західних, пергамени старі й нові, в дерев'яних дошках і срібних шатах.

Виїздив із Києва князь — повертався вже й не князь, а казали — кесар. Велено було в ковниці княжій викувати вінець золотий з смарагдами й рубінами, як у ромейських імператорів, заповідав Ярослав скоре освячення Софії, слав поперед себе гінців, квапив митрополита і пресвітера Ларивона.

Самовладця землі Руської, найбільший і наймогутніший государ в усіх сторонах між північчю, півднем, заходом і сходом бажання мав проголосити це в високій урочистості й пишноті.

З Чернігова прибув Гюргій, з'їздилися всі, хто причетний був до спорудження Софії, всі ждали великої хвилі, Коли відчиняться ковані врата і запалають свічі, вдарять по всьому Києву дзвони...

Тільки Сивооку, хоч найбільше спричинився до цього свята, було байдуже до всього. Навіть із Гюргієм зустрівся випадком, нічого не розпитував, ні про що не розповідав,— утікав до Ярослави, до свого безжурного блукання.

Не було сонцевороту на стінах собору, але був він у душах цих двох, буйний, нестримний, повний захвату й знади сонцеворот, що поєднав у собі весну й осінь, зиму й літо, всі пори року, всі барви, голоси, згуки. Безжурні й безтровожні жили вони, мовби лишилися тільки вдвох на цій землі, не існувало для них нічого поза ними самими, стали вони вічними, безконечними одне для одного, потопали в шаленстві, бо створені були тільки одне для одного.

Миццло попередив Сивоока, що за дівчиною полює боярин Ситник.

Під час спроби її схопити загинув Сивоок, а Ярослава втекла.

В ніч перед великими урочистостями князь Ярослав однаково вибрав час, щоб прийняти в гридниці Ситника, спитав, ще той тільки з'явився на порозі:

- Де дочка? — Ситник м'явся.— Де? Питаю.
- Утекла.
- В Новгороді втекла, тут утекла.
- Сивоок...
- Що Сивоок?

— Поміг їй.

— Де він? — Ситник знов м'явся,— Кажі!

— Нема його.

— Відасш, що говориш?

— Так вийшло. Веління твоє, князю, було: всякого, хто...

— Убили Сивоока? — тихо спитав боярина князь, підходячи впритул.

— Ага, так.

Ярослав одійшов у темний куток, довго мовчав, потім сказав коротко, жорстоко:

— Підеш у поруб.

Ситник розтулив був губи, щоб мовити своє: «Ага, так», але вчасно схаменувся, впав на коліна.

— Князю! Служив тобі вірою і правдою... В поруб, у холод, у мокрість...

Мовби випрошував місця сухішого. Князь глянув на нього з огидою. Аж тепер зрозумів свою княгиню в її відразі до пінтявого боярина. Гидкий у всьому. Вірний, як пес, але позбавлений розуму, навіть собачого.

— Щоб не страждав у холоднечі, велю потяти тебе мечами ще до настання зими одразу по святках,— сказав і ляснув двічі в долоні. Відчинилися двері з другого боку гридниці, вскочило два отроки. Ярослав показав на Ситника:

— Взяти!

Коли боярина повели, князь узяв трисвічник, потримав його, поставив, узяв тільки одну свічку, мов спокutnik, тихо пішов по довгих заплутаних палацових переходах, відшукав кімнату Пантелія, розбудив того, не даючи оговтатися, звелів:

— Наготуй пергамен і писало.

— Світла мало, князю.

— Досить з тебе. Перепишеш завтра. Готовий? Пиши так: «Заложі же Ярослав град великий, у него же града суть врата златые, заложі же и церковь святыхъ Софии». А той пергамен, де значиться про Сивоока, щоб вилучив.

— Як же так, князю!

— Роби, що велять! Нема Сивоока і не буде ніколи.

Князь вийшов. Пантелій не встиг навіть спитати його, що ж сталося; вже тої ночі не заснув, насилу дждався досвітку, побіг до Софії, звідти кинувся до хижі Сивоокової, потім розшукав Гюргія. Гюргій уже все знав. Навіть більше: поки Пантелій спав, а князь колотився зі своїми вірними товаришами нишком заховали тіло Сивоокове

в Софії, і тепер десь ті знову викладали мозаїку на порушеному місці, щоб ніхто ніколи не довідався, де спочило найпалкіше серце землі Київської. Пантелій сказав про пергамен, де записано, що Сивоок збудував Софію.

Даси мені,— звелів Гюргій.

— А коли князь питає?

— Напишеш йому ще раз. Однаково спалить. А я збережу. Так, як у нас в горах бережуть. Надовго. <...>

Вранці розпочалося освячення Софії.

Тричі обійшов хресний хід довкола собору під молитви й церковні виспиви. Старезний митрополит Феопемпт у золотих ризах сунувся на чолі процесії, за ним ішли пресвітер Ларивон у незвично урочистих срібних шатах і переяславський єпископ грек Іоанн (Луку Жидяту Ярослав не привіз на урочистість, щоб не дратувати митрополита), далі йшли ігумени, попи й протопопи, подиякони й диякони, кантори й свічкогаси, церковні прислужники, багаті кияни, що змагалися своїм убранням з церковними сановниками, і кияни всіх можливих ступенів достатку, аж до найубогіших, бо подивитися на свячення Софії прийшов увесь Київ. Йшли всі з запаленими свічками, і вогники тих свічок жовтіли, мов осіннє листя в довколишніх пушах. Попи роздували, кадила, пахло ладаном, виспівувала півча, рикали диякони: «Вонмем!»

За четвертим заходом було освячено і внесено в церкву хрести, посуд, священні книги. Несено потирі, дискоси, звіздиці, ріпиди, підноси, кадильниці й ладанниці, хрести великі й малі, все з золота й срібла, прикрашене самоцвітами й емаллю, несено також гаптовані золотом корогви, плащаниці, срібні ризи, даровані князем, землями руськими, боярами і воеводами церковні порти й паволоки для ризниці, Євангелії в дорогих окладах, молитовники-менології, здоблені малюнками, Псалтирі, писані на телятині найшляхетнішій, внесено багато книг світських, зібраних князем Ярославом і офірованих тепер для храму, щоб утворилася при ньому перша на Русі книгозбірня.

Цілий Київ умістився в просторій церкві, зібрався тут — і ніхто не знав, що десь під цяцькованою підлогою лежить той, хто поставив цей собор, народивши його в своїй уяві, хто дав соборові оті дивні барви, ті велетенські мозаїчні постаті, оту невпинність руху, гру світла, немеркнуче сяяння.

Митрополит правив молебень, слава і хвала возносились до Бога, кияни з запаленими свічками мовчки стояли в соборі, гукали дзвони, біла і накри, зойкала півча, крізь кадильний дим з високої височини суворо позирав Пантократор і зоріли над зібраними киянами

сполохано-вперті очі Оранти, щоб глянути на яку, варто було позачинати торжниці, позачинати гончарні, чинбарні, збройовні. Навіть київська діглашня набилася в собор, розскочилася попід стінами в притворах і вже ладналася пошкрябати чимось, полишити по собі ризику, кружало чи й нехитрий малюнок, поклавши тим самим початок багатівіковим вправам прийшлих нащадків, які зоставляють згодом на стінах Софії свої радощі, тривоги, скорботи, зневагу до Божих узаконень, тугу за тою минувшиною, коли й земля була товща, і звір ішов під кожну пушену стрілу, і хліб здавався пухкіший, і жіночі цілунки — палкцпими.

По молебню процесія, очолювана тепер уже пресвітером Ларивоном, вийшла з Софії і попрямувала до палацу Ярославоного. До духівництва, боярства і простого люду долучилася тут княжа дружина — і так ждали виходу Ярослава. Як тільки з'явився князь у дверях, пресвітер Ларивон сотворив коротку молитву, після чого два церковних сановники, в урочистих шатах понтифікальних, з повішеними на грудях дорогоцінними релікваріями, де зберігалися моці святих, підійшли до князя і взяли його під руки. Духівництво шикувалося до процесії, що мала повернутися до Софії. На чолі процесії несено велику Євангелію в золотій шаті з смарагдами, рубінами і сапфірами, два хрести, вився запахуючий дим з кадил, попи співали навпереміну мовами грецькою і Слов'янською. За попами вели урочисто князя, далі йшла княжа рідня, дружина, боярин, сунув цікавий люд.

Вся дорога від палацу до Софії виспівана була молитвами.

Перед вратами Софії затрималися, пресвітер Ларивон сотворив коротку молитву, після чого процесія вступила до церкви при співі антифони і затрималася перед пресвітерієм. Митрополит ждав князя коло головного вітваря. Він проказав молитву по-грецьки, спискі зняли з Ярослава пурпуровий хітон, відіпнули йому меч і підвели князя до вітваря. Тут Ярослав упав хрестом на покриту килимами і дорогими ромейськими паволоками підлогу, єпископи і весь клір стали на коліна, півча розпочала спів літанії. Коли трикратно пролунало «Господи, помилуй!», всі підвелися, єпископи помогли встати князеві — настала мить, коли князь перестав бути владцею, став простим смертним для того, щоб у короткім часі возвеличитися ще більше, прибрати ймення нове, ще й не чуване на Русі.

Пресвітер Ларивон підступив до Ярослава і запитав його урочисто, майже виспівав: «Чи обіцяєш святих церков Господа нашого, і слуг Божих, і весь люд, тобі підданий, за звичаєм твоїх предків, боронити і над ними володарювати?»

— Так,— сказав князь,— обіцяю!

Тепер Ларивон звернувся з запитанням до «люду», вже не виспівуючи, а вимовляючи слова в спосіб заплутаний, щоб збагнули їх тільки церковні сановники та ще, може, хто з поблизьких до князя. Питано, чи прагне люд мати за владцю і кесаря Ярослава. Клір і півча проспівали: «Хай буде так, хай буде так. Амінь!»

Ларивон проказав молитву, благословляючи князя, благаючи Бога, щоб поміг щасливо царствувати Ярославові* а владця аби послухний був Божій волі. Єпископ переяславський проказав молитву по-грецьки, бо ж Бог міг не зрозуміти слів Ларивонових, який звертався більше до згромаджених у соборі, а не до Небесного Владики, так лунали на переміні молитви двома мовами, а тим часом митрополит Феопемпт взявся до першої з найважливіших чинностей — до помазання. Він помазав святою оливою голову, груди і плечі Ярославові, творячи знак хреста на князеві, потім подав князеві коронаційний меч — ознаку і покрепу влади,— а разом з мечем і цілу державу. Князь обперезався мечем, узяв з рук єпископів саджені перлами на раменники, застебнув хітон і взяв берло.

В митрополита дрижали руки, коли підняв він золотий вінець, щоб покласти на голову Ярославові. Досі не знати було простим смертним, звідки беруться імператорські корони. Вони існували мовби завжди, переходили в спадок разом з цілими імперіями. Візантійські імператори привезли вінці з Риму, німецький імператор здійняв корону з мертвого Карла Великого, відкривши його гробницю в Аахені, польський Болеслав одержав корону від папи римського. Ярослав не став ждати, поки хтось пришле йому вінець: звелів своїм майстрам викувати з руського золота, і ось митрополит чинив мало не святотатство, але не міг опиратися княжій волі, тішачи себе надією, що, кому треба, легко може змаловажити кесарство Ярославове і звати його по-старому князем.

Він наклав на князя вінець, пробурмотів благословення і необхідні при цьому слова: «Вінчається на кесаря землі Руської раб Божий Георгій, рекомий Ярослав», але мало хто тямив по-ромейському, тому в молитві, яку відразу ж сотворено слов'янською мовою, многажди повторювано слово «кесар», щоб запало воно віднині в голови князя, і, можливо, швидше розійшлося по всіх усядах.

Після молитви коронований Ярослав урочисто відведений був до вівтаря до наготовленого поблизу трону. Дав єпископам поцілунок миру, сів на троні, простягнув руку для поцілунку княгині Ірині, яка після того сіла поряд на нижчому стільці, вся церква заспівала «Господи, помилуй!», і розпочався великий молебень. Згодом мало бути велике пирування кесаря з дружиною і людьми знатними, мав би

вважати Ярослава той день найшасливішим у своєму житті, але добре відав, що, хоч як називайся, не сягає твоє могуття повсюдно, є перепони, не уникати гіркоти поразок.

Без нього виросла в Шуйці його донька, про яку й не знав нічого, не захотіла показати йому Шуйця Ярослави, коли ж спробував застосувати владу і силу, втекла дівчина і щезла з Новгорода. Те саме повторилося в Києві. Ось де межа влади: вільна людина.

Вже кесарем відав веління: знайти і поставити перед його очі. Поки ж триватиме розшук, ніхто сій дівчині не повинен дати ні хліба на дорогу, ні води від спраги, ні вогню для зігріття, ні кия від псів.

І почалася погоня по всіх усядах, по всій землі.

І втікала Ярослава полями, лісами, крилася в пушах і на болотах.

І не наздогнали. Втекла. Заховалася між людьми. Народила сина від Сивоока. І син його — серед нас. Завжди з його талантом і горінням душі.

І диво це ніколи не кінчається і не переводиться.

1962 1968 рр.

м. Київ

Початковий рівень

1. Коли був опублікований роман «Диво»?
2. В яку епоху відбуваються основні події роману «Диво»?
3. Назвіть персонажів роману П. Загребельного.

Середній рівень

4. Дайте визначення історичного роману. У чому полягає його своєрідність?
5. Розкрийте значення назви роману «Диво».
6. Схарактеризуйте образ Бориса Отави.

Достатній рівень

7. За допомогою яких засобів і прийомів автор «Дива» відтворив середньовічний колорит?
8. Схарактеризуйте образ Сивоока. Як у цьому образі втілено ідею творчості?
9. Яку роль у романі відіграє образ Софії Київської, що він символізує?
10. У чому полягає суперечливість образу князя Ярослава Мудрого?
11. Простежте взаємодію язичницьких і християнських елементів у романі. Якою у зв'язку з цим є авторська позиція?

Історична правда і художній вимисел — поняття, безпосередньо пов'язані з жанром історичного роману, в якому історична правда поєднується з правдою художньою, реальні історичні факти узгоджуються з художнім вимислом, справжні історичні особи співіснують із вигаданими персонажами.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Поняття сучасної літератури умовно охоплює художні процеси останніх двох десятиліть. Важливими віхами у формуванні новітніх естетичних орієнтирів та нового світобачення стали Чорнобильська катастрофа, розпад Радянського Союзу та проголошення 24 серпня 1991 року державної незалежності України. Осмислення трагедії Чорнобиля було важливим поштовхом до змін та переосмислення попередніх ідейно-художніх орієнтирів. Наша література завжди прагнула бути з народом, відгукуватись на його болі і страждання, тож катастрофа змусила митців відійти від офіційних вказівок влади й повернутися до загальнолюдських проблем. Художнім осмисленням цієї трагічної події стали, зокрема, «Чорнобильська Мадонна» І. Драча, повість «Чорнобиль» Ю. Щербака, роман «Марія з полином у кінці століття» В. Яворівського.

Кризові події 80-х років XX століття з усією повнотою виявили нездатність тоталітарної комуністичної влади Радянського Союзу ефективно враховувати потреби людини, вони розкрили фальш і лицемірство культурної політики, що орієнтувалася на метод соціалістичного реалізму в літературі й мистецтві. Стало очевидним, що література соціалістичного реалізму відірвалася від потреб людини й народу, перетворилася на казенне, офіційне мистецтво.

Українські митці слова взяли активну участь у розгортанні боротьби за національно-культурне відродження. Розпад тоталітарного Радянського Союзу і проголошення в 1991 році державної незалежності України скасували штучні обмеження в розвитку культури й мистецтва. Творча свобода принесла в літературне життя нові віяння. Почали з'являтися літературні організації та групи. Як своєрідна альтернатива створеній у радянські часи Спілці письменників України в 1997 році постала Асоціація українських письменників, діяли літературні групи й об'єднання «Бу-Ба-Бу», «Лугосад», «Пропала грамота», «Червона фіра» та ін. Сьогодні українська література надолужує втрачене за роки тоталітаризму. Збагачується її жанрове, стильове розмаїття, осмислюються нові теми, активно розвивається поезія, проза, зокрема й та, що орієнтується на молодіжну читацьку аудиторію.

В сучасній літературі співіснують і часто досить плідно співпрацюють письменники, що належать до різних літературних поколінь. Розмаїтість мистецького процесу не дозволяє запропонувати однозначної чіткої кла-

сифікації за стильовими течіями та ідейно-естетичними орієнтирами. І це зрозуміло: сучасна література — явище, яке перебуває в постійному русі, розвитку, вона змінюється, еволюціонує. Потрібна часова відстань, щоб здійснити її всебічний опис і характеристику— це, безперечно, буде зроблено за кілька десятиліть, коли відійдуть суб'єктивні оцінки й настане час для її об'єктивного осмислення. На сьогодні, можливо, найбільш прийнятним є поділ письменників за літературними поколіннями та стильовими пріоритетами. Літературним поколінням заведено вважати групу митців слова, які народилися приблизно в один час, мають схожий культурний і життєвий досвід і так само приблизно в один час реалізували свій творчий потенціал. Представники літературного покоління, звичайно, відзначаються неповторною індивідуальністю, однак водночас мають певну світоглядну і стильову спільність, виражену на рівні тем, проблематики, мотивів, образності творів.

У сучасному літературному процесі ще досить помітне місце посідають представники покоління «шістдесятників» — Л. Костенко, В. Шевчук, Д. Павличко, І. Драч та ін. Сформовані в мистецькому плані за часів так званої «хрущовської відлиги», вони багато зробили для утвердження ідеалу суверенної вільної особистості, піднесення національної самосвідомості, посилення інтересу суспільства до національної історії та культури. Поряд із «шістдесятниками» сьогодні в літературі заявляють про себе представники «сімдесятництва» (С. Майданська, Н. Білоцерківець, Л. Таран, М. Шевченко та ін.), «вісімдесятники» (Ю. Винничук, Ю. Андрухович, В. Неборак, О. Ірванець та ін.), «дев'яностники» (Т. Прохасько, І. Андрусак, Р. Кухарук, С. Жадан та ін.). До літератури приходять молоді талановиті письменники, так звані «двотисячники» — С. Пиркало, Н. Сняданко, Л. Дереш, Т. Малярчук, І. Карпа, Т. Антипович та ін.

Епоху, в межах якої розвивається сучасна українська література, визначають як постмодерну. Явище постмодернізму (лат. *post* — префікс, що позначає наступність, фр. *modern* — сучасний) представлене не лише в літературі, а й у мистецькому та культурному житті загалом. Постмодерній літературі властиві пошук та експериментаторство. З'являються нові жанрові форми на межі власне літератури й публіцистики. Набувають все більшої актуальності «другорядні» жанри — есе, мемуари, коментарі, трактати. Тексти постмодерних творів відзначаються цитатно-пародійним багатоголоссям, алюзійністю, вони часто відсилають читача до інших текстів. Постмодернізм широко використовує ігрові прийоми. В українській культурі особливість постмодерної ситуації полягає в її протиставленні радянському тоталітаризмові. Важливу роль український постмодернізм відіграє в осмисленні колоніального минулого, розвінчуванні його авторитетів, стереотипів та догм.

Постмодернізм — це тип культури й літератури, який об'єднує різні стилі й стильові течії, не віддаючи жодному з них переваги. Він підкреслено демократичний, бо орієнтується на попит конкретного споживача мистецького продукту. Звідси — стирання чітких меж між елітарним і масовим мистецтвом. Постмодерна література — це література, яка великою мірою залежна від читача, його мистецьких інтересів і очікувань. Український читач сьогодні ще переживає період звільнення від залишків тоталітарної ідеології, тож

чим обумовлений значний запит на літературу, яка б в іронічному, ігровому плані розкривала фальш подвійних стандартів радянської системи та її пережитків. Маючи схильність до викриття фальшивих авторитетів, постмодернізм водночас не суперечить національному в мистецтві.

Об'єднуючи різні покоління, що сповідують власні ідейно-художні цінності, сучасна українська література має досить розгалужену стильову палітру. У ній у постмодерне ціле об'єдналися ті митці, котрі реалізують у своїх пошуках принципи неонародництва, неомодернізму і власне постмодернізму як певного стилю.

Можливо, найбільш помітним у сучасній українській літературі є власне *постмодерний* стиль, що нерідко виходить поза межі суто словесного мистецтва. Не лише літературний епатаж, але й особлива публічна поведінка зазвичай відрізняє представників постмодерної течії. Від ігрового, іронічного словесного самовираження митці-постмодерністи в окремих випадках переходять до публічних театралізованих акцій, влаштовують загальноукраїнські тури для пропаганди своїх поглядів і поширення книжок. Вони нерідко звертаються до жанрів масової літератури — детективу, трилера, анекдоту.

У зв'язку з українським постмодернізмом найперше слід згадати так званий «станіславівський феномен» — творчість письменників, пов'язаних тією чи іншою мірою з Івано-Франківськом. Найпомітніший представник — Ю. Андрухович, автор декількох поетичних книжок та романів «Рекреації» (1992), «Московіада» (1993), «Перверзія» (1996), «Дванадцять обручів» (2003). Ще в другій половині 80-х років минулого століття він виступив одним із засновників відомого літературного об'єднання «Бу-Ба-Бу» (разом із В. Небораком та О. Ірванцем). Манера Ю. Андруховича позначена яскравими рисами постмодерного стилю — вона інтертекстуальна (заснована на цитуванні чужих текстів), іронічна; автор широко використовує пародію, елементи карнавалу, ігрові прийоми.

Останнім часом активно розвивається українська *молодіжна постмодерна література*, зорієнтована насамперед на підліткову читацьку аудиторію. Основні проблеми, до осмислення яких звертаються представники цієї течії,— пошук молодою людиною себе, визначення життєвих орієнтирів, сенсу життя, протест проти «жорстоких» звичаїв «дорослого» світу із його лицемірством та подвійними стандартами. Представники молодіжної літератури віддзеркалюють процес поступового дорослішання й відповідно — пізнання себе і світу. Це пізнання не завжди є простим, воно сповнене випробувань, перешкод, драматичних пошуків. Зазначене стосується прози С. Жадана, зокрема його найбільш вдалого роману «Депеш Мод» (2005). Для творчості сучасних молодих письменників характерний епатаж, бажання вразити читача, заволодіти його увагою. Найбільш показово ця риса виявлена у творчості І. Карпи. Її романи привернули увагу читача відвертим зображенням переживань молодой героїні, для якої практично немає заборонених тем. Цікаво проблема самопізнання, пошуку себе осмислюється у творах молодого автора Л. Дереша. Його романи «Культ» (2002), «Поклоніння ящірці» (2004), «Намір!» (2006), «Архе» (2005), «Трохи п'їтьми» (2007) заслужено користуються успіхом у читачів. Проблеми, що хвилюють українського підлітка,

у його творчості нерідко погоджуються з містикю. Прозаїк поєднує риси обдарованого розповідача з умінням переносити на український ґрунт досвід західноєвропейської та американської езотеричної літератури. Яскраво й самобутньо заявила про себе молода талановита авторка Т. Малярчук. Її прозові книжки «Ендшпіль Адольфо, або Троянда для Лізи» (2005), «Як я стала святою» (2006), «Згори вниз» (2006), «Говорити» (2007) засвідчують постійне розширення кола проблем, вихід на філософські та соціальні питання. Для художнього мислення Т. Малярчук властивий психологізм та міфологізм, закорінений у національній традиції. Сучасна молодіжна українська література динамічно розвивається, у ній повсякчас з'являються нові помітні імена. Покоління, яке виросло в незалежній Україні, поступово встановлює все більш тісні зв'язки із західноєвропейською культурою, посутньо сприяє якісному оновленню і стильовому збагаченню нашої літератури.

За останні два десятиліття українське письменство зазнало суттєвого тематичного оновлення. Позбувшись ідеологічних обмежень, воно звертається як до гострих актуальних питань, так і до проблем філософського характеру. Центральне місце в сучасному літературному процесі займає проза. Значно розширився її жанровий діапазон — насамперед це стосується жанрів масової літератури. Розвинулися детектив, трилер, еротична повість, містика. Сучасна література — живий й процес, складний і різноманітний. Важливо, що в цьому процесі, попри різноманітність, зберігається духовна спадкоємність кількох поколінь та підтримується міцний зв'язок із національною культурною традицією.

ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ

(НАР. 1960 Р.)

Юрій Ігорович Андрухович народився 13 березня 1960 року в Івано-Франківську. Закінчив редакторське відділення Українського поліграфічного інституту та Вищі літературні курси при Літературному інституті в Москві. Працював журналістом, служив в армії. Був одним з організаторів поетичної групи «Бу-Ба-Бу» («Бурлеск-Балаган-Буфонада»). Автор кількох поетичних і прозових книжок, серед яких романи «Рекреації», «Московіада», «Перверзія», «Дванадцять обручів».

ПІСНЯ МАНДРІВНОГО СПУДЕЯ

Агов, мої маленькі чортенята!
З-під свити я вас випущу на світ —
туди, де кров з любов'ю черленяться,
де пристрастей і пропастей сувій...
Я — ваш отець, тож будьте мені вірні!
(які невірні рими в голові!),
але коли до серця входять вірші —
прекрасні, наче крила голубів,
які тоді надії!..

З риторик і поетик академій —
гайда на площу як на дно ріки!
Підслухані у вирі цілоденнім,
ті рими — вчителям наперекір
(у вчителів, здається, *перекір*)!
Або в поля, як на зелену прощу —
читати вірші травам і вітрам!..
І постарайтесь, я вас дуже прошу,
щоб явір тихі сльози витирав,

щоб небо, нахилившись, наслухало,
щоб завше був натхнений соловій...
Хвалу воздавши часові зухвалу,
звірят і пастухів благословіть!..

Отож,— на світ, за діло — чарувати!
Агов, мої маленькі чортенята!

**ОЛЕКСАНДР
ІРВАНЕЦЬ**
(НАР. 1961 Р.)

Олександр Ірванець народився 24 січня 1961 року у Львові. Закінчив Лубенське педагогічне училище та Літературний інститут у Москві. Працював учителем, служив у війську. Входив до літературної групи «Бу-Ба-Бу». Автор низки поетичних, прозових і драматургічних творів.

МІЙ ХРЕСТ

Сьогодні вечір, а вона — з ними.
Сьогодні вітер, а я сам, знову.
Оце мій хрест, зніміть його з мене.
Оце мій хрест, зніміть мене з нього.

Оце мій хрест. Я ніс його довго.
Зустрів її і кинув під ноги.
Оце, кажу, такі мої дрова.
Ти розпали мені вогню з нього.

Вона сказала: «В мене є фрески.
У мене храми є, на них — шпилі.
Якби маленький, золотий хрестик.
Якби на шию, а не на спину».

Тепер прийшли, і кажуть: «Прощайся».
Центуріони стали, як вліті.
Візьміть маленьке золоте щастя.
Лишіть велике кам'яне лихо!..

Хрестоносіння, кажуть,— це догма,
І час новий мене змете, змеле.
Оце мій хрест, я ніс його довго.
Зніміть мене.
Зніміть його з мене.

1983

ЄВГЕНІЯ КОНОНЕНКО

(НАР. 1959 Р.)

Євгенія Кононенко народилася 17 лютого 1959 року в Києві. Закінчила механіко-математичний факультет Київського університету та французьку філологію Київського інституту іноземних мов. Живе в Києві, працює науковим співробітником Українського центру культурних досліджень. Її перу належить книжка поезій «Вальс першого снігу», новели, оповідання, романи. Євгенія Кононенко є авторкою низки творів для дітей та численних перекладів із французької й англійської поезії.

ВІРА, НАДЯ, ЯНА

Надії було доручено прикрашати домашній паштет червоними смужками консервованого перцю. Пухка рожева маса неодмінно мала бути вкрита запашними солодко-солоними пелюстками. А в епіцентрі тарілки мала бути трояндочка з маринованої цибулі, над створенням якої ревню працювала сама господиня Віра. Запаморочливий голод краєв нутрощі. Здається, життя віддаш за те, щоб перед смертю всмак наїстися! Поки Віра заклопотано шукала черговий ніж для надання досконалості цибулевій троянді, Надя похашцем сунула в рота чайну ложку паштету Розгнівана Віра помітила:

— Ти що, маленька? Діти в мене за це отримують ложкою по голові! От-от сідаємо до столу! Перед першою чаркою всім буде дозволено щось під'їсти!

Віра любить вчити жити. Вона щиро вважає своє життя зразковим, свій спосіб життя єдино вірним і єдино вартим наслідування. Всі повинні мати законного чоловіка, окрему квартиру, двох дітей, неодмінно різностатевих, всі вихідні проводити на дачі, біля городу, де ціною життя треба вирощувати часник, селеру і солодкий перець Бичача Губа. А Надія відверто зневажає роботу на городі, розлучилася, не проживши з чоловіком і року, має єдиного сина і тривалий позашлюбний зв'язок з одруженим і багатодітним заступником

директора з науки інституту, де працює й сама. Щоправда, Надія — кандидат наук, працює над докторською і має публікації в закордонних виданнях, що не може не викликати поваги. Та все одно, краще б мала мужа, і хай би він був і кандидатом, і автором статей.

За вікном вис чорний вітер з Дніпра. Блочний дім здригається, тремтить і, здається, от-от розлетиться на блоки. Опалення ще не увімкнули, і невідомо, чи цього року увімкнуть. Кухня — єдине тепле приміщення на всю чотирикімнатну квартиру з холлом. Холодної осені всі жахіття нестабільного життя стають особливо жахливими. Зараз страшніше, ніж взимку. Бо, по-перше, взимку все-таки хоч якось, а опалюють, і грізне передчуття: а раптом цього року не дадуть тепла, природно минає. А по-друге, взимку попереду весна. А восени попереду зима, і це особливо страшно. Вірин день народження припав на холодні осінні дні, коли пронизливий вітер несе останнє листя і перший сніг, коли підвищують ціни, і неймовірно відтягають опалювальний сезон. .

Але день народження в цьому домі гуляють завжди. Позаду — «поляна», накрита на роботі і застілля з родичами. А перша неділя після дати вже незліченну кількість років віддається інститутським подругам Надії та Яні. Надя, як завжди, прийшла вчасно і слухняно виконує Вірині накази на кухні. А Яна, як завжди, десь у дорозі. Зараз дзвонитиме з поламаних автоматів, кричатиме, що скоро буде. А поки стоїть на Проспекті Академіків, ловить таксі. Потім розповідатиме, що довели її за так, хто ж візьме гроші з такої пані? Щоправда, везли задовгим шляхом. Щоб якомога довше посидіти поряд з нею, подихати її парфумами.

— Мар'яно,— кричить Віра до дочки,— неси усе це на стіл! Тільки дивись за хлопцями, щоб ніхто нічого не тягав з тарілок!

Надія боїться, як би Вірин гнів не впав на голову її голодного сина, що зараз разом з Віриними дітьми та її чоловіком Сашею сидить перед телевізором, здригаючись від голодних судом. А поряд накривається неймовірний стіл. Коли вже скінчиться це прокляте життя? Ходиш на день народження, наче до благодійної їдальні. Надія згадала, як нещодавно вони з сином зайшли до якогось кафе, і син так жадібно їв ті казенні млинці, що прибиральниця почала носити їм недоїдене з сусідніх столиків: «Хай дитина попоїсть!» Ледве забрала малого, який був ладен їсти недоїдки.

— І ніби пристойно ми були одягнені,— розповідає Надя,— а от раптом нам було надано статус голодних собак!

Але цей випадок з життя подруги та її сина мало цікавить Віру.

— Ти краще скажи, в тебе все по-старому? — запитує вона.

- Що ти маєш на увазі?
- Ти знаєш, що я маю на увазі.
- Не знаю.
- Ну, твоє особисте життя.
- Особисте Життя? Перекладаю англійською резюме нашої колективної праці.
- Я не про те питаю.
- Робота для мене є найособистішим.
- Ну а заступник не розлучається? — запитує Віра.
- А чого він має розлучатися? В нього троє дітей.
- Господи! Троє! Він чимось думав, коли їх робив? — троє дітей завжди обурювали Віру. Так само, як і одне.
- Яке тобі діло до його дітей?
- Ні до його дітей, ні до нього самого мені і правда мало діла. Але тебе я знаю вже стільки років, що аж противно. Надто, ти ж не Янка, яка сьогодні з одним, а завтра з іншим. Треба щось робити.
- Що робити?
- Ну, давай сядемо і подумаємо,— Віра заходилася відкривати банку овочевого асорті,— подай мені того салатника, ні синій, у квіточки, ага, дякую. Може вже все-таки прийшов час сказати, що не зустрінатимешся з ним, поки він одружений? На мужиків це діє.
- Це абсолютно не входить в мої життєві плани.
- Але ж це не життя! Послухай, Надю, ну що ми без мужиків? Подивись! — Віра гордо відчинила двері на балкон,— балкон обшито склом, саморобна шафа охайно пофарбована,— ось, глянь, все це Саша! Подивись, як зроблено дверцята!
- Віро, ну до чого тут твої дверцята? В світі відбуваються такі процеси! Мільйони людей втрачають старі цінності і не здобувають нових! А ти про якісь дверцята!
- А що ж це таке, як не цінність? Куди б я іще складала увесь цей мотлох? — Віра розкриває дверцята, демонструє той мотлох, який не можна викинути і який у поганих господарів валяється по кутках,— А ось ящик для картоплі! Утеплений! З подвійними стінками! З дірочками! Для коханки такого не зробиють!
- Віро, ну в мене балкона нема, куди я тулитиму того ящика?
- Гаразд, Бог з ним, з ящиком, але ж подумай про сина! Як ти йому у вічі дивитимешся? Скоро він тебе спитає: мамо, куди ти ходиш?
- Віро, я ходжу тільки на роботу... Як там Янка? Вона збирається?
- Збирається. Дзвонила, аж верещала, що має розповісти нам багато цікавого. Ти ж її знаєш. Всі в неї закохані, всі од неї мліють. Комплекс самотньої жінки. Тільки заміж чомусь ніхто не бере.

— Я теж самотня жінка, якої ніхто не бере заміж,— відповідає Надія,— Де в тебе ніж різати шинку?

— Ну от же, лежить, на тебе дивиться! Тільки нарізай тоненько. А потім прикрасиш селерою... Ти все-таки була заміжною, хоча й недовго. А тепер в тебе один постійний. А в неї цілий калейдоскоп! І дитя невідомо від кого!

— Але не гірше за твоїх законних!

— Та хіба я щось таке кажу? От у святенництві мене ніхто не звинуватить! Людочка — золоте дитячко! Та я речі після маленької Мар'янки нікому не віддавала, хоча в мене повно племінниць! Чекала, поки Янка народить Людочку! Мій же Саша її хрестив! Але що скаже мамі та Людочка, коли виросте?..

Легкі на спомин Яна з Людочкою дзвонять у двері. Вся компанія відривається від телевізора, дружньо поспішає в хол. Саша відчиняє двері, хапає Яну в обійми, вимовляє звичне:

— Привіт, люба кумо! І що то за кума, що з кумом не була?

— Забери руки! Чуєш, що тобі кажуть? Руки! — відказує Яна, що зазвичай в такій ситуації довго цілується з кумом. Віра здивована: вона звикла до палких прилюдних обіймів свого чоловіка з давньою подругою, які вона всіляко заохочує, демонструючи в такий спосіб свою впевненість у Саші.

— Що ж ти не пригорнешся до кума у своїй жіночій самоті?

Яна не відповідає, кидає дублянку кумові на руки, йде до кухні:

— Знову готується азійський стіл? В кращих традиціях українського радянського жлобства? Привіт, Надю, ти тут знов за наймичку?

— Ви бачили цю графиню? Вже й стіл їй не такий! Тобі смажених рябчиків чи галушок з медом?

— Галушки з медом кушайте самі, а від дичини під червоним винним соусом не відмовлюсь.

— Задня ніжка олениці під самогоном,— жартує Саша, звично хапаючи Яну за задню кінцівку.

— Ти гадаєш, що дуже дотепний? —' кривиться Яна.

— Ти що, знову триста діб без мужика, тому така люта? — обурюється Віра.

— Вона, здається, більше мене не любить,— ображено зітхає Вірин Саша.

— Я тебе ніколи не любила,— презирливо відповідає Яна.— Ну гаразд, я вже прибула, сідаймо до столу! Які затримки? Чи тут подають аперитив? Може Мартіні?

— Ось Мартіні! — Саша гордо дістає з-під столу літрову пляшку з-під Мартіні, наповнену лимонною каламутною рідиною,— а ось і огірочки! Свої, з дачі!

Яна завжди одягнена екстравагантно. Але зараз на ній щось таке, що ні в казці, ні пером. Тугі барвисті штанці до середини литки, просторий светр із задовгими рукавами, на шиї намотано відразу декілька хусток. А Людочка посунула до кімнати, не виймаючи рук з білої хутряної муфточки, яку не дала із себе зняти, коли з неї стягли пальтечко.

— Це остання паризька мода? — запитує Саша.

— Як ти здогадався, що я щойно звідти?

І от нарешті уся компанія в складі Віри, Саші, Мар'яни, Саші-молодшого, Наді з Костиком та Яни з Людочкою розміщуються навколо щільно заставленого найдками столу. 14-річна Мар'яна відмовляється сідати на кутку, чим викликає обурення своєї матінки Віри, яка шукає підтримки в гостей. Але виховний момент гостями не підтриманий, салати й соління заповнили розум і серця. Голодні очі жадібно стріляють по стравах. Руки тягнуться до тарілок з оселедцями та холодцями. Горлечка пляшок дзенькають біля чарок і келихів.

— Ну що ж, Віро, за тебе, за твій дім!

— За нашу маму!

— За тебе, мамо, щоб ти змінилася на краще!

Здіймаються келихи й чарки, працюють щелепи, тіла наповнює блажена тепла ситість, а душі — короткочасний спокій. Хоча йдеться про неспокійне: і про підвищення цін, і про фатальний холод, і про те, що їстимемо в наступному році. Гарзд, цього року виживемо. А далі?

— Город є, значить якось буде. А от що робити тим, в кого нема городу — не знаю. Коханці не прогують, навіть якщо їх і багато,— Мар'яна повела Людочку до своєї кімнати, а Саша-менший Костика — до своєї, тому Віра дозволила собі казати правду.

— До твого наступного дня народження ми з Роже надішлемо тобі трактора для твого городу,— реагує Яна на східне зауваження Віри,— якщо, звичайно, митниця пропустить.

— З яким іще Роже? До якого ще рожна тебе прибило? — не сприймає Яниної обіцянки Віра.

— А ось до такого,— Віра біжить до передпокою, несе свою сумку, витягає з неї купу кольорових фотокарток, пускає їх по колу. Дочекалася потрібного моменту. Поки товариство споживало соління й шинку, підтримувала банальну розмову: так, тяжко живеться, інфляція, ціни. А коли всі наговорилися про невиплату тих нещасних мільйонів, принесла ці фото. Ось вона біля парапету на набережній.

Поряд — стрункий чорнявий поклав руку на плече. Це, очевидно, і є Роже. Ось напівтемрява ресторану. На столі свічки, висока пляшка.

— Це — Мускадет 1989 року,— недбало пояснює Яна,— а це,— вона тиче пальцем в тарілку на знімці,— форель шойно з грілю. В Ла-Рошелі її готують неперевершено.

— У нас у Прибалтиці такі ж будиночки,— видушує з себе Віра, розглядаючи фотокартки приморського міста з Яною в шортах по центру.

— По-перше, Прибалтика давно вже не в нас,— відрізає Яна, по-друге, ти ж і в Прибалтиці не була ніколи, що ти там можеш знати? Тільки бачила картинки. '■.

— В мене завжди була сім'я,— як може, тримає оборону Віра,— мені було не до поїздок в пошуках дешевих пригод.

— Дешевих пригод шукати не варто. Пригоди мають бути дорогими.

І от перед очима почесного товариства світлина, де Яна біля Ейфелевої вежі. Тут вже ніяких сумнівів. Яну з шиком возили по Франції, а не по Прибалтиці.

— Кажуть, Париж — дуже дороге місто...— нарешті видушила з себе Віра. Зате Надя виявила до Яниних дорогих пригод жвавий інтерес. Колись, ще в студентські роки, Яна з Надею були франкоманками: разом ходили на курси французької мови, записували на касети французьких співаків, і мліючи під звуки *Sous le ciel d'or* мандрували пальцями по мапі Парижа: ось *Pont Neuf*, ось у північній частині міста пагорб Монмартр, а бульвар Монмартр далеко звідтіля, в колі Великих Бульварів.

— І чого б це я мріяв про той Париж, коли на дачі стільки роботи? — любив повторювати Вірин Саша. Але ж от Яна на яскравій лискучій світлині стоїть біля символу справджених мрій так вагомо і зримо, що й самій Вірі на якусь мить і дача, і міцна сім'я здалися сумнівними цінностями.

— Що ти відчула, коли вперше побачила усе це? — запитала Надя.

— Ти певна, що цей тип одружиться з тобою? — запитала Віра.

— Що я відчула? Ти знаєш, коли бачиш *roug le bon te*, що сотні разів бачив на листівках чи в кіно, відчував... ну, мабуть, розчарування... або щось таке... ніби тебе дурять... поставили Норт Дам з пап'є-маше, а тобі кажуть, що він справдешній. Чесно кажучи, мене більше вразив Ліон, а не Париж. Цей собор Фурв'євр високо над Роною... думаш, як ти жив на світі і навіть не знав, що таке існує... А щодо одруження, воно б мені ні на фіг не було би потрібно, але без

цієї фігні він нас з Людочкою не зможе забрати до Франції. Отже, бігаю, легалізую різні дурні документи.

— Які документи? — запитала Віра.

— Коли тобі буде треба, я тобі розповім.

Мені ніколи не буде треба. А поки пропонується гаряче — м'ясо в майонезі. По-французьки. За твоїм рецептом.

їли гаряче, а потім солодке. Доїлися до важкого переїдання. Недавній жажливий голод, здається, був наснився.

— А все-таки, стан голоду — значно комфортніший за тяжку ситість. Коли голодний, чогось хочеться і прагнеться. А коли так огидно ситий — не хочеться нічого, — зітхає Надя.

— Більше тебе не частуватиму, — образилась Віра, — будеш їсти недоїдки по їдальнях.

І от нарешті діти наїлися солодким, і вже не бігають до столу за яблуками і мандаринами, засіли за свої ігри. А Саша, як завжди, перебрався до спальні, і у суміжній зі спальнею вітальні чутно, як батько сімейства захропив. Це звичний акомпанемент жіночих посиденьок.

Віра чекає саме цього моменту застілля, щоб узяти пляшку сухого (поліровочку) і розпочати правдиві задушевні розмови з подругами юності.

— Не, баби, час такий, що хош-не-хош, а станеш повією. Останнім часом у нас подружня любов тільки в день зарплатні, — Віра при всій своїй непохитній порядності та високій моралі любить погомоніти про секс у колі найближчих подруг, — Ніякого натхнення лізти до нього під ковдру, якщо три місяці нічого не носив. Навіть у таку холоднечу.

— І я можу... — скупа на відвертості Надя не підбере потрібних слів, — ніяк не можу настроїтися на еротичний лад, якщо він у відповідний момент не прошепоче на вушко, що купить мені на наступний місяць проїзний квиток...

А щаслива Яна, в якій життя зараз на підйомі, не наважується розповідати про те, які рушники й шампуні у французьких готелях, і, сама того від себе не чекаючи, співчутливо запитує Віру:

— Він же ж в тебе був підрядився будувати якісь дачі, і ніби за пристойні гроші.

— А де ті гроші?.. Втім, хіба ми зараз про гроші... Ну скажи, Яно, як там ті хвалені французи у койках, чи це правда щось особливе?

Яна серйозно поставилась до Віриного запитання і глибоко замислюється, щоб дати якомога точнішу відповідь.

— Ну що вам сказати, наших-то в мене було достатньо, а француз лише один... Щоб побудувати кореляційний ряд, треба мати вибірку

не менш, як з десяти елементів з обох множин. Я не можу похвалитися таким глибоким знанням французів.

— Це в тебе ще попереду...

— Не піддівай її, Вірко, бо вона вийде з настрою і не зможе відповісти на твоє питання,— зауважує Надія, якій теж цікаво.

— Лексика в них дуже багата,— нарешті відповіла Яна, відзначивши найхарактернішу деталь,— вже як ми з Надею ту французьку вчили, поки ти бігала з молоковідсосками по молочних кухнях! Перші відмінниці були! Але, виявляється, там є такі дієслова, такі іменники... У французькій мові сім тисяч таких слів... На тебе, Надю, теж був би попит на цьому ринку.

— Куди мені до тебе, Яно.

— Ні, ні, без дурнів. На тебе б знайшлося ще більше бажаючих.

В мене все назвні, а в тебе все всередині. Ти знаєш стільки цитат... Там у них такі жінки взагалі заміж не виходять.

— А що ж вони роблять?

— Так живуть... Ти б теж спробувала дати об'яву, до газети J'annonce. Поки вашу установу не ліквідували разом з усіма директорами і заступниками.

— Яку об'яву? Ти познайомилася з ним за об'явою?

Віра не любить, коли Янка з Надією починають обговорювати свої проблеми, не звертаючи уваги на неї, на господиню. Врешті-решт в чісму домі вони п'ють? Чіс вино цмулять?

— Ну і хто ж він такий, твій хранцуз? Чим займається?

Яна витягла із сумки барвистого журнальчика, розкрила його перед Вірою.

— Ось.

На кожній сторінці — по декілька фотознімків різноманітних будинків і замків.

— Це все його?

— Яка ти... навіть і не знаю. І в Ротшильда стільки нема. Роже — агент з нерухомості,— гордо пояснила Яна.

Роже — не власник агенції, а лише її службовець. їздить по країні, зустрічається з тими, хто хоче продати нерухомість, оцінює її, забезпечує рекламу. Власне, подорожуючи з Яною, він суміщав приємне з корисним: і завдання фірми виконував, і коханій жінці показував країну.

— Та що ж це за робота така — купи-продай? Як ти зі своєю закінченою вищою і недописаною супервищою співіснуватимеш із спекулянттом?

— Сама ти спекулянтка,— образилась Яна.— На посередницькій діяльності тримається світ.

— Але ж ми якось жили без усякого посередництва, і, як видно тепер, жили зовсім непогано.

— Без посередництва? Хіба ти не розумієш, що основним посередником була партія?

— Озвалася колишня комуністка.

— Та ще й не рядова, а колишній член бюро райкому.

— А я ніколи не приховувала свого членства,— гордо відповіла Яна.— Я з тих, хто підривав партію із середини! Скільки всього було випито під портретами членів Політбюро! Скільки оселедців було загорнуто в плакати Слава КПРС! Скільком комуністам я особисто попсувала моральне обличчя! — мрійливо поринула в спогади Яна.

— А тепер тебе потягло на світовий імперіалізм,— зауважила Віра.

— Тепер це зветься постіндустріальний світ,— виправила подругу юності Надія.

— Усе на світі треба пережити,— відповіла цитатою з класика Яна.

За вікном полетіли перші в цьому році дрібні сніжинки. З Дніпра з ревом повіяв сердитий вітер. Незважаючи на випите, з'їдене і майстерно зашкленений балкон, холод діставався під хустки і пледи на плечах і на колінах.

— Кінець світу,— тихо промовляє Віра, допиваючи келих сухого,— може ти й правильно робиш, що тікаєш звідсіля до теплої країни.

— Мені чомусь пригадався кінець першої дії «Днів Турбінних»,— зігхає Надія, також через силу допиваючи сухе, щоб не лишалось на сльози.

— Мамо, увімкнули опалення,— влетів до вітальні Саша-молодший.

— Мамо, в них увімкнули опалення! — закричав Костик.— Може і в нас увімкнуть!

— Людочка спить,— приклала пальця до губ Мар'яна.

— Треба рушати,— підвелася Надія.

— Візьмемо таксі,— позіхає Яна.

Поки Яна натягає на сонну Людочку білу шубку, Віра затирає Надю до кухні і енергійно шепоче:

— Ти ж не бери приклада з Янки! Краще міцніше тримайся за заступника! Ти ж любиш його!

— Мамо, ти вже готова? — до кухні заходить одягнений Костик.

— А може затримаєшся ще трошки, Надю? А Саша прокинеться і проведе вас із Костиком до автобуса.

— Ні, краще я з Яною на таксі,— втомлено відповідає Надія.

Надії до центру міста, Яні — на протилежну околицю. Їм по дорозі. Людочка у французькій шубці з муфточкою спить у Яни на руках.

— Боже, тобі ж важко! Дай, я потримаю, поки ти одягнешся! — Віра бере Людочку з рук Яни. Саша-старший ще гучніше захропів у спальні. Яна знімає з себе одну зі своїх хусток, пов'язує її на шії в Мар'яни.

— І що ти таке робиш! — обурюється Віра,— У дівки і без того голова не туди дивиться.

— А ти добре знаєш, куди, власне, має дивитись голова? — запитує Надія.

— Ти хочеш сказати, ніби ти знаєш?

— Ні, я не знаю,— відповіла Надія.

— Зате я знаю, куди! — вигукує Яна, забираючи у Віри Людочку,— Вперед! Треба дивитись тільки вперед!

— А вперед — це куди? — тихо запитує Надія.

Таня Малярчук

(НАР. 1983 Р.)

Таня Малярчук народилась у 1983 році в Івано-Франківську. Закінчила філологічний факультет Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Живе в Києві, працює журналістом. Авторка кількох книжок прози, серед яких «Як я стала святою», «Згори вниз. Книга страхів», «Говорити».

ЦВЕТКА І Ї Я

1

Коли я народилась, їй було шість років і вона варила свій перший бульйон.

Мама лежала в пологовому будинку. Тато вже тиждень їв смажені яйця і консерви. Не мився, не змінював шкарпетки, не розстеляв ліжко, а спав просто в кріслі перед телевізором. Цветка ходила у свій дитячий садок і розповідала всім, що мама поїхала в Угорщину купувати їй модну зимову куртку.

Був квітень.

Цветка вийняла з холодильника куряче стегенце і варила бульйон. Вона могла би ще зготувати пельмені, могла би помити тата, попрайти йому одяг, могла би накричати на нього, як це робила мама, могла би вдягнути мамину нічну сорочку і лягти з татом в їхнє з мамою подружнє ложе.

Вечорами вона ходила з татом у спортзал на тренування кунг-фу і годинами, поки тато спарингувався в сусідньому залі, бренькала на піаніно собачий вальс.

Вона ще не діставала до газової плитки настільки, щоб оволодіти нею, і підкладала собі табуретку. Одягнула мамин фартушок. Вкинула в каструлю весь запас сушеного кропу. Не пересолила. Взагалі не солила. Варила куряче стегенце без найменшого співчуття. Вона могла би холоднокровно відрізати кропу голову і посмажити його

з яйцем на маленькому-маленькому вогні. Без найменшого співчуття. Як це завжди робила мама.

— Що ми будемо нині їсти? — спитав тато.

— Бульйон.

Тато зовсім не здивувався. Він думав, що хист до кулінарії в жінок проявляється з першого дня народження.

— В тебе смердять ноги,— сказала Цветка.

— Дай мені спокій з ногами.

— Піди помий руки і ноги.

— Ти ще гірша як твоя мама.

— Я не гірша. Я така сама.

Потім вони вдвох стояли під вікнами пологового будинку, за руку, як тато і донька, щасливі і усміхнені. Мама показувала їм у вікно згорток зі мною і жестами питала, що вони весь цей тиждень їли. Тато відмахувався, мовляв, якось перебиваємося, ще не було так, аби ніяк не було.

— Бульйон! — кричала Цветка, але мама не розуміла.— Скажи їй, що ми їли бульйон!

Тато вже зібрався повертатися додому.

— Скажи, що ми їли бульйон! — наполягала Цветка,— Ну чого не хочеш сказати їй правду?!

— Хіба це так важливо?

— Це дуже важливо. Ми їли бульйон, і мама має знати!

— Їй зараз інших проблем вистачає...

— Бульйон — це не проблема.

— ...вона народила тобі ляльку. Як ти її назвеш?

Цветка ні на хвилину не завагалась. Вона знала моє ім'я ще до мого народження.

— Мітла!

2

Вона була худенька і чорноволоса, завжди в міні-спідничках, в елегантних черевичках на підборах середньої висоти. Вона фарбувала очі і губи в яскраві кольори і носила великі обвислі сережки у формі грона винограду.

Коли мені було шість років, я вважала її найпрекраснішою дівчиною на світі.

3

Ми спали в одній кімнаті: Цветка на розкладному дивані, я — в дитячому ліжечку зі знятою решіткою.

Як тільки починало темніти, я переносила свою подушку на її диван і клала поруч з її подушкою, але так, щоб Цветка цього не бачила і не встигла мені заборонити. Коли вона роздягалась і лягала спати, я вже була там — на краєчку її дивана, вкрита ковдрою з головою, згорнута калачиком, щоб займати якомога менше місця і якомога менше її роздратувати. Деколи Цветка криками і скандалом повертала мене назад, деколи була добра і поблажлива.

Її доброта ховала в собі небезпеку. Цветка завдавала удару в момент, коли я найменше його сподівалась.

— В тебе гарні губи,— казала мені Цветка, коли ми поруч лежали в темряві і чекали на сон,— Кращі, ніж у мене.

Мене розпирало від гордості, і я, беззахисне звірятко з кращими ніж у неї губами, починала хотіти більшого.

— І волосся у мене краще, ніж у тебе. Товстіше. Не таке рідке.

Цветка мовчала.

— І нігті. Твердіші ніж у тебе. Мають кращу форму...

Цветка мовчала. Я поспіхом перебирала в умі кожен свій орган і визначала, який з них вартий уваги. Поки є добра нагода відзначитись.

— Але вся я краща за всю тебе,— спокійно відрубувала Цветка і відверталася в інший бік, щоб заснути.

— Я знаю, де ти ховаєш від мами щоденник,— погрозово, заради помсти, кілька разів шепотіла я, і горло моє, як акваріум, заповнювалось сльозами.

Цветка мовчала. Вдавала, що спить.

Вона ніколи не піддавалась на шантаж.

4

В мене було дві розваги, коли я залишалась вдома сама. Варити «шоколадку» і мільйон разів, смакуючи її, переслуховувати вініловий запис «Арлекіна» Алли Пугачової.

«Шоколадку» я варила в алюмінієвій мисочці з какао-порошку, цукру і молока.

Одного разу какао-порошок закінчився. Я перевернула догори дригом всі кухонні шафки і не виявила нічого подібнішого до какао, як мелену каву. Я вирішила, що це майже те саме, і «шоколадка» вийде навіть незвичніша. Дала всього, чого вимагав рецепт. Вкинула ще масла, кориці і кардамону. Грецького горіха і родзинок. Стояла над плиткою на табуреті і ретельно помішувала суміш. Я не вмiла варити бульйон, і зараз його варити не вмiю. Я би не змогла холоднокровно

відрізати голову коропові і смажити його на маленькому-маленькому вогні без найменшого співчуття.

Кава в алюмінієвій мисочці закипала дивними великими бульбашками. Вона загусала з катастрофічною швидкістю. Мені ставало все важче і важче помішувати її ложечкою.

Зневірена, я вимкнула газ і всунула мисочку разом з «шоколадкою» під проточну холодну воду. Потім під гарячу. Кава так загусла, що перетворилась на камінь і безнадійно пристала до дна моєї улюбленої алюмінієвої миски. Не допомагала ані вода, ані повторне розігрівання.

Я не бачила іншої ради, ніж як сховати продукти свого злочину — мисочку і ложку, якою помішувала «шоколадку» — під диван.— Краше було викинути все це у сміттєву корзину надворі.

Наступного дня ми з Цветкою повертались — я з дитсадка, вона — зі школи. Цветка йшла тротуаром, я — калюжами. Вечоріло.

Цветка сказала:

— Мама знайшла тарілку, яку ти спалила і сховала під диван. Вона дуже люта. Зараз буде кричати на тебе.

— А як вона знайшла? — я дуже не любила, коли мама на мене кричить.

— А як ти так спалила миску?

— Я варила з кави «шоколадку». Вона чомусь стала тверда, як камінь.

— Тепер маєш. Мама буде бити тебе патиком. Патик стоїть в кухні на столі.

— Я боюся вертатися додому.

— Хочеш, я тебе схваю?

— Як?

— Тихо заведу на балкон, і ти будеш там сидіти, поки мамі не перейде.

Ми нишком зайшли до хати, і Цветка закрила мене на балконі. Мені було дуже на балконі затишно. Як в бункері, як в халабуді.

Я сиділа на підлозі, щоб мене не було видно з кімнати, накрившись коцом, який прикривав від замерзання мішок з картоплею.

Цветка стала моїм ангелом охоронцем аж до вечора. Я сиділа на балконі шість годин, а вона тягала мені з кухні смажену картоплю, бутерброди і квашені помідори.

— Мама вже майже не злиться,— повідомляла вона,— думаю, ще година, і їй зовсім перейде.

— А що вона каже?

— Каже, що ти ідіотка.

Мені було дуже сумно, я просила Цветку залишитися зі мною на довше, і вона милостиво погоджувалась.

— Якщо вона так на мене злиться, то я краще зовсім піду. Піду геть.

— Так, але як ти вийдеш? Вона постійно крутиться в коридорі, побачить тебе, і перед тим, як пустити, добре відлушцює.

— Дякую, що ти так мені допомагаєш,— розчулено казала я.

— Ну та ми сестри, мусимо одна одній допомагати. Так буде завжди.

Об одинадцятій вечора на балкон влетіла заплакана мама. Витягла мене з-під картопляного коца і занесла в хатнє тепло.

Дала мені їсти і пити.

Виявилось, вона обійшла всіх моїх подруг і обшукала за мною весь район.

Про спалену миску вона анічогісінько не знала.

Потім я лежала в маминому ліжку, накрита двома ковдрами і кашляла. Мама з патином бігала за Цветкою з кімнати в кімнату, а Цветка кричала тільки одну фразу: «Чого мене?!» Але не плакала. Вона ніколи не плакала.

Я слухала вініловий запис «Арлекіна», потім «Птіцу щастья», потім «Синій теплоход», потім зайшла Цветка:

— Вічно мені через тебе дістається. Як ти мені надоїла!

— Чого ти така зла? — спитала я.

— Зато тато мене більше любить! — чогось крикнула Цветка і вийшла.

І вона сказала неправду. З усіх мешканців квартири № 62 найбільше її любила я. Тільки боялась у цьому зізнатись. Бо Цветка ненавиділа любов у всіх її формах і виявах.

5

Цветку Цветкою назвала наша маленька любляча бабця, яка любила своїх внуків, як то завжди буває, більше, ніж дітей.

Насправді Цветку звали інакше.

С.

Але бабця змінювала наші імена залежно від того, що ми їй нагадували.

Цветка нагадувала бабці кропиву.

На цвинтарі недалеко від бабиної хати була велика, викопана невідь ким яма, яка під час затяжних злив заповнювалась водою. Можливо, це була чиясь невикористана могила.

Ми з Цветкою пішли до ями дивитися, чи водиться в ній хоч якась найменша риба. Цветка казала, що водиться. Вона бачила в ямі дельфіна.

Ми стали над ямою і двома великими патиками каламутили воду, аби дельфін вискочив на поверхню.

— В такій брудній воді дельфіни не живуть,— багатозначно сказала я.

— Не знаю. Може, то був і не дельфін. Може, то була акула.

— Ну, якщо акула, то всяке буває. Акули болото люблять.

Мій палик втопився в болоті. Я натягнулась, щоб дістати палик, коли ще один його кінець стирчав на поверхні, і шубовснулась в яму.

Цветка побігла за бабою.

Я стала ногами на дно, і болото сягало мені рота. Треба було задерти голову, щоб не нахлебтатись. Десь зовсім поруч у каламуті нишпорив дельфін, який цілком міг виявитись кровожерливою акулою. Я плакала від жаху, і мої сльози стікали в болото.

— Не плач, бо втопишся,— кричала Цветка вже десь здаля.

Бабця на подвір'ї закидала в стодолу сіно. Цветка мовчки стала біля неї.

— Що є? — здивувалась бабця.

— Мітла впала в яму і її з'їла акула.

Бабця вилами витягла мене з болота, а Цветка тим часом втекла в колгосп розглядати биків, і її не було до ночі.

Я милася в балії.

Бабця однією рукою тримала Цветку за плече, а іншою сікла її по голій задниці в'язкою кропиви.

— Ой, Цветко! — кричала бабця.— Цветко-Цветко!

6

Найчастіше ми були вдома вдвох — я і вона.

Цветка сиділа в кухні на м'якому диванчику біля вікна, а я, захлинаючись образою і сльозами, мила посуд. Посуду було дуже багато, масні каструлі і тарілки, в яких позалишалась їжа, горнята, в яких позалишалась чайна заварка, ложки і виделки, первісно не такі брудні, але так само масні, як каструлі, в які їх вкинули. Гарячої води не було. Не було нормального засобу для миття посуду. Я по лікті мастилася жиром і помями, і від цього ще дужче захлиналася сльозами.

Цветка байдуже дивилась у вікно. Переводила погляд на підвіконник, де стояли рідком наші улюблені екзотичні вічнозелені вазони.

З-поміж сліз горло моє видавало подекуди жалісливе благальне ниття.

— Я хочу надвір.

— Нащо тобі йти надвір? — дивувалась Цветка, продовжуючи переводити погляд з вікна на підвіконник і назад.

— Я хочу гуляти.

— Нащо тобі гуляти?

— Я хочу гратися з подружками.

— Всі твої подружки дурні.

— Чому я маю мити посуд, а ти маєш сидіти?! — моє ниття переходило у відчайдушний крик.

— Бо ти нічого ніколи не робиш,— Цветка була така спокійна, така врівноважена і мудра, як античний філософ вкупі зі своїми учнями.

— Я завжди мию посуд, мию підлогу, пилю сошу, викидаю сміття і підливаю вазони!

— Але ти не переш сама собі труси!

— Це неправда!

— А хто тобі їх пере?

— У моєму віці тобі також мама прала труси!

— У твоєму віці...— Цветка ставала воїном справедливості на кшталт середньовічного схоласта вкупі з усіма інквізиторами,— у твоєму віці я вже варила бульйон!

На мене нападала гикавка, і я кожної миті ризикувала вдавнитися власним плачем. Я гикала і плакала. Я не вміла варити бульйон. І мої труси мені справді пере мама. Але вона сама цього хоче, вона любить прати мої труси.

— Я не встигаю попрати свої труси, бо мама їх пере швидше за мене!

— Ти використовуєш маму як рабиню. Ти вже в тому віці, що мала би їй допомагати, а тільки заважаєш. Ти мучиш маму. Їй і так важко. Вона приходить з другої зміни і ще мусить прати тобі труси, і гладити на ранок одяг до школи, і варити якусь зупу, щоб ти мала що зранку поїсти, і на додачу ще мусить перевірити твоє домашнє завдання і чи ти добре склала портфель!

Мені так ставало шкода мами, що я була ладна покінчити з собою, аби не переобтяжувати її. Але Цветку треба було постійно атакувати, щоб остаточно не збожеволіти.

— Твоє домашнє завдання вона не перевіряє, бо ти його ніколи не робиш!

— Я вже доросла! Скоро я поїду, і мама взагалі за мене забуде. А ти маєш їй допомагати!

— Куди ти поїдеш? — я переставала плакати, і тарілка випадала з рук на підлогу.

— От бачиш! Ти тільки і вмієш, що шкодити! Вмієш розбивати тарілки, палити алюмінієві миски, рвати капронові колготи, красти мою косметику! Коли ти виростеш, з тебе нічого не буде! Як сидиш, так і сидітимеш у мами на шії!

— Цветка, куди ти поїдеш? Ти кудись хочеш їхати?

— Не їхати, а плисти. Я буду плисти на кораблі.

— Куди ти будеш плисти? — я могла би стати на коліна, тільки аби вона відповіла.

— Мий посуд!

— Я мию.

— І підлогу помий. Бо мама прийде з роботи і візьметься за голову.

— Я помию підлогу, тільки скажи, куди ти попливеш?

Цветка не відповідала. Не відповіла досі.

Але я здогадуюсь, що то мав бути за корабель і що то мало бути за море.

7

Я могла не прибирати у квартирі, за умови, якщо витримаю її побої.

Цветка була сильніша за мене, змагатися з нею в єдиноборстві не варто й пробувати. Але я набагато швидше бігала. Я могла би від неї втекти, якби квартира була хоч трохи більшою. Вона наздоганяла мене під журнальним столиком у вітальній.

Била недовго, а тоді закривалась в дитячій, забравши з собою ключі від вхідних дверей, щоб я не вийшла надвір. До подружок, які так кидали м'яча перед під'їздом.

Я, як замкнений поранений ведмідь, блукала з однієї кімнати в іншу, зупиняючись під дитячою:

— Віддай ключі!

Цветка сиділа в цитаделі і переможно мовчала.

— Віддай ключі, бо я втечу з дому.

— Тікай, коли завгодно,— відкрикувала Цветка,— Ми всі тільки зрадіємо. Щоб ти знала, мама не хотіла тебе народжувати. Ти була НЕПЛАНОВАНА дитина. Мама хотіла зробити аборт!

Я заливалась сльозами і йшла пакувати свої речі в портфель. Малою я дуже часто плакала, але моє дитинство не можна через це назвати нещасним. Навпаки. Деколи я думаю, що це так я вчилася говорити.

Речей в мене зовсім небагато. Портфель неважкий. Вдягла куртку, куплену мені мамою в Угорщині, взула черевики.

— Дай ключі. Я йду з дому.

Цветка радісно бігла відчиняти двері.

— Йди-йди. Нарешті.

Я не мала куди йти. Залишалось тягнути час, щоби повернувся хтось з батьків і мене завернув.

Цветка відкривала навстіж вхідні двері і знову зачинялася в цитаделі.

Я, одягнена, з портфелем на плечах, сідала під дверми і чекала на маму. Коли вона приходила з роботи, я казала, що йду з дому, і мама впрошувала мене залишитись. Я впиралась. Допитувалась, що таке аборт. Мама сором'язливо ніяково усміхалась і потискувала плечима.

Тоді я розповідала мамі, де Цветка ховає від неї щоденники.

Цветка дуже погано вчилась у школі.

8

Вона була першою моєю жінкою.

— Ти подібна на чоловіка,— казала мені Цветка,— ти виростеш чоловіком.

Я не ображалась. Мені приємно було бути для неї чоловіком. Якби в цьому світі можна було щось змінювати, я б змінила час і простір, тільки аби зараз бути до неї по-чоловічому ближчою.

Я втратила Цветку, коли вона вийшла заміж.

Вона втратить мене, коли я допишу це оповідання.

9

Я не помітила, як в ній відбувались радикальні жіночі метаморфози.

Одного разу я знайшла в шафі з її білизною, куди регулярно заглядала з невідомих мені причин, клаптик тканини, залитий кров'ю. Я взяла клаптик і понесла мамі на кухню. Я була впевнена, що мама, побачивши його, візьметься за голову, закричить, бо він був доказом якщо не якогось страшного Цветчиного гріха, то її страшної невиліковної хвороби.

Мама веліла віднести його назад і більше не нищпорити в Цветчиній білизні.

— Підростеш — зрозумієш,— тасмниче казала мама, але я, скільки не расту, все одно нічого не розумію більше, ніж тоді.

Цветка мастурбувала так, що я не помічала цього, перебуваючи з нею в одній кімнаті. Вона не змінювалася в лиці, не змінювався тембр її голосу і швидкість її дихання.

До неї приходили хлопці, і вона з ними цілувалася. Я ненавиділа кожного з них, навіть височенного чорнобривого тенісиста, який волочив за собою свою ракетку вартістю 500 у. о.

Я знаходила її сховки сигарет і викидала сигарети через вікно.

Я одягала її, коли вона місяць ходила зі зламаною рукою.

Я носилася з її фотокарткою на паспорт як з іконою.

А якось ми кохалися.

Вона гуляла по хаті в самій білизні, і я соромилася подивитися на її ідеальне істеричне тіло.

— Я вмю цілуватися по-чоловічому,— раптом не знати чого сказала я.

— І як? — хіхікнула Цветка.

— Хочеш, я тобі покажу?

Покажи.

— Але для цього ти маєш лягти на диван.

Цветка слухняно лягла горілиць на диван, в самій білизні, така худенька і моя. Я лягла на неї згори, імітуючи пристрась, вивчену з телевізора, притулилась губами до її рота, руками гладила її груди. Цветка не опиралась. їй це подобалось. Вона тулилась до мене як до чоловіка, і я була Першим, кому пощастило стягнути з неї ліфчик.

А потім в мене не «встало». Я не знала, що робити далі і втекла надвір грати у волейбол.

Залишила Цветку сам на сам з її тілом і її руками.

10

В дитячій на підвіконнику довгий час жив кактус, до якого Цветка мала особливий інтерес. Кактус був схожий на колючий нарізний батон. Цветка хотіла відрізати йому голову і зазирнути всередину.

— Там нічого нема,— кричала я,— порожнина і трохи води!!!

— Звідки ти знаєш? Може, там щось інше.

— Там порожнеча, не треба туди зазирати!

Я шкодувала кактус. Після екзекуції він неодмінно всохне. А кактус мені подобався своєю ворожістю і тим, що ніколи не цвів.

— Може, він якраз зацвіте, якщо відрізати верх,— переконувала мене Цветка.

— Я не хочу, щоб він цвів. Тобі мало фуксії і мушкательки?

— Мені цікаво, щоби він зацвів!

— Як він зацвіте, коли ти йому відріжеш голову?! Ти би зацвіла без голови?

Цветка не знала, чи зацвіла би вона без голови, але це її не переконало.

Я повернулась зі школи і застала кактус вже обезглавленим. Він стояв у своєму горщечку на кухонному столі, стухлий і залитий невідомою рідиною. Якраз з неї, можливо, виготовляють мексиканську текілу.

Цветка сиділа біля кактуса і плакала. Плакала вперше, відколи я її пам'ятаю.

— Я ж казала! — розпачливо взялася її заспокоювати.— Не треба було туди зазирати! Там нічого нема, крім порожнечі!

11

Цветка здавала вступний іспит з географії, тому повісила на килим в дитячій величезну географічну карту світу. Я вперше бачила світ згори. Таким розфарбованим в різні строкаті кольори, таким як на долоні, зовсім нереальним, іграшковим.

— Ну, знайди мені тут Нову Зеландію! — сказала Цветка.

Я почала шукати і шукала кілька годин. Я зовсім не знала, де та Зеландія, уявлення не мала. Імена міст, країн і островів крутилися в моїй голові, очі почервоніли і мало не вилізли з орбіт, а Цветка сиділа на дивані і смакувала мою поразку.

— Ти хоч підкажи трохи,— молила я.

— Невже світ такий великий, що я маю підказувати? — Цветка любила філософствувати там, де всякий філософ просто би заплакав.

— Коли знайдеш Нову Зеландію, збудиш мене? Добре?

— Я здаюсь. Де вона?

— Ха, ти хочеш, щоб все так просто?

Коли нарешті я знайшла Нову Зеландію, то зненавиділа цілий світ, кожен його острів і півострів, кожную його найменшу річечку.

Цветка не здала іспит з географії, але в університет все одно поступила.

Через тиждень я знала карту напам'ять, але що з того?

12

Мені часто снилося, як ми живемо з Цветкою на горішньому поверсі старого польського будинку в центрі якогось галицького міста.

Я — каліка. Не можу сама собі зарадити. Нема ніг, або параліч, або ще щось подібне. Цветка жebraє під будинком. Я виглядаю з вікна

і бачу, як вона в подертому лахмітті простягнула руку до перехожих, щоб зараз принести мені, каліці, бідненький сніданок. Від жалю до неї я викидаюся з вікна і прокидаюся.

Деколи снилося інакше: я в розкішному авто їду повз цей самий старий польський будинок, під яким жебракує Цветка. На мені дорогий блискучий одяг, чудова зачіска, губи нафарбовані. Я бачу Цветку, уповільнюю хід авто і з вікна простягаю їй витонченою рукою в білій рукавичці силу-силенну грошей у кількох купюрах. Цветка впізнає мене.

— Не треба мені цих грошей,— злісно відвертається Цветка.

Я їду на авто з шаленою швидкістю і спеціально вриваюся у невідому бетонну стіну.

А деколи, вже в самому кінці, мені сниться корабель.

13

Я продала Цветку за морозиво «Nestle» і кілограм черешень, якими я потім отруїлась.

Кожної неділі я ходила до гастроному купувати радянське морозиво «пломбір в стаканчику», яке відрізнялось від справжнього радянського пломбіру банановим смаком. Його продавала під гастрономом підстаркувата жіночка в білому накрохмаленому чепчику. Я приходила загода, коли вже була жіночка, але ще не було морозива. Доводилось чекати кількадесят хвилин, щоб бути першою в черзі таких же, пригнаних сюди голодним дитинством дітей.

Я стояла біля лотка без морозива, як навпроти несподівано зупинилась іномарка сріблястого кольору. Відчинились дверцята, і звідти виглянула спочатку оголена до міні-спідниці чорна лайкрова Цветчина ніжка, а потім завиті плойкою куценькі Цветчинні кучері.

— Чого ти тут стоїш? — спитали кучері.

— Чекаю на морозиво.

Цветка секунду перемовлялася з водієм іномарки, -напевно, пояснювала, ким я їй доводжусь, а тоді дверцята з боку водія відчинились, і звідти вийшов невисокий гарно вбраний чоловік в черевиках «Salamander».

— Сідай в машину,— гукнув він,— поїдемо на морозиво.

Я гордовито сіла в машину, стискаючи в кулаку три купони, які я потім буду йому віддавати, але чоловік-саламандра, як справжній Мефістофель, захоче більшої плати.

Ми поїхали їсти морозиво «Nestle». Воно було дуже смачне, я такого ніколи не пробувала. Чоловік жартував, і Цветка жартувала,

а я мовчки спідлоба наминала своє дороге імпортне морозиво, а потім ще одне і ще одне, останнє.

Кілограм черешень я вже їла без охоти.

Мене почало нудити ще в іномарці, але я мужньо витерпіла до входу в ліфт нашого дев'ятиповерхового будинку і вже там, коли ми з Цветкою залишились вдвох і вона спитала, як він мені, виблювала весь імпорт на бетон з усією любов'ю до вітчизняного виробника.

Цветка довела мене до ліжка і накрила ковдрою.

Цветка взяла відро води і пішла змивати мій внутрішній продукт з-перед ліфта. Раніше вона ніколи би не зробила такого. Вона би не зважала на моє самопочування і примусила прибирати саму. Вона змінилась.

Сал'амандра невдовзі повернулась і забрала Цветку з собою в болото.

Хоча, можливо, саламандри живуть у чистіших водах, ніж я собі думаю.

14

Багато хто не може впізнати мене на весільній Цветчиній фотокартці, де тьма родичів і знайомих повиструнчувались у чотири яруси, ніби колектив якогось регіонального хору, готові от-от заспівати народну пісню у чотири голоси.

Я сиджу просто біля неї, яскраво-білої, налакованої, з блискітками на волоссі і під очима.

Я схожа на виснажену роботою в полі, але відгодовану сільською калорійною їжею низькорослу жіночку-колгоспницю, тільки що без американської хустки.

На мені чорні розтягнені рейтузи і штампований турецький светр на гудзиках. З потворними бордовими квітами неясної культури на плечах.

Волосся, невимите напередодні, зібране у товстий неакуратний хвіст.

На ногах поношені Цветчині туфельки на танкетці.

Фотограф сказав скласти руки на колінах, а коліна стулити докупи і трохи повернути в бік нареченої. Так, щоб всі енергетичні потоки акумулювалися на ній.

Я дурнувато усміхаюся. І Цветка усміхається — якимось так, щоб було видно, як насправді серйозно вона це робить.

І весь хор усміхається.

І фотограф, мабуть, усміхається, але я не пам'ятаю.

Коли питають, де на цій щасливій фотографії я, відповідаю, що якраз перед тим перепила газованої води «Буратіно» і мене відвезла «швидка» робити операцію на апендикс.

Корабель на причалі з хвилини на хвилину мав відбутися у невідомому напрямі. Величезний залізний корабель залізного кольору.

Біля трапу скупчився натовп його пасажирів.

Цветка без валізи стоїть в черзі останньою. Наша улюблена бабця висить десь над її головою і приповідає:

— Ой Цветко-Цветко! Цветко-Цветко!

— Куди ти зібралася? — питаюся в Цветки.

— Слухай,— каже мені Цветка,— коли я буду стара, я сидітиму у великій кімнаті з великим відчиненим вікном і, загорнута в плед, гратиму на піаніно.

— Ти не вмєєш грати на піаніно.

— Коли буду стара, навчусь.

— Куди ти зібралася? — знову питаю я,— В Нову Зеландію?

— Можливо,— загадково відповідає Цветка. В неї такий голос, який каже мені: виростеш і все зрозумієш.

Я расту все далі, вже вища за куші і дерева, але розумію не більше, ніж розуміла тоді.

Галасливий чоловік на палубі подає знаки, що пора піднімати якір. Швидше прощайтеся!

І тоді я кажу те, за що мені соромно досі. Що доводить мою вроджену нездатність безболісно прилаштуватися до життєвих перемін.

Я кажу жалібно-жалібно:

— Візьми мене з собою, Цветко! Я не буду тобі заважати! Тільки візьми мене з собою!

— Це мій корабель,— каже Цветка і стає на трап.

А я плачу і плачу, плачу і плачу.

І більше нічого не кажу, бо треба ще трохи поплакати, щоб навчитися по-справжньому говорити.

ЗМІСТ

ВІД УПОРЯДНИКА.....	3
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА	
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	5
ПАВЛО ТИЧИНА.....	10
Ви знаєте, як липа шелестить.....	12
О панно Інно.....	12
Арфами, арфами.....	13
«Одчиняйте двері...».....	14
Пам'яти тридцяти.....	14
МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО.....	18
Бажання.....	19
Бажання.....	19
Місто.....	20
Запрошення.....	21
МИКОЛА ЗЕРОВ.....	23
Київ — традиція.....	25
Чистий четвер.....	25
МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ.....	27
«Молось і вірю...».....	30
«Солодкий світ...».....	31

ЄВГЕН ПЛУЖНИК.....	32 1
«Для вас, історики майбутні...».....	34
«Вчись у природи творчого спокою...».....	34
«Ніч... а човен - як срібний птах!..».....	35
«Річний пісок...».....	35
МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ.....	37
Я (Романтика). <i>Новела</i>	40
ГРИГОРІЙ КОСИНКА.....	58
В житах.....	59
ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ.....	65
Вершники. <i>Роман</i>	
Подвійне коло	67
Дитинство _____.....	75
Шаланда в морі.....	83
ВАЛЕР'ЯН ГІДМОГИЛЬНИЙ.....	89
Місто. <i>Роман</i>	91
ОСТАП ВИШНЯ.....	129
Моя автобіографія.....	130
Сом.....	140
Як варити і їсти суп із дикої качки.....	і 146
МИКОЛА КУЛШІ.....	152
Мина Мазайло. <i>Комедія</i>	154
БОГДАН-ІГОР АНТОНІЧ.....	179
Автопортрет.....	180
Вишні.....	181
Зелена Євангелія.....	181
Дороги.....	181
Різдво.....	182

ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ.....	183
Поза межами болю.....	184
ЄВГЕН МАЛАНЮК.....	240
Під чужим небом.....	241
«Стиллет чи стилос?...».....	243
ІВАН БАГРЯНИЙ.....	244
Тигролови. <i>Роман</i>	245
ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО.....	283
Україна в огні. <i>Кіноповість</i>	284
Зачарована Десна. <i>Кіноповість</i>	309
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА	
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	
ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО.....	340
«Задивляюсь у твої зіниці...».....	341
Я.....	342
«Я...».....	343
ДМИТРО ПАВЛИЧКО.....	344
Два кольори.....	345
ІВАН ДРАЧ.....	347
Балада про соняшник.....	348
МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ.....	349
«Сеньйорито акаціє, добрий вечір...».....	350
ЛІНА КОСТЕНКО.....	351
«Страшні слова, коли вони мовчать...».....	352
Українське альфреско.....	352
«Хай буде легко. Дотиком пера...».....	353
«Я вранці голос горлиці люблю...».....	353

«Недумано, негадано...».....	354
Маруся Чурай. <i>Історичний роман у віршах</i>	354
ВАСИЛЬ СТУС	390
«Мені зоря сіяла нині вранці...».....	391
«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе.. ..».....	392
«Господи, гніву пречистого...».....	392
«О земле втрачена, явися...».....	393
«Як добре те, що смерті не боюсь я...».....	393
ОЛЕСЬ ГОНЧАР	395
За мить щастя.....	396
Залізний острів (<i>з роману «Тронка»</i>).....	407
ГРИГІР ТЮТЮННИК	433
Три зозулі з поклоном. <i>Новела</i>	434
ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК	439
Дім на горі. <i>Повість-преамбула</i>	440
ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ	517
Диво. <i>Роман</i>	518
СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА	541
ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ	546
Пісня мандрівного спудея.....	^46
ОЛЕКСАНДР ІРВАНЕЦЬ	548
Мій хрест	548
ЄВГЕНІЯ КОНОНЕНКО	549
Віра, Надя, Яна	549
ТАНЯ МАЛЯРЧУК	559
Цветка і її я	559